

**Y.O. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARIHİ BİLİM DALI

ÇORUM'UN İDARİ, SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI
(TANZİMAT-II. MEŞRUTİYET)

DOKTORA TEZİ

734004

Hazırlayan

ŞERİF KORKMAZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. AZMİ SÜSLÜ

T 134004

Ankara-2003

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Şerif KORKMAZ'a ait Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet) adlı çalışma jürimiz tarafından Yakınçağ Tarihi Bilim dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

Başkan : Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

İmza

Üye: Prof. Dr. Refik TURAN

İmza

Üye : Prof. Dr. Necdet HAYTA

İmza

ÖZET

Bu çalışmada Çorum şehrinin Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar idarî, sosyal ve ekonomik durumu incelenmiştir. Çalışmada, öncelikle Çorum'a ait olan 16 adet şer'iyeye sicili ve (Bu siciller 1839-1909 yılları arasını ihtiva etmektedir) 1845 yılında tutulan temettuât defterlerinden yararlanılmıştır. (Çorum'un mahallelerine ait 42, köylerine ait ise 146 temettuât defteri mevcuttur.) Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde değişik tasnif ve fonlarda bulunan defter ve belgeler, devlet salnâmeleri, Ankara vilâyet salnâmeleri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden temin edilen vakıf ile hurûfât defterlerinden de faydalanılmıştır.

Çalışma giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Çorum'un idarî yapısı ve yönetimi, ikinci bölümde dinî, sosyal ve resmi yapılar, üçüncü bölümde eğitim, nüfus, aile hayatı ve kültürel unsurlar, dördüncü bölümde tarım, hayvancılık ve meslek grupları ele alınmıştır. Son bölümde ise adlî, askerî ve şehrin güvenliğiyle ilgili konular incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonra idarî, malî, askerî ve adlî alanlarda yaptığı yeniliklerin etkileri Çorum'da da görülmüştür. Özellikle idarî alanda yapılan yenilikler Çorum'da etkili olmuş ve 1856 yılında kaza haline getirilmiştir. Uzun süre kaza müdürleri, kaymakamlar tarafından yönetilen şehir, 1894 tarihinden itibaren de mutasarrıflarca yönetilmiştir.

Kazada dinî ve sosyal yapı olarak câmiler, mescidler, medreseler, zâviyeler, hamamlar ile Mevlevî ve Rifaîlere ait tekkeler mevcuttur. Çalışmada ayrıca Çorum'daki aile yapısı, halkın kullandığı giyim ve ev eşyaları ile nüfus hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Çorum'daki tarım arâzileri, büyük ve küçükbaş hayvancılık, esnâf grupları, halkın gelir kaynakları ve gelir dağılımı da ele alınan diğer konulardır.

SUMMARY

This research is about the city named Çorum and its administrative, social and economical situation from Tanzimat to II. Meşrutiyet era. In this project, sixteen Qadı Registers (between the period of 1839-1909), Temettuât Notebooks which are written between 1845 (also, there have been forty-two notebooks and one hundred fifty-two Temettuât notebooks for it's villages). In additions to these, notebooks and documents which had been classified and grouped differently, in Prime Minister Ottoman Archives, State Annales (Annales of State), Annales of city of Ankara and directorate of waqfs from general coordinations of Waqıfs were used in this work.

This study contains introduction and five chapters. In the first chapter is about instiricts, villages, administrative classifications. In the second chapter social stucture. In the third part population, religious and social life, in the fourt chapter agricultural life, animalcule and commercial structure vere investigated. Even in the last and fifth chapter jurisdictional and militarical stuation had been viewed.

Many important effects of administrative, militarical and jurisdictional reforms that had been created after Tanzimat Era can be seen in Çorum city. Especially, the effects of administrative reforms were very impressive even this resulted in Çorum becoming a new in 1856. Administrated city from by town directors and kaymakam (head- officials) for a long time had started to be managed mutasarrıfs in 1894.

In the town, there are mosques, cornes, baths, masjids, medressehs, dervish'lodges of mevlevis and Rifais asa monuments, also in this study lots of many important are criticized about family structural of Çorum city and it's effects on social and economical life depend upon Qadı Registers.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI.....	II
ÖZET	III
SUMMARY	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ	1
A-KONU.....	1
B-KAYNAKLAR	4
C-COĞRAFİ KONUM VE ÇORUM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	9
1- Coğrafi Konum	9
2- Çorum Adının Menşei.....	10
3- Eski Çağlarda Çorum	12
4- Ortaçağlarda Çorum.....	18
5- Çorum'un Osmanlı Devleti Hakimiyetine Geçmesi	24

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI VE ŞEHİR YÖNETİMİ

A-OSMANLI DEVLETİ'NİN TAŞRA TEŞKİLATINDA ÇORUM.....	29
1- XV. Yüzyıldan Tanzimat'a Çorum'un İdarî Yapısı.....	29
2- Tanzimat Döneminde Mahallî İdarelerde Yapılan Düzenlemeler..	37
3- Osmanlı Devleti'nde Belediyecilik ve Çorum Belediyesi.....	45
4- Tanzimat Döneminde Çorum'un İdarî Durumu	50
B- ŞEHİR YÖNETİMİ VE GÖREVLİLER.....	58
1- Muhassıl ve Muhassıllık Meclisleri.....	58
2- Mutasarrıf	62
3- Kaymakam	66
4- Kaza Müdürü.....	68

4- Kaza Müdürü.....	68
5- Nâib	74
6- Müftü.....	78
7- Muhtar	80
8- Mahalle İmamları	82
C- MAHALLELER VE KÖYLER.....	84
1- Mahalleler	84
2- Köyler.....	88
D- AŞİRETLER (KONAR-GÖÇERLER)	92

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ, SOSYAL VE RESMÎ YAPILAR

A- DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR.....	104
1- İbadet Yerleri	104
a- Câmiler	104
b- Mescidler.....	114
c- Kilise	116
2- Tasavvufî Yapılar	117
a- Tekkeler.....	117
b- Zâviyeler	119
c- Türbeler.....	127
3- Hamamlar ve Çeşmeler.....	130
a-Hamamlar.....	130
b- Çeşmeler	132
B- RESMÎ YAPILAR.....	135
1- Hükümet Konağı.....	135
2- Askerî Kışla.....	136
3- Hapishâne	136
4- Saat Kulesi.....	137
5- Telgrafhâne.....	138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

A- EĞİTİM	141
1-Geleneksel Mektepler	141
a-Sıbyân Mektepleri	141
b- Medreseler	143
2- Modern Mektepler	150
a- İbtidâî Mektepleri	151
b- Rüşdiyeler	152
c- İdâdî	154
3- Kütüphâneler	156
a- Genel Kütüphâneler	156
b- Özel Kütüphâneler	157
B- NÜFUS	159
1- Şehir Merkezinin Nüfusu.....	159
2- Nâhiye Nüfusu.....	170
3- Köylerin Nüfusu.....	170
4- Çorum'da Gayr-ı Müslim Nüfus.....	174
5- Cârîye ve Köleler	177
6- Nüfusta Meydana Gelen Değişiklikler ve Göç Hareketleri	181
C- AİLE HAYATI.....	185
1- Ailenin Teşekkülü	185
a- Başlık	186
b- Nişan (Namzed Olmak).....	187
c- Evlenme (Nikâh Akdi)	189
2- Ailenin Dağılması (Boşanma)	195
a-Velâyet ve Vesâyet.....	203
b- Nafaka	205
3- Tek ve Çokeşlilik (Poligami)	209
4- Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları.....	212
5- İsimler	216

6- Unvan ve Lakablar	220
D- GİYİM VE EV EŞYALARI	224
1- Giyim-Kuşam	224
a- Kumaşlar	224
b- Kadın Kıyafetleri	226
c- Kadınların Kullandıkları Ziyet Eşyaları	230
d- Erkek Kıyafetleri	232
2- Ev Eşyaları	234
a- Sergi Eşyaları.....	234
b-Yatak Takımları	235
c- Mutfak Eşyaları.....	236
d- Aydınlatma ve Isınma Eşyaları	239
e- Silahlar	239
f- Hayvan ve Zirâat Takımları İle Diğer Ev Eşyaları.....	240
E- SAĞLIK.....	241
F- MESKENLER-ÇORUM EVİ	242

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

A-TARIM	248
1- Osmanlı Arâzi Sistemi	248
2- Tarım Arâzilerinin Durumu.....	250
a- Ekili ve Dikili Arâzilerin Miktarı	250
b- Zirâatı Yapılan Ürünler	251
c- Hânelerin Sahip Oldukları Ekili Arâzilerin Büyüklükleri ..	253
d- Çorum'da Büyük Arâzi Sahipleri.....	256
e- Toprakların Tasarruf Biçimleri.....	258
3- Bağcılık ve Bahçecilik (Bostan)	260
4- Cehri Zirâatı	263
a- Kaza Tarımında ve Ekonomisindeki Yeri ve Yetiştigi	
Mevkiler	263

b- Cehrilik Sahipleri ve Cehri Arâzilerin Büyüklükleri	266
B- HAYVANCILIK.....	268
1- Büyükbaş Hayvancılık.....	269
2- Küçükbaş Hayvancılık	272
3- Arıcılık.....	274
C- HALKIN MESLEK VE GELİR	
GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI	275
1- Hâne Reislerinin Meslekî Dağılımı	275
2- Hânelerin Gelir Kaynakları.....	278
3- Hâneler Arası Gelir Dağılımı	282
D- ÇORUM ESNÂFI VE FAALİYETLERİ	285
1- Esnâf Grupları.....	287
a- Gıda İmal Eden ve Satan Esnâf	287
b- Dericilik ve Deri İle İlgili Esnâf	288
c- Dokuma (Giyim-Mefruşât) İle İlgili Esnâf.....	291
d-Alet ve Ev Eşyası Yapan ve Satan Esnâf.....	294
e- Nakliye Alanında Çalışan Esnâf.....	297
f- Diğer Esnâf Grupları (Hizmet, İnşaat, Temizlik ve Isınma Alanlarında Çalışanlar)	297
2-Çorum'un Bölgelerarası Ticaretteki Yeri ve Gayr-i Müslim Tüccarın Faaliyetleri	300
E-TİCARET YERLERİ.....	303
1- Hanlar	303
2- Esnâf Çarşıları ve Pazar Yerleri	305
3- Dükkânlar	307
4- Âsiyâb (Değirmen).....	308
5- Panayır	310
G- PARA, FİYAT VE ÜCRETLER	310
1- Para Durumu	310
2- Fiyatlar	312
3- Ücretler.....	317

H- VERGİLER.....	318
1-Vergiy-i Mahsûsa.....	320
2-Ağnâm Vergisi	322
3- Öşür Vergisi.....	323
4- İhtisâb Vergisi.....	327
I- ORMANLAR	330

BEŞİNCİ BÖLÜM

ASKERİYE, ADLİYE VE GÜVENLİK

A- ASKERİYE.....	331
1- III. Selim Döneminde Çorum'da Teşkil Edilen	
Nizâm-ı Cedîd Ortası	331
2- Asâkir-i Mânsûre, Çorum Redif Taburu ve	
Diğer Askerî Konular.....	331
B-MAHKEMELER.....	337
1- Şer'î Mahkeme ve Muhâkeme Usûlü	337
2- Nizâmiye Mahkemesi (De'âvî/ Bidâyet Mahkemesi)	342
C- ŞEHRİN GÜVENLİĞİ VE ADİ SUÇLAR	343
1- Şehrin Güvenliğinin Sağlanması	343
2- Toplumsal Olaylar ve Eşkıyâlık	344
3- Adî Suçlar.....	355
a- Hırsızlık	355
b-Yaralama ve Ölüm Hadiseleri	356
c- Kız Kaçırma ve Zina Olayları.....	358
4- Çorum'da Ermenilerin Propaganda Faaliyetleri.....	361
SONUÇ.....	364
KAYNAKLAR.....	372
EKLER.....	385

KISALTMALAR

a.g.d.	: Adı Geçen Defter
a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
AÜDTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: Bin (Oğlu, Zâde)
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	: Bâb-i Âli Evrâk Odası
BEO A.MKT.	: Bâb-ı Evrâk Odası Mektubî Kalemi
BEO A.MKT.UM.	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât
BEO A.MKT. MHM.	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası Sadâret Mektubî Mühimme
BEO. A.MKT. NZD	: Sadâret Mektubî Nezâret ve Devâir Kalemi
BEO. A.DVN.MHM	: Dîvân-i Hümâyûn Mühimme Kalemi
BEO. A.DVN	: Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçi Kalemi
C.	: Cilt
ÇD.	: Çorumlu Dergisi
Çev.	: Çeviren
ÇŞS.	: Çorum Şer'iyye Sicilleri
D.ASM.	: Bâb-ı Defteri Asâkir-i Mânsûre
D.CMH.	: Bâb-ı Defteri Cizye Muhâsebe
Der.	: Derleyen
DİE.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DH.ID.	: Dâhiliye İdare
DH.MUİ.	: Dâhiliye Muharebât-ı Umûmiye İdaresi
Ed.	: Editör
G.Ü.	: Gazi Üniversitesi
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.H.	: Hatt-ı Hümâyûn

İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İFM.	: İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
IRCICA.	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
M.	: Miladî
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
ML.	: Maliye
ML.CRD.	: Maliye Ceride Defterleri
ML.VRD. TMT.	: Maliye Vâridât Muhâsebesi Temettuât
MVM.	: Meclis-i Vürkelâ Mazbataları
Nakl.	: Nakleden
No.	: Numara
ODTÜ.	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OSAV.	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM.	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SVA.	: Salnâme-i Vilâyât-ı Ankara
SDAO.	: Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye
SNMİ.	: Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i <u>Umumiye</u>
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TVYY.	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
VGMA. HD.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurûfât Defteri
VGMA. VD.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Vakıf Defteri
Y.A. RES.	: Yıldız Sadâret, Resmi Maruzât
Yay.	: Yayın.
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrak
YKY.	: Yapı Kredi Yayını
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzât

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalar son zamanlarda şehir tarihleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Siyasî tarihin dışında sosyal ve iktisadî tarihin ağırlık kazanması ile Osmanlı Devleti'nin, sancak ve kazalar üzerindeki idarî, malî ve adlî uygulaması bütün yönleriyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat şimdiye kadar daha çok tahrir defterlerine göre, XVI. yüzyıl Osmanlı sancakları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. XIX. yüzyıla ilgili çalışmalar ise oldukça azdır. Bundan dolayı böyle bir konuyu doktora tezi olarak çalışmayı uygun gördük.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin her bakımdan en buhranlı dönemi olmuş, hemen her alanda modernleşme ihtiyacı hissedilmiştir. Özellikle ülke yönetiminde köklü değişiklikler yapılarak, taşra teşkilatı yeni baştan düzenlenmiştir. Bu çalışma ile bütün bu yeniliklerden Çorum şehrinin nasıl etkilendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yüzden Çorum'un idarî, sosyal ve ekonomik yapısı tezin ana konusunu teşkil etmektedir. Bu tezin amacı sınırları belirlenmiş bir bölgenin yani Çorum merkez ve köylerinin durumunu kaynakların elverdiği ölçüde her bakımdan derinlemesine tahlil etmektir. Çorum'a ait 1839-1909 yılları arasını ihtiva eden, 16 adet Şer'iyye Sicili çalışmanın sınırlarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca temettuât defterleri de şehrin ekonomik yapısının belirlenmesinde en çok istifade edilen kaynak olmuştur.

Bütün belge ve kaynaklardan toplanan bilgiler beş ana bölümde ele alınmıştır. Giriş bölümünde konu ve kaynaklar ile Çorum'un Eskiçağlardan Osmanlı hakimiyetine geçişine kadar kısa bir tarihi yer almaktadır. İdarî yapı ve şehir yönetimi adı altındaki birinci bölümde, Tanzimat döneminde taşra teşkilatında yapılan yenilikler, Çorum'daki idarî görevliler, mahalle ve köy isimleri ile aşiretler ele alınmıştır. İkinci bölümde Çorum'da hizmet veren dinî, sosyal ve resmi yapılar hakkında bilgi verilmiştir. Çorum ve köylerinin XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadarki nüfusu, eğitim, sağlık, meskenler ile aile hayatı ve giyim-kuşam üçüncü bölümde incelenmiştir. Büyük oranda temettuât kayıtlarındaki verilere dayanarak hazırlanan dördüncü bölümde Çorum'daki tarıma elverişli araziler, halkın gelir kaynakları, meslekleri, fiyatlar ve vergiler ele alınmıştır. Son bölümde ise şehrin

güvenliği ile ilgili konuların yanında adf, askerf ve adf hadiseler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ekler kısmında ise haritalar ev ve şehir plânlarıyla, kullanılan belgelerden örnekler verilmiştir.

Konular işlenirken verilen bilgilerin tablolarla desteklenerek daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Son olarak çalışma sırasında değerli tavsiye ve yardımlarını gördüğüm danışmanım Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ'ye teşekkür ederim. Ayrıca İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çalışmalarım sırasında her türlü yardımı yapan Araştırma Görevlisi arkadaşım Özkan KESKİN ile tezimin hazırlanmasında katkıda bulunan diğer arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

şerif KORKMAZ

Ankara -2003

GİRİŞ

A- KONU

Türkiye’de şehir tarihi üzerine ilk çalışmaların 1870’li yıllarda başladığı söylenebilir. İsmail Belig Efendi’nin Tarih-i Bursa (1871), Lamii Çelebi’in Şehrengîz-i Bursa (1871), Şakir Şevket’in Trabzon Tarihi (1873), Lütfi’nin Şam Tarihi (1883), ilk yerel tarih yada şehir tarihi örnekleridir. 1870’lerden sonra şehir tarihi yazımı konusunda bir ilginin doğmasında değişik sebepler bulunabilir. Bu sebepler arasında, vilâyet matbaalarının kurulması, vilâyet salnâmelerinin yayınlanması, belediyelerin kurulmaya başlaması başta gelmektedir.

Özellikle son on beş yılda mahallî tarih yazımında nitelik ve nicelik bakımından birçok çalışma yapılmıştır. Şehir tarihi ile ilgili ansiklopediler,¹ çok sayıda ve farklı nitelikte monografiler yayınlanmıştır. Değişik kişi ve kuruluşlarca hazırlanan mahallî tarih ya da şehir tarihi çalışmalarını, sekiz farklı grup içinde inceleyebiliriz:

Birinci grupta, Osmanlı sistemini daha iyi tanımak amacıyla yapılmış mahallî tarih araştırmaları diye adlandırılacak monografiler yer almaktadır.² Bu çalışmalar, tapu tahrîr, şer’îyye sicilleri, evkâf, mühimme, ruûs, maliye ve temettuât defterleri gibi arşiv kaynaklarına dayanarak, akademik tarihçiler tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarla, Osmanlı düzeninin, imparatorluğun değişik yörelerinde nasıl uygulandığına açıklık getirilerek, Osmanlı düzeninin niteliğinin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

İkinci grupta, mahallin siyasal tarihini ön plana alarak, ilgilenilen yörenin Türklerin denetimine girmesi ve Türkleşme süreci üzerinde duran çalışmalar yer

¹ Yurt Ansiklopedisi, İstanbul, 1981; Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1993; Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul, 1996.

² Refet Yınanç- Mesut Elibüyük, Maraş Tahrîr Defteri 1563, Ankara, 1988; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, 1989; İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, (1520-1566), Ankara, 1989; M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, (1518-1566), Ankara, 1989; Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, Ankara, 1992; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Ankara, 1995; Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara, 1992; Ertan Gökmen, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Demirci Kazası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

almaktadır.³ Bu grup içindeki çalışmaların bir kısmı akademik tarih formasyonuna sahip olanlarca, bir kısmı da amatör tarihçilerce yazılmıştır.

Üçüncü grupta, şehir tarihini daha çok bir tarihi yapılar katalogu olarak ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu grup içinde yer alan çalışmalar genellikle sanat tarihi disiplininin gelen akademisyenlerce hazırlanmıştır. Şehir daha çok bir tarihi eserler platformu olarak ele alınmaktadır.⁴

Dördüncü grupta, daha çok akademik tarihçiler dışındaki tarihçilerce yazılan, çok yönlü mahallî tarihler yer almaktadır. Bu çalışmalar genellikle ikinci elden kaynakların bir araya getirilmesiyle yerel tarihçilerce gerçekleştirilmektedir. Bu gruptaki çalışmalarda yörenin en eski tarihinden günümüze kadar yer yer ayrıntılı bilgiler olmakla birlikte önemli boşluklar da bulunabilmektedir. Tarihsel binaların tanıtımı, folklorik öğeler, yöreden yetişen ünlüler, yerel yöneticiler ve siyasetçilerin tanıtımı bu çalışmalarda bulunmaktadır. Bu çerçevede içinde salnâme geleneğinin uzantısında 1968 ve 1973 yıllarında çıkartılan il yıllıkları da bu gruba dahil edilebilir.⁵

Beşinci grupta, yer alan çalışmalar ise dolaylı şehir tarihi yazımı olarak adlandırılabilir. Bu grupta şehrin kaderini etkileyen ya bir kurumun, örneğin bir külliye'nin, bir belediyenin ya da bir ekonomik sektörün, yöneticinin hayatının tarihi yazılırken, şehrin tarihi de yazılmış olmaktadır.⁶

Altıncı grupta, şehrin ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişimler ile şehrin formundaki, fizikî yapısındaki değişimleri bir bütünlük içinde kavramaya uğraşan çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmaların bir kesimi tarih, diğer bir

³Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul, 1992; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992; Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, 1993; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara, 1985.

⁴Fügen İter, *Bir Anadolu Kenti İskilip*, Ankara, 1992; Selçuk Güzeloğlu, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresinin Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, 1996; Fazıl Çiftçi, *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*, Ankara, 1995.

⁵Halil İbrahim Uçak, *Tarihi Haymana*, Ankara, 1989; Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Ankara, 1990; Halit Cevri Aslangil-Hamdi Ekiz, *Kalecik'in Tarihi Dünü Bugünü İçin Bir Araştırma*, Ankara, 1995; Mustafa Kaya, *Geçmişten Günümüze Ürgüp*, Ankara, 1994.

⁶Muharrem Eren, *Mutasarrıf Ömer Bey*, İstanbul, 1993; Melih Gürsoy, *Tarihi Ekonomisi ve İnsanlarıyla İzmirimiz*, İzmir, 1993; Rasim Şimsek, *Trabzon Belediye Tarihi*, Trabzon, 1993; Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa, 1996; *Tariş Tarihi*, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı *Tariş Tarihi Projesi*, İzmir, 1993.

kesimi ise mimarlık ya da şehir planlama formasyonu olan akademisyenlerce yazılmıştır.⁷

Yedinci grupta, şehir tarihini, şehir planlama tarihi olarak ele alan çalışmalar yer almaktadır.⁸

Sekizinci grupta ise valiliklerin, belediyelerin, üniversitelerin, çeşitli derneklerin tek başlarına veya ortak düzenledikleri sempozyumlar yer almaktadır. Bu sempozyumlarda bir şehrin ya da bir bölgenin tarihi eski çağlardan günümüze ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bunların bazıları da uluslararası nitelikte düzenlenmektedir.⁹

Türkiye’de çok farklı nitelikte ve çok değişik meseleleri bulunan bir mahallî tarih ve şehir tarihi yazımı ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bunlardan belli bir grubun diğerlerine göre daha doğru bir tarih yazımı olduğunu ileri sürmek, onu şehir tarihi yazımında hakim model haline getirerek diğerlerini dışlayıcı bir tavır takınmak doğru olmaz. Böyle bir tutum, alanın gelişmesini ve ilgi yoğunlaşmasını kısıtlar. Mahallî tarih ve şehir tarihi yazımında çoğulcu yapının sürdürülmesinde fayda vardır.¹⁰

Bugüne kadar Çorum tarihi üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan sadece birkaçı arşiv kaynaklarına dayanan ve akademisyen tarihçiler tarafından yapılan çalışmalardır.¹¹ Çorumlu dergisinde amatör araştırmacılar

⁷Sevgi Aktüre, 19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara,1978; Rifat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara, 1986; Zekiye Yenen, Vakıf Kurumu İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişimi, İTÜ. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1987; Uğur Tanyeli, Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 Yüzyıllar), İTÜ. İstanbul, 1987; Dogan Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, İstanbul, 1996.

⁸ Gönül Tankut, Bir Başkent’in İmarı Ankara (1929-1939) Ankara, 1990.

⁹Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1988, Trabzon, 2000; Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988; İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası), 1-3 Haziran 1988, Samsun 1990; Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ankara, 1987.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli, Tarihyazımı Üzerine Düşünmek, Ankara, 1988.

¹¹ Şerif Korkmaz, H.1255-1264 (M.1839-1847) Tarihli Çorum Şer’iyye Sicili (Trankripsiyon ve Değerlendirme),Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995; Abdullah Gündoğdu, Çorum’un 2 Numaralı Şer’iyye Sicili Trankripsiyon ve Değerlendirme, (H.1268-1280/M.1852-1863),Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989; Ahmed Yaramış, Çorum’un H.1240-1254/M.1824-1836 Tarihli Şer’iyye Sicilinin H.1240-1241/M.1824-1826 Yılları Arası Trankripsiyon ve Değerlendirme, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999; Çorum Tarihi, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum Tarihsiz; Üçler Bulduk, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I” OTAM, S. 3, Ankara, 1992;Üçler Bulduk, “ 16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)”,

tarafından Çorum'un tarihi, idarî yapısı ve sosyal hayatıyla ilgili pek çok makale ve belge yayınlanmıştır.¹² Ayrıca yine amatör araştırmacıların yazmış oldukları Çorumla ilgili birkaç kitap da mevcuttur.¹³ Bu anlayıştan hareketle ve şehir tarihçiliğinin son dönemlerde kazandığı önem çerçevesinde, “Çorum’un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)” adını taşıyan bu tezle, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çorum şehri bütün yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

B-KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları/Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Temettuât Defterleri: Tanzimat döneminde, daha önce değişik adlarla alınan vergilerin yerine bir verginin ikâmesi için hâne reislerinin gelirlerinin tespiti ve malî imkanların belirlenmesi amacıyla, Tanzimat'ın uygulandığı yerlerden başlanarak yeni bir sayım yapılmıştır. Sayımların sonuçları da bu defterlere yazılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıl için tahrir defterlerinden çıkarılan bilgilerden çok daha fazlasını bu defterlerde bulmak mümkündür.

“Maliye Vâridât Kalemi” defterlerinden olan temettuât defterleri, 1988’de kataloglanarak araştırmacılara sunulmuştur. Dokuz katalog içinde 17.747 defter mevcuttur. Bu defterlerin büyük kısmı 1845’te yapılan sayımlara aittir. Çok az sayıda olmak üzere 1840’ta yapılan tahrirlere ait defterlere de rastlanmaktadır. Bu kayıtlarda her mahalle ve köy için ayrı bir defter tutulmuştur. Sayfanın tepesinde sırasıyla eyâlet-sancak-kaza yazıldıktan sonra mahallenin ya da köyün adı kayıt edilmiştir. Çorum temettuât defterlerinde bu ibare “Ankara Eyâleti mülhakâtından Çorum kazası mahallâtından/kurallarından.....mukim ahâlî-i İslâmiyyenin emlâk ve arâzi ve temettuâtlarını mübeyyin defterdir” şeklinde geçmektedir.

Temettuât sayımları, muhtar ve köy imamları gibi mahallî idareciler tarafından yapılmıştır. Gayr-ı Müslimler sayımı ise kocabaşılarla papazların

OTAM, S. 6, Ankara, 1995; Yılmaz Kurt, “Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl), Belleten, LIX/224, Nisan 1995.

¹²Çorumlu Dergisi, Çorum Halkevinin yayın organı olup, 1938 Nisanında yayınlanan ilk sayısından, 1946 Ağustosundaki son sayısına kadar 61 sayı çıkmıştır.

¹³ Nazmi Tuğrul, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum, 1927; Osman Yalçın, Çorum, İstanbul, 1969; Ali İzzet, Tezkire-i Makâmât Çorum’da Yatan Meşhur Yatırlar, (Haz. Mahmut Selim Gürsel), Çorum, 1997.

sorumluluğu altında yapılmıştır. Defterlerde verginin esas olduğu hâne reislerinin isimleri yanında meslekleri, gayr-i menkûlleri, (tarla, bağ, bahçe, dükkan, değirmen gibi) hayvanları ve vergileri ayrıntılı olarak yazılmıştır. Sonuç olarak XV. ve XVI. yüzyıllarda tutulmuş olan tahrir defterlerinden çok daha mükemmel ve teferruatlı bilgi veren temettuât defterleri, XIX. yüzyıl sosyal ve iktisat tarihi kaynağı olarak pek kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁴

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Maliye Nezâreti Temettuât Defterleri katalogunda Çorum merkez ve köylerine ait 188 temettuât defteri mevcuttur. Bu defterlerin hepsi Çorum'da yaşayan ahâlî-i İslâm nüfusuna ait mahalle ve köylere aittir. Gayr-i Müslimlere ait herhangi bir deftere rastlanılmamıştır. Bu kayıtlar 1845 yılında tutulmuştur.¹⁵ Çorum'un köylerine ait muhtar-i evvel ve sânilerle, köy imamları tarafından yazılan 146 adet temettuât defteri bulunmaktadır. Bazı deftere ise birkaç köyün tahriri birlikte yazılmıştır.¹⁶ Ayrıca, 1255-1309 ve 1310-1329 yılları İrâdeleri ile, Cevdet Tasnifinin, Dâhiliye, Maliye, Evkâf, Belediye, Maârif gibi kısımlarında bulunan Çorum'un idarî, adlî ve malî yapısı ile ilgili belgelerden de yararlanılmıştır.

Ankara Milli Kütüphane / Çorum Şer'îyye Sicilleri

Kadınların verdikleri, ilâm, hüccet ve cezalarla, görevleri gereği tuttıkları çeşitli kayıtları ihtiva eden bu defterlere şer'îyye sicili veya kadı defterleri adı verilir. Bu siciller, XV. asrın ikinci yarısından (Bursa şer'îyye sicilleri 1455 tarihinden itibaren başlamaktadır.) XX. asrın ilk çeyreğine kadarki uzun bir zaman

¹⁴Daha geniş bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" *Bellekten*, LIX/225, Ağustos 1995, s. 396-412; Tefik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul, 1998, s. 226-228.

¹⁵Çorum'un mahallelerine ait 42 adet defter, toplam 514 sayfadır. Defterlerin numaraları şöyledir: 395, 396, 402, 403, 408, 409, 410, 412, 414, 418, 420, 426, 428, 431, 432, 433, 436, 440, 443, 444, 469, 470, 473, 476, 479, 482, 484, 486, 488, 489, 503, 508, 509, 512, 517, 522, 532, 538, 562, 570, 573, 576

¹⁶Çorum'un köylerine ait 146 defter toplam 1151 sayfadır. Bu defterlerde 156 köyün kayıtları bulunmaktadır. Kataloğta 2 adet mükerrer defter tespit edilmiştir. Çorum köylerine ait Temettuât defterlerin kataloğdaki numaraları şöyledir: 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 411, 413, 415, 416, 417, 419, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 429, 430, 434, 435, 437, 438, 439, 441, 442, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, , 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 471, 472, 474, 475, 477, 478, 480, 481, 483, 485, 487, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 505, 506, 507, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 537, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 571, 572, 574, 575, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584.

dilimi içinde, 472 yıllık Türk tarihini, iktisadını, sosyal ve hukukî hayatını yakından ilgilendirmektedir.¹⁷ Çorum'a ait Ankara Milli Kütüphanede 16 adet şer'îye sicili bulunmaktadır.

Tablo- Çorum Şer'îye Sicilleri

Sicilin Numarası	Sicilin İhtiva Ettiği Yıllar		Varak Sayısı	Sayfa Sayısı	Belge Sayısı
	Hicrî	Miladî			
1	1255-1264 ¹⁸	1839-1847	99	198	394
2	1268-1280 ¹⁹	1852-1863	65	130	253
3	1280-1285	1863-1868	138	276	577
4	1285-1290	1868-1873	190	380	908
5	1289-1291	1872-1874	55	110	217
6	1291-1293	1874-1876	147	294	350
7	1293-1295	1876-1878	138	276	360
8	1295-1297	1878-1880	141	282	465
9	1297-1300	1881-1882	182	364	502
10	1299-1304	1881-1886	241	482	736
11	1304-1312	1880-1894	155	310	746
12	1312-1314	1894-1896	140	280	1437
13	1314-1316	1896-1898	117	234	526
14	1316-1319	1898-1901	116	232	450
15	1318-1322	1901-1904	201	402	733
16	1322-1327	1904-1909	272	544	1040
Toplam			2397	4794	9694

Bu defterlerin ebatları genellikle 17 x 49 cm. arasındadır. Çoruma ait 16 adet defter 2397 varak, 4794 sayfadır. Bu defterlerde 9694 belge bulunmaktadır. Bu belgelerin büyük çoğunluğunu hüccet, ilâm ve terekeler oluşturmaktadır. İlk iki defterde ise merkezden gönderilen ferman, berat, emirnâme gibi kayıtlar daha ağırlıktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıf Defterleri: Vakıf bir mal, (esas itibariyle, bir gayr-ı menkûlü) menfaati (kendisi veya geliri) hayrî bir hizmetin görülmesine tahsis edilmek

¹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bayındır, İslâm Muhâkeme Hukuku, İstanbul, 1986; İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı, Ankara, 1994; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", A.Ü., DTCFD, I/2, Ankara, 1943; Reşat Kasaba, "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri", Tarih ve Toplum, S.14, Şubat 1985; Şer'îye Sicilleri I-II, Toplu Kataloğu, Mahiyeti ve Seçme Hükümler, İstanbul, 1988; Cahid Baltacı, "Şer'îye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", Osmanlı Arşivler ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 1985.

¹⁸ Bu defter tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'îye Sicili (Trankripsiyon ve Değerlendirme), G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995. Defterdeki kayıtların sıralama tarihleri arasında bir düzenlilik yoktur

¹⁹ Bu defter yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Abdullah Gündoğdu, Çorum'un 2 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1268-1280/M.1852-1863) A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

amacıyla ve hizmetin ebediyete kadar devamı niyetiyle, vakfeden kişinin mülkiyetinden ve özel konu olmaktan çıkararak, özel bir mülkiyet kategorisine aktarma ve o kategoride tutma anlamına gelmektedir. Vakıf tesis eden kişiye “*vâkıf*”, vakfedilen mala “*mevkûf*” denir. Vakıf yapan kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın nasıl yönetileceğine ilişkin esasları belirleyen ve mahkemece tesciliyle birlikte vakfın vücut bulduğu vesikaya (vakıf senedine) da “*vakfiyye*” adı verilir.²⁰

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde Osmanlı Devleti’ndeki bütün vakfiyelerle ilgili bir alfabetik fihrist ile çeşitli şehirlere ait ayrı ayrı tutulmuş vakfiyye fihristler mevcuttur. Alfabetik fihristte vakıfların babalarının adları bulunduğu mahallenin veya köyün ismi verilmiştir. Ayrıca defter numarası, tescil tarihi ile sayfa numaraları yazılmıştır. Çorum merkez ve köylerine ait bulunan 146 vakfiyenin büyük çoğunluğu para vakıflarıdır. Müstakil olarak Çorum kazasına ayrılan diğer vakıf fihristinde ise Çorum ve köylerine ait 348 adet vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu arada her iki fihristte birbiriyle aynı olan vakfiyeler mevcuttur. Vakfiyeleri olmayan vakıf kayıtları da bulunmaktadır. Ayrıca şer’îyye sicillerinde de vakfiyye kayıtları vardır. Yine sicillerde müteveli tayini, vakıfların alacak verecek davaları, câmi, medrese, zâviye gibi çeşitli vakıf eserlerinin görevlilerinin tayini ve azli ile alakalı pek çok kayıt vardır.

Hurûfât Defterleri: Bu defterlere Osmanlı şehirlerinde bulunan, câmi, medrese, mescid, mektep, zâviye, türbe, han, hamam gibi vakıf eserlerinde görev yapanların isimleri ve aldıkları ücret kayıt edilmiştir. Çorum’a ait 24 adet defter mevcuttur.²¹

Resmi Kaynaklar

Salnâmeler: Salnâme, bir senelik hadiseleri topluca göstermek üzere tertip olunmuş eserler için kullanılmış bir tabir olup Türkçe’ye Tanzimat’tan sonra

²⁰ İ.Erol Kozak, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, İstanbul, 1985, s. 17. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul, 1996; Ziya Kazıcı, İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar, İstanbul, 1985; Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800” Osmanlı Araştırmaları, S. 3, İstanbul, 1982, s. 143-164; Ali Himmet Berki, “Vakıflarda Şartlara Riâyet Meselesi”, Vakıflar Dergisi, S. 7, İstanbul, 1968, s. 13-18

²¹ Çorum’a ait defterlerin numaraları şöyledir: 537, 539, 541, 542, 543, 565, 568, 1082, 1083, 1084, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1098, 1099, 1100, 1119, 1133, 1140, 1142, 1143, 1144.

girmiştir. Farsça sene demek olan “*Sâl*” ile yine Farsça “*mektup, kitap*” manasına gelen “*Nâme*” kelimesinin birleştirilmiş şeklidir ve bu tabirin bugünkü karşılığı “yıllık”tır. İlk devlet salnâmesi, Sadrazam Reşid Paşa’nın isteği ile Hekimbaşı Abdulhak Efendizâde Hayrullah Efendi ve XIX. yüzyıl Osmanlı fikir ve ilim adamlarından Ahmed Cevdet Paşa’nın yardımlarıyla Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. H.1263/M.1847 senesinde Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adı ile de neşredilmiştir. Devlet salnâmeleri 1912’ye kadar düzenli olarak yayınlanmıştır. En son cilt, defa 68’dir ve 1918 tarihini taşır.

Devlet salnâmelerinin faydası görüldükten sonra, vilâyet ve nezâret salnâmeleri çıkarılmaya başlanmıştır. İlk Osmanlı vilayet salnâmesi 1866 yılında neşredilen Bosna, son vilayet salnâmesi ise 1918 yılında neşredilen Müstakil Bolu Sancağı salnâmesidir. Bu salnâmelerde, ilgili vilayetin idarî taksimatı, memur listeleri, mahallî tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticarî ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, okullar, kütüphaneler v.b. pek çok bilgiler bulunmaktadır. Maârif-i Umûmiyye Salnâmesi, İlmiye Salnâmesi, Salnâme-i Askeriyye, Salnâme-i Bahrî gibi müesseseler de mevcuttur.²²

Bu dönemde Çorum’un bağlı olduğu Ankara vilâyetine ait 13 adet salnâme mevcuttur. Ankara’nın ilk vilayet salnâmesi 1288 /1871 tarihlidir. Daha sonra 1289/1872, 1290/1873, 1291/1874, 1293/1876, 1295/1878, 1299/1882, 1300/1883, 1308/1890, 1311/1893, 1318/1900, 1320/1903, 1325/1908 tarihli salnâmeler neşredilmiştir.

Sürelî Yayınlar

Çorumlu Dergisi: Çorum Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Komitesi tarafından neşredilmiştir. İlk sayısı 15 Nisan 1938’de yayınlanmıştır. Ağustos 1946 tarihine kadar 61 sayı çıkan derginin her sayısı ortalama 30 sayfadır. Her sayının sonunda yer alan ekler bölümünde tarihle ilgili makalelerin orijinal belgeleri mevcuttur. Sicil kayıtları, vakfiyeler ve ferman gibi kayıtlardan oluşan bu ekler, 2301 sayfa olarak neşredilen 61 sayının 505 sayfasını oluşturmaktadır.

²² Hasan Duman, Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller), İstanbul, 1982, s. 18-20.

C- COĞRAFİ KONUM VE ÇORUM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Coğrafi Konum

Çorum coğrafi konumundan dolayı çok eski dönemlerden beri önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Günümüzde Çorum İç Anadolu'nun kuzeyi ile Orta Karadeniz Bölgesinin iç kısımlarında oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu geniş alan tarih öncesi ve tarih çağlarında önemli kültürlerle ve medeniyetlere sahne olmuştur.

Orta Karadeniz'in güneyinde bulunan Çorum İli 39° 54' ve 41° 20' kuzey enlemleri ile 34° 04' ve 35° 28' doğu boylamları arasında yer alır. 12.820 km² alanıyla Türkiye'nin yaklaşık % 1.6'sını kaplayan ilin merkezinin denizden yüksekliği 802 metredir.²³ Çorum merkez ilçenin yüzölçümü ise 2537 km²'dir.²⁴ Çorum, doğudan Amasya'nın Göynücek ve Gümüşhacıköy; batıdan Çankırı'nın merkez ve Yapraklı, güneyden Yozgat'ın Yerköy ve Sorgun; kuzeyden Sinop'un Boyabat; kuzeydoğudan Samsun'un Vezirköprü; kuzeybatıdan Kastamonu'nun Tosya; güneybatıdan Kırıkkale'nin Delice ve Sulakyurt ilçeleriyle sınırlanmıştır. İl toprakları, kuzey ve kuzey doğudan Canik Dağlarının batı uzantıları, doğudan Yeşilirmak Havzası, güneyden Yozgat'ın Bozok Yaylası, batıdan Kızılırmak Havzası ve kuzeybatıdan Ilgaz Dağlarının doğu uzantıları gibi doğal sınırlarla çevrilidir.²⁵

Kuzey Anadolu dağlarının iç sıralarıyla engebeleşen, Kızılırmak vadisinin sert dirsekler çizerek geçtiği kuzey kesimi, Çorum ilinin en yüksek doruklarıdır. İskilip Kargı arasında Köseadağ 2087 metre, Çorum-Kastamonu-Çankırı il sınırlarının düğümlendiği Öbek dağı 2013 metre ve Amasya il sınırı üzerinde İnegöl dağı ise 1864 metredir. İlin güney kesimleri daha alçak ve daha az engebelidir. 1000 metreden daha alçak düzlükler üzerinde dağınık görünümlü dağlardan hiçbirinin yükseltisi 2000 metreyi bulmaz.²⁶ Yarıya yakını platolarla kaplı olan il topraklarının onda birinden biraz fazlasını ovalar kaplamaktadır.

²³ Yurt Ansiklopedisi., "Çorum Maddesi," C. 3, İstanbul, 1982, s. 2010.

²⁴ Türk Ansiklopedisi, "Çorum Maddesi", C. XII, Ankara, 1964, s. 116.

²⁵ Yurt Ansiklopedisi, "Çorum Maddesi", s. 2010.

²⁶ Türkiye Ansiklopedisi 1923-1973, Kaynak Kitaplar, C. 2, İstanbul, 1974, s. 481

Büyük çoğunluğu tarıma elverişli olan bu toprakların % 45'ini aşkın bölümünde bitkisel üretim yapılmaktadır. Çorum ilindeki ovalarının yükseltileri 450 ile 1000 metre arasında değişir. Bunlar taşınma maddeler üzerinde oluşmuş alüvyal topraklarla kaplı genç ovalardır. Çorum ovasının denizden yüksekliği yaklaşık 800 metre, alanı ise 375 km² olup eski bir göl yatağıdır.²⁷

Çorum ilinin iç kesimlerinde karasal iklim hakim olmakla birlikte, özellikle kuzey kesimlerinde Karadeniz'in yumuşatıcı etkisi bir dereceye kadar duyulur. Yıllık yağış toplamı ortalama 395 mm'dir ve bu yağışın büyük bir kısmı ilkbahar aylarında düşer. Çorum ilindeki akarsuların bazıları Kızılırmak, bazıları Yeşilirmak aracılığıyla sularını Karadeniz'e boşaltır. İl topraklarını güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda kesen Kızılırmak, sağdan Hamamözü ve Karçak sularını, soldan da Devrez çayını alır. Başlıca kolu olan Delice ise Çorum ili topraklarını güneybatıda Kırıkkale ve Çankırı illerinden ayırır. Yeşilirmak her ne kadar il topraklarından geçmezse de, il merkezinden geçen Çorum Suyu ve onun kolu olan Büyüköz Suyu Yeşilirmak'ın başlıca kollarından biri olan Çekerek Suyu'na karışır.²⁸ Çorum birinci derecede aktif fay kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Şehir ayrıca ikinci derecede deprem bölgesindedir. Çorum şehrinin yer aldığı bölgenin genel jeolojisinde iki ana kütle grubu göze çarpar. Bunlardan birincisi "Metamorfik Seri" ikincisi ise "Tortul Kütleler" serisidir.²⁹

2. Çorum Adının Menşei

Çorum isminin menşei üzerinde kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur. Bunların bazıları ilmî bazıları ise Çorum kelimesi üzerinde, çeşitli ses benzerliklerinden yararlanarak ileri sürülmüş görüşlerdir. Bu görüşler şunlardır:

a- M.Ö. 3. yüzyılda Avrupa'dan Anadolu'ya geçen Galat toplulukları, batıda Bitinya'nın doğu kesimleri, doğuda Kapadokya'nın batı kesimleri (Çorum-Sivas-Yozgat) arasında yer alan geniş bir alana yerleşmişlerdi. Bu topluluklardan olan Trokmu Oymağı Hitit İmparatorluğu'ndan kalma başkent olan Hattuşaş (Boğazköy) yöresine yerleşmiştir. *Trokmu* sözcüğünün zamanla "*Toromku*" ya, sonra da Çorumlu ya dönüştüğü öne sürülmüştür.

²⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 2010, 2011.

²⁸ Türkiye Ansiklopedisi, s. 481.

²⁹ Çorum 1990, Ankara, 1990, s. 19.

b- M.Ö. 90-80 yılları arasında Pontus krallığına bağlı olarak Kapadokya valiliği yapan Gordios'un yönetimi sırasında Gordiana denilen bölge, onun yönetiminden sonra da uzun süre aynı adı taşıdı. Bu teze göre Çorum sözcüğü, Gordiana'nın "*Gordum*" biçimini alması ve zamanla Çorum'a dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁰

c- Çorum'un Türkler tarafından fethini, Ahmed Gazi etrafına kurulmuş bir destan olarak anlatan Danişmendnâme'ye göre, bu fetih sırasında şehir zelzeleden dolayı tamamen yıkılmıştır. Halk önce İslâmiyet'i kabul edip sonra Ahmed Gazi aleyhine tuzak hazırlamıştır. Halkın bu kötü niyetinden dolayı şehre "*Cürümlü*" ismi verilmiştir. Bu isim sonradan Çorumluya dönüşmüştür.³¹

d- Çorum'un Türk yönetimine geçişinden sonraki ismini nasıl aldığı konusunda diğer bir görüş de, Ahmed Gazi'nin fetihten sonra buraya Türkmenlerin Alayundlu boyundan Çorumlu oymağını reisleri İlyas Bey ile birlikte yerleştirmesinden hareketle ileri sürülmüştür. Bu hadise Amasya Tarihi adlı eserde şöyle anlatılır:

*"Çorumlu oymağının Nikonya şehrinde tavattun etmesi münasebetiyle Nikonya şehri Çorumlu demekle meşhur olmuştur. Bu tabir H.1000 tarihine kadar bütün evrâk-ı resmiyyede muhafaza edildiği halde muahharan edât-ı nisbet hazf edilerek asıl kabileyi teşkil eden "Çorum", "Çarum" namıyla meşhur olmuştur. "Çorum" eski Türkçe'mizde meserret ve memnuniyet manasına olan Çarum lafzından galat olup memnun ve mesrûr olan kimseye lugaten çarak denilmektedir. Meşhur Çaruklu oymağı Çaraklu tabirinden galattır. Bunlardan Çarukşah bin Salih Bey bin İlyas Bey meşhurdur."*³² Oymağın yerleştirilmesinden sonra şehir Çorumluoğlunun yurdu, kışlağı ve yaylağı olarak tanınmış ve Çorumlu olarak anılmıştır.

e- Evlîya Çelebi seyahâtnâmesinde Çorum isminin kökenini şöyle belirtiyor: "*Evsâf-i Kal'a-ı Çorum, Selçukîlerden Kılıçarslan Şâh'ın binasıdır*

³⁰ Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, Çorum Tarihi, Tarihsiz, Çorum, s. 3

³¹ Ömer Bakırer, "Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 59

³² Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. 2. İstanbul, 1329, s. 286-287; Ömer Bakırer, a.g.m., s. 59; İhsan Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Kısım II, Ankara, 1973, s. 176.

*derler. Âb-ı havası latif olduğundan Kılıçarslan Şâh, oğlu Yakup Mirza'yı ve yüzlerce sair çorlu hastaları bu şehire gönderip ifâkalyâb ettirdiği için adına Çorum denmiştir. Ama a'yân-ı vilâyet "Çevr-i Rum"dan galat ve muhaffefdır derler."*³³

f- Başka bir halk rivayetine göre de, şehrin etrafı küçük dağ ve tepelerle kuşatılmış düz bir ovada bulunmasından ötürü "Çevrim" denilmiş. Bu kelime Arap harfleri ile yazılış benzerliğinden ve halk ağzına geçmesinden ötürü sonradan "Çorum" olmuştur. Yine "Çevrim" kelimesinin kale duvarı manasına geldiği ve zamanla Çorum şekline dönüştüğü de rivayet edilmektedir.³⁴

Ankara, Kırşehir, Yozgat, Kastamonu, Çankırı ve Eskişehir gibi Çorum'un da Anadolu'ya ilk gelen Türkmenlerce yurt ve otlak olarak kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Anadolu'nun yerli halkının bir kısmının ilk Türk akınları önünde yerlerini bırakarak batıya çekilmeleri sonucu bu kentler ve çevreleri yoğun bir biçimde Türkleşmiştir.³⁵ Bu yüzden Çorum'un Danişmendli Devleti tarafından fethinden ve Alayundlu boyunun Çorumlu oymağının yerleşmesinden sonra "Çorumlu" ismini almış olması muhtemeldir. 1530 Muhâsebe-i Vilâyât-i Karaman ve Rûm Defteri ile 1576 Tarihli Mufassal Tahrir defterlerinde de Çorum şehrinin adı "Çorumlu" diye geçmektedir.³⁶ Zamanla "Çorumlu" kelimesinin sonundaki ek atılarak bugünkü Çorum şekline dönüşmüştür. Diğer görüşlerin hepsi kelime türetmesine dayanan, esaslı bir eleştiriye tahammülü olmayan rivayetlerdir.

3- Eski Çağlarda Çorum.

Çorum tarih öncesi ve tarih çağlarında önemli medeniyetlere sahne olmuştur. Binlerce yıldır üst üste birçok medeniyete beşiklik eden Çorum'un her tarafında bu uygarlıklardan günümüze kadar gelmiş olan bir çok kalıntıya rastlamak mümkündür. Bu bölge maden yatakları bakımından çok zengindir. Bu zenginlik özellikle tarih öncesinde yerleşmelerin yörede yoğunlaşmasının başlıca

³³ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C. 2, İstanbul, 1314, s. 407.

³⁴ Süleyman Köstekçiöğlü, "Çorum Adı Üzerinde İncelemeler -1, ÇD, S. 6, 1938, s. 191-192.; Nazmi Tonbuş, " Kentimiz Niçin Çorum Diye Anılmıştır", ÇD, S. 56, 1946, s. 1637-1638.

³⁵ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 59.

³⁶ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyât-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Ankara, 1997, s. 390; 1576 Tarihli Mufassal defter için bkz. Üçler Bulduk, a.g.m., s. 134

nedendir. Coğrafi konumun da ticarete uygun olması gelişmeyi hızlandırıcı bir unsur olmuştur. Ancak bu kültür ve uygarlıkları bugünkü il sınırlarıyla çakıştırmak veya sınırlamak imkansızdır. Bu sebeple Çorum'un eski çağ tarihini incelerken ili yöreden soyutlamadan bir bütünün parçası olarak düşünmek gerekmektedir.³⁷

Çorum ve yöresinin yazılı tarih öncesi dönemleri, Prehistorya biliminde “*Kalkolitik Dönem*” denen evreden başlamaktadır.³⁸ Yörede kazısı yapılan merkezlerin hemen hepsinde kalkolitik çağa ait kap, kaçak ile bakırdan yapılmaz malzeme ele geçmiştir. Çorum ili içerisinde bulunan Büyük Güllücek, Boğazköy, Alacahöyük, Eskiyapar, Kayapınar, Kuşsaray’da yapılan sistematik kazılarda yerleşmelerin bu dönemden itibaren devamlılık gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁹ Hitit Devleti’nin başkenti Hattuşaş (Boğazköy) çevresindeki çalışmalarda rastlanan en erken yerleşme Kalkolitik döneme aittir. Ancak bu yerleşme tam olarak tespit edilememiştir.⁴⁰

Çorum ilinin antik tarihinde en önemli dönem, Tunççağ’dır. (M.Ö. 3000-1200) Eski Asur kaynaklarından çıkartılan bilgilerle M.Ö. 3000 yıllarında Anadolu’da etrafi surlarla çevrili en az on yedi şehir devletinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Çorum ve çevresinde de böyle etrafi surlarla çevrili küçük ve zengin beylikler halinde pek çok kent devletinin varlığı yapılan arkeolojik kazılarla belirlenmiştir.⁴¹ Çorum yöresinde Tunççağı yerleşmelerin başında Boğazköy, Eskiyapar, Pazarlı ve Alacahöyük gelmektedir.⁴²

Erken Tunç’un son safhalarında yaşamış olan Hattiler Anadolu’nun ismi bilinen en eski yerli kavmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititler egemenlikleri altına aldıkları topraklardan söz ederken Hatti deyimini kullanmışlardır. Hatti’ler kendilerine özgü bir dil kullanan bütün görüntüleri ile yerli bir kavimdirler. Alacahöyük buluntularının gösterdiği gibi çok yüksek bir uygarlık düzeyine eriştikleri halde Hitit’lere yenilmekten kurtulamamışlardır. Eski Tunççağı’nın sonları ile Orta Tunç’un başlarında Neşa-Kaniş, Hattuş, Zalpa, Kuşsara,

³⁷ Sevim Buluç, “Çorum ve Çevresi”, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 19.

³⁸ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2022.

³⁹ Sevim Buluç, a.g.m., s. 28-29.

⁴⁰ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2022-2023.

⁴¹ Sevim Buluç, a.g.m., s. 29.

⁴² Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2023; Burada sırasıyla Von Der Osten (1936), Kılıç Kökten (1952), Burney (1956) ve 1972 de de Bahadır Altın araştırma yapmıştır.

Puruşanda gibi yerli kent adlarının yanı sıra Hatti'lerden başka Luvi, Pala, Hurri gibi grupların varlığını daha sonra Hitit'lerce kaleme alınmış belgelerden öğreniyoruz. Bu kavimlerin hemen hepsi zamanla eyaletler halinde Hitit idarî teşkilatına bağlanmışlardır.⁴³

Asurluların önderliğinde Mezopotamyalıların ticaret için Anadolu'yu keşfetmeleri herhalde 3. binin sonlarında kent beyliklerinin zenginleştiği döneme rastlar. Asurluların Orta Anadolu'da sayıları 13'ü bulan ticaret merkezleri (Karum) vardı.⁴⁴ Çorum ilinde bilinen en önemli Karum ise Hattuş'da (Boğazköy) bulunuyordu.⁴⁵

Bu yörede siyasal birleşme ve devlet kurma Hitit'ler tarafından gerçekleştirilmiştir.(M.Ö.1650-146) Bu dönemin en önemli özelliği kent beyliklerinin yerini tek ve büyük bir merkezi devletin alması, Asurlu tüccarların sahneden çekilmesidir. Karışıklıklardan yararlanmasını bilen, siyasal bir güç olarak ortaya çıkan kavim Hitit'ler olmuştur. Bu kavim, Anadolu'nun otantik halkından Hint-Avrupa dili konuşmaları bakımından ayrılırlar.* Hititli yazıcılar tarafından ele alınan çivi yazılı tabletlerde, Hitit Krallarının ataları olarak Pithana ve Anitta'dan söz edilmektedir. Bu iki kral Asur ticaret kolonilerinin geç safhalarında yaşamışlardır. İmparatorluk devrine kadar geçen 400 yıllık süreçte 19 kral Hitit Devleti'ne egemen olmuştur. Ancak bu krallardan pek azı hakkında gerekli bilgi edinilebilmekte çoğunluğu ise isim olmaktan öteye gidememektedir.⁴⁶

Büyük Hitit Kralı Hattuşil eski Hattuş'u kendine başkent yaparak eski Hitit Krallığının temellerini attı. Eski Hitit Krallığı'nın yükseliş dönemi Orta Tunççağ'ının sonudur. Bu dönemde I. Hattuşil (M.Ö.1650-1620) krallığın sınırlarını genişletti.⁴⁷ Bu kral Arzava ve Halep seferleri ile Hitit Devleti'nin

⁴³ Sevim Buluç, a.g.m., s. 30.

⁴⁴ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2025.

⁴⁵ Sevim Buluç, a.g.m., s. 31.

* 19. yüzyılda Boğazköy'ün keşfi ile varlığı kesinleşen kavme Hitit denmesinin nedeni şöyledir: M. Ö. 3. binden beri Hatti ülkesi olarak bilinen toprakları, daha sonrada gerek kendileri gerekse Asur ve Mısır'lular aynı adla anmaktadırlar. Asur'lular sık sık Hatti ülkesinden söz edip Mısırlıların Heta ile sürüp giden savaşlarını anlatırlar. Heta Mısır Hiyoğrafilerindeki Ht'nin sami dillerinde okunusudur. İbranice kutsal kitapta da Hittim'lerden söz edilir. 19. yüzyılın arkeoloji ve tarih bilimcileri bütün bu kaynaklardaki Hatti Ht ve Hittim kelimelerinin aynı adlar olduklarını kabul etmiş Avrupa dillerine çevrilisinde Hitit'i kullanmışlardır. Bkz. Sevim Buluç. a.g.m., s. 32.

⁴⁶ Sevim Buluç., a.g.m., s. 21, 32, 33

⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi., Çorum Maddesi , s. 2026.

Akdeniz ticaretine etkin olarak katılmasını sağlamıştır. Sınırları kuzeyde Karadeniz'e güneyde Halep, doğuda Fırat'a, batıda Ege'ye kadar genişletmiştir. Ölümünden sonra yerine geçen veliahd Muşşili, zamanının en büyük kültür merkezi olan Babil'i alarak Hitit egemenliğini Mezopotamya'ya kadar uzatmıştır. Ancak I. Muşşili Babil'den Hattuşuş'a döndüğünde kız kardeşinin kocası Hantili tarafından öldürülmüştür. Hattili'nin başa geçmesi ile Hitit sülalesi sona ermiş yeni bir gasp krallar devri başlamıştır.⁴⁸

Bu dönem uluslararası siyasi ilişkilerin yoğun olduğu bir dönemdir. Eski Ön Asya'ya ait çivi yazılı arşivler arasında siyasi ilişkiler bakımından en önemli yeri Hitti başkenti Hattuşuş ile Mısır'ın başkenti Amarna'da bulunmuş belgeler almaktadır. Bu dönemin en büyük krallarından olan Şuppluliuma'yı (M.Ö.1375) en çok uğraştıran kavim Çorum-Amasya illerinin kuzeyinde ve Kastamonu'nun kuzey doğusunda oturan Kaşka'lular olmuştur. Şuppluliuma, gerek Suriye seferleri sırasında gerekse bu seferlerden sonra, Kaşka'lularla uğraşmak zorunda kalmıştır. Hititler Suriye'deki küçük devletlere karşı siyasetlerini, Hitti mandası bir devlet olan Kargamış'tan idare etmektedir. I.Şuppluliuma Anadolu'da durumu sağlamlaştırdıktan ve bağımsız Mitanni Devleti'ni yıktıktan sonra iktidarının doruğuna yükselmiştir. Şuppluliuma yetenekli bir kumandan ve iyi bir idareci olması yanında iyi bir diplomattır. Kazandığı zaferlerle yetinmemiş yenik krallara kızlarını, kız kardeşlerini vererek bu kralları tam anlamıyla kendisine bağlamasını bilmiştir. Ayrıca bir çok kentte oğullarını ve yakın akrabalarını küçük kral olarak tayin etmiştir.⁴⁹

Şuppluliuma'nın ölümünden sonra, Hitit egemenliği altında bulunan Mitanni, Kizvatna ve Arzava gibi devletler bağımsızlıklarını kazanmaya çalıştılar. Kral Muvattaliş Suriye'yi ele geçirmeye çalıştı. Aynı zamanda Mısır Firavunu olan II.Ramses de Suriye'yi ele geçirmek istiyordu. Muvattaliş, Anadolu halklarını etrafında toplayarak ordusunu güçlendirdi.⁵⁰ Hitit ordusunda 4500 harp arabası da vardı. Ramses'in ordusu ise 20.0000 kişi civarında idi. Kadeş savaşını Mısırlılar kendilerinin kazandığını söylüyorsa da, harbin nedeni olan Amurra

⁴⁸ Sevim Buluç., a.g.m., s. 33.

⁴⁹ Sevim Buluç, a.g.m., s. 35-36.

⁵⁰ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2028, 2029

devleti Hititlere geri verildiğine göre, savaşın Mısırlılardan çok Hititler için bir zaferle sonuçlandığı anlaşılmaktadır. İki devlet arasında büyük barış ancak M.Ö.1269 yılında yapılmıştır.

Hitit İmparatorluğu yaklaşık M.Ö.1200 tarihlerinde seri akınlarla yıkılmıştır. Başkent Hattuşaş'ın Alacahöyük'ün ve Alişar'ın yağma edildikten sonra günlerce süren yangınlara sahne olduğu yapılan arkeolojik kazılarla bilinmektedir. Hatti yurdunu her zaman taciz eden başkent Hattuşaş'ı iki kez yakıp yağmalayan Kaşkallıların mı yoksa batıdan gelen başka istilacıların mı bu güçlü imparatorluğu ortadan kaldırdığı tartışma konusudur. Kaşkallılara karşı büyük kraldan yardım isteyen yazışmalar Hitit Devleti'nin yıkılmasında Kaşkallıların payının büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁵¹ Hititlerden sonra bu bölgede egemen olan güç Frigler'dir. Çorum ilinde bugüne kadar yapılan kazılarda Frig yerleşmeleri (M.Ö 8-6 yüzyıllarda) Pazarlı hariç hemen hepsi eski Hitit yerleşmeleri üzerinde görülmektedir. Bundan dolayı önceleri Friglerin Hitit İmparatorluğu'nu yıkmış olabileceği kâması yaygındı. Bütün yerleşmelerde arada zamanla birikmiş yıkıntılar ile iki kültür arasında 300 yıl gibi farkın bulunması bu kanının doğru olamayacağını göstermektedir. Çorum'da Frig yerleşmeleri Boğazköy, Alacahöyük, Eskişehir, Demircihöyük, Kalehisar ve Kalinkaya'da görülmektedir. Frigler yıllık tutmadıklarından bugüne kadar kalmış olan yazılı belge çok azdır. Friglerin Fenikelilerden almış oldukları bir yazı çeşidini kullandıkları Gordion'dan çıkan kalıntılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Çorum yöresinde Frig yazısına da rastlanmıştır. Alacahöyük ve Pazarlı'da bulunan yazıtlar dışında Kalehisar'da yüksek bir kayalığın üzerinde ki sunak, çift başlı arkalıği ile Midas kentindeki Kybele-Attis taht sunaklarının çok benzeridir. Frigler M.Ö. 690'da Kimmerler tarafından yıkılmıştır.⁵²

Friglerden sonra, Çorum, Tokat, Amasya, Yozgat, Sivas, Nevşehir, Kayseri, Malatya illeri o dönem Pers hakimiyetindeki Kapadokya sınırları içinde yer almaktaydı.⁵³ Çorum ve civarının dahil olduğu bu satraplıkta sivil işleri yürütmekte bir başyazıcı ile yerel ordunun başında bir komutan bulunuyordu. Bu

⁵¹ Sevim Buluç, a.g.m., s. 36-38.

⁵² a.g.m., s. 39-40.

⁵³ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2030.

üç görevli tamamen birbirinden ayrı olarak Pers Krallığı'na bağlı olup saraydan doğrudan emir almakta idiler. Persliler Çorumu da içine alan bu bölgeye özellikle önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ticaret yollarının ve ekonomik potansiyelin yüksek olması bir sebep olabilir. Persliler, Anadolu'ya ayak bastıkları M.Ö. 6. yüzyıldan Darius III'ün İskender'e yenilmesine kadar geçen 250 yıl süresince Kapadokya'ya Pers kültürünün ve dininin yerleşmesine özen göstermişlerdir.⁵⁴

İskender'in Pers imparatorluğuna son vermesi ile yeni bir dönem başlamıştır. Helenistik çağ olarak adlandırılan bu dönem Anadolu için siyasal karışıklıklar dönemidir. Pont ve Kapadokya krallıkları yanı sıra bir çok eyâlet bağımsızlığını almış, Orta Avrupa'dan gelen Galatlar Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Kapadokyalıların İskender'in hakimiyetini kabul etmediği, gönderdiği Satraba baş kaldırarak Pers soylularından birini kral yapıp bağımsızlıklarını ilan ettikleri anlaşılmaktadır. M.Ö. 332-330 Ariates Çorum ilinin kuzey-doğusu ile Amasya illerini içine alan bölgede o dönemler için oldukça güçlü bir devlet kurmuştur.⁵⁵

M.Ö. 63'te Romalı komutan Pompeus, Mitrades'i (Bergamayı başkent yapıp bir krallık kurmuştu. M.Ö. 88) yenerek Bitinya'yı Pont Krallığı ile birleştirip bir eyâlet halinde Roma'ya bağladı. Pontus ve Kapadokya Krallıklarının kurulduğu yıllardan Roma'ya bağlanana kadar geçen yaklaşık 2 yüzyıl boyunca Çorum ilinin bugünkü toprakları Paflagonya halkı, Galatlar, Pontus ve Kapadokya Krallığı arasında hakimiyetin el değiştirdiği bölge olarak göze çarpmaktadır. Bu bölgeye daha sonra Galatlar hakim olmuşlardır. Galatlar Avrupalı Keltlerdir. Orta Avrupa'dan yavaş güneye yayılmışlardır. Daha sonra Çorum ve Yozgat yöresine yerleştiler. Galatlar kendilerinden önce kurulmuş olan kentlere yerleşip, uygar hayata alışıarak yerli halkla kaynaşmaya başladılar. Bu kentlerden en önemlileri Pessunus, Ankara ve Tavium'dur. Bugün Bogazköy'ün 25 km. kadar güneyinde yer alan Büyük Nefes Köy'ün Tavium olduğu arkeologlar tarafından ileri sürülmektedir. Tavium'un Hitit kenti Tawinia olduğu savı göz önünde tutulursa Galatların eski kentlerde yerli halkla kaynaştığı söylenebilir.⁵⁶

⁵⁴ Sevim Buluç., a.g.m., s. 23, 41-42.

⁵⁵ a.g.m., s. 42.

⁵⁶ Sevim Buluç, a.g.m., s. 44-45. Ayrıca Charles Texier, Küçük Asya adlı seyahatnâmesinin 485. sayfasında Tavium'un Çorum'un ilk yerleşim merkezi olabileceğini yazmaktadır

4- Ortaçağlarda Çorum

Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması sonucu Anadolu'da Doğu Roma ve giderek Bizans hakimiyeti başlar. Bütün Anadolu'nun aynı anda mı el değiştirdiği, yoksa bölgelere giderek yayılan bir gelişmenin mi söz konusu olduğu belgelerle tespit edilemediği için Çorum yöresinde de Bizans döneminin başlangıcı için kesin tarih önerisi yapılamamaktadır. Bizans döneminden kalma anıtların yanında yazılı belge ve küçük buluntularında eksikliği Çorum yöresinin bu dönemini karanlıkta bırakmaktadır. Çorum'un bu dönemdeki ismi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu konuda 1890 yılında W.M. Ramsay, Bizans döneminde Helenopontus piskoposluklarından biri olan Eukhita kentinin Kızılıрмаğın doğusunda Çorum'dan başka bir yerde olamayacağını kanıtlamak için kilise listelerini, tarihi belgeleri ve kentler arasındaki uzaklıkları veri olarak kullanmaktadır.

Ramsay'ın yayını izleyen yıllarda Eukhita'nın Çorum'un kendisi değil ancak yakınında bir yerleşme olması gerektiği görüşü 1903'te Anderson tarafından benimsenmiş ve Elvan Çelebi köyü önerilmiştir. H. Gregone ve H. Cumont ise 1926'da Eukhita'nın Avkat köyü olabileceğini savunmuşlardır. Yakın zamana ait araştırmalarda Eukhita'nın bugünkü Çorum olduğu görüşü S. Vryonis tarafından yinelenmiştir.

Eukhita kentinin kuruluşu ile ilgili bilgiler bazı varsayımlara dayanmaktadır. Bizans imparatorları, Roma döneminde genelde düzensiz bir dağılım gösteren kentlerin dağılımlarını dengelemek üzere yeni kentler kurmuşlardır. Eukhita, Pontus bölgesinde kurulan üç yeni kent arasında anılmaktadır. Bu kentin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir tarih yoktur. Bizans döneminde Eukhita kentinin önem kazanmasının nedenlerinden biri de burasının dinî bir merkez olması yanı sıra Aziz Theodore kültürünün merkezi olarak da tanınmasıdır. Roma döneminde Anadolu'da kullanılan anayollar Bizans döneminde de devam etmiştir. Orduların, tüccar kervanlarının ve hacıların kullandıkları bu yollar üzerinde Eukhita'nın bir durak olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.

Çorum kentinde Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının bulunmayışı herhangi bir değerlendirmeye imkan vermemektedir. Şimdiki kale duvarları inşa

edilirken yapı taşı olarak kullanılan bazı yazıtlar ve sütun parçaları kale inşaatı yapılırken bölgede hem Roma hem de Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının ve belki de bir kalenin bulunduğuna işaret etmektedir. VII. yüzyıldan başlamak üzere Arap saldırılarına karşı imparatorluğu korumak amacıyla, kale inşaatları başlamıştır. Çorum kentinde eğer Bizans döneminde bir kale inşa edildi ise bunun VII. yüzyıla ait olabileceği düşünülebilir.⁵⁷

Türklerin Anadolu'ya girmeleri iki bölüme ayrılır. Birincisi 1071'deki Malazgirt savaşına kadar, Selçuklu sultanlarının ele geçirdikleri sınırdaki üslerin dışında, giderek derinlere sokulan akınlar şeklinde olmuştur. Ne var ki bu akınlardan sonra akıncılar doğudaki karargâhlarına dönmüşler ve Bizans ordusuna geçen çok az kişinin dışında, bu ülkeye yerleşmeye çalışmamışlardır. Oysa Malazgirt'ten sonra, ikinci bölümde akıncı grupları bu ülkede kalmaya başlamışlardır. Sultanların tutumunda ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bizans ordusunun karşı koyma gücünün tamamen çökmüş olması, Anadolu'ya gelen akıncıların burada kalmalarına ve varlıklarıyla bu ülkede giderek bazı değişikliklere yol açmalarına neden olmuştur.⁵⁸

Kızılırmak ve Yeşilirmak vadilerinde XI. yüzyıl ortalarından sonra Türk gazilerinin akınları başlamıştır. 1054, 1057, 1058 yıllarında yapılan bu ilk akınlar gelip geçici de olsa Amasya, Çankırı, Kastamonu yörelerinde yaşayan halkı etkilemiş ve bunlar kendi yerleşmelerini terk ederek sur ya da kalesi olan kentlere sığınmaya başlamışlardır. Danişmendnâme'ye göre Alparslan ümerâsından Emir Danişmend Ahmed Gazi, 1071 Malazgirt savaşına katıldıktan sonra bu yörenin fethine memur edilmiştir. Ahmed Gazi, 1071'de Sivas, Kayseri ve Malatya'yı, 1073 tarihinde de Tokat ve Zile'yi almış ve buradan da Niksar, Amasya, Çorum, Çankırı, İskilip ve Elbistan'a ilerlemiştir. Amasya'nın fethi için 1075 tarihi verilmektedir. Çorum'un Amasya'dan sonra aynı yılın yazı ya da sonbaharında fethedildiği ileri sürülmektedir.* Çorum kalesinin kuşatmayı izleyen zelzelede

⁵⁷ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 53-58.

⁵⁸ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev. Yıldız Moran) İstanbul 1994, s. 82.

* Çorum kalesinin fethi için bkz. Nazmi Tonbuş, "Danişmendnâme ve Mirkatü'l-cihât", ÇD, S. 21, 1940, s. 657-658

diğer yapılarla birlikte yıkıldığı ve zelzeleden sonra gelen yağmur ve selin de kenti tamamen yok ettiği söylenmektedir.⁵⁹

Çorum yöresinin fethi konusundaki ikinci görüş, bu bölgenin Emir Danişmend Ahmed Gazi tarafından fethinin imkansız olduğu gerekçesiyle Emir Tutak ya da Emir Artuk tarafından fethedildiği yönündedir. Melihşah'ın ümerâsından olan bu iki kişinin 1072'den başlamak üzere bütün Orta Anadolu'yu fethettikleri ve Emir Artuk'un Emir Danişmend Gazi'ye atfedilen bölgeyi fethettikten sonra yine fütihat için Bağdat'a tayin edildiği ve Ahmed Gazi'nin bundan sonra bu bölgeye emir tayin edildiği şeklindedir.⁶⁰ Bazı kaynaklarda ise Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya 1080'deki büyük Türkmen göçüyle geldiği yazılıdır.⁶¹

Süleyman Şâh'ın 1085'te Anadolu birliğini kurmayı başardıktan sonra aynı yıl ölümü üzerine kendi yerine tayin ettiği emirler istiklal kazanarak kendi beyliklerini kurmuşlardı. XI. yüzyıl sonlarında Anadolu'nun çeşitli yönetim birimlerine ayrıldığı ve bunlar içinde özellikle Danişmendli Beyliği'nin kuvvetlenerek genişlediği belirtilmektedir. Danişmend Ahmed Gazi Sivas, Kızılırmak, Yeşilirmak ve Kelkit Suyu dolaylarıyla Amasya, Tokat, Niksar, Çankırı, Ankara ve Malatya'yı içine alan beyliğini kurmuştu. Danişmendliler Anadolu Selçuklularına bağlı olarak yaklaşık 1095'ten 1175 yıllarına kadar yukarıdaki bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. Esas olarak Sivas, Tokat, Amasya çevresinde kurulan beylik, 1127-1142 yılları arasında genişleyerek Ankara, Çankırı, Kastamonu, Çorum ve Yozgat çevrelerini de içine almıştır. Çorum ve yöresinde Danişmend hakimiyetinin en önemli olayları yeni yurtlarını batıdan gelen Haçlı seferlerine karşı savunmak zorunda kalmalarıdır. Gerek 1097'de gelen birinci Haçlı Seferine, gerekse 1101'deki ikinci Haçlı Seferine karşı Danişmendli

⁵⁹ Mükremin Halil Yınanç, "Danişmendliler" İ.A, C. 3, 1945, s. 468; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, s.17-19. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 8. s. 123. Mükremin Halil Yınanç, Danişmendnâme'nin masal ve rivayetlere dayanan bir destan olup, 15. Yüzyılda Tokatlı Ali tarafından tekrar yazılırken de değiştirildiği görüşüyle burada verilen bilgileri geçerli bulmamaktadır. Osman Turan ise İ. Melkkoff tarafından yapılan açıklamalı yayımla Danişmendnâme'deki tarihi bilgilerin ortaya çıkarıldığı ve tarihî bir kaynak olarak kullanılabileceği görüşündedir. Bkz. Ömer Bakırer, a.g.m., s. 71.

⁶⁰ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 59.

⁶¹ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2032.

Beyliği epeyce m¼cadele vermiştir. Diğer taraftan Selçuklular Anadolu birliğini kurabilmek için Danişmendlilerle m¼cadele etmişlerdir.⁶²

Danişmend Beyliği'nin Anadolu Selçuklu hakimiyetine geçmesinden sonra Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusunda kalan ve Sivas'ın merkez olduğu genişçe bir saha "*Danişmendiye Vilâyeti*" adını taşıyordu. Güneydoğu Anadolu'nun aksine olarak, Danişmendiye topraklarında hakim olan yaşayış tarzi yerleşik hayat olup, göçebelik ikinci sırada geliyordu. şehirler ve kasabalar daha sık, daha kalabalık olup, sanayi ve ticaret faaliyetleri çok ileri idi.⁶³ Danişmendli Beyliği, Anadolu Selçuklu Devlet'ine II. Kılıçarslan (1156-1192) döneminde bağlanmıştır. Selçuklular döneminde Çorum'un Sivas, Amasya, Tokat kentleri düzeyinde bir gelişme göstermeyişi, kervan yolları üzerinde olmayışı ile açıklanabilir. Anadolu'dan Karadeniz sahiline Sinop ve Samsun limanlarına oluşan iki kervan yolunun biri Çorum'un batısından diğerisi ise doğusundan geçmektedir. Çorum'da Anadolu Selçuklu dönemine ait mimarî kalıntıların bulunmayışı, kentin bu dönemde ne ölçekte bir yerleşme merkezi olduğu, nüfus yoğunluğu ve uğraş alanları ile ilgili soruları yanıtsız bırakmaktadır. Ancak burasının gerek Selçuklular, gerekse Beylikler dönemlerinde sönük bir kasaba olduğu görüşü ileri sür¼lmüřtür.⁶⁴ Selçuklu memleketleri hudut vilâyâtları hariç müteaddid serleşkerliklere ayrılmıştı. Çorumlu şehri de bir serleşkerlikti.⁶⁵

Selçuklu döneminin tarihi olaylar dizini içinde Türkmenlerin çoğunlukta oldukları Çorum ve çevresini ilgilendiren önemli dönüm noktaları tarikat hareketleridir.⁶⁶ Bunların başında Baba İlyas tarafından başlatılan isyan gelmektedir. Baba İlyas vaktiyle Türkmenler arasından edindiği müritleri halife sıfatıyla muhtelif yerlere, özellikle kendi eski çevrelerine gönderiyordu. Ayrıca Kalenderî, Yesevî ve Haydarî tarikatlarına mensup Türkmen babalarından istifade ediyordu. Söz konusu propagandacılarının faaliyet sahalarına gelince, iki ana

⁶² Ömer Bakırer., a.g.m., s. 60.

⁶³ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi; C. 1 (1243-1453), İstanbul, 1995, s. 74, 75, 92.

⁶⁴ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 60, 61.

⁶⁵ İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 1988, s. 104.; H. Turhan Dağlıoğlu, "Çorum Vilâyâtının M¼lki Taksimâtına Tarihi Kısa Bir Bakış," ÇD. S. 32, 1941, s. 3. Selçuklu hük¼mdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Çorumlu serleşkeri Zekariya Hatir¼ddin idi.

⁶⁶ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 61.

bölgeden birisi ve asıl faaliyet merkezi, başta Baba İlyas'ın bizzat kendi zâviyesinin bulunduğu Amasya dahil, Tokat, Çorum, Sivas ve Bozok bölgesi idi.⁶⁷ Baba İshak ayaklanmayı Maraş ve Elbistan yöresinden başlattı. Ayaklanmanın asıl elebaşısı Baba Resul öldürüldükten sonra, Kasım 1240'ta Selçuklu ordusu ayaklanmayı bastırdı. Baba İshak öldürüldü.⁶⁸

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Çorum'un içinde bulunduğu yöreyi etkileyen en önemli olaylardan biride Moğol istilasıdır. II. Geyhüsrev döneminde Moğollar 1243 yılında, iç karışıklıklar nedeniyle zayıf durumda bulunan Selçuklu ordusunu yenerek Anadolu'ya girmişler ve 1256 yılından başlamak üzere de Anadolu'da fiilen işgal kuvvetlerini bulundurmağa başlamışlardır. Zamanla bu işgal kuvvetlerinin sayıları artmış ve 1303'ten sonra Moğol oymakları Sivas'tan Kütahya'ya, Çorum bölgesinde Karahisar Demirli'den Konya'ya kadar Orta Anadolu'daki göçebe hayata elverişli bütün otlakları işgal etmişlerdir.⁶⁹

Moğolların Anadolu'ya girişlerinde başlayan daimî yağma ve soygunlar tesirlerini memleketin bu en mamur ve devletin bel kemiği niteliğindeki yerlerinde gösterdi. Huzur ve rahat tamamıyla kayboldu. Bu gibi hallerde göçler meydana geldiğinden, memleket nüfus kaybına da uğradı. Anadolu'nun diğer bölgelerinde Moğol hakimiyetine daimî engelleme olduğu halde, Danişmendiye Vilâyetinde bu gibi haller görülmemiş, Selçuklu hanedanının tasfiyesinden önce dahi, burası bir umumî valilik şeklinde kendilerine bağlanmıştı.⁷⁰ Giderek Moğollar Anadolu'yu bölgeler ayırarak bazı bölgeleri bağımsız beylikler haline getirmişlerdir. Buna karşılık Kayseri, Niğde, Aksaray, Çankırı, Çorum, Tokat ve Amasya'yı çevrelerindeki yerleşmelerle birlikte, "*Rûm Vilâyeti*" olarak isimlendirilerek umumî valilerle idare etmişlerdir.⁷¹

Bu valilerden en ünlüsü Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş'tı. Demirtaş valiliği döneminde babasının İlhanlı Devleti içindeki yerine ve gücüne güvenerek, bağımsızlığını ilan etmek istemişse de başarılı olamamıştır. 1328'de Mısır'a

⁶⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul, 1980, s. 107, 108. Diğer bölge de genel olarak Maraş, Adıyaman, Malatya ve Elbistan'ı içine alan Güney Doğu Anadolu bölgesidir.

⁶⁸ Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi., 2033.

⁶⁹ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 61.

⁷⁰ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.76.

⁷¹ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 61.

kaçınca, komutanlarından Eratna, İlhanlılar adına Anadolu'yu yönetmeye başladı. İlhanlıların daha sonra Anadolu'ya atadıkları Genel Vali Şeyh Hasan Celayirî ile de iyi geçinerek yerini korudu.⁷² 1341'de Moğol emirlerinden Alaaddin Eratna tarafından Eratna Beyliği kurulmuştur.⁷³ Eratna'nın hakimiyetinde Aksaray, Bayburt, Çorum, Canik, Harput, Niksar, Samsun, Konya, Kırşehir gibi şehirler ile bu şehirlere bağlı yerler vardı.⁷⁴ Eratna Beyliği'nin merkezleri Sivas ve Kayseri olmak üzere iki tane idi. İç yapısı her zaman karışık olan beylik 1352 yılında Eratna'nın ölümünden sonra büsbütün karışmış ve zayıflamaya başlamıştır ve beyliğin yönetiminde olan şehirlerin bir kısmı elden çıkmıştır.⁷⁵ Bu çevrenin içtimâf yapısı Ertanaoğulları ailesinin burada otoriteli bir idare tesis ederek, bu yoldan bütün Anadolu'yu hükmü altına alacak bir kuvvete erişmesine müsait değildi. Eratnaoğulları, her biri bir kaleye veya malikâneye verâset suretiyle sahip olan feodal rejimli bir hükümet kurabilmişler ve bu yüzden de iç yapı yönünden zayıf kalmışlardı.⁷⁶

Çorum ve yöresi 1360'larda yeni bir yönetim değişikliği ile bu kez de Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın beyliğine bağlanmıştır. Alaaddin Eratna Beyin ölümünden sonra Eratna Beyliği'nin zayıflamasından yararlanarak Amasya bölgesi umumî valisi Hacı Kutluşah istiklalini ilan ederek Amasya, Tokat ve Canik illerini içine alan bağımsız Amasya Beyliği'ni kurmuştur. 1360'ta Kutluşah'ın ölümü üzerine yerine geçen Şadgeldi Paşa ise Çorum, İskilip ve Osmancık yörelerini de alarak beyliğini genişletmiştir.⁷⁷

Kadı Burhaneddin Ahmed, XIV yüzyılın ikinci yarısında bir fikir adamı olarak da ün yapmıştı. Gerek Eratna Beyliği, gerekse Karamanoğulları ile uzun süren uyuşmazlıklardan sonra Eratna Beyliği topraklarını ele geçirerek 1380'de bu bölgedeki hükümdarlığına başlamıştır.⁷⁸ Kadı Burhaneddin'in bu bölgeyi ele

⁷² Yurt Ansiklopedisi, Çorum Maddesi, s. 2034.

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, 32/126, 1968, s. 161-191; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 8, İstanbul 1992, s. 570.

⁷⁴ Kemal Göde, Eratnalılar (1327-1381), Ankara, 1994, s. 68-69.

⁷⁵ Ömer Bakırcı, a.g.m., s. 62.

⁷⁶ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 77.

⁷⁷ Ömer Bakırcı, a.g.m., s. 62.

⁷⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin", Belleten, 32/126, 1968, s. 191-245. Daha geniş bilgi için bkz. Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara, 1970.

geçirmesi Anadolu'daki siyasî dengeyi Osmanlılar aleyhine bozmuştur. Kadı Burhaneddin 1390'larda Osmanlılara karşı Anadolu'da ciddi bir kuvvet olduğunu göstermiştir.⁷⁹ Kadı Burhaneddin 18 yıl süren egemenlik döneminde, kendisine karşı çıkan Eratna Bey'inin akrabaları ve Osmanlı Devleti ile savaşmıştır. Yıldırım Bâyezîd Kadı Burhaneddin üzerine oğlu Ertuğrul yönetiminde bir ordu göndermiştir. 1392'de Çorum yakınlarındaki Kırkdilim Kalesi önündeki savaşta, Osmanlı ordusu yenilgiye uğramış ve Şehzâde Ertuğrul öldürülmüştü.⁸⁰ Kadı Burhaneddin ise İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar çevrelerini Moğollara yağma ettirmiştir. Osmanlıların bu yenilgisi üzerine bazı kentlerin el değiştirerek tekrar Kadı Burhaneddin yönetimine girmiştir. Daha sonra ikinci bir Osmanlı kuvveti Kastamonu, Osmancık, Çorum, Merzifon ve Amasya çevrelerini almıştır.⁸¹ Kadı Burhaneddin, 1398'de Akkoyunlu Beyi Kara Yölük Osman'la yaptığı savaşta öldürülmüştür. Yerine oğlu geçmişse de yaklaşan Timur tehlikesine karşısında beyliğin ileri gelenleri Yıldırım Bâyezîd'dan yardım istemişlerdir. Osmanlı kuvvetleri Sivas'ı alarak bu beyliğe son vermiştir.⁸²

5- Çorum'un Osmanlı Devleti Hakimiyetine Geçmesi

Kadı Burhaneddin Devleti'nin sona ermesiyle ona bağlı bütün yöreler, bu arada Çorum'da Osmanlı hakimiyetine girdi. Çorum yöresi Amasya'da bulunan Şehzâde Çelebi Mehmed'in yönetimine bağlıydı. Timur'un Anadolu seferinden sonra, Çelebi Mehmed yöreyi hakimiyeti altında tutmak için, bağımsız davranmaya başlayan bir çok Türkmen Beyi ile çarpışmak zorunda kaldı. Bu

⁷⁹ Ömer Bakırer, a.g.m., s. 63.

⁸⁰ Yurt Ansiklopedisi, s. 2034; Yıldırım Bâyezîd'in Çoruma civar bulunan Kırkdilim ve Osmancık kalelerini zaptetmiş olması ve Kadı Burhaneddin Ahmed'i Çorumlu sahasında harbe davet etmesi üzerine iki tarafın orduları Çorum ovasına gelerek üç gün devam eden savaşa girişmişlerdir. Bezm ü Rezm'de heyecanlı bir şekilde bahsedilen bu muharebe sonucunda Osmanlılar yenilmişlerdir. Bu muharebede Osmanlıların sarp bir yer ihtiyar eylemelerine rağmen Burhaneddin'in bir çok fedakarlıklarla fevkalâde hazırlıklı bulunması yüzünden pek kanlı ceryan eylemiştir. Bezm ü Rezm'den nakl. Süleyman Köstekçiöğlü, "Yıldırım Bâyezîd-Kadı Burhaneddin Ahmed'in Çorum'daki Muharebeleri", ÇD. S. 20, 1940, s. 602-603; Camiü'd-Düvel'de ise bu savaştan hiç bahsedilmeyerek, Bâyezîd'in 1391-1392'de Tokat, Sivas, Kayseri ve civarlarını Kadı Burhaneddin'in elinden almak üzere hareket ettiğini, daha bölgeye varmadan evvel Kara Osman Bayındırî'nin, Kadı Burhaneddin'in işini bitirmiş olduğu belirtilerek buraların savaş olmadan teslim alındığını yazılmaktadır. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481), (Haz. Ahmed Ağırakça), İstanbul, 1995, s. 132

⁸¹ Yaşar Yücel, "XIV-XV.Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, 37/146 1973, s. 159-181.

⁸² Yurt Ansiklopedisi., Çorum Maddesi, 2034.

durum, onun Osmanlı Devleti'nin birliğini sağlamasından sonra da sürdü.⁸³ Çelebi Mehmed'in devleti yeniden derleyip toparlamasından sonra Çorum bölgesi Eyâlet-i Rûm'daki yerini almıştır. Rûm Beylerbeyliği merkezinin zaman zaman Amasya ve zaman zaman Tokat olduğu görülmektedir.⁸⁴ Rûmiye-i Suğra Eyâleti de denilen bu eyâlete bağlı livalar: Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir idi.⁸⁵

Çorum'un Eyâlet-i Rûm'a kesin olarak dahil edilmesi 1427'de Yörgüç Paşa'nın* Amasya valiliği sırasında olmuştur. Bu tarihte Çorumlu ovasında Kızılkocaoğulları isimli Türkmenler bulunuyordu. Bunlar bölgede eşkıyâlık yapıyorlardı. Yörgüç Paşa'nın bunları nasıl ortadan kaldırdığı Camiü'd-Düvel'de şu şekilde anlatılmaktadır:⁸⁶ *“Kızıl Kocaoğulları, Türkmenlerden etraflarına topladıkları eşkıyâlarla ikide bir Amasya ve Tokat civarını basıp yağmalıyor, yol kesiyor ve etrafta karışıklıklar çıkarıyordu. Bu sırada da Yörgüç Paşa Rûmiyetü's-Suğra ve Ermeniyetü'l-Kübrâ, yani Amasya ve Tokat valisi bulunup, bunları ortadan kaldırmak için devamlı olarak fırsat kolluyordu. Onlara karşı zafer elde etmek için bir hile uydurdu. Sultan Murad'ın ağzından Kızıl Kocaoğullarına bir mektup yazıp hediyeler göndererek Yörgüç Paşa'ya katılıp, Canik vilâyetini ele geçirmede ona yardımcı olmalarını istedi ve fethin sonunda kendilerine büyük iktâ'alar vereceğini vaad etti. Kendisi de ayrıca aynı meâlde bir mektup gönderdi.*

Kızıl Kocaoğulları dört kişi idiler. Bu mektupları alınca çok sevindiler ve Yörgüç Paşa'nın yanına varır varmaz, onu öldürüp elinde bulunan toprakları

⁸³ a.g.e., s. 2034

⁸⁴ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 130.

⁸⁵ Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C. I-II, (Haz. Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s. 141.

* Amasya a'yân ve ümerâsından Ata Beğ-zâde Abdullah Bey'in oğlu olan Yörgüç Paşa ilk defa, Çelebi Sultan Mehmed zamanında 816 yılı Cemâziye'l-Ahir (Ağustos-Eylül 1413) ayında Amasya valiliğine tayin edildi. 818 yılı Rebi'u'l-Evvel (1415 Mayıs) ayında Şehzade Murad'ın Amasya'ya gelmesinden sonra bu görevden ayrıldı. Daha sonra, II. Murad'ın saltanatı sırasında 825 yılı Şaban (1422 Temmuz- Ağustos) ayında tekrar Amasya'ya vali oldu ve 845'de (1441-1442) yılında vefat etti. bkz. H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. III. s. 191.

⁸⁶ Müneccimbaşı, a.g.e., s. 199. Ayrıca bkz. Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nümâ, Neşri Tarihi, C.II.(Haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A.Köymen) Ankara, 1995, s. 593-601. Burada Kızıl Kocaoğullarından dört kardeşin hemen başları kesildiği ve 400 adamının da hapsedildiği yazılıdır. s. 597. Daha geniş bilgi bkz. Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevârih, C. II (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1992, s. 157-161.

almak üzere kendi aralarında anlaştilar. Yörgüç Paşa'nın onlar arasında bir casusu vardı. Casus bu durumu ona bildirdi. Yörgüç Paşa hastalandığını bildirerek onları karşılamak üzere oğlu Hızır Bey'i gönderdi. Hızır Bey, onları Merzifon'a vardıklarında karşılayıp babası adına özür diledi ve onları alıp Amasya'ya götürdü. Onları büyük bir sarayda, adamlarını da ileri gelen kimselerin evlerinde misafir etti. Onlara karşı son derece misafirperverlik gösterip izzet ve ikrâmda bulundu ki cahil Türkmenler bundan büyük bir gurur duyup kendilerini tamamen emniyette hissettiler. Bu hallerini gören Hızır Bey, bir gece baskını ile sarhoş oldukları bir sırada hepsini yakalattırdı. Diğer yandan hemen aşiretlerine haber ulaşmadan askerleriyle Çorum havalisindeki iskân yerlerine baskın yaparak savaşılabilenleri öldürttü ve kadınlarına dokunmayıp davarlarını sürüp getirdi. Yörgüç Paşa, Kızıl Kocaoğulları ve adamlarını elleri bağlı olarak yer altındaki bir mahzene kapatıp dumanla boğularak öldürülmelerini emretti. Hepsi top yekun yeryüzünde çıkardıkları fesadın cezasını müşahede ederek dumanın etkisiyle boğulup gittiler. Böylelikle bu bölge Türkmen eşkıyasının rezaletinden uzun müddet temizlenmiş oldu.”

XVI. yüzyılda Çorum pek çok açıdan aynı dönemin diğer Orta Anadolu kentlerinde görülen seviyede gelişme göstermiştir. Çorum'un diğer Anadolu kentleriyle ortak özelliği, denizden kopuk olmasıdır. Trabzon, Sinop, büyük bir ihtimalle Antakya bir de XVII. yüzyılda mantar gibi büyüyen İzmir'in dışında, XVI. ve XVII. yüzyılın Anadolu'sunda hiçbir kent denize dönük değildir. Üstelik bu dönem boyunca, Anadolu'nun karayolu sistemi içinde Çorum hiç bir zaman hakim noktada bulunmamıştır.⁸⁷

XVII. yüzyılın ilk yarısı için Çorum tarihi ile ilgili en önemli kaynak Evliya Çelebi Seyahât-nâmesidir.⁸⁸ Evliya Çelebi, 1050 hicrî yılı Recebinde Defterdâr-zâde Mehmed Paşa ile Erzurum seyahatine çıkmıştır. Bu seyahât esnasında Sapanca, Bolu, Tosya yolu ile Çorum'un Osmancık, Hacı Hamza kasabalarından geçmiştir. Erzurum'dan İstanbul'a dönerken Çorum'a uğramıştır.

⁸⁷ Suraiya Faroqhi, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum,” Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 106, 107

⁸⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Osmanlı Ansiklopedisi, C. 3, s. 188,189. Evliya Çelebi Seyahatine 1640'de Bursa'dan başlamıştır. Son ziyareti Hac niyeti ile 1671'de Hicâz'a olmuştur. Ayrıca bkz. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, C. 1, s..56, 57.

Çelebi, Direklibel'den Osmancık yolu ile Çorum'a gitmek istemişse de "bir gecede beş karış kar" yağdığından geçemeyerek Gümüş'e gelmiş ve burada üç gün kaldıktan sonra Dankaza yolu ile Kırkdilim'e oradan Çorum'a gelebilmiştir.⁸⁹ Evliya Çelebi'nin Gümüş kasabasından Çorum'a Kırkdilim üzerinden gelişi mevsim kış olduğu için hayli zor olmuştur.⁹⁰ Seyahatnâmede Çorum şöyle anlatılır: "Evsâf-ı Kal'a-ı Çorum: Selçukîlerden Kılıçarslan Şâh'ın binasıdır derler. Âb-ı havası latif olduğundan Kılıçarslan Şâh, oğlu Yakub Mirza'yı ve yüzlerce sair çorlu hastaları bu şehre gönderip ifâketyâb ettirdiği için adına Çorum denmiştir. Ama a'yân-ı vilâyet "Çevr-i Rum'dan galat ve muhaffefdir derler. Sonra Danişmendlilerin eline düşmüştür. Oradan da Yıldırım Han'a geçmiştir. Sivas Eyâletinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin hassı 300000 akçe olup, 19 zeâmet, 310 tımarı var. Alaybeyisi, çeribaşısı vardır. Yüzelli akçelik kazadır. Kadısına senevi beş kese hasıl olur. Şeyhü'l-islâmı, nakıbu'l-eşrafı, a'yân ve eşrafı, kale dizdârı ve neferâtı, kapın emini, muhtesibi, şehir nâibi, şehir subaşısı vardır. Sipah kethüdalrı beyine muâdil fer sahibi hakimdir. Kapı kulu serdarı dahi müteazzim ademdir. Zira bu Çorum sancağında askerî taife gayet çoktur. Eşkiyâ ve zorba yeridir. Hatta bizim paşayı bu şehre kondurmak istemediler. Araya muslihîn girip, mahkeme-i şer' dahi yaftalar verdi. Cümle şehir hanelerinde üç gün meks etmek ferman olundu.

Şehir 42 mahalle, ve 42 mihrâbtır. 4300 bağı, bahçeli evler vardır. Ama Sultan Alaaddin Câmîini Süleyman Han imâr etmiştir. Çarşı içinde Mimar Sincan

⁸⁹ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C. 1, Dersaadet 1314, s. 4065

⁹⁰ Evliya Çelebi Çorum'a gelişini seyahatnâmede şöyle anlatılır: Gümüş'te üç gün kalıp, sonra hareketle cânib-i cenûba 5 saat giderek (Dankaza) köyüne geldik. Amasya hakkında gümüş kazasının yüz evli mamur köyüdür. Burada Kûşe Şaban Paşa Çiftliği kurbunda (Bardaklı Baba Sultan), (Akça Baba Sultan) ziyaretkâhları vardır. Anda müşâvere ederek (Kırkdilim) nâm dağ tarafına müteveccih olduk. Kıra kar yağdığından azim zahmed ve müşkilâtlar çekerek o tipi ve boran içinde gittik. Sıcak Türk evlerinde ibadullaha zülm ve taaddi ederek lokmacılık edip, ateş başında huzur etmeği mutad edilmiş olan askerin Kırkdilim Dağ'ını aşmada dilleri kırk, elli dilim olup beli geçmede belleri büküldü. Şiddet-i şitâdan el ve ayakları döküldü, bir kısmı geriye dönerek Dankaza'ya geldiler. Hemen Kethüda Ali Ağa nice eli, ayağı tutan şahbâz yiğitlere bezl-i ihsân edip, kilim ve keçeleri parçalatarak deve ve katır katarlarının ayaklarına sardılar. Yüz bin azab ile hayvanlar Kırkdilim dağını aştılar. Ama cemii bâr-ı sekil, cebhâne, kiler, matbah ve evâni makûlesi şeyler, cebhâne ve hazine sandukaları kar üzerinde kaldı. Bir tarafa gitmeğe kimsede iktidar kalmayıp 70 adamın el ve ayakları döküldü. Geriye Dankaza'ya döndüler. Hayvanların bir çoğu da şiddet-i şitâdan geberdiler. Dankaza'ya gidenlerden de kimi öldü, kimi kurtuldu. Sabah Kırkdilim deresinden kalkıp bin meşakkat çekerek adını bilmediğimiz bir köye geldik. Evliya Çelebi a.g.e., s. 406.

Ağakârı olup cemâati çoktur. Tahıl Pazarı Câmii, Bey Câmii, Deftardâr Câmii, Medrese Câmii, Ağa Câmii meşhurlarıdır. Fakat Murad Han câmiinden mükellefi yoktur. Hamamlarından Yeni Hamam gayet latiftir. Tokat'ta Ali Paşa Hamamına vakf ve hayrattır. Ulemâ (Ölme) Paşa Hamamı, Beyler Çelebi Hamamı meşhurlardır. Kırk kadar saray hamamları vardır. Yedi yerde dâru't-tedrisi varsa da Murad Han Gazi Medresesi mamur ve meşhurdur. 11 mekteb-i sıbyânı, 7 hanı var. 18 yerde âb-ı hayat sulu çeşmeleri vardır. Bir konak yerde Süleyman Han su getirip, bu şehre sebil etmiştir. 3 aded tekyesi var. 300 dükkânı olup, her türlü esnaf mevcuttur. Erbâb-ı maârifi, nükte-şinâs çelebileri, ulemâ ve sulehâ ve meşâyihî yarandan garibu'l-diyar ademleri, salah-ı hâl ile marûf mümin ve muvahhid kimseleri çoktur. Âb u havasının letâfetinden halkın renk-ı ruları hamret üzere olup, orta boylu, cesim ademleri olur. Güzelleri de çoktur. Halkı ekseriye çuha giyerler. Kadınları beyaz izar bürünürler. Şitâsı şiddetli ve bağçeleri çoktur. Şehrin kible tarafında celâli ve cemali şerrinden emin olmak için çar köşe bina bir kal'a-ı ra'nası vardır. Ama küçüktür. Bir kapısı vardır. Dizdari, neferâtı, müstevfi cebe hanesi, bir kaç hanesi ve anbarı vardır. Allahu alem İslâm binasıdır.⁹¹ Evliya Çelebi'nin üslubu yer yer abartılı da olsa o dönemin şehirlerini ve toplumunu anlamak için vazgeçilmez bir kaynaktır. Çorum şehri ile alakalı da yukarıdaki değerli bilgileri yazmıştır.

⁹¹ Evliya Çelebi, a g.e., s. 407-410; Neşet Köseoğlu, "Evliya Çelebiye Göre Çorum ve Havalisi", ÇD, S. 11, 1939, s. 326, 330

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARÎ YAPI VE ŞEHİR YÖNETİMİ

A- OSMANLI DEVLET'İNİN TAŞRA TEŞKİLATINDA ÇORUM 1-XV. Yüzyıldan Tanzimat'a Çorum'un İdarî Yapısı

Osmanlı Devlet'inin idarî yapısı, merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki esas yönetime ayrılmıştır. Devletin hakimiyeti altına aldığı yerlerde mutlak bir merkeziyetçilik fikrinden uzak, o bölgenin özelliklerine göre çeşitli idare tarzları uyguladığı bilinmektedir. Taşra teşkilatının en üstünde eyâlet ve eyâletlere bağlı sancaklar bulunmaktadır. Sancaklar da kaza, nâhiye, köy gibi alt birimlere göre teşkilatlanmıştır. Bu yapı, Osmanlı Devleti'nin bütün askerî, mülkî, iktisadî ve sosyal hayatın esasını oluşturuyordu. Bilindiği gibi bu sistem daha önceki Türk-İslam Devletleri ve Bizans Devlet'inde kısmen de olsa vardı.¹ Fakat Osmanlı Devleti zamanının şartlarına ve devletin yapısına göre miras aldığı bu yapıyı daha mükemmel hale getirmiştir.

Osmanlı Devlet'inde kuruluşundan beri padişahlar bir bölgeye başlıca iki yönetici göndermişlerdir. Taşra ümerâsının başta gelen bu yöneticilerinden biri, yürütme kuvvetini teşkil eden "Bey", (beylerbeyi, sancakbeyi) ötekisi de yargı kuvvetini temsil eden "Kadı"dır. Bey, "Kadı'nın hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramazdı. Kadı hükümlerinde bağımsızdı. Doğrudan doğruya padişaktan emir alırdı ve ona arzda bulunma yetkisine sahipti. İşte taşra yönetiminde hükümdarın otoritesini temsil eden bu yöneticiler "Askerîler" diye tanımlanmakta idi.² Bir beylerbeyinin yönetiminde en büyük idarî ve askerî birim olan eyâlet uzun bir gelişme ve değişim çizgisine sahip olmuştur. Osmanlı Devlet'inde ilk olarak Rumeli eyâleti teşkil edilmiştir. Rumeli'de gerçekleştirilen fetihlerden sonra I. Murad bu toprakların idaresini Lala Şahin Paşa'ya bırakmış, böylece takriben 1362'de Rumeli beylerbeyliği daha ziyade askerî bir hüviyet ile ortaya çıkmıştır. Yıldırım Bâyezîd 1393 yılında Rumeli'ye geçerken, Timurtaş Paşa'yı

¹ Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.

² Yaşar Yücel, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerâsının Yerine Dair Düşünceler", Belleten, XLI/163, 1977, s. 495.

Anadolu beylerbeyi olarak Ankara'da bırakmıştır. Böylece yine askerî bir zorunluluk olarak ikinci beylerbeylik yani Anadolu beylerbeyliği doğmuştur.³ Daha sonra Fetret Devrini takiben 1413 senesinde üçüncü bir beylerbeylik ihdâs edildi. Vilâyet-i Rûm adıyla anılan ve Amasya, Sivas, Tokat'ın alınması ile kurulan bu eyâletin adının, Anadolu'nun tamamı için söylenen Rûm'dan ayırmak için, "*Vilâyet-i Rûmîye-i Suğra*" şeklinde de yazıldığı görülmektedir.⁴

Bu beylerbeyliğin merkezi ilk devirlerde Amasya sonra Tokat daha sonra da Sivas olmuştur. Eyâlet yeni fethedilen yerlerin katılmasıyla iki kısma ayrılmıştır. Canik, Çorum, Amasya, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar ve Karahisar-i Şarkî livâları Rûm eyâletinin "*Vilâyet-i Rûm-i Kadîm*" adı verilen birinci bölümünü oluşturmaktadır. Trabzon, Malatya, Kemah, Bayburt, Gerger ve Divriği bölgelerinin eyâlete katılmasıyla da eyâletin "*Vilâyet-i Rûm-i Hâdis*" denilen ikinci bölümü teşekkül etmiştir.⁵ Çelebi Mehmed'in Fetret devrinden galip olarak çıkmasından sonra Çorum bu eyâlete katılmış olabilir. Ancak kesin olarak dahil edilmesi Yörgüç Paşa'nın 1423 senesinde Amasya Vali'liğine getirilmesiyle gerçekleşmiştir.⁶

Sancak idarî bakımından devletin temel yapısını teşkil ediyordu. Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin esas itibarıyla sancakbeylerine hitaben yazılmış olması ve şehzâdelerin devlet idaresini öğrenmek için sancaklarda bir nevi staj görmeleri bunu gösterir. Ayrıca devletin vergi hasılatının belirlemek, asker temin etmek ve reâyânın toprak tasarrufunu düzene sokmak maksadıyla yapılan tahrirlerde de sancak birimi esas alınmıştır.⁷ Fatih Sultan Mehmed döneminde

³ Osmanlı idarî yapısına dair daha geniş bilgi için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatı" *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), C.1, İstanbul, 1999, s. 224, 244.

⁴ Tayyib Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, S.VI, 1965, s. 51,52; Ahmed Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rûm Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1989, s. 289-290.

⁵ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri II, (937/1530) Ankara, 1997, s. XII, XIII

⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, C. II, (Haz. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen Ankara, 1995, s. 593-601; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.II, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu) Ankara 1992, s. 157-162.; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd- Dîvel* (Haz. Ahmed Ağırakça), İstanbul, 1995, s. 199-200.

⁷ Mehmed Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1515-1566)*, Ankara, 1989, s. 29.

hazırlanan tahrîr defteri noksan olduğundan, Çorum'un ne zaman sancak merkezi olduğu tam olarak belli değildir. Bu defterde Çorum'un kendisi sadece nefis-i şehir olarak tanıtılmıştır. Zamanın anlayışına göre "nefs" tanımı altında geçen bir yerleşme, ya "şehir" veya "kasaba" olabilirdi. Ayrıca 1450-60 yıllarında Çorum, bir vilâyetin merkezi olarak işlev görmekteydi. Ancak o zaman "vilâyet" sözcüğü, bugünkünden oldukça farklı bir anlam taşımaktaydı. Tayyib Gökbilgin'in "Eyâlet-i Rûm hakkında çalışmasında belirttiği gibi "vilâyetler" o zaman genellikle küçük bir idarî birim için kullanılmakta ve anlamı "nâhiye" sözcüğüne yakın sayılmaktaydı. Bu tahrîr defterinde Çorum'dan sonra betimlenen köylerin başında "Nâhiye-i Çorum" ibaresi yazılı olduğundan, bu belgede gerçekten "nâhiye" ve "vilâyet" sözcüklerini eşanlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. 1455-1522 arasındaki yıllar konusunda elimizde bilgi olmadığından, Çorum sancağının hangi tarihte kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Sancakbeyinin seferde olmadığı zamanlarda Çorum'da oturduğu ayrıca tahrîr defterinde belirtilmemişse de, uygulamanın genellikle bu doğrultuda olduğu varsayılmaktadır.⁸

Osmanlıların ilk dönemlerinde şehzâdelerin çoğunun Amasya'da yaşaması, Ankara-Amasya yolu üzerinde bulunan Çorum'un önem kazanmasını etkilemiş olmalıdır. XVI. yüzyılda şehirde birçok câmi, hamam v.b kamu yapılarının yapılması bu yüzyılda şehrin nüfus kazandığını kanıtlamaktadır.⁹

Çorum sancağı dahilinde Kanûnî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında tutulan 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defter'ine (937/1530) göre¹⁰ Serkis, Tuzciyân ve Emlak dîvânları, Osmancık, İskilip kazaları ile Tahtettarîk, Katar, Kara Hisar-ı Demirli nâhiyeleri bulunuyordu. 1576 tarihli mufassal defterinde ise adı geçen ilk kaza Çorumlu kazası olup,

⁸ Suraiya Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 87. Ayrıca aynı dönemde Demirli Karahisar kasabasının Çorum gibi bir "vilâyet" merkezi sayıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I", OTAM, S. 3, 1992, s. 132-133. 1465 tarihli tahrîr defteri için bkz. H. İslâmoğlu-İnan, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İstanbul, 1991, s. 88, 144-149.

⁹ Sevgi Aktüre, "17 Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci" ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. 1, S.1 Bahar 1985, s. 110.

¹⁰ 387 numaralı Muhâsebe...s. XII

başlıca üç nâhiyeden oluşmaktadır: Nâhiye-i Çorumlu, Dîvân-ı Emlak ve Dîvân-ı Serkis.

Çorumlu Nâhiyesi: Bugünkü Çorum şehrinin batısına ve kuzeyine doğru uzanan ovalık bölgeyi içine almaktadır. Şehrin kuzey ve kuzeybatı istikametinde, Çorumlu nâhiyesinin sınırları Çatak ve Kırkdilim boğazlarına kadar ulaşmaktadır. 1576'da Çorumlu nâhiyesine tabi 76 köy bulunmaktadır. Nâhiye-i Dîvân-ı Emlak: Emlak nâhiyesi, Çorum şehrinin güneyine düşen bölgeyi içine alır ve Alaca ilçesinin sınırlarına kadar uzanır. Özellikle Çorum'a uzanan karayolu ile Cemilbey arasında kalan yerleşim bölgeleri nâhiyenin esas alanını belirler.

Nâhiye-i Dîvân-ı Serkis: Çorumlu kazasının diğer bir nâhiyesi olan Serkis Dîvânı, 6 köy ve bir mezra'adan oluşan küçük bir idarî birimdir. Çorumlu kazası, XVI. yüzyılda sınırları itibarıyla şimdikinden daha küçük bir alanı kapsamaktaydı. Kazaya bağlı köyler, özellikle Karadeniz ve İran'a ulaşan kervan yolları üzeri ile çevresindeki düzlüklerde yer almaktaydı. Kaza dahilinde 137 köy ve 29 mezra'a bulunuyordu¹¹

XVI. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devlet'inin diğer bölgelerinde görüldüğü gibi, sancak yapısında bazı değişiklikler yapılmış ve kazaların sayısı artırılmıştır. 1590'da salınan nüzûl vergisinin kazalara tevzî'ini gösteren defterde Çorum sancağı, Çorum, Karahisar-i Demirli, Katar ve İskilip'ten oluşmaktadır. Öte yandan Osmancık kazası bu defterde Canik (Samsun) sancağına bağlı olarak gösterilmiştir. 1620 avârîzhâne¹² ve 1623 tarihli bedel-i nüzûl¹³ defterinde sancak yapısı, yine XVI. yüzyıldaki yapıya çok benzemektedir. Bu defterlere göre, Çorum sancağında, Çorum, İskilip, Katar, Osmancık, Karahisar-ı Demirli, Saz, Sakız ve Mihmadselâm olmak üzere sekiz kaza bulunmaktaydı.

1631-32 tarihli bir idarî taksimat defterine göre de Çorum Eyâlet-i Rûm'a bağlı bir sancak merkezi olup, diğer sancaklar Sivas, Divriği, Arapkir idi.¹⁴

¹¹ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 134-140.

¹² BOA. MAD. 2751, s. 87.

¹³ BOA. MAD. 3198, s. 6.

¹⁴ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı 1041/ 1631-32 Tarihli Bir İdarî Taksimat Defteri", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, 1961, s. 216.

1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesinde ise eyâlete bağlı sancaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Çorum, Bozok, Amasya, Divriği, Arapkir ve Canik livâlarıyla beraber Eyâlet-i Sivas'a bağlı bir livâ merkezi durumundadır.¹⁵

Bu bilgilere göre, XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca, Çorum sancağındaki idarî yapının belirli bir süreklilik gösterdiği meydandadır. Sancaktaki kazaların sayısı artmışsa da, sancağın sınırları önemli ölçüde sabit kalmıştır. Ayrıca Çorum şehri, bölgesi üzerindeki etkisini de pekiştirmiştir. İskilip ve Osmancık bu dönem boyunca Çorum'a tâbi¹⁶ kaldığı gibi, Amasya gibi yakınlarında bulunan idarî merkezler, Çorum sancağının hiçbir parçasını kendine doğru çekmeyi başaramamıştır. Bu olgular Çorum'un XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca gelişmekte olan bir merkez olduğuna gösterge sayılabilir.¹⁶

Evliya Çelebi Seyahatnâmesine göre de XVII. yüzyılın ortalarında, Eyâlet-i Rûm'un Paşa sancağı Sivas olup, diğer sancaklar, Divriği, Çorum, Keskin, Amasya, Bozok, Tokat, Zile, Canik, Arapkir idi.¹⁷ Öte yandan XVII. yüzyılın ortalarına doğru, Çorum sancağındaki kazaların sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Cihan-nümâ adlı eserinde Kâtib Çelebi, Çorum sancağına bağlı olan İskilip, Tahtattârîk, Hacı Hamza, Saz, Sakız, Osmancık, Karahisar-i Demirli, Fevkettârîk, Mihmadselâm ve Katar kazalarından bahsetmektedir.¹⁸

XVIII. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatı içinde Çorum'un yeri ile ilgili bilgilere nüzûl ve avâriz defterlerindeki verilerden ulaşmak mümkündür. 1735 tarihli avârizhâne¹⁹ 1736 tarihli bedel-i nüzûl²⁰ defterlerindeki kayıtlara göre, Çorum livâsı dahilinde Çorum, İskilip, Karahisar Demirli, Sakız, Mihmedselam, Osmancık Saz, Katar, Hacıhamza kazaları bulunuyordu. Çorum sancağına bağlı

¹⁵ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (Haz. Mithat Sertoğlu) İstanbul, 1992, s. 30.

¹⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 88.

¹⁷ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C.1, Dersaadet, 1314, s. 179. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde Çorum şehri hakkında epeyi bilgi verdiği halde, Çorum Sancağının kaza ve diğer idarî birimlerden hiç bahsetmemiştir.

¹⁸ Cihannümâdan nakl. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Çorum Vilâyetinin Mülkî Taksimâtına Tarihi Kısa Bir Bakış", ÇD. S. 32, 1941, s. 984.

¹⁹ BOA. MAD. 2981, s. 59

²⁰ BOA. MAD. 3206, s. 53

kazalar, XIX. yüzyılın başlarında da aynı idi.²¹ 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımında daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Çorum şehrinin Eyâlet-i Rûm'a bağlı bir sancak merkezi olduğu görülmektedir. Bu eyâlete bağlı diğer sancaklar Sivas (Paşa), Amasya, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir idi.²²

XVI. yüzyılda Çorum'un kazaları arasında geçen Karahisar Demirli'nin eski ve büyük bir şehir olduğu bilinmektedir. Ancak bu Selçuklu kasabası uç bölgesi olma özelliğini kaybedip, sağlam kalelerin fonksiyonunu yitirmesi üzerine Osmanlı devrinde şehir olarak küçülmüştür. Nitekim 1576 yılında bu kaza iki mahalleden ibaret, küçük bir yerd. Mihmadselâm, Osmancık ile Çorum arasında bugün mevcut olan Mescidli köyü ve çevresini kapsamaktadır. Yeri tam olarak tespit edilmemekle birlikte Saz'da bugünkü Oğuzlar ilçesinin çevresindeki bölgedir. Sakız bugünkü Dodurga'nın tamamı, Laçın'ın batı kısmı ve Çorum'un kuzeybatısındaki Erdek, Esençay, Çaltıcak köylerini ve çevresini içine almaktadır.²³

Nüfus yoklama defterindeki verilere göre, 1836-38 yıllarında Çorum sancağı dahilinde Saz, Osmancık, İskilip ve Hacı Hamza kazaları bulunmakta idi. Daha önceki tarihlerde adı geçen Fevkattarıf, Tahtattarıf, Katar ile bu defterlerde ilk defa geçen Bayat ve Karapürçek, İskilip kazasına bağlı birer nâhiye durumunda idiler. Tosya ve Kızılırmak arasında İran yolu üzerinde bir durak yeri olan Hacıhamza, köyden kasaba haline geçmiş ve hiç değilse geçici süre Tosya'dan ayrılıp Çorum'a bağlanmıştır Tahtattarıf, XVI. yüzyılın başında İskilip'in bir nâhiyesi olup,²⁴ İskilip-Tosya yolunun batı yakasında yer alan Fevkattarıf nâhiyesinin hemen karşısında bu yolun doğu yakasında yer almaktadır. Katar ise Çorum İskilip arasındaki bölgede, özellikle Kızılıрмаğın sınır oluşturduğu kesimlerle, bugünkü Uğurludağ civarında yer almaktadır. Karım dîvânı da Amasya-Çorum sınırının Osmancık'a yakın kesiminde bulunmaktadır.²⁵

²¹ BOA. MAD. 2985, s. 123.

²² Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", Belleten XV/60, 1981, s. 622- 623.

²³ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 132, 133, 144, 145, 146.

²⁴ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 88, 89.

²⁵ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 151, 160, 163.

Sancak merkezi olduğundan dolayı Çorum'da, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılın ilk elli yılında bir hayli kabarık olan idarî kadro bulunmaktaydı. Bu kişilerin çoğu, vergilerden muâf sayıldıkları için sadece vergi veren nüfusu kapsayan tahrirlere genellikle alınmamaktaydı. Dolayısıyla bu idarecilerin varlıkları ve faaliyetleri daha çok merkezden gelen fermanlarda ve mahallî olarak tutulan şer'îyye sicillerine yansımıştır. Mahallî idarecilerin başında, sancakbeyi gelmekteydi, askerî işlevlerinin dışında* sancakbeyinin başlıca görevi Osmanlı hükümetinin maddî taleplerini yerine getirmekle ilgiliydi.²⁶ 1564 yılında Çorum Bey'ine gönderilen bir hükümde Donanma-i Hümâyûn için ücret ile çalışan kürekçiler talep ediliyordu.²⁷ Yine 1561'de Çorum Bey'ine gönderilen bir başka hükümde, İstanbul'un et iâşesi için bölgedeki koyunların İstanbul'a göndermesi ve Çorum'da hiç kimseye koyun satılmaması ve kesilmemesi isteniyordu.²⁸

Öte yandan sancakbeyi Çorum şehrinin günlük sorunlarıyla ancak pek seyrek olarak ilgilenmekteydi. Sancakbeyinin mahallî idaredeki rolü, eşkıyâların cezalandırılmasından ibaret idi. Bundan dolayı, sancakbeyi zaman zaman atlı askerleriyle birlikte sancağını dolaşmak zorunda kalıyordu. Ancak bu görev pek çok sûstimallere yol açabiliyordu. Özellikle köylüler sancakbeyleri ve adamlarını evlerinde barındırmaktan bir hayli şikayetçilerdi. Belirli bir hedef olmadan, belirli bir yerde cezalandırılacak eşkıyâ türemeden " *devre* " denilen bu gezilere çıkmak sancakbeylerine yasaklanmasına rağmen, sancakbeylerinin yasakları dinlemedikleri görülüyordu. XVII. yüzyılın başında Çorum sancakbeyi olan İbrahim'in yardımcılarının, Celâlî şefleri olarak etrafa korku saçtıkları Osmanlı idaresine duyurulmuştur.²⁹

Sancakbeyinin emri altında görev yapan subaşılar, genellikle polis olarak iş görmekteydiler. Subaşının gammaz olarak halkı rahatsız eden bir kişiyi,

* Sancakbeyleri sadece kara savaşlarına değil deniz savaşlarına da katılıyorlardı. 1565'te Çorum Beyine gönderilen bir hükümde, sancağın sipahileriyle birlikte derya seferine katılması isteniyordu. Çorumlu Dergisinin ekler kısmı, belge, 154, s. 206.

²⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.m. s. 89.

²⁷ Çorumlu Dergisini ekler kısmı belge 174, s. 228.

²⁸ Çorumlu Dergisinin ekler kısmı, belge 133, s. 177.

²⁹ Suraiya Faroqhi, a.g.m. s. 89.

Çorum'dan sürdüğünü görmekteyiz. Aynı zamanda subaşının bir kalpazanlık olayı ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında, subaşların sancakbeyi ile devreye çıkmaları ve köylerde resmi olmayan vergi toplamaları zaman zaman şikayet konusu olmuştur.³⁰ 1668'de Sivas beylerbeyine gönderilen bir fermanla devir namıyla sancakbeyi, mütesellim ve subaşların atlarla köylere gidip çeşitli adlar altında reâyâdan mallar topladıklarının duyulduğu söylenerek, bundan sonra buna asla izin verilmemesi isteniyordu.³¹

Sancakbeyinden sonra, XVI yüzyıl Çorum'unda en etkili olan kişi hiç şüphesiz ki kadıydı. Bununla birlikte, kadının emrinde mahkemede çalıştırdığı üç beş tane muhızdan başka, ayrı âsâyiş kuvveti yoktu ve dolayısıyla sancakbeyiyle yakın bir işbirliği içinde olmak zorundaydı.³² Buna rağmen kadı bazen sancakbeyinden şikayetçi olabiliyordu. 1590 yılında Çorum kadısı Müslihiddin Efendi, Çorum sancakbeyi olan Cafer Bey'in sık sık kethüdâları ve subaşları ile devre çıkmasını bir şikayet mektubuyla İstanbul'a bildirmiştir. Bunun üzerine sancakbeyi görevden alınmıştır.³³

1578 yılında Çorum kadısına gönderilen bir hükümde, Çorum sancakbeyi Mahmut Bey'in, meyhâne açması yanında halka zulüm etmesi sebebiyle şikayet konusu olduğu ve yargılandığı görülmektedir.³⁴ Bu durumda kadının sancakbeyini denetleyebildiği, gerektiğinde yargılayabildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanında bu dönemde Çorum'da Şehir Kethüdası, Muhtesib ve Kale Dizdarı gibi görevlilerde bulunmaktaydı.³⁵

³⁰ a.g.m. s. 90.

³¹ ÇD Ekler Kısmı, belge 54, s. 84-85. Bu ferman, Sivas beylerbeyi ve mütesellimleri ve Bozok, Çankırı, Amasya, Çorum, Kırşehir Sancakbeyleri ve mütesellimleri ve subaşlarına hitaben yazılmıştır.

³² Suraiya Faroqhi, a. g. m. s. 90.

³³ ÇD, Ekler Kısmı, belge 80, s. 122.

³⁴ Mühimme Defteri, C. 34, s. 319, ÇD, Ekler Kısmı, belge 57, s. 94.

³⁵ Bu görevlilerle ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 91-94.

Tablo-1. Çorum Sancağ'ına Bağlı İdarî Birimler (XVI-XIX. Yüzyıllar Arası)³⁶

1530 ³⁷	1576 ³⁸	1590 ³⁹	1620-37 ⁴⁰	1735-36 ⁴¹	1838 ⁴²
Çorumlu K	Çorumlu K	Çorum K	Çorum K	Çorum K	Çorum K
Osmancık K	Osmancık K	İskilip K	Osmancık K	İskilip K	İskilip K
İskilip K	İskilip K	Katar K	İskilip K	Hacıhamza K	Hacıhamza K
Karahisar K	Karahisar K	K. hisar K	Karahisar K	Katar K	Osmancık K
Katar K	Katar K		Katar N.	Karahisar K	Saz K
Tuzciyân D	Karım D		Saz K	Osmancık K	
Emlak D			Sakız K	Saz K	
Tahtattarık N			Mihmadselâm K	Mihmadselâm K	

2-Tanzimat Döneminde Mahallî İdarelerde Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat dönemi, idarî modernleşme ihtiyacının şiddetle duyulduğu imparatorluğun son yüzyılıdır. Bu idarî modernleşme ise kaçınılmaz olarak hukûkî, kültürel, siyasal ve sosyal değişimle birlikte olmuştur. XIX. yüzyıla kadar imparatorluk yönetiminin bazı hizmetleri, mahallî gruplara, dinî cemaatlara, vakıflara bıraktığını biliyoruz. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de alabildiğince merkezî hükümet örgütünün fonksiyonları içine alıp, güçsüz değil, güçlü bir merkezî yönetim kurmayı amaçlıyorlardı.⁴³

Aslında yönetimdeki bu yenilikler II. Mahmud döneminde başlamıştı. II. Mahmud, merkezî bir yönetimi gerçekleştirmek amacıyla olduğundan, yerli ailelerden gelme derebey çıkışlı kimselere iltifat etmemiş, bir ikisi hariç eyâlet yönetimini denemiş ve başarı göstermiş kimselere vermiştir. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan yeni ordunun başarılı yüksek rütbeli subaylarından bazılarına bu görev verilir olmuştur. 1836'da Redif askerinden daha iyi yararlanmak amacıyla düzenlemeler yapılırken valilik unvanı "*Müşîr*" olarak değiştirilmiş, müşîrlere hem askerî ve hem de malî-idarî yetkiler verilmiştir. Askerî amaçlarla yeni eyâletler oluşturulmuş, Asâkir-i Mânsûre'nin üst

³⁶ K: Kaza, D: Dîvân; N: Nahiye.

³⁷ 387 numaralı Muhasebe Defter.. s. 107-113.

³⁸ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 134.

³⁹ Lütü Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğ'unda Hububat Mescesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul, 1964, s. 161.

⁴⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 160-161. BOA. MAD. 2751, s. 87, MAD. 3198, s. 6.

⁴¹ BOA. MAD. 2981, s. 59; MAD. 3206, s. 53.

⁴² BOA. ML. CRD. Nüfus Yoklama Defteri 376, s. 206-213.

⁴³ İber Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, 1985, s. 20-21.

düzeyindeki subayları müşîr olarak atanmışlardır.⁴⁴ Bu dönemde birçok kurumun adı değiştirilmiş, yöneticilere yeni unvanlar verilmiştir. Denetleme girişimleri ve merkezî bir yönetimi gerçekleştirme çabaları olmuştur. Ne var ki, kısa süre içinde bilgili, dürüst ve güvenilir bir yönetici kadrosu edinmek ya da yetiştirmek o günlerin eğitim ve öğretim yöntemleriyle mümkün olamamıştır. Gerçi II. Mahmud “A’yânîlik” kurumunu kaldırmış yerine köy ve mahallelerde “*Muhtarlık*” örgütünü kurmuş, “*Defter Nâzırlığı*”, “*Sandık Eminliği*” gibi yeni örgütler oluşturmuştur. Özellikle merkez yönetiminde yaptığı düzenlemelerle Osmanlı hükümetini çağdaşlaştırmak istemiş, ilk kez III. Selim döneminde uygulanan “*Meşveret Meclisleri*”nden ayrı nitelikte üç ayrı sürekli kurul oluşturulmuştur. Bu meclisler, “*Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Alî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*” dir. Bu kurulların ayrı ayrı görevlerinin bulunması, yönetim, adalet, eğitim ve ordu alanlarında yapılacak yenilikleri belirleme ve kurallara bağlama ile görevli kılınmaları, bir hukuk devleti mekanizmasının kurulmasına doğru atılmış önemli adımlardır.⁴⁵

Gülhâne Hatt-ı Hümayûn’unu izleyen 1840 yılı yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştur. Ancak uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir program bulunmuyordu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınması için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman da bulunmamaktaydı. Bu nedenlerle Tanzimat’ın öngördüğü malî, idarî ve askerî yenilikler imparatorluğun bütününde uygulamaya konulamadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyâletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdavendiğâr, Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyâletlerinde Tanzimat’ın öngördüğü şekilde mal, mülk nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi.⁴⁶

Gülhâne Hattı’nda “*usûl-ı muzırca*” diye tarif edilerek kaldırılacağı söylenen iltizam usûlü, 1840 Martından itibaren a’sârdan ve her türlü

⁴⁴ Musa Çadırcı, “Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, *Belleten*, LI/201, 1987, s. 1222, 1225.

⁴⁵ Musa Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1983, s. 210.

⁴⁶ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Belleten*, LII/203, s. 611-612.

mukâta'alardan kaldırılmıştır.⁴⁷ Muhassıl adı ile sancaklara doğrudan hükümetçe atanan kimseler gönderilmeye başlanmıştır. Bunların yanlarına bir mal, bir nüfus ve emlak kâtibi verildiği gibi her sancak merkezinde vergilerin tespit edilip dağıtımı ve diğer işlerin görüşülüp kararlaştırılması amacı ile “*Muhassıllık Meclisleri*” oluşturuldu.⁴⁸

1842 yılının başlarında muhassıllık kurumunun kaldırılmasıyla, eyâlet yönetiminde yeniden düzenlemeler yapıldı. Valilere eyâletlerin malî sorumluluğu verilmeyerek bu iş defterdârlara bırakıldı. Sancak yönetimi ise ilk kez kaymakam unvanlı görevliye, kazaların yönetimi ise kaza müdürü adı verilen görevliye verildi. Böylece bir yandan iltizam usûlüne dönülürken öte yandan ülke yönetimi yeni baştan düzenledi.⁴⁹

1842 yılı başlarında durum değerlendirilmesi yapılarak Meclis-i Vâlâ'da yeni kararlar alındı. Bu kararlara göre, 1842 Martından başlayarak yeniden iltizam usûlüne dönüldü. Eyâletler ve sancak yönetimi yeniden düzenlendi. Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde köylerin bir kaç birleştirilerek ilk kez köyle sancak arasında idarî bir birim olarak kazalar oluşturuldu. Kazaların yönetimi seçimle atanan ve kaza müdürü adı verilen kimseler verildi. Sancak adı ve fonksiyonu değişmeden kaldı. Eyâlette Tanzimat öncesi unvanını korudu. Sancak yöneticisi doğrudan doğruya hükümet merkezinden atanan kaymakam idi. Eyâlet ise olageldiği gibi yine valilerce yönetilecekti.⁵⁰

Yönetimde yeniliklerin ne biçimde uygulandığını yerinde denetlemek ve karşılaşılan güçlükleri tespit etmek amacı ile hükümet 1840 yılında, Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı teftiş kurulları gönderdi. Bu girişim sonuç vermedi. Haziran 1841'de teftişten vazgeçildiği, malî ve benzeri konularda denetimin yöneticilerce

⁴⁷ ÇŞS, 1-3/4. Çorum şerhiye sicilleri ile ilgili verilen dipnotlarda ÇŞS, kısaltmasından sonra verilen ilk rakam sicil defter numarasını, ikinci rakam belge numarasını, üçüncü rakam ise sayfa numarasını göstermektedir.

⁴⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 209.

⁴⁹ Musa Çadırcı, “Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması”, Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Ankara, 1985, s. 260.

⁵⁰ Musa Çadırcı “Tanzimattan Cumhuriyete. .s. 213.

yürütülmesine karar verildiği belirtilerek, Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmiş kimseler geri çağrıldılar.⁵¹

1842 Ağustosunda yeniden Anadolu ve Rumeli yörelerine iki kişi denetleme görevi ile gönderilmek istendi. Amaç Tanzimat'ın uygulandığı eyâlet ve sancaklarda vali ve diğer görevlilerle görüşmeler yapılarak karşılaşılan meselelerin çözümlenmesi olarak belirlenmişti. Ne var ki kış yaklaşıyor gerekçesiyle bu denetlemeden vazgeçildi. 1850 Kasımında teftiş meselesi üçüncü kez gündeme alındı. Buna göre Anadolu'da ve Rumeli'deki bütün vali, kaymakam ve kaza müdürleri denetlenecek, başarılı görülenler ödüllendirilecekti. Bu denetleme, iki buçuk yıl kadar sürdü ne var ki, bu girişim de istenilen sonucu vermedi.⁵²

Tanzimat'ın ilan edildiği tarihten 1845 yılına kadar geçen süre boyunca, uygulamada başarı elde edilmediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çözüm yolları aranırken teftişin yanı sıra, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesi ve alınacak yeni önlemlerin belirlenmesi amacıyla her eyâletten temsilci olarak iki kişinin İstanbul'a çağırılması kararlaştırıldı. 12 Mayıs 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ üyeleriyle, eyâlet temsilcileri son kez bir araya geldiler. Bunlarla yapılan görüşmelerden çıkan sonuç "*geçici imar meclisleri*" oluşturulması ve bu yolla yeniliklerin uygulanması çabasıdır. Bunun içinde imparatorluk on bölgeye ayrılmış, her bölgeye birer meclis gönderilmiştir. Bu meclislerin görevleri, ülkenin bayındır kılınarak, halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdüreceği yararlı işler yapmak olarak belirlenmişti. Geçici imar meclisleri yedi sekiz ay kadar kendilerine verilen bölgeleri dolaşmışlar, uğradıkları şehir ve kasabalarda tespit ettikleri bazı yolsuzluklarla uygunsuzlukları raporlar halinde posta ile İstanbul'a göndermişlerdir. Özellikle yol, köprü, su yolu yapımı ile ilgili isteklerin yerine getirilmesinde İstanbul'a yakın yerlerden başlanmış, diğer bölgelerde yapılacak yollar, limanlar keşif işlemlerine girişilmiştir.⁵³

⁵¹ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Türkiye..s. 620.

⁵² Musa Çadırcı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'..s. 219.

⁵³ Ahmed Lütfi Efendi , Vak'anüvist Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. 6-7-8, (Haz. Yücel Demirel), İstanbul, 1999, s. 1188-1190; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde s. 621-623.

Muhassıllık Meclisleri, 1842 düzenlemesinde kaldırılmamış şekil değiştirerek çalışmasına imkan verilmiştir. Her sancak merkezinde birer “*Küçük Meclis*” eyâlet merkezlerinde ise “*Büyük Meclis*” adı ile oluşturulan kurullara seçimle halkın temsilcileri alınmış, eyâlet ve sancak yönetiminde bu meclislere geniş yetkiler verilmiştir.⁵⁴ Bu meclisler vali başkanlığında, defterdâr, kadı, müftü ile Müslüman olmayanları temsilen iki kişi ve Müslümanların seçecekleri dört üyeden oluşuyordu. Sancak meclislerinin gönderdiği ve aldığı kararları gözden geçirip kesin sonuca bağlamanın yanı sıra, eyâletin yönetim, maliye, güvenlik ve benzeri bütün sorunları bu mecliste tartışılıp karara bağlanmakta idi. Aynı zamanda bir mahkeme gibi çalışan meclis, devlet memurlarını yargılar, gerekli cezayı verirdi. Özellikle Tanzimat’ın uygulanması için gerekli önlemler almak, uygulamaya karşı çıkanları yargılanarak cezalandırmak kurulun başlıca görevi olarak belirlenmişti. Vergilerin her sancağın büyüklüğüne göre dağıtımını sağlanarak zamanında toplattırılması için gerekli önlemleri meclis alacaktı. Tanzimat’ın ilanı ile birlikte sancak ve eyâlet merkezlerinde kurulan meclisler çalışmalarını 1849’a kadar “*Muhassıllık Meclisleri*” için çıkarılan yönetmeliğe göre sürdürmüşlerdir.⁵⁵

Uygulamalardan sonra ortaya çıkan eksikliklerin giderilmesi ve meclislerin daha iyi çalışabilmeleri için 1840-1849 seneleri arasında yapılan değişiklikler sonunda yöneticilerin ellerinde uygulanabilecek yeterli bir yönetmelik kalmamıştı. Bu durum uygulamada birliği önlediği gibi ortaya yeni güçlükler de çıkarıyordu. Yeni bir yasal düzenleme zorundu görülüyordu. Bu amaçla Meclis-i Vâlâ’nın hazırladığı yönetmelik, 1849 Ocağında yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu yönetmelikle, vali, kaymakam, kaza müdürü, defterdâr ve diğer yönetici ile görevlilerin atanmaları, çalışma koşulları yeniden belirleniyordu. Ayrıca eyâlet ve sancak merkezlerindeki meclislerin çalışma biçimleri yeni esaslara bağlanıyordu. Bir giriş, dokuz fasıl ve 68 madde şeklinde düzenlenmiş bulunan bu yönetmelik 1864 yılında yayınlanan “*Vilâyet Nizâmnâmesi*”ne dek

⁵⁴ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, IX. Türk Tarih Kongresi, C. II, Ankara, 1985, s. 1156.

⁵⁵ Musa Çadırcı, “Tanzimattan Cumhuriyete..s. 214-215.

yürürlükte kalmıştır.⁵⁶ Buna göre “*Eyâlet Meclisleri*”, hükümetçe atanan bir başkan, kâtib ve ulemâdan bir üye ile “*Büyük Meclislerden*” ayrılıyordu. Vali, defterdâr, hakim, müftü ile halk tarafından seçilecek dört Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukları temsilen birer üye meclisi oluşturacaktı. Eyâlet merkezlerinde meclis toplantıları için bir daire ayrılacak, cuma dışında her gün toplantı yapılacaktı. Yönetim ve yargı görevleri olan üyeler bütün toplantılara katılmak zorunda değillerdi. Ancak önemli sorunlar görüşülürken bütün üyelerin hazır bulunmaları gerekiyordu. Nizâm-nâmenin diğer maddeleri askere almada uyulacak kurallar, kaymakam, hakim, kaza müdürü ve diğer görevlilerin görev ve sorumlulukları, iç güvenliğin korunmasında meclislere düşen sorumluluk, sancak ve kaza yönetiminin niteliği hakkında vs. gibi konularda maddeler konmuştu.⁵⁷

1864 yılında yeni bir “*Vilâyet Nizâm-nâmesi*” hazırlandı. Bu sıralarda Balkanlarda huzursuzluk ve isyanlar baş göstermiştir. Başarılı yöneticilerden olan Mithat Paşa, Tuna yöresine vali olarak atandı. Yeni yönetmelik ilk kez bu yörede Mithat Paşa tarafından uygulanmaya konuldu. 1864-1867 yılları arasında edinilen olumlu izlenimler üzerine bütün imparatorlukta bu nizâm-nâmeye göre düzenleme yapıldı.⁵⁸ Sadrazam Fuat Paşa ile eyâlet valisi Mithat Paşa'nın birbirine danışarak bu nizâm-nâmeyi ortaya çıkarmışlardır. Özel bir komisyonun hazırladığı bu tasarı, Heyet-i Vükelânın tümü tarafından onaylanarak 8 Kasım 1864 tarihli padişah irâdesiyle yürürlüğe girmiştir.⁵⁹ 1864 düzenlemesiyle Osmanlı Avrupa'sında 10 vilâyet, 44 sancak, Asya'sında ise 16 vilâyet, 74 sancak oluşturulmuştu. Afrika'da ise 1 vilâyet, 5 sancak bulunmaktaydı.⁶⁰ 1864 kanununun meydana getirdiği şekliyle vilâyet-Fransa departmanları gibi-sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nâhiyelere bölünmüştü. Sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, nâhiyeler muhtarların idaresinde olup tümü valinin emri altındadır.⁶¹

⁵⁶ Musa Çadırcı, “Eyalet ve Sancaklarda..s. 269.

⁵⁷ Daha geniş bilgi için bkz. M. A. Ubicini, Türkiye 1850, Tanzimat-Ulemâ- Basın, C. 1, (Çev. Cemal Karaağaçlı,) İstanbul, Tarihsiz, s. 66-68 ; Musa Çadırcı, “Tanzimattan Cumhuriyete. s. 215.

⁵⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke. .s. 1159.

⁵⁹ Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876, C. 1, (Çev. Osman Akınhay) İstanbul, 1997, s. 168.

⁶⁰ Musa Çadırcı, a. g. e. s. 251.

⁶¹ Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, (Çev. Ali Reşad) İstanbul, 1999, s. 185.

Eyâlet adı “vilâyet” olarak değiştiriliyor, vali ile birlikte vilâyet yönetiminde defterdâr, mektûbcu, hâriciye ve nâfia memurları görev alıyorlardı. “Eyâlet Meclisi” yerine “Vilâyet İdare Meclisi” kuruluyor, şer’iatı ilgilendiren işleri denetlemek üzere, vilâyet merkezlerine gönderilen “müfettiş”, “defterdâr”, “mektûbcu”, “hâriciye müdürü” bu meclisin doğal üyeleri oluyordu. Ayrıca Müslümanları temsilen iki kişi, Müslüman olmayanlar için de iki üye seçilerek mecliste görev yapacaklardı. “Vilâyet Umûm Meclisi” adı ile yeni bir kurul daha oluşturuldu. Vilâyete bağlı sancakların her birinden seçilecek dörder üyeden oluşacak bu meclis valinin başkanlığında yılda bir kez toplanacaktı. Kırk gün sürecek bu toplantıda vilâyet sınırları içerisindeki devlet yolları ile kaza ve köylerin özel yollarının onarım, bakım ve yapım işleri görüşülecek, halkın dilek ve istekleri, ticâret ve zirâatla ilgili konular ele alınarak alınması gereken önlemler üzerinde durulacaktı. Kararlar yazılı olarak hükümet merkezine bildirilecek, Meclis-i Vâlâ’dan geçtikten sonra gerekenler yapılacaktı. Kaza yönetimi ise yine hükümetçe atanan “kaymakama” bırakılıyordu. Kaymakamın birinci derecede amiri mutasarrıftı. Kazayı iki kâtible birlikte yönetmekle görevli idi. Kaza merkezlerinde de “İdare Meclisi” oluşturulacaktı. Kaza yargıcı, müftü, Müslüman olmayanların dinî liderleri, kâtib ve seçilecek üç Müslüman üyeden kurulan bu meclis yönetimle ilgili kararları alıp uygulamayı denetleyecekti. Güvenliği korumakla yükümlü askerlerin amirliğini de kaymakam yapacaktı.⁶²

Bu nizâmnâmenin hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclis ve mahkemelere üye seçmek suretiyle umûmî meselelere, mahallî menfaatlerin gözetilmesine iştirak etmiş olacaktı. Şüphesiz ki, bunda halk hakları dikkat nazarına alınmakta ve buna göre idare cihazına bir serbestiyet ve elastikiyet verilmek istenmekte idi. İdare ve icrâ kuvvetinin, kazâî ve adlî kuvvetten az çok ayrılmasından dolayı küçümsenemeyecek bir ilerleme husûle gelmekte idi⁶³ 1864 Nizâmnâmesi, 22 Ocak 1871’de “İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesinin” ilanına kadar yürürlükte kaldı. Bu yeni nizâmnâme vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetimini ayrıntılarıyla belirtmekte, her aşamadaki yöneticilerin görev ve

⁶² Musa Çadırcı, “Tanzimattan Cumhuriyete..s. 216.

sorumluluklarını ayrı ayrı açıklamaktadır.⁶⁴ Gerçekte 1871 statüsü vilâyet idaresinde işbölümünü artırmakla beraber, yürütme alanında merkezi hükümetin kontrolünü daha da artırmaktaydı. Yine bu statü ile gerçekte pratik olmayan ve uygulanmayan merkez livâ mutasarrıf ve kaymakamlıklarını da kaldırmıştır.⁶⁵

Kaymakam yönetimine verilen kazada malmüdürü, idare kâtibleri, emlak ve nüfus memurları, zabtiye zabiti bulunmakta idi. Ayrıca kaza idare meclisi yönetim, yargı ve maliye işlerinde yöneticilere yardımcı olmakta, gerekli kararları alıp uygulamaya koymakta idi. Bu yönetmelikle ayrıca nâhiye örgütü oluşturuldu. Kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerin yakınlıkları ilişkilerine göre bir veya birkaç köy daireye ayrılmasıyla nâhiyeler teşkil edildi. Nâhiye meclisleri de nâhiye müdür başkanlığında bağlı bulunan köy ihtiyar heyeti üyelerinden en çok dörder kişinin katılmasıyla yürütülecekti. Nâhiye müdürünü yörenin halkı arasından vali atardı ve dâhiliye nezâretinin onayı ile seçim kesinlik kazandı. Yirmi beş yaşını geçmiş okur-yazar, kötü ünü olmayan, mahkumiyeti bulunmayan Osmanlı uyruğu kimseler müdür olabilirdi.⁶⁶

Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığının kadılarından, yani ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürlerine, yani idare adamlarına verilmesi ve gayr-i Müslim teba'anın, dinî reisleri ve kocabaşları vasıtası ile idarede söz sahibi olmasıdır.⁶⁷

1864-1876 yılları arasında ülke yönetiminde yapılan düzenlemeler istenilen olumlu gelişmeyi sağlayamadı. Vilâyet sınırlarının çok geniş olması, taşıt ve haberleşme araçlarının yetersizliği yöneticileri güç durumda bırakmakta idi. Yöneticilerin ve memurların yetersiz oluşları, bunların üzerinde daima yerel güçlerin baskı kurmuş olmaları, ayrıca bazı vilâyetlerde yabancı ülke konsoloslarının işe karışmaları Osmanlı ülke yönetimini çıkmaza sokan belli başlı

⁶³ Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri," Belleten XXXI/121, 1967, s. 110.

⁶⁴ Musa Çadırcı, a.g.m. s. 222.

⁶⁵ İlber Ortaylı, a.g.e. s. 62.

⁶⁶ Musa Çadırcı, a.g.m. s. 223.

⁶⁷ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, XXVIII/112, 1964, s. 633.

nedenerdi. Yönetimin iyi işlemesi için her şeyden önce yasal düzenlemelerden iyi anlayan, yönetmelikleri kavrayan yöneticilere ihtiyaç vardı.⁶⁸ Bunun yanında Tanzimat döneminin idarî reformları, ülkemizde yerel yönetimin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştır. Kuşkusuz Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanunî ve adil bir idarenin kurulmasıydı. Bu gelişmelerin mahallî idarenin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan memleket meclisleri ve vilâyet idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter hayata geçişinde önemli bir katkıda bulduklarını belirtmek gerekir ki, 19 Mart 1877 tarihinde ilk Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı toplandığında, devletin dört bir yanından gelen meb'ûslar büyük çoğunlukla vilâyet idare meclislerinin seçimle gelen üyeleri arasından valilerce veya meclis üyelerinin ortak kararıyla tayin edilen kimselerdi. Meb'ûs seçimi için hazırlanan "*Talimât-ı Muvakkate*", vilâyet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak meb'ûs seçmelerini öngörüyordu ki, pratikte meb'ûslar bunların arasından seçilmiş veya valilerce tayin edilmişlerdi.⁶⁹

3-Osmanlı Devlet'inde Belediyecilik ve Çorum Belediyesi

Şehirlerde belediye teşkilatının kurulması ilk defa İstanbul'da gerçekleşmiş ve 16 Ağustos 1854'te "*İstanbul Şehremâneti*" teşkil edilmiştir.⁷⁰ Bunun yanında İstanbul'da oturan her sınıf Osmanlı uyruğu halk ve esnaftan atanacak üyelerle "*Şehir Meclisi*" de kuruluyordu. Meclisin üye sayısı on iki olup, şehremini ve muavini ile birlikte sayı 15'i buluyordu. Meclis haftada iki kere toplanıyordu. İstanbul'da oluşturulan bu yeni örgüt, bekleneni vermekten uzak kalmıştır. Bunun üzerine yeni önlemler alınmış, komisyonlar ve çalışma grupları oluşturulmuştur. Öneriler doğrultusunda 1857 Aralığında, İstanbul, Adalar ve Boğaziçi'nin on dört belediye dairesine ayrılması kararlaştırılmıştır. Beyoğlu ve Galata çevresinin "*Altıncı Daire-i Belediye*" olarak belirlenmiştir. Ancak uygulamayı on dört bölgede birden gerçekleştirmenin malî zorlukları göz önünde

⁶⁸ Musa Çadırcı, a.g.m., s. 223.

⁶⁹ İber Ortaylı, a.g.m., s. 233, 235

⁷⁰ İber Ortaylı, a.g.e., s. 120.

tutularak, öncelikle “*Altıncı Daire*”den işe başlanmıştır.⁷¹ Böylece, İmparatorluğun ve başkent batıyla en çok bütünleşmiş kesiminden belediye kurumu girmiş ve bunu öteki liman kentlerinde kurulan belediyeler izlemiştir. Ortaya çıkan yeni belediye oldukça güçsüzdü. Osmanlılardaki kadı geleneğine rağmen yeni belediyenin yargı gücü olmayıp, gelir kaynakları sınırlı idi.⁷²

Osmanlı taşra kentlerinde ise modern beledî örgütlenmeye 1864 Vilâyet Nizâm-nâmesi ile başlanılmıştır. Bu nizâm-nâme uyarınca livâ ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden oluşan “*Meclis-i Beledî’ler*” oluşturuldu. Ancak uygulamada görev ve çalışma düzeni bakımından bu meclislerin bir tüzel kişiliği olduğu bile tartışmalıdır. Zaten bu meclislerin her kazada kurulmadığı da bir gerçektir.⁷³ Ancak daha sonra, İstanbul’da olup bitenlerin etkisiyle bazı kent merkezlerinde de belediye teşkilatı kurma istek ve girişimleri üzerine hükümet konuyu ele almak zorunda kalmış, 25 Temmuz 1867’de “*Vilâyatta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında*” başlığı altında on altı bentlik bir talimatnâme çıkarmıştır. Bu talimatnâme, belediyelere bir özerklik vermekten çok, onların idarî varlıklarını belirlemekte, kuruluş ve görevlerini sıralamaktadır. Belediye meclisi, vali veya mutasarrıfın görevlendireceği bir başkan (reis) ile altı üyeden oluşacaktı.⁷⁴

Taşrada ilk beledî hareket, ticârî kapitalizme geçişin başladığı yerlerde görüldü. Tuna vilâyeti kentleri, Bağdat ve liman kentleri, bu alanda öncü olmuşlardır.⁷⁵ Çorum’da belediyenin hangi tarihte teşkil edildiğine dair arşiv kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yalnız bir kaynakta belediyenin 1876 tarihinde kurulmuş olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Zaten bu tarihte yürürlüğe giren talimât ile vilâyetler dahilindeki bütün şehir ve kasabalarda belediye dairelerinin kurulması öngörülmekte idi. Daha sonra 1877 yayınlanan

⁷¹ Musa Çadırcı, a.g.e. s. 274.

⁷² İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Ankara, 1982, s. 39.

⁷³ İlber Ortaylı, a.g.m., s. 242.

⁷⁴ Musa Çadırcı, a.g.m., s.275.

⁷⁵ İlber Ortaylı, a.g.m., s. 242.

⁷⁶ Türk Ansiklopedisi, “Çorum Maddesi”, C. XII, Ankara, 1964, s. 116.

“*Vilâyet Belediye Kanunu*”, Cumhuriyet döneminde belediyeler kanununun çıkarıldığı 1930 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.⁷⁷

“1877 *Vilâyet Belediye Kanununa*” kadar olan düzenlemelerde belediye reisinin, devlet memurları arasından atanması öngörülüyordu. 1877 kanunun bu şartı kaldırmasına rağmen atanan kişinin eşraftan biri de olsa memur sayılması anlayışı devam etti. Belediye meclisi kararlarını uygulayan meclise başkanlık eden, vilâyet ile belediye meclisi arasındaki ilişkileri yürüten reisi, bu görevlerini aksatmadığı sürece yada yüksek makamlarla olan ilişkileri sayesinde uzun süre riyâsette kalabilirdi. Devlet, diğer hükümet daireleri gibi, belediye meclisini yerel güçlere karşı denetleyebileceği bir kurum olarak korumaya çalışıyordu. Belediye reisi hükümet tarafından belediye meclisi seçilen üyeler arasından belirlenerek dört yıllık bir süre için atanıyordu.⁷⁸

Tablo-2. Çorum Belediye Dairesi Memurları (1900 Yılında)⁷⁹

Görevi	Adı	Görevi	Adı
Reis	Hacı Halil Efendi	A'zâlar	Said Efendi
Tabib	Salih Efendi	“	Nuri Efendi
Kâtib	Hacı Hafız Efendi	“	Hacı Mustafa Efendi
Sandık Emini	Hacı Ahmet Efendi	“	Hacı Arif Ağa
Müfettiş	Mahmud Efendi	“	Abdürrahim Ağa
Çavuş	Mehmed Ağa	“	Kerüpi Efendi

Görüldüğü üzere Çorum belediyesinde bir reis, biri gayr-i Müslim 6 a'zâ ve beş memur olmak üzere 12 kişi çalışmakta idi. Bu memurlardan başka 1907 yılında belediye çalışanları arasına mimar, tanzîfât memuru ile aşî memurunun katıldığı görülmektedir. Bundan başka daha sonraki yıllarda da belediye meclisinde bir gayr-ı Müslim a'zâ dâima bulunmakta idi.⁸⁰

Bu dönemde faaliyet gösteren belediyelerin bazı görev ve hizmetleri ise şunlardı: Cadde ve sokak açmak, meydan yapmak, kaldırım, su yolu, lağımaları inşa ve tamir etmek, beldenin temizlik işlerini yürütmek, sokakları aydınlatmak,

⁷⁷ Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, İzmir, 1998, s. 38.

⁷⁸ a.g.e., s. 40, 41.

⁷⁹ SVA. 1318, s. 255.

⁸⁰ SVA. 1325, s. 290.

pazar yerleri oluşturmak, fakirlerin iâşesini temin etmek, tartı ve ölçüleri kontrol etmek, kontratları onaylamak ve yangınları önleyici tedbirler almak idi.⁸¹

21 Mart 1904 senesine ait Çorum belediye bütçesindeki gider kalemleri arasında yer alan harcamalardan, belediyenin yukarıda sayılan görevlerden çoğunu yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle yangınlara karşı alınacak tedbirler için bütçede büyük pay ayrılmıştı. Belediye, yangınlarda kullanılmak üzere 6000 kuruşa yeni bir yangın tulumbası aldığı gibi bunu kullanacak tulumbacı başına aylık 75 kuruş, diğer 8 nefer tulumbacı için aylık 10 kuruş maaş veriyordu. Bunun yanında mevcut tulumba aletlerinin tamiri içinde 1904 senesi bütçesinden 2000 kuruş ayrılmıştı. Fakirlerin cenazeleri kaldırılması ve yemek verilmesi için 2850 kuruş, kaldırımlar ve şehirde yeni yolların açılması hususunda da 5000 kuruş belediye bütçesinde yer alıyordu. Belediye bazı alanlarda verdiği hizmet karşılığında mahalle ahâlilerinden her sene belli bir miktar para tahsil ediyordu. Mahalle bekçilerin maaşları, şehrin temizliği ve çöpçü arabalarının ücretleri halktan alınıyordu. Ancak fakir olanlardan bu ücretin alınmadığı görülmektedir. Ahâlinin malî durumuna göre bu paralar dört derece olarak tevzi' ediliyordu. 1904 bütçesi gelirleri arasında bu meblağın aylık 1950 kuruştan senelik 23400 kuruş olarak tespit edildiği görülmektedir.⁸²

Aşağıdaki tabloda yer alan belediyenin bütçe gelirlerine bakılacak olursa en önemli gelir kaynaklarını vergiler, ahâlden çeşitli adlarla alınan ücretler ve belediyeye ait gayr-ı menkullerin kiralari teşkil etmektedir. Bunun yanında belediye bir önceki yılın bütçesinden 20000 kuruşu tahsil edememişti. Bu miktar 1904 bütçesin gelirler hânesine dahil edilmiştir. Yeni bütçenin gelirleri arasında % 15'lik gibi önemli bir oranı teşkil eden bir miktarın tahsil edilememesi dikkat çekicidir. Memur maaşları, temizlik ve itfaiye gibi kalemlerin 1904 bütçesinde giderleri arasında büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Mutasarrıflık ve

⁸¹ Sıddık Tümerkan, Türkiye'de Belediyeler, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu, İstanbul, 1946, s. 39, 55.

⁸² BOA. ŞD, 1354/5.

belediye meclisi tarafından 21 Mart 1904 senesinde hazırlanan Çorum belediye bütçesi gelirleri ve giderleri eşit olan denk bir bütçedir.⁸³

Tablo- 3. Çorum Belediyesinin 1904 Senesi Bütçesi

Gelirler/Kuruş		Giderler/Kuruş	
Gelir çeşitleri	Miktar	Gider çeşitleri	Miktar
Hayvan Rüsûmu	8500	Belediye Reisi Maaşı/ Yıllık	4800
Kantar Rüsûmu	6500	Kâtib Maaşı /Yıllık	2160
Keyl Rüsûmu	5500	Sandık Emni " "	1200
Zebiha Rüsûmu	3600	Müfettiş " "	1800
Gazhâne rüsûmu	6500	Mimar " "	1080
Delâliye Rüsûmu	3500	Çavuş " "	960
Sergiy-i zemîn rüsûmu	3000	Kolcu " "	720
Karlık ? rüsûmu	400	Odacı " "	720
Hükümet Konağının Muhâsebe Kısmının İcâr Geliri	1530	Belediyenin Yıllık Akarının Vergisi	1133
Ziraat Bankası Odaları İcâr Bedeli	600	Belediyenin Kırtasiye Masarufı	300
Evkâf Odası Bedel-i İcârî	300	Tadilât-ı Emlak Tahmini Ücret	500
Defter-i Hakânî Odası İcârî	600	Vilâyet Gurebâ Hastanesi Mürettebatı	4000
Vergi Tahsilatı Odası İcârî	400	Saat-ı Kebîr Sâlimesi ? Ücreti	120
Hükümet Konağı Altında 7 Adet Dükân İcâr Geliri	2200	Velâdet ve Cülûs-ı Hümayûn Cenâb-ı Padişâhî.	2000
Çarşı İçinde Bulunan 5 dükân icârî	850	Tabib Maaşı /Yıllık	9600
İnşaat ve Tamirat Harcı	4000	.... maaşı "	6000
Maarifle Ortak Buğday Pazarında 9 Adet Dükân İcârî	2400	Aşı Memuru Maaşı/Yıllık ve Harcırâhı	3140
" " " " Bir Kırathâne İcârî	2500	Vilâyet Müfettişi Maaşı/Yıllık	1680
" " 6 Adet Zahire Mağazası Bedel-i İcârî	655	Saat-ı Kebîr Kulesi Memur Maaşı/Yıllık	720
Ceza-yı Nakdiyye	3500	Tercümân-ı Muhâcir-i Çerakis Maaşı	2160
Hulusi Beyden Alınan Bir Bâb Hân İcâr Bedeli	500	Belediyenin Akarının Tamir, Müteferrik ve Tefrişât Masarufı	1050
Tesviye-i Tarîkden Hâsil Olacak Harc	1715	Tulumbacı Memurları Maaşları ve Tulumba Tamir Masarufı	9860
Vefime Ruhsat Tezkeresi	650	Kaldırım ve Yollar İçin Masarufı	5000
Kötorato Pul Esmânı	100	Belediye Bahçesi Teşkilî İçin	16697
Müsâdere Olunacak Eşya Bedeli	500	Vilâyet Müfettişleri Harcırâhları	250
Geçen Sene Bütçesi Bakâyasından Tahsil Olunabilecek Mebaliğ	20000	Fukarâlara Harcanan Para (cenaze, yemek)	2850
Mahalle Ahâlisinden Bekçi Maaşı, Temizlik, Çöpçü Arabası Ücretleri Olarak Fukaralar Müstesna Olmak Üzere Toplanan Senelik Miktar	23400	Mahalle Bekçilerine, Temizlik Arabalarına Senevî Verilecek Ücret	23400
Toplam	103900	Toplam	103900

⁸³ BOA. ŞD, 1354/5.

4- Tanzimat Döneminde Çorum'un İdarî Durumu

II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, her alanda yeni düzenlemeler yapılmış, onların üstlendikleri görevler yeni kurum ve kuruluşlara devredilmeye başlanmıştır. Ülke yönetiminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Muhtarlık örgütü kurulmuş, a'yânlık kaldırılmış, nüfus sayımı yapılarak defter nazırlıkları oluşturulmuştur. Bu dönemde, her yılın Şevval ayının başında İmparatorluk sınırları içinde bulunan bütün eyâlet ve sancakların yöneticileri belirlenerek bir yıllık süre ile atanmaları yapılmaktaydı. 1831 Şevval tevcihi listesine bakıldığında Çorum'un "*Mukata'ât Hazinesine*" bağlı bir sancak merkezi olduğu görülmektedir. Buranın mutasarrıfı Mukata'ât Hazinesince padişaha öneriliyor, atanmaları yapıyordu. Bu durum müşîrliklerin kurulmasına kadar devam etmiştir. Redif teşkilâtının eyâlet ve sancak merkezlerinde hizmete girmesi gibi büyük değişikliklerle İmparatorluk yeni bir yapıya kavuşmaya başlamıştır. Redif askerini daha yararlı hale getirmek amacı ile önemli tedbirlere başvurulmuş, 1836'da "*müşîrliklerin*" kurulmasıyla aşağı yukarı Kanûnî Sultan Süleyman döneminden beri süregelen yönetim birimleri değiştirilmiştir. Bu düzenlemeler Tanzimat'a kadar sürmüştür.⁸⁴

Bu yeni idarî düzenlemelerden Çorum'da etkilenmiştir. Ankara, Çankırı, Kastamonu, Viranşehir ve Çorum sancaklarının birleştirilmesiyle, Redif-i Mânsûre ve Eyâlet-i Ankara Müşîr'liği teşkil edilmiş, müşîrliğine de İzzet Mehmed Paşa getirilmiştir.⁸⁵ 1836 tarihine kadar Sivas eyâletine bağlı bir sancak olan Çorum, Ankara Eyâleti Müşîrliğinin kurulmasıyla, bu eyâlete bağlı bir sancak merkezi olmuştur.

Tanzimat Ferman'ının ilanyla ülke yönetimi yeni baştan değiştirilerek, önemli düzenlemeler yapılmıştır. Muhassıllık teşkilâtının kurulmasıyla vali, sancakbeyi ve mütesellimlerin malî sorumlulukları kalmamıştır. Çorum sancağı da, 1840 Martından itibaren tekrar Sivas eyâletine ilhâk edilerek⁸⁶ bir muhassıl ile

⁸⁴ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 13-14.

⁸⁵ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e. C. 4-5, s. 894; Musa Çadırcı, a.g.e., s. 16.

⁸⁶ ÇŞS. 1-8/ 6

yönetilmeye başlanmıştır. Çorum'da görev yapan ilk muhassıl, Hâcegan-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan eski Trabzon gümrükçüsü Hüseyin Rüşdü Efendi olmuştur.⁸⁷

2 Haziran 1841'de Çankırı, Kastamonu, Viranşehir, Çorum sancaklarının ilhâkiyla Ankara eyâleti müşîrlîği tekrar ihdâs edilmiştir.⁸⁸ Çorum, Ankara eyâletinde 6 sene sancak merkezi olarak kalmıştır. Bu dönemde Çorum, Ankara ve Çankırı sancaklarıyla beraber idare edilmekteydi. 1843 Haziranında bu üç sancağın idaresi, daha önce Ayvalık kaymakamlığı yapan mîr-i mîrân-ı kirâmdan İsmet Paşa uhdesine tevcih edilmiştir.⁸⁹

1 Mayıs 1847'de Amasya ve Çorum sancakları birleştirilerek Sivas mutasarrıfı olan es-Seyyid Said Paşa uhdesine verilmiştir. İlgili fermanla bu sancakların daha önce ayrı ayrı yönetilmesi sırasında âsâyîşin sağlanamadığı bu sebeple de bu havalide bazı ekrâd ve eşkiyânın zararlı faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiştir. Bütün bunların önünün alınması için böyle ikili bir yönetimin daha faydalı olacağı öngörülmüştür.⁹⁰ Çorum, dokuz sene Amasya ile birlikte bu şekilde idare edilmiştir. Bu durum, belgelerde iki livâ manasında "*Mutasarrıf-ı Livâeyn-i Amasya ve Çorum*" şeklinde yazılmakta idi.⁹¹

Bu dönemde Sivas eyâletinde 3 livâ, (Sivas, Amasya-Çorum, Divriği) 48 kaza bulunuyordu: Livâ-ı Amasya ve Çorum'a bağlı kazalar şunlardı: Amasya ma'a nevâhî Ladik, Gümüş ma'a Kabakuz, Gevreği, Hacıköy, Havsa, Kedegre nam-ı diğer Vezirköprü, Zeytun, nâhiye-i Hacı Hamza, Osmancık, Saz, İskilip, Çorum, Ekrâd-ı Çorum nâm-ı diğer Karahisar Demirci, ma'a Katarsaray, Tahtattarîk ma'a Fevkattarîk, Gelenkiras ma'a Geldiklan, Zünnunabad, Merzifon ma'a Merzifonabad, nâhiye-i Veray.⁹² Bu arada bazı kişilerin, Çorum'un Amasya'dan ayrılması için İstanbul'da çeşitli faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Bunun üzerine 1849 Mayısında Çorum meclisi, ekrâd ve

⁸⁷ ÇSS. 1-1 /1.

⁸⁸ BOA. Cevdet Dâhiliye, 5304; ÇSS. 1-102/ 55.

⁸⁹ BOA. Cevdet Dâhiliye, 7517.

⁹⁰ ÇSS. 1-336/159; ÇSS. 1-337/160 ; BOA. Cevdet Dâhiliye, 1306.

⁹¹ Abdullah Gündoğdu, Çorum'un 2 Numaralı Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1268-1280/M.1852-1863), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 56, 57, 59, 64, 66, 67, 100.

⁹² SDAO. 1266. s. 83; 1271. s. 88; 1272. s. 95; 1273. s. 101; 1274. s. 109; 1276. s. 82; 1277. s. 144.

aşiretlerin tasallutunu tamamen def'eden fukarâ ve ahâlinin âsâyişini sağlayan Amasya mutasarrıfı Hilmi Paşa'dan memnun oldukları gibi Amasya'dan ayrılmak gibi bir düşüncelerinin bulunmadığını bir mazbata ile Meclis-i Vâlâ'ya göndermişlerdir.⁹³ Amasya ile beraber idare edilen Çorum'un Amasya livâsı tarafından layıkıyla idare edilememesinden, huzur ve âsâyişin sağlanamadığı belirtilerek, 1856 Martında Çorum'un Amasya'dan ayrılmasına karar verilmiştir. Çorum'un dahil edileceği en uygun yerlerin de Sivas veya Yozgat olabileceği düşünülmüştür. Çorum'un Sivas'a 50, Amasya'ya 18 ve Yozgat'a 4 saat mesafede olduğu, kazanın Sivas'a ilhâkı durumunda mesafenin uzaklığı sebebiyle iyi bir idarenin mümkün olamayacağı, halbuki kazanın Yozgat'a ilhâkının her vechile uygun olduğu belirtilerek 1856 Martından itibaren Çorum, Yozgat'a bağlanmıştır.⁹⁴ Çorum, Osmanlı Devlet'ine dahil edildiği tarihten 1856'ya kadar sancak merkezi olarak idarî sistemdeki yerini korumuştur. Bundan anlaşılacağı üzere Osmanlı idarî teşkilatında uzun süre önemli bir yer tutmuştur.

Ancak bu tarihten sonra da sicillerde ve bazı arşiv belgeleri ile devlet salnâmelerinde Amasya ve Çorum sancakların mutasarrıflık şeklinde birlikte idare edilmeye devam ettiğine dair kayıtlar mevcuttur. Kayıtlarda Amasya ve Çorum mutasarrıfı olarak tayin edilen kişiler bulunmaktadır. 1857 Eylülünde ve 1858 Kasımında Kâmil Pâşa ve 1861 Eylülünde de Salih Paşa'nın⁹⁵ Amasya ve Çorum mutasarrıfı olarak belgelerde belirtilmesi, Çorum'un Yozgat'a ilhâk edildiğine ters düşmektedir. Kayıtlar arasındaki tezat Çorum'un uzun yıllar Amasya ile birlikte Sivas vilâyetine dahil olmasından ileri gelebilir. 1861'de Çorum'un dahil olduğu Eyâlet-i Bozok 5 livâ (Kayseri, Bozok, Ankara, Kengiri, Koçgirli) ve 83 kazadan mürekkepti. Bozok livâsında şu kazalar bulunuyordu: Yozgat, Kızılkocalar, Akdağ ma'a Ma'denciyan, Boğazlıyan, Çorum, Karahisar-ı Behramşah ma'a kabîle-i Çini, İhsanhâneleri, Sorgun, Salmanlu, Salmanlu ma'a

⁹³ BOA. Meclis-i Vâlâ, 76/18.

⁹⁴ BOA. İrade Dâhiliye, 22961; ÇŞS. 2-79/40.

⁹⁵ BOA. Cevdet Dâhiliye, 12999; SDAO., 1273, s. 68; SDAO., 1274, s. 75; ÇŞS.2-88/44; ÇŞS.2-89/45; ÇŞS. 2-109/54.

Avçılar, Hüseyinâbâd, Aşîret-i Mamalu, Aşîret-i Nadirli, Aşîret-i Afşar, Aşîret-i Rîşvân, Cebel-i Kozan Şarkî Kaymakamlığı.⁹⁶

1864 Vilâyet Nizâmname'si ile Osmanlı Devleti vilâyet, sancak, kaza, ve köy yönetim birimlerine ayrılmıştı. Yeni düzenleme ile eyâletin ismi, bazen eyâletleri de kapsayan, "bölge" ya da "memleket" anlamında kullanılan eski bir terim olan "vilâyet" terimiyle değiştirilmiştir.⁹⁷ Bu değişiklikleri devlet salnâmelerinden takip etmek mümkündür. 1869 devlet salnâmesinde ve daha sonraki salnâmelerde, Çorum Ankara vilâyetinin Bozok sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak yer almıştır. Bozok sancağının diğer kazaları ise Budaközü ve Maden'dir.⁹⁸ XIX. yüzyıl boyunca daha çok dış tesirlerle, Anadolu'da ekonomik dengelerde bir değişim süreci başlamıştı. Bunun neticesinde Çorum şehri bundan etkilenmiş ve kaza merkezi seviyesine düşmüştür.

Çorum, Ankara vilâyeti dahilinde Bozok sancağına bağlı bir kaza olarak 1894 yılına kadar bu şekilde idare edilmiştir. Bu yıllar içerisinde Çorum halkının Yozgat'tan ayrılma ve sancak merkezi olma arzuları olmuştur. Bu konuda 20 Mart 1872 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet müzakere belgesinde, Çorum ahâlisinin vekili İsmail Hakkı Efendi imzasıyla bir arzuhâlin Ankara vilâyetine takdim edildiği görülmektedir. Bu arzuhâlde Çorum kaymakamlığının civarında bulunan bazı kazalar ilhâk olunarak mutasarrıflık olması, yahut Yozgat'tan ayrılarak Amasya'ya bağlanması isteniyordu. Yozgat idaresinden ahâlinin hoşnutsuzluğu da ayrıca bu arzuhâlde belirtilmiştir. Diğer bir sebep de Çorum'da bir alay merkezinin kurulması isteğidir. Şûrâ-yı Devlet'te yapılan görüşmeler sonunda Çorum halkının bu istekleri kabul edilmemiş ve bu kadar maaş verilerek bir mutasarrıfın istihdam edilmesinin ve yeni a'zâlar seçilmesinin çok zor olduğu

⁹⁶ SDAO. 1278. s 142; 1279. s.149; 1280. s. 173; 1281. s. 177-178; 1282. s. 165-166.

⁹⁷ Roderic H. Davison, a.g.e. s. 168.

⁹⁸ SDAO. 1286.s.199-200; 1287. s. 219-220 ; 1288. s. 246-247; 1289. s. 237; 1290 Salnâmelerinde Bozok Sancağı'na bağlı kazalar, Boğazlıyan, Çorum, Budaközü, Karamağara idi. 1291 yılında bunlara Akdağmadeni, 1295 tarihinde ise Sorgun, Hüseyinabad, Kızılkoca, Salmanlu, Mucur kazaları eklenmiştir. SDAO, 1292, s. 249; SDAO.1295, s. 240.

belirtilmiştir. Bunun yanında bu isteklerin, bazı kişilerce sancak meclisinde memuriyet kapma arzusuyla menfaat için yapıldığı da ifade edilmiştir.⁹⁹

Bundan bir süre sonra 5 Aralık 1882 tarihinde, Çorum kaymakamlığı, eşraf, erkân ve muteberân-ı ahâlîden bazı kişiler, Çorum kazasının cesâmet ve mevkinden dolayı civar kazaların rabt ve ilhâkıyla mutasarrıflık merkezi olması için Ankara vilâyetine bir yazı göndermişlerdir. Ankara vilâyetinden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen bu yazıda, Mecidözü, Osmancık, (Bu kazalar Amasya'ya bağlı) İskilip, (Kastamonu dahilinde), Sungurlu kazalarıyla, Hüseyinâbâd nâhiyesinin (Yozgat dahilinde) merbût oldukları sancaklardan ziyade Çorum kazasına yakın oldukları belirtiliyordu. Ancak bu kazaların ilhak edilmesiyle Çorum'un sancak yapılması isteği Şûrâ-yı Devlet'te itibar görmemiş ve reddedilmiştir.¹⁰⁰

Çorum halkının sancak olma talepleri her şeye rağmen devam etmiş ve 22 Mart 1893 tarihinde Ankara vilâyetinden Dâhiliye Nezâret'ine bir yazı daha gönderilmiştir. Bu yazıda Çorum'un sancak yapılmasıyla Ermenilerin bölgede çıkardığı karışıklıkların önünün alınabileceği belirtilmiştir. Ayrıca yazıda Merzifon (Amasya sancağı dahilinde), Tosya (Kastamonu'ya bağlı) ve Sungurlu kazalarının rabtıyla Çorum'da yeniden mutasarrıflık teşkil edilmesi ve fazla masrafa mahal verilmemesi için de Kırşehir sancağının 1. sınıf kaymakamlığa düşürülerek tahsisâtının Çorum'a verilmesi beyan edilmiştir.¹⁰¹ Şûrâ-yı Devlet'te yapılan tahkikâta Çorum'un yeniden sancak yapılmasını gerektirecek bir durum olmadığı ifade edilmiştir. Bunun yanında, ilhâkı düşünülen sözkonusu kazalardan Merzifon'un Çorum'a 12 saat, şimdi bağlı olduğu Amasya'ya ise 9 saat mesafede bulunduğu, Tosya ve Sungurlu'nun bağlı oldukları mahallere uzaklığının Çorum'a olan mesafeleriyle aynı olduğu ve Kırşehir sancağının kaymakamlığa düşürülmesinin de şikayet konusu olacağı belirtilmiştir.¹⁰²

⁹⁹ BOA. ŞD, 1333/29.

¹⁰⁰ BOA. ŞD. 1337/ 38.

¹⁰¹ BOA. MVM. 74/66.

¹⁰² BOA. MVM. 75/ 122.

Ancak daha sonra Meclis-i Mahsûs'da,¹⁰³ Ser-askerîyeden gelen tezkerelerde dikkate alınarak müzakerelere devam edilmiştir. Ser-askerîyeden gelen tezkerede Merzifon kazasının 4.Ordu, diğer kazalarının Hâs Ordusu dâiresinde bulunması hasebiyle mezkûr ordu müşirliklerinden alınan cevaplar ve Erkân-ı Harbîyye'nin yaptığı tahkikâtlar değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda Merzifon kazasının Çorum'dan ziyade Amasya sancağına, Tosya kazasının Kastamonu'ya münasebeti ve merbutiyeti olduğu belirtilmiştir. Bunların dışında Denk Ma'den kazasının Salmanlu nâhiyesi Sungurlu kazasına, Tosya kazasının Kargı nâhiyesi Osmancık kazasına ve Yozgat'ın Alaca nâhiyesi dahi Çorum'a rabtiyle mutasarrıflığın, Osmancık, İskilip, Sungurlu kazalarından teşkil edilmesine karar verilmiştir. Ermenilerin bir süredir yaptıkları eşkıyâlık faaliyetler sonucunda bu havalinin ehemmiyet kesb etmesi dolayısıyla bu bölgede yeniden bir sancağın teşkilinin çok faydalı olacağı da ayrıca belirtilmiştir.(20 Mayıs 1894)¹⁰⁴

Çorum'un sancak yapılmasıyla birlikte mutasarrıflığa, Dersim sancağı mutasarrıfı Rüşdü Paşa, tayin edilmiştir. (6 Haziran 1894).¹⁰⁵ Ancak tayin edilen Rüşdü Paşa göreve başlamadığından Çorum dört buçuk ay mutasarrıfsız kalmıştır. Bu arada Çorum sancağı dahilinde Ermeni çeteleri faaliyet göstermeye başlamışlardı. Çorum'un Ermeni hadiselerinden dolayı önem arz etmesi yanında, uzun süre buranın mutasarrıfsız kalmasının âsâyışsizliğe yol açacağı endişesiyle Ankara vilâyeti harekete geçmek zorunda kalmıştır. Ankara vilâyeti İstînâf Mahkemesi Cezâ Reisi Ahmet Edib Bey, Ankara vilâyetinin isteği üzerine Meclis-i Mahsûs'da yapılan görüşmeler sonucunda Çorum'a mutasarrıf tayin edilmiştir.¹⁰⁶ Çorum'da mutasarrıflık teşkilâtı tam olarak ancak 17 Nisan 1895'te kurulabilmiştir.

¹⁰³ Meclis-i Mahsûs, Devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olup icra işinde nezaretler arasında koordinasyonu sağlıyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul, 1993, s. 179-189.

¹⁰⁴ BOA. İrâde Dâhiliye, 44

¹⁰⁵ BOA. İrâde Dâhiliye, 17

¹⁰⁶ BOA. İrâde Dâhiliye, 4. Çorum'un sancak teşkili sırasındaki sınırları için bkz. Ek-2

Tablo-4. Çorum Mutasarrıflığı Memur ve Maaşları (1894'te)¹⁰⁷

Görevliler	Yeni Tahsisat (Kuruş)		Eski Tahsisat (Kuruş)	
	Yıllık	Aylık	Yıllık	Aylık
Mutasarrıf	60.000	5000	21.000	1750
Tahrîrât Müdürü	15.000	1250	4104	342
Tahrîrât Kâtibleri	13200	1100	4104	342
Meclis-i İdare Kâtibi	4800	400	4104	342
Nüfus Memuru	6000	500	300	250
Nüfus Kâtibi	3000	250	1500	120
Toplam	102.000	8500	29.604	2467

Çorum'un sancak merkezi ittihâz edilmesi ile birlikte devletten aldığı tahsisat üç kat artmıştır. Kaza iken devlet bütçesinden ayrılan tahsîsât 34.412 kuruş iken, sancak olmasıyla bu rakam 116278 kuruş artırılarak 150690 kuruşa çıkmıştır. Bir mutasarrıflığın devlet bütçesine getirdiği yük kazaya nispetle oldukça ağırdır. Bu yüzden gerek Çorum halkının ve eşrâfının gerek Çorum'da bulunan devlet görevlilerinin sancak olma taleplerinin İstanbul tarafından uzun süre dikkate alınmadığı söylenebilir. Daha önce bahsedildiği üzere bölgede Ermeni çete faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla böyle bir idarî değişiklik gerekli görülmüştür. Bu dönemde Çorum'un önemli bir ticârî gelişme göstermesi, nüfusun artması gibi unsurlarda sancak yapılmasında önemli rol oynamıştır.

Tablo- 5. Çorum Mutasarrıflığının Genel Masrafları/Kuruş (1894)

Masarifat	Yeni Tahsîsât		Eski Tahsîsât	
	Yıllık	Aylık	Yıllık	Aylık
Tamir	5000	-	750	-
Mefrûsât	6750	-	320	-
Harcırâh	7200	-	1000	-
Kırtasiye	240	20	78	620
Mahrûfât	5000	-	450	-
Müteferrik	2500	-	200	-
Hapishâne	20000	-	2000	-
..bahası	2000	-	-	-
Toplam	48690		4808	

¹⁰⁷ BOA. İrade Dâhiliye, 12. Eski yıllık tahsisat ilga edilen Çorum kaymakamlığına aittir.

Tablo-6. Çorum'un Osmanlı Taşra Teşkilatındaki Yeri (1530-1909 Yılları Arasında)

Eyâletlere bağlı olduğu yıllar		Çorum'un bu yıllarda İdarî birim olarak durumu	Bağlı olduğu sancak/eyâlet	
Hicri	Miladi		Sancak	Eyâlet/ vilâyet
937-1252 ¹⁰⁸	1530-1836	Sancak	-	Rum (Sivas)
1252-1256 ¹⁰⁹	1836-1840	Sancak	-	Ankara
1256-1257 ¹¹⁰	1840-1841	Sancak	-	Sivas
1257-1263 ¹¹¹	1841-1847	Sancak	-	Ankara
1263-1272 ¹¹²	1847-1856	Sancak (Amasya ile beraber)	-	Sivas
1272-1286 ¹¹³	1856-1869	Kaza	Yozgat	Bozok
1286-1311 ¹¹⁴	1869-1894	Kaza	Yozgat	Ankara
1311-1327 ¹¹⁵	1894-1909	Sancak	--	Ankara

İskilip kazası Çorum'un sancak teşkil edilmesinden on altı yıl sonra tekrar Kastamonu'ya bağlanmıştır. Çorum mutasarrıfı ve Çorum meb'ûsu Ali Osman Bey ve İskilip halkının bütün engellemelerine rağmen 1910 Martında İskilip kazası Kastamonu vilâyetine ilhâk edilmiştir. İskilip halkı Kastamonu'nun kazalarına 24 saat mesafede olmasından kış günlerinde gidip gelmede çok zorluklar çektiklerini, buna karşılık kazalarına Çorum'un sadece 9 saat mesafede olduğunu söyleyerek Çorum'dan ayrılmak istemediklerini bir dilekçe ile bildirmişlerdir. Buna karşılık devlet İskilip ile Tosya arasında bir yol inşasına karar verdiğini ve yolun kısılacağını söyleyerek İskilip'e dahil bazı köyleri de Sungurlu ve Çorum'a bağlamıştır. Bu arada İskilip'in askerî işlerinin Kastamonu vilâyetince yapılması hasebiyle Harbîye Nezâreti de İskilip'in Kastamonu'ya dahili lehinde görüş bildirerek bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Kazanın adlî ve malî işlerine ise ancak gelecek seneden itibaren Kastamonu vilâyetince bakılabileceği de karara bağlanmıştır.¹¹⁶ Bu değişiklikten sonra, Çorum'un Meclis-i Meb'ûsân'da bulunan iki mebusunun İskilip kazası ahâlîsinden olması karışıklığa sebep olmuştur. Çorum mutasarrıflığından Ankara vilâyetine oradan da Dâhiliye Nezâretine durum bildirmiştir. Dâhiliye Nezâreti verdiği cevapta meb'ûsların seçiminin Çorum'un genelindeki ahâlilerin oylarıyla gerçekleştiğini,

¹⁰⁸ BOA. Cevdet Dâhiliye, 10582; Aynî Ali Efendi, Kavânîn-i Al-i Osman der- Hulasâ-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân (Haz. Tayyib Gökbilgin) İstanbul, 1979, s. 22, 23.

¹⁰⁹ Ahmed Lüfti Efendi, a.g.e., s. 894.

¹¹⁰ ÇŞS. 1-8/ 6.

¹¹¹ BOA. Cevdet Dâhiliye, 5304 ;ÇŞS. 1-102/55.

¹¹² ÇŞS. 2-11/ 5; ÇŞS. 2-12/ 6; SDAO. 1278. s. 148.

¹¹³ SDAO. 1278. s. 142, BOA. İrade Dâhiliye, 22961; ÇŞS., 2-79/40.

¹¹⁴ SDAO. 1286. s 199-200.

¹¹⁵ İrade Dâhiliye. 1311 Z /17.

¹¹⁶ BOA. İrade Dâhiliye, 1328 S /21; BOA. İrade Dâhiliye, 1322 B /10; İrade Dâhiliye, 1327 B/10.

ayrıca her meb'ûsun seçildiği yerin değil bütün ülkenin vekili olduğunu belirtilerek yeniden meb'ûs seçimine ihtiyaç olmadığını bildirilmiştir.¹¹⁷

B- ŞEHİR YÖNETİMİ VE GÖREVLİLER

1-Muhassıl ve Muhassıllık Meclisleri

Tanzimat,yönetimin yeniden düzenlenmesi, modernleştirilmesi demektir. Tanzimat'ın ilk uygulamalarından birisi de muhassıl ve muhassıllık meclislerinin teşekkül edilmesidir. Gerçi muhassıl devlete ait vergileri tahsil ile mükellef memurlar hakkında kullanılan bir tabîr olarak, Osmanlı Devlet'inden önce Anadolu Selçuklu Devlet'inde de mevcuttu. Hatta Tanzimat'a gelinceye kadar bu manada Osmanlı Devlet'inde de görev yapmıştır.¹¹⁸ Tanzimat'ın ilanıyla birlikte, sancak yönetimi mütesellimlerden alınarak muhassıllara verildi. Muhassıllar, bölgenin hem yönetimini üstlenecekler, hem de vergilerini doğrudan doğruya toplayarak hazineye göndereceklerdi.¹¹⁹ Bu itibarla, idarî teşkilâtta yapılan ıslahât valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız âsâyiş işleri bırakılmış, malî işler merkezden Padişah tarafından "*Muhassıl-ı Emvâl*" adıyla tayin olunan geniş salâhiyetli amirlerin eline verilmiş, diğer taraftan idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri teşkil edilmiştir. Bu meclis üyeleri, muhassıl ve iki katibi ile o yerin kadısı, müftüsü, umûr-ı zabtiyye amiri, Müslüman vücûh-ı memlekette dirâyeti tecrübe edilmiş dört a'zâ ve gayr-i Müslim ahâli varsa, bunların metropolidi ve iki kocabaşı olarak on üç kişiden mürekkeptir. Memurlar dışındaki a'zâ, ahâli-i beldenin muntahad ve muhtarı olan kimseden olacaktır. Sonradan bunların seçimine dair bir nizâmnâme yapılmıştır.¹²⁰

Muhassıllar ellerine verilen talimatı gittikleri yerlerde bütün memleket ileri gelenleri önünde okuyup, anlamını açıklayacak ve bundan sonra her yerde kurulan "*Muhassıllık Meclis*"leri üyeleri ile birlikte, memleketin durumuna göre

¹¹⁷ BOA. DH. MUI. 24-1/67

¹¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, İstanbul, 1993, s. 569-570.

¹¹⁹ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Ülke.. s. 1155.

¹²⁰ Halil İnalçık, a.g.m., s. 625; Daha geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Dersaadet, 1330, s. 3-32.

verginin tespit, tevzi' ve peşin tahsilini yapacaklardı. Gerekli masraflar da, (ödemeler ve maaşlar) bu meblağdan yapılarak, artanı hazineye gönderilecekti.¹²¹

Çorum, Tanzimat'ın uygulandığı ilk merkezlerden biriydi. Çorum mahkemesine 1840 Şubatında gönderilen bir fermana göre, Hâceğân-i Dîvân-ı Hümâyûn'dan Hüseyin Rüşdü Efendi, Çorum sancağında kâin nefis-i Çorum, Hacı Hamza Derbendi, Saz, Osmançık, İskilip, Fevkattarık, Tahtattarık, Karaberk, Bayat kazalarının muhassılı tayin edilmiştir.¹²²

Tablo-7. Çorum Muhassıllık Meclisi Üyeleri ve Maaşları¹²³

Üyeler	Sayı	Maaş/Kuruş
Müftü Mehmed Hilmi Efendi	1	400
Müderrisinden Osman Efendi	1	400
Defter-i Nüfus Nâzırı Seyyid Mehmed Emin Efendi	1	400
Damadzâde Mustafa Ağa	1	300
Tımarlı Süvari Tekâüdlerinden Halil Ağa	1	200
Kadifezâde Hacı Mehmed Ağa	1	200
Toplam	6	1900

Görüldüğü üzere, bir sancak merkezi olan Çorum'da kurulan büyük meclis dördü devlet görevlisi, üçü halktan toplam yedi kişiden oluşuyordu. Çorum sancağı dahilinde olan İskilip, Osmançık, Hacı Hamza, Saz kazalarında da üçer kişiden oluşan küçük meclisler teşekkül ettirilmiştir. 1841 Ocağında Zile ve Amasya muhassıllıklarının, Çorum muhassıllığına ilhâk edilmesiyle birlikte bu kazalarında muhassıllığını da Hüseyin Rüşdü Efendi yapmaya başlamıştır.¹²⁴

Muhassıl meclislerine seçilecek üyelere aranan nitelikler ise şöyle idi: Bulunduğu memleket ahâlisinin en akıllı, afif ve seçkinlerinden olmalıdır. Devlet işlerinden anlamalı ve memleketin durumunu iyi tanımalıdır. Bu niteliğe sahip olanlar önce mahkemeye gidip, isimlerini kaydettiriyorlardı. Böylece bu kimseler adaylıklarını koymuş oluyorlardı. Diğer taraftan seçmenlerin tespit edilmesi de bir sisteme bağlanmıştı. Buna göre, kazalara bağlı köylerde ahâli bir araya toplanıp

¹²¹ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 34.

¹²² ÇSS. I-1/ 1.

¹²³ BOA. Cevdet Dâhiliye, 2731.

¹²⁴ ÇSS. 1-50/30.

kur'a ile içlerinden beş kişiyi seçip, kaza merkezine gönderiyorlardı. Kaza ahâlisinin ise akıllı, söz anlar, emlak sahibi sakinlerinden kur'a ile büyük şehirlerde 50, orta büyüklükteki yerlerde 30 ve küçük yerlerde ise 20 seçmen tespit edilirdi. Kur'a ile tayin edilen bütün bu köylü ve kasabalı seçmenler bir araya toplanır ve meclis üyeliğine adaylığını koyanları seçme işlemine başlarlardı. Adaylar birer birer seçmen topluluğunun önüne çıkarlar ve adayı isteyenler bir tarafa, istemeyenler öbür tarafa geçerlerdi. Eğer isteyenler çoksa aday seçilir, böylece üyelerin seçim işlemi tamamlanırdı. Oylarda eşitlik halinde kur'a-ı şer'îyyeye başvurulurdu. Seçimde veya sonra kimseye propaganda ve baskı yapılamayacaktı. Sistem özetle, açık oy, açık tasniften oluşuyordu. Kimi yerlerde bu şekilde seçim yapılmadığı, üyelerin tayin edildiği de oluyordu.¹²⁵

Çorum sancağında azaların seçimle meclise seçildikleri görülmektedir. 1840 Kasımında Osmançık kazasında kurulan küçük meclisinin kur'a-ı şer'îyyeye (seçimlerde, oyların eşitliği halinde bu yola başvuruluyordu) ile seçilen a'zâlarından Ali Ağa meclise devam etmediği için azalıktan hal edilmiş ve bundan sonra bir daha memleket işlerine karışması da yasaklanmıştır.¹²⁶

Muhassıllık meclisi haftada iki üç gün toplanacak, vergi yazımı ve diğer bölge sorunları, belli kurallara göre tartışılıp karara varılarak uygulamaya konacaktı. Meclisin başkanlığını muhassıl yapacaktı.¹²⁷ Çorum muhassıllık meclisinin bu çerçevede faaliyetler yaptığı görülmektedir. Meclis, öncelikle, Tanzimat Ferman'ında istenilen herkesin senelik vergisi kesin kararlaştırılincaya kadar geçici vergilerin tespit edilmesi işini yapmıştır. Bunun için, Çorum, İskilip, Katar, Osmançık, Saz ve Hacı Hamza ile Çorum'un köylerinin vergileri oy birliği ile kararlaştırılmış ve bu vergi kazalara ve köylere taksim edilmiştir. Meclis, Mayıs 1840'ta Çorum ve kazalarına 300.000 kuruş vergi tarh etmiştir.¹²⁸ 1841

¹²⁵ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 36-37.

¹²⁶ ÇSS. 1-38/ 20

¹²⁷ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 212.

¹²⁸ ÇSS. 1-39/ 21; ÇSS. 1-40/22.; ÇSS., 1-41/ 23.

Ocağında Muhassıl Hüseyin Rüşdü Efendi'den, toplanan bu verginin hemen gönderilmesi istenmekte idi.¹²⁹

Bu meclislerde eşrafın çeşitli çıkar çatışmalarını ve birbirleriyle olan çekişmelerini gösteren olaylarda vardır. Çorum'un İskilip kazası müdürü Selisoğlu Ahmed, iftira ile üyelerden Mustafa Efendi'yi meclisten azlettirmişti. Ne var ki Mustafa'nın taraftarlarının meseleyi Bâb-ı Âli'ye aksettirmeleri üzerine yapılan tahkîkât sonucunda suçsuzluğuna karar verilmiştir.¹³⁰

Muhassıllık örgütünün oluşturulmasıyla imparatorluğun kuruluşundan beri hem malî, hem idarî-askerî görevler yüklenmiş olan vali, mütesellim ve diğer yönetim görevlilerinin malî yükümlülükleri kalmamış oluyordu. Sancakların her türlü vergi gelirlerinin toplatılması işinin merkezden atanan muhassıllara verilmesi, yöneticilerin vergi gelirlerini kendi çıkarları doğrultusunda harcamalarını önlemeye yönelikti. Ne var ki çok kısa süren yeni uygulama umulan sonucu vermedi. 1840-41 dönemine ait hazine gelirlerinde büyük azalma oldu. Bütün çabalara karşın, kâr ve zarar şöyle dursun, kaç kuruş hasılat olduğunun ortaya çıkarılması bile mümkün olmadı.¹³¹ Bu göreve getirilenler, eski mültezimlere yakın ilişkileri olanlar arasından seçilirken, çıkarlarının zedeleneceğini anlayan yerli güçlü ailelerle, yeni uygulamayı kavramayan bazı kimselerin direnmeleri sonunda 1842 yılının başlarında muhassıllık kaldırıldı.¹³² Ankara eyâleti dahilinde bulunan Çorum ve Ayaş kazaları muhassıllıkları 4 Mayıs 1842 yılında çıkarılan bir irâde ile lağvedilmiştir. Ayrıca, muhassılların yardımcılıklarını yapan zabtiyye neferlerinin de bunların halefleri olmadığı belirtilerek, görevlerine son verilmiştir. Muhassıllıkların ilgâ tarihine kadar zabtiyye neferâtının biriken maaşlarının da muhassıllık sandıklarından verilmesi kararlaştırılmıştır.¹³³

¹²⁹ ÇŞS. 1-50/28.

¹³⁰ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 41-42.

¹³¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 210.

¹³² Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., s. 1118-1119 ; Musa Çadırcı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e.. s. 213.

¹³³ BOA. Cevdet Maliye, 27722.

2-Mutasarrıf

Mutasarrıf, Tanzimat öncesi sancak adı verilen idarî birimin başında bulunan görevli hakkında unvan olarak kullanılan bir tabir idi.¹³⁴ II. Mahmud, döneminde imparatorluğun Anadolu topraklarında 1836'ya kadar idarî bölünmede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu dönemde bazı sancakların eyâletlerden ayrılarak “*mutasarrıflık*” haline getirilerek vezirlerden birine verildiği olmuştur.¹³⁵

Muhassıllık kurumunun kaldırılmasından sonra bir eyâlete bağlı olmayan livâların başında bulunan mülkî amirlere mutasarrıf deniliyordu.1847 yılından sonra Amasya ve Çorum bu şekilde mutasarrıflıkla yönetilmeye başlanmıştır. Bu tarihte, Sivas mutasarrıfı olan Seyyid Said Paşa'ya Amasya ve Çorum sancaklarının mutasarrıflık görevi de verilmiştir. Bu sancakların daha önce muhassıllıkla yönetilmesi âsâyişsizliğe yol açtığından, birleştirilmesine karar verilmiştir. Çorum, bu paşa tarafından atanan bir kaymakam tarafından yönetilecek, mutasarrıflık merkezi Amasya olacaktı¹³⁶ Sicillerde geçen belgelerde iki livâ manasına “*livâeyn*” tabiri sıkça zikredilmiştir.¹³⁷ Bu şekilde iki sancağın birlikte idare edilmesi Tanzimat'tan önce sıkça başvurulan bir idare şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutasarrıf sancakların birinde oturup diğerini de mütesellim marifeti ile yönetiyordu. 1813 yılında Ragıp Paşa, Kırşehir, Aksaray, Osman Paşa da Beyşehir, Çorum sancakları mutasarrıfları idiler. Beyşehir ve Çorum sancaklarını birbirlerine yakın olmamasına rağmen, Osman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Osman Paşa seçtiği bir kazada oturacak diğerini de mütesellim tayin ederek idare edecektir.¹³⁸ Tanzimat sonrası muhassıllığın lağvıyla tekrar iki sancak şeklinde Amasya ile birlikte idare edilen Çorum, 1856 yılında Yozgat'a bağlı bir kaza haline getirilmesine kadar bu şekilde idare edilmiştir.¹³⁹

¹³⁴ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II. s. 586.

¹³⁵ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 13-15.

¹³⁶ ÇŞS. 1-336/158.

¹³⁷ Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 57, 81, 82, 84, 101,

¹³⁸ BOA. H.H. 48679.

¹³⁹ BOA. İrade Dâhiliye, 22961,

Tablo-8. Amasya ve Çorum Mutasarrıfları (1847-1856)

Görev Yılları	Mutasarrıfların İsimleri
1847-1848 ¹⁴⁰	Seyyid Said Paşa
1848-1850 ¹⁴¹	Mîr-i Mîrân Hilmi Paşa
1850-1851 ¹⁴²	Mîr-i Mîrân Hamdi Paşa
1851-1852 ¹⁴³	Mîr-i Mîrân Ömer Faiz Paşa
1852-1853 ¹⁴⁴	Hüseyn Remzi Paşa
1853-1855 ¹⁴⁵	Mîr-i Mîrân Salih Paşa
1855-1856 ¹⁴⁶	Mîr-i Mîrân Arif Paşa
20 Ağustos 1856 ¹⁴⁷	Mîr-i Mîrân Rıdvan Paşa

1858 Tarihli “*Vülât-ı İzâm ve Mutasarrıf-ı İzâm*” talimâtına göre, mutasarrıfın vazifeleri, valininki ile aynıydı. Mutasarrıflıkla idare olunan sancakların bir eyâlete bağlı olmaması cihetiyle idare eden mutasarrıf, eyâlet valileri gibi livâ işlerini doğrudan doğruya İstanbul’a inhâ ve istizân ediyordu.¹⁴⁸

1863’teki “*Tuna Vilâyet Nizâmname*”sinin ve “*1864 Tarihli Vilâyet Nizâmname*”sinin, bütün ülke idaresinde uygulanmaya başladığı tarih 1867’dir. Bu Nizâmnelere göre, mutasarrıflar, sancaklarda mülkî, malî ve zâbita işlerine bakmak üzere padişah tarafından tayin edilen idarî görevlilerdir. Mutasarrıflar sancakta cereyan edecek bütün devlet emirlerinin vilâyet tarafından alınacak direktiflerin ifasına memurdu. Mutasarrıfın maiyetinde bir idare meclisi bulunacak ve meclis, merkez kazasının hakimi, müftüsü, Müslim ve gayr-ı Müslim halkın ruhanî reisleri, muhâsebeci, tahrîrât müdürü ile ikisi Müslim ve ikisi gayr-ı Müslim dört azadan mürekkep olacak ve başkanlık mutasarrıfa ait bulunacak, olmadığı zamanda seçtiği aza kendisine vekalet edecektir. Sancağın zabıta işlerinin amiri de mutasarrıf olacaktır. Her livâda bir hakim bulunacak ve hakim nizâmî ve kanunî rüyet olunacak davadan başka şer’î mahkemeye ait da’vâların hall ve faslına memur olacak ve Şeyhulislâmlık tarafından nasb ve tayin olunacaktır. Ayrıca livâ merkezinde bir “*Temyîz Meclisi*” bulunacak, bu

¹⁴⁰ ÇŞS.1-336/159; 1-350/ 169; 1-375/191; BOA.Cevdet Dâhiliye, 13056.

¹⁴¹ BOA. A.DVN.MHM. 8-A /57; BOA. A.MKT., 138/35; SDAO. 1265. s. 80; SDAO. 1266. s. 44

¹⁴² SDAO. 1267. s. 73.

¹⁴³ BOA. A.DVN., 66/40

¹⁴⁴ SDAO.1269. s.74; Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 51-54

¹⁴⁵ SDAO.1270. s.81; 1271. s.70 ; Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 89, 92; BOA. A.DVN, 87/56

¹⁴⁶ SDAO. 1272. s..67 ; ÇŞS. 2-53/ 28; ÇŞS. 2-5/32; ÇŞS. 2-69/ 34.

¹⁴⁷ BOA. A.MKT.UM. 240/47.

¹⁴⁸ Vecihi Tönük, Türkiye’de İdare Teşkilatı, İstanbul, 1945. s. 123-124.

meclis kaza deâvî meclislerinin rüyet edemeyeceği veyahut kaza deâvî meclislerinde görülen ve da'vâ sahibinin istinaf edecekleri cinayet ve hukuk da'vâlarını rüyet edecektir. Bu meclis azasının üçü Müslim ve üçü de gayr-ı Müslim olacak ve mecliste ayrıca hukûkî ve kanunî işlere vakıf ve devlet tarafından mansûb bir memur bulunacaktır.¹⁴⁹ “1870 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizâmname”sinde fazla bir değişiklik yapılmamıştır. Sadece defter-i hakanî ile emlak ve nüfus memurları livâ teşkilâtına dahil edilmiştir.¹⁵⁰ Livâ meclisleri bulunduğu kazanın, mekteb, hapishâne, hastane gibi kurumların yapım, bakım, işleri yanı sıra, kazaları birbirine bağlayan yolların yapımı, onarımı işlerine de bakmaktaydı. Ayrıca vergilerin dağıtılıp toplatılması, hazine gelir kaynaklarının korunması görevleri arasında yer almaktadır. Nâhiye meclislerinin bir üst kuruluşu olarak, kendisine oraca gönderilen belgelerin incelenmesi, kararların gözden geçirilmesi işine bakmaktadır.¹⁵¹

1894 yılında yeniden sancak teşkil edilen Çorum, 3.sınıf bir sancak merkeziydi.¹⁵² Çorum'a mutasarrıf olarak tayin edilen kişilerin terceme-i hâllerine bakıldığında tecrübeli, dil bilen, yetişmiş memurlar oldukları görülmektedir. 1897'de Çorum mutasarrıfı olan Süleyman Asaf Paşa, 54 yaşında Rumca ve Fransızca bilen bir amirdi.¹⁵³ Keza 1905 yılında mutasarrıf olan Ahmet Kemal Paşa da Arapça ve Farsça biliyordu.¹⁵⁴ Osmanlı Devlet'inde bu dönemde mutasarrıf, kaymakam, kaza müdürü gibi şehirlerin idaresinde görev alan kişilerin tayini, Bâb-ı Âli-i Memûrîn-i Mülkiye Komisyon'unda görüşülerek yapılıyordu. Boş olan sancak ve kazalara, daha önce görevlerinden ayrılarak İstanbul'da bekleyen idarî görevliler tayin ediliyordu. 1901 Aralığında Priştine mutasarrıflığına tayin edilen, Çorum mutasarrıfı Asaf Paşa'nın yerine üç aday talep idi. Bunlar Musûl eski valisi İlyas Sami Efendi, Ergiri mutasarrıflığından munfasıl, Mustafa Nuri Paşa ve Cidde kaymakamlığından munfasıl Celal Bey idi.

¹⁴⁹ Vecihi Tönük, a.g.e., s. 139-140

¹⁵⁰ a.g.e., s. 192

¹⁵¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 259.

¹⁵² BOA. İrade Dâhiliye, 1319 N/29

¹⁵³ BOA. İrade Dâhiliye, 1314 RA/ 28

¹⁵⁴ BOA. İrade Dâhiliye, 14.

Komisyonunda bunların terceme-i hâl belgelerine bakılmış ve Celal Bey uygun bulunarak sadârete bildirilmiştir.¹⁵⁵

Mutasarrıflıklar vekâlet yoluyla da idare edilebilmekteydi. Çorum mutasarrıflığına 1907 yılında, mutasarrıflık maaşının üçte birini almak suretiyle Cemal Bey vekalet etmekteydi.¹⁵⁶ Diğer bir yöntemde memurlar arasında anlaşarak gerçekleştirilen ve becayış adı verilen görev değiştirme yöntemi idi. 1904 kasımında Teke mutasarrıfı Hüseyin Kenan Paşa'nın, Çorum mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa ile becayış yaptıkları görülmektedir.¹⁵⁷ Ancak Hüseyin Kenan Paşa Çorum ve Teke sancaklarının maaşlarının müsavî olması üzerine, maaşın azlığını bahâne ederek Çorum sancağına gitmek istememiştir. 1. ve 2. sınıf mutasarrıflıklarda açık mahal olmadığından Kenan Paşa ma'zûliyyet maaşı almak suretiyle bekletilmiştir. Bundan dolayı da Çorum'a, Kosova ve Manastır mülkiye müfettişliğinden ayrılan Kemal Paşa tayin edilmiştir.¹⁵⁸

Bazen mutasarrıflar görev yaptıkları yerin âb u havasıyla imtizâc edemediğini, ya da ailesinin hasta olduğunu bahâne ederek görevini bırakıyor ya da yerini değiştirebiliyordu. 1897 Ağustosunda Yozgat sancağı mutasarrıfı Süleyman Bey, İstanbul'daki işlerinin yanında ailesinin de hastalığını bahâne ederek, bir müddet Yozgat'a gidemeyeceğini beyan etmiştir. Bunun üzerine Çorum sancağı mutasarrıfı Ahmet Edib Bey, Yozgat'a nakledilmiş, Süleyman Bey de azledilmiştir.¹⁵⁹ Mutasarrıfların maaşlarına gelince 1848 Temmuzunda Çorum ve Amasya mutasarrıflığına başlayan Hilmi Paşa 19000 kuruş maaş almaktaydı.¹⁶⁰

Mutasarrıfların kanun ve nizâmlara mugayir davranışlarda buldukları olabiliyordu. 1812 yılında Çorum sancağı mutasarrıfı mîr-i mîrândan Kandıralı Mehmed Paşa idi. Bu kişi, Çorum ve İskilip halkına yaptığı zulümlerden dolayı sevilmiyordu. Bu yüzden, İskilip halkı ayanla beraber olup, mutasarrıfın adamını İskilip'e sokmamıştır. Bunun üzerine paşa, merkezden izinsiz harekete geçerek

¹⁵⁵ BOA. İrade Dâhiliye, 1319 N /29

¹⁵⁶ BOA. DH.MUİ; 18-1/44; BOA. DH. MUİ, 8-2/39

¹⁵⁷ BOA. İrade Dâhiliye, 1322 L/10

¹⁵⁸ BOA. İrade Dâhiliye, 1322 Z /7

¹⁵⁹ BOA. İrade Dâhiliye, 1314 Ra / 28.

¹⁶⁰ BOA. A.MKT. 138/35.

İskilip'e gitmiş ahâliye mezâlim yapmıştır. Bütün bunlardan sonra mutasarrıf görevden alınarak, İstanköy adasına sürgün edilmiştir.¹⁶¹ 1913 Ekiminden önce Çorum mutasarrıfı olan Hilmi Bey'den kanunlara uymadığı ve kendileriyle devamlı münakaşada bulunduğu için emri altındaki memurların çoğu rahatsız ve şikayetçi idi. Bütün bunların yanında göreve başladığı tarihten beri Çorum'da ele alınacak bir faaliyeti bulunmayan Hilmi Bey vilâyetçe görevden alınmıştır.¹⁶²

Tablo- 9. Çorum Sancağı Mutasarrıfları (1894- 1909)

Görev Yılları	Mutasarrıfların İsimleri
1894-1895 ¹⁶³	Rüşdü Paşa
1895-1897 ¹⁶⁴	Ahmed Edib Bey
1897-1901 ¹⁶⁵	Süleyman Asaf Paşa
1901-1902 ¹⁶⁶	Celal Bey
1902-1905 ¹⁶⁷	Mustafa Nuri Paşa
1905-1907 ¹⁶⁸	Ahmed Kemal Paşa
1907-1908 ¹⁶⁹	Haydar Bey
1908-1909 ¹⁷⁰	Süleyman Necmi Bey

3- Kaymakam

Kaymakam, Tanzimat'tan önce sadrazamın hükümet merkezinde bulunmadığı zamanlarda kendisine vekalet verilen kişiye deniyordu. II. Mahmud döneminden sonra orduda binbaşı rütbesinde sonra gelen kişi için de kaymakam tabiri kullanılıyordu.¹⁷¹ Ayrıca kaymakam, Tanzimat öncesinde vali yada mutasarrıfların geçici bir süre için yerlerine atadıkları kimseler için de kullanılan bir unvandır.¹⁷² 1842 yılında muhassıllık kaldırılınca yerine yönetici olarak kaymakamlar atanmıştır. Kaymakamlar, doğrudan doğruya hükümet tarafından atanıyordu. Valiye karşı sorumlu olmakla birlikte sancak merkezlerinde kurulan

¹⁶¹ BOA. H.H. 48679.

¹⁶² BOA. İrade Dâhiliye, 1331 ZA/ 29.

¹⁶³ BOA. İrade Dâhiliye, 1311 Z /17; BOA. İrade Dâhiliye, 1313 M /4.

¹⁶⁴ BOA. İrade Dâhiliye, 1313 C/ 4; BOA. İrade Dâhiliye, 48; SDAO. 1314, s. 681.

¹⁶⁵ BOA. İrade Dâhiliye, 1314 RA /28; SVA. 1318. s. 252.; SDAO. 1315, s. 432; SDAO. 1316, s. 494; SDAO. 1317, s. 477; SDAO. 1318, s. 525.

¹⁶⁶ BOA. İrade Dâhiliye, 1320 CA / 62.; SVA. 1320. s. 244.; ÇŞS. 15-286/81. BOA. Dâhiliye Nezareti Ankara Gelen Giden Defteri, 66/3/15, sıra 2947 ; SDAO. 1320, s. 596.

¹⁶⁷ BOA. İrade Dâhiliye, 1320 C 25 ; SDAO., 1321, s., 648 ; SDAO., 1322, s., 662.

¹⁶⁸ BOA. İrade Dâhiliye, 14; SVA. 1325. s. 287; ÇŞS.16-II/151/78. SDAO. 1323, s. 732 ; SDAO. 1324, s. 796.

¹⁶⁹ BOA. Y.A.RES. 2421; SDAO. 1326, s. 796.

¹⁷⁰ BOA. İrade Dâhiliye, 1327 C/22.

¹⁷¹ J.H. Mordmann, "Kaimmakam", İ.A. C.VI, İstanbul, 1979, s. 464.

¹⁷² Musa Çadırcı. a.g.e., s. 236.

“*Sancak Meclisi*” ve “*Küçük Meclis*”le birlikte sancağı yönetmede hükümet temsilcisi ve meclis başkanı olan kaymakamları valiler görevden alamıyordu. Halbuki Tanzimat öncesinde sancak yöneticileri valilerce atandıklarından istediklerinde görevden de alınabiliyorlardı.¹⁷³

“*Küçük Meclis*” denen sancak meclisi, kaymakam, mal müdürü, hakim, tahfîrât ve mal baş kâtibleri ve Müslümanlarla gayr-ı Müslim toplulukların temsilcilerinden oluşuyordu. Eyâlet meclisi, yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak haftanın belli günlerinde toplanarak, sancağın yönetim, maliye, eğitim ve öğretim, belediye hizmetleriyle ilgili sorunlarını görüşüp kararlaştıracaktı. Şer’iatı ilgilendiren da’vâlar dışında kalanları, kanun ve tüzüklerin öngördüğü biçimde görüşüp sonuçlandırmakta sancak meclisin görevi idi.¹⁷⁴ Özellikle güvenliğin sağlanması için gereken önlemlerin alınması da kaymakamla birlikte bu kurul sorumlu tutulmakta idi. Yol kesme, hırsızlık ve benzeri olaylar görüldüğünde kaymakam derhal meclisi toplayacak, gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra yeterli asker gönderilerek suçluların yakalanması sağlanacaktı.¹⁷⁵ “1864 Vilâyet Nizâm-nâmesi” ile kaymakam bu defa kazaların mülkî, malî ve zabtiye işlerine bakmak üzere merkezden atanan görevliye verilen isimdir. Kaza idare meclisi, kaymakam başkanlığında hakim, müftü, tahfîrât kâtibi gayri Müslimlerin ruhanî reisleri gibi tabii üyeler ve ikisi Müslim ikisi de gayr-i Müslim dört seçilmiş üyeden kurulacaktı¹⁷⁶ “1870 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Nizâm-nâme”sinde birkaç değişiklik yapılarak, mal müdürü ile emlak ve nüfus memurları eklenmiştir.¹⁷⁷

Bu kaza meclisleri, idarî da’vâları, kaza gelir ve giderlerini inceler, mirî malların yönetimi ve korunması, yerel sağlığa ait tedbirler, beledî tesislerin yapım ve onarımı, köy yollarının yapım ve bakımı gibi konuları görüşür ve karara bağlarlardı. Bundan başka vergi itirazlarını görüşmek için ilk merciydi Kaza idare meclisleri taşra yönetim hiyerarşisi içinde hareket ve karar yeteneği en az

¹⁷³ Musa Çadırcı, “Tanzimattan Cumhuriyete, s. 213.

¹⁷⁴ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 236.

¹⁷⁵ Musa Çadırcı, “Tanzimattan Cumhuriyete.. s. 213.

¹⁷⁶ Vecihi Tönük, a.g.e., s. 157; İlber Ortaylı, a.g.e., s. 77.

¹⁷⁷ a.g.e. s. 158.

olan organdı. Pratikte bu organların yükümlü oldukları görevleri başaramayacağı açıktı. Bundan başka bu meclisler, en ufak sorunları bile üst kademelerle yazışma konusu haline getirmiş ve vilâyet yönetiminde kırtasiyeciliği artırmıştır.¹⁷⁸

Bu arada diğer yöneticiler gibi kaymakamlardan da ahâli şikayetçi olabiliyordu. 1879 senesinin Ocağında, Çorum kazası kaymakamı Rauf Beyin kötü yönetiminden ahâlinin şikayeti üzerine, kaza nâibi Mehmed Nazif durumu telgrafla Ankara vilâyetine bildirerek tahkîkât açılmasını sağlamıştır.¹⁷⁹

Tablo- 10. Çorum Kaymakamları (1867- 1894)

Görev Yılları	Kaymakamların İsimleri
1867 Yılında ¹⁸⁰	Salih Bey
1873-74 Yıllarında ¹⁸¹	Mahmud Sezâyi Paşa
7 Mart 1874- 1876 Yıllar Arasında ¹⁸²	Halil Hilmi Efendi
1878-1879 ¹⁸³ Yılları Arasında	Rauf Bey
1881 Yılında ¹⁸⁴	Raif Bey
1882 Yılında ¹⁸⁵	Mahmud Hamdi Efendi
1883 Yılında ¹⁸⁶	Halil Rasih Efendi
1888-1889 Yıllarında Arasında ¹⁸⁷	Pertev Bey
1890-1891 Yılları Arasında ¹⁸⁸	Mahmud Bey
1891 Yılında ¹⁸⁹	Ali Rıza Efendi
1891-1894 Yılları Arasında ¹⁹⁰	Ahmet Reşid Bey

4 - Kaza Müdürü

Muhassıllığın kaldırılmasından hemen sonra oluşturulan bir kurum da “Kaza Müdürlüğü”dür. Gerçi, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan beri kaza adı ile anılan, başlangıçta idarî-adlî daha sonraları ise yalnız adlî bir ünite bulunuyordu.¹⁹¹ Osmanlı Devlet’inin yükselme döneminde her kaza, bir taraftan ticarî ve diğer taraftan kültürel üstünlüğü ile, yani çevresinin merkezi olmuş bir

¹⁷⁸ İlber Ortaylı. a.g.e., s.77-78.

¹⁷⁹ BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 811, Belge 1368, s. 97.

¹⁸⁰ ÇŞS. 3-535/ 252.

¹⁸¹ SVA. 1290. s. 63 ; BOA. Ayniyat Malfye Defteri, Belge, 1111.

¹⁸² SVA. 1293. s. 106 ; BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 69, belge 69, s. 16.

¹⁸³ BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 811, Belge, 1368, s. 97.

¹⁸⁴ SDAO. 1298.

¹⁸⁵ SVA. 1299. s. 147.

¹⁸⁶ SVA. 1300. s. 140.

¹⁸⁷ BOA. İrade Dâhiliye, 88916 ; SDAO. 1306. s. 579.

¹⁸⁸ BOA. İrade Dâhiliye, 95240 ; SVA. 1308, s. 164.

¹⁸⁹ SDAO. 1308. s. 550.

¹⁹⁰ SVA. 1311. s. 186 ; SDAO. 1311, s. 622 ; SDAO. 1312, s. 638.

¹⁹¹ Musa Çadırıcı, a.g.e. s. 240.

kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliği ifade etmekte idi.¹⁹²

Bu kurum, geçirdiği değişiklikler sonunda Tanzimat öncesi Türkiye’inde eski niteliğini tamamen yitirmiş bulunuyordu. Tanzimat’tan sonra yeniden idarî bir birim olarak ortaya çıkan kazanın öncesiyle ancak isim benzerliği bulunmaktadır.¹⁹³ Tanzimat’tan sonra köylerin birkaçı birleştirilerek ilk kez köyle sancak arasında idarî bir birim olarak “*kaza*”lar oluşturuldu. Bu tarihe kadar mahkemenin bulunduğu her yer kaza olarak adlandırılmakta idiyse de ayrı bir yönetici atanmıyordu. Yani kaza adlî bir ünite olarak geçiyordu.¹⁹⁴

Halkın yönetime katılması, daha doğrusu yöneticisini seçmesi ilkesi, köy ve mahallerde muhtarlık örgütünün kurulması ile başlamıştı. İkinci bir adım olarak kaza müdürlerinin de merkezden yada vali veya kaymakam tarafından atanmaları yerine, doğrudan doğruya halkoyu ile görevlendirilmeleri ilke olarak benimsenmişti. Gerçi, kaza müdürü olacakların “*Eşraf-ı Hânedân*” olmaları öngörülmüş, seçimlere yalnız ileri gelenler katılmışlardı. Devrin özellikleri göz önünde tutulduğunda bunu da yadırgamamak gerekir.¹⁹⁵

1842 yılının mayısında Hüdavendiğâr müşfîri, memleketin vücûh ve hânedânından seçilen müdürlerin eshâb-ı kudretten olmayıp çoğunun ehliyesiz kişiler olmasından, eğer bu müdürler maaşsız hizmet edecekler ise maiyetlerinde mutlaka maaşlı bir kâtibin bulunması gerektiğine dair bir şukkâyı merkeze göndermiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ kazanın cesametine göre 200, 300 kuruş maaş verilerek birer kâtib istihdâmına karar vermiştir. Bunun yanında müdürlerin tek başlarına kazaları zabt u rabt altına alamayacakları göz önüne alınarak mevcut piyade zabtiyye neferâtı yerine süvari zabtiyyesinin ihdâs edilmesi suretiyle müdürlerin kazaları idare etmeleri kolaylaştırılmıştır.¹⁹⁶ Çorum’da bu yeni usûlün uygulanmasına Hânedândan el-Hac Mehmed Ağa’nın

¹⁹² Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, C. 2, (1453-1559), İstanbul, 1995, s. 59.

¹⁹³ Musa Çadircı, a.g.e., s. 240.

¹⁹⁴ Musa Çadircı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e.” s. 213.

¹⁹⁵ Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Ülke Yön.” s. 1158.

¹⁹⁶ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 723.

kaza müdürü tayin edilmesi ile başlanmıştır. Müdürden öncelikle istenen kazanın senelik vergisinin toplanıp gönderilmesi idi.¹⁹⁷

“1858 Tarihli *Vülât-ı İzâm Talimât*’ına göre, kaza müdürünün görevleri şöyleydi: Kazanın bütün mülkî, malî ve zabtiyye işlerine bakmak, âsâyişi ve emniyeti sağlamak, kazada görülecek da’vâların adil ve hakkaniyet üzere yapılmasına dikkat etmektir. Müdür, kazanın herhangi bir yerinde âsâyişi bozacak karışıklık çıkarırsa zaptiye memuruyla birlikte hemen olaya el koyacaktı.¹⁹⁸ Kaza müdürleri değiştirildiklerinde ya da görevden alındıklarında, meclisler en kısa zamanda yerlerine vekil atayacaklar, hemen sonra da halkın benimsedikleri kimseleri, müdür olarak görevlendireceklerdi. Ancak atamanın kesinlik kazanması için hükümetin onayı alınacaktı. Uygun birisi bulunmaz ya da istekli çıkmazsa hükümetten atama yapılması istenecek, bu durumda merkezden atanan kaza müdürünün maaşı vergi gelirlerinden ödenecekti.¹⁹⁹ 1851 Şubatında Çorum kaza müdürü olan Ali Efendi aylık 1500 kuruş maaş ile çalışmakta idi.²⁰⁰

Müdürler, kazalarında oluşturacakları küçük meclisler vasıtasıyla, köylerden imam ve muhtarların hazırlayıp gönderecekleri vergi dağıtım cetvellerini inceleyecekler, bir önceki yılın kayıtları ile karşılaştırıp, vergisi azalan veya artan köyler olursa nedenlerine bakıp, yerinde olduğu anlaşılırsa onaylayacak ve kaymakamlara gönderecekti. Her malî yılın başında kaza müdürleri, sancak merkezlerine çağrılırlardı. Burada kaymakam başkanlığında oluşan mecliste onların yıllık muhâsabeleri yapılırdı.²⁰¹

Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden müdürlerin bulunması sık sık görevden alınmalar veya sürgün edilmelere yol açıyordu. Çorum kaza müdürü, Mehmed Efendi’nin yaptığı zulümden ahâli şikayetçi olmuş ve azli için dilekçe vermişlerdi. Bu müdürün, Ermeni reâyâsını da sebepsiz yere hapis ve tazyîk etmesi, Ermeni Patriği tarafından 1854’te takdim olunan bir mazbata ile Meclis-i

¹⁹⁷ ÇSS. 1-128/71.

¹⁹⁸ Vecihi Tönük, a.g.e., s. 126-128.

¹⁹⁹ Musa Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet..” s. 275-276.

²⁰⁰ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ 6317.

²⁰¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 243.

Vâlâ'ya bildirilmişti.²⁰² Yine 1857'de Çorum kaza müdürü olan el-Hac Mehmed Efendi, şehrin yollarını genişletmek bahânesiyle bazı fukarânın dükkânlarını yıkıp, yeniden yaptırmaya gücü yetmeyenlerinkini de zengin kişilere satmıştı. Bundan başka, İstanbul'da bulunan kızını evlendirmek için emvâl sandığından bir senet vererek, 1000 kuruşluk altın aldığı, daha sonra ödemediği de ortaya çıkmıştı.²⁰³ Kaza müdürlerinin hazine adına topladıkları vergileri zamanında hazineye teslim etmeyerek zimmetlerine geçirdikleri de oluyordu. Bu, birçok kaza müdürünün işlediği suçlardan biriydi. Yapılan tahkîkât sonucunda Çorum'un ilk kaza müdürü olan Hacı Mehmed Ağa'nın, emvâl-i vergi ve a'sâr bedelini zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır. Aynı zamanda, haksız yere halktan fazla vergi toplayıp, 439761 kuruşluk zimmeti de ortaya çıkarılmıştır. Merkûm bu zimmetine karşılık bazı mahallerde sarf ettiği 89137 kuruşluk bir defter gösterebilmiştir. 1845 yılında Ankara'da yapılan incelemeler sonucunda ilk önce hazineye olan borcu için emlak ve eşyasının satılmasına ve tevkîf edilmesine, evrakın da Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmesine karar verilmiştir.²⁰⁴

Bu sâbık müdürün da'vâsı hayli uzamıştır. 1847'de Amasya meclisine yazılan bir pusûlada müdürün belli olan zimmet-i miriyyesi ile diğer borçlarını eda etmek istemediği ortaya çıkmıştır. Maliye Nezâreti, müdürün emlak ve akarının meclis-i şer'î ile satılması ve değerinin de hazineye gönderilmesini talep etmiştir.²⁰⁵ Sâbık kaza müdürü Hacı Mehmed Ağa'nın mallarının satılması sırasında, yeni kaza müdürü Osman Ağa ile birlikte müftü Ali Arif Efendi, vüçûhtan Hacı Halil ve sandık emini Hüseyin Efendi'nin yolsuzluk yaptıklarına dair söylentiler çıkmıştır. Bunlar malları düşük baha ile sattırmak suretiyle ele geçirmişler ve sâbık müdürün uhde-i iltizamında bulunan maktû ve rüsûm gelirlerini de aralarında paylaşmışlardı. Ayrıca eski kaza müdürünün oğlunu da haksız yere 2 sene hapsedtirmişlerdi. Bunlardan kaza ahâlisi de hoşnut değillerdi. Bunun üzerine müdür görevden alınarak arkadaşlarıyla birlikte Amasya'ya çağrılarak tahkikat yapılmıştır. Söylenenlerin doğru olduğu anlaşılınca bu kişiler

²⁰² BOA. A. MKT.UM. 152/52.

²⁰³ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 16931.

²⁰⁴ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 1322.

²⁰⁵ ÇŞS. 1-370/187.

1850’de ikişer sene müddetle Sivas’ta sürgün edilmişlerdir.²⁰⁶ Ancak daha sonra müftü Ali Arif Efendi’nin suçsuz olduğu anlaşılmış ve serbest bırakılmıştır.²⁰⁷

Çorum kazasında da görüldüğü üzere kaza görevlileri aralarında anlaşarak yolsuzluklar ve haksız uygulamalar yapabiliyorlardı. Ülke genelinde bu şekilde yolsuzluk yapan kaza müdürleri çeşitli yerlere sürgün edilerek cezalandırılıyordu. Boyabat kaza müdürü Raşid Efendi ile sandık emini Halil 3 sene müddetle Çorum şehrine sürgün edilmişlerdir. Bir süre sonra 1862 Martında bu kişiler iyi hallerine bakılarak padişah tarafından af edilmişlerdir.²⁰⁸

Kaza müdürlerinin yörenin ileri gelenleri arasından seçilmesi talimatnâmede belirtilmesine rağmen, Çorum’daki kaza müdürlerinin bazıları dışarıdan kimselerdi. Zile eski müdürü Hüseyin Bey, 16 Ocak 1850 tarihinde Çorum kaza müdürü tayin edilmiştir.²⁰⁹ Fakat bir sene sonra bu müdür, Çorum kazası ve havalisi ahâlisiyle uyuşamadığı ve kaynaşamadığını söyleyerek istifa etmiştir. Yerine de 1851 Ocağında, Gümüş kazası eski müdürü Ali Efendi tayin edilmiştir.²¹⁰ Bu örnekler kaza müdürlerinin yöre eşrâfından olmaları ve halk tarafından seçilmelerine dair talimatnâmelerin Çorum’da uygulanmadığını göstermektedir.

Bazen yöneticiler arasındaki çekişmelere kaza müdürlerinin de adları karışabiliyordu. Çorum kaza müdürü olan Mehmed Efendi’den kaza ahâlisi hoşnut olmasına rağmen, müdür Amasya mutasarrıfının kethüdası Hacı Osman Ağa ile bazılarının sakladığı emvâl-ı mirfiyeyi ortaya çıkarması ve tahsil etmesi yüzünden bu yöneticilerinin düşmanlığını kazanmıştır. Bu kişiler, mutasarrıfa şikayette bulunarak müdürü, uzun süre hapis ettirmişlerdir. Tahkîkât sonucunda, Hacı Osman Ağa’nın daha önce kazada zirâat müdürlüğü yaptığı sırada Ahi İlyas köyünde 1500 kuruş değerinde 100 dönüm arsayı talibi yok diye müzayedesiz ve ücretsiz kendi uhdesine geçirmiş olduğu anlaşılmıştır. Bütün bunlardan başka bu

²⁰⁶ BOA. A.MKT.UM. 4/11.

²⁰⁷ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, 5068

²⁰⁸ Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 230, 231

²⁰⁹ BOA. A.MKT.UM. 4/11.

²¹⁰ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, 6317.

kişinin daha başka uygunsuz hareketlerinin de bulunduğu istihbâr edilince, dosya Haziran 1855'te incelenmek üzere, Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir.²¹¹

Kaza müdürleri sadece yolsuzluk yaptıkları zaman değil, rehâvete kapılarak gereken işleri yapmamaları durumunda da azil edilebiliyordu. 1852 yılında Çorum kaza müdürü Ali Bey, İskilip müdürü Yusuf Ağa göreve başladıkları tarihten itibaren işlerinde gevşek oldukları için bir süre sonra görevden alınmışlardır.²¹²

1842 yılından başlayarak "1864 Vilâyet Nizamnâme"sinin ilanına kadar geçen sürede yönetimin en alt basamağında yer alan kaza müdürlerinin nasıl yolsuzluklara karıştıkları ortadadır. Sadece Çorum'da değil, Anadolu'nun pek çok yerinde bu yolsuzlukların yapıldığı bilinmektedir.²¹³ Bunların yanında kaza müdürlerinin kazanın ileri gelen kişileri arasından seçilmesinden dolayı, çoğunun herhangi bir yönetim tecrübeleri de olmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla bu kurumun başarıya ulaşması mümkün olmamıştır. Bu yüzden "1864 Vilâyet Nizamnâme"siyle kaza müdürlüğü müessesesi ortadan kaldırılmıştır.

Tablo-11. Çorum Kaza Müdürleri (1842-1862)

Görev Yılları	Kaza Müdürlerinin İsimleri
1842-1845 ²¹⁴	el-Hac Mehmed Ağa
1845-1846 ²¹⁵	Halil Ağa
1850'den Önce ²¹⁶	Osman Ağa
Temmuz 1850- Ocak 1851 ²¹⁷	Hüseyin Bey
Şubat 1851- Nisan 1852 ²¹⁸	Ali Efendi
Nisan 1852- Mayıs 1852 ²¹⁹	Necib Ağa
Mayıs 1852	Ömer Ağa
Kasım 1852-1857 ²²⁰	Hacı Mehmed Efendi
1862'den Önce ²²¹	Ömer Efendi
1862'den Sonra ²²²	Mehmed Ağa

²¹¹ BOA. A. MKT. UM. 191/61.

²¹² BOA. İrade Meclis-i Vâlâ., 7644

²¹³ Daha geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, a.g.e., 243-248.

²¹⁴ ÇŞS. 1-128/ 71.; ÇŞS. 1-279/126. BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 1322.

²¹⁵ ÇŞS. 1-126/ 126.; ÇŞS. 1-394/198

²¹⁶ BOA. A. MKT. UM. 4/11.

²¹⁷ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 6317 ; A.MKT.UM. 15/88

²¹⁸ BOA. A. MKT.NZD. 1/5.; BOA. İrade Meclis-i Vâlâ. 6317; BOA. ML. CRD. 1411

²¹⁹ BOA.A.MKT.UM.118/32 ;BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 8414.; BOA. İrade. Meclisi Vâlâ, 16931.

²²⁰ BOA. A.MKT.UM. 191/61; BOA. A.MKT.UM. 98; BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 11225

²²¹ ÇŞS. 2-152/ 77.

²²² ÇŞS. 2-152/ 77.

5-Nâib

Şahıslar arasındaki ihtilafları ortadan kaldırma ve nizamına uygun bir neticeye bağlama işine hukuk dilinde “kazâ” denir. “Kadı” ise hakim, yani hükmeden demektir. İlk fıkıh kitaplarından Mecelle’ye gelinceye kadar kadılığın tarifi değişmemiştir. Bu tarif şöyle özetlenebilir: “*Kadı, halk arasında vukû’ bulan da’vâ ve ihtilafları şer’î hükümlere göre halleden zattır.*”²²³ Sözlükte vekil demek olan nâib terimi, kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslar manasını ifade eder. Bazen kadılara da nâib denir; çünkü onlarda sultanın vekili olarak yargı görevini ifâ ederler. Kadılar tayin edildikleri yere bizzat gitmeyerek nâib görevlendirecekleri gibi, kaza merkezlerine tabi nâhiyelere de nâib tayin edebilirler.²²⁴

Nâibler kadıların kaleme aldıkları “*Niyâbet Mürâselesi*” ile tayin edilirdi.²²⁵ Her kadı belli bir kaza veya sancak bölgesine tayin edilirdi. Her iki halde de kendisine ait görevleri bu bölge dahilindeki şehir, kasaba, nâhiye ve köyler de yerine getirmekle mükelleftir. Tabiatıyla kadı böyle geniş bir sahanın her tarafında, bu görevleri bizzat yerine getiremeyeceği için mekansal düzeyde kendine bazı yardımcılar seçerdi. Kadı kaza dairesi dahilindeki küçük ünitelerin, yani her nâhiyenin başına bir nâib tayin ederdi. Nâib kendi bölgesi dahilinde kadı’nın fonksiyonlarını görürdü. Kadı nâib tayin ederken umumiyetle o mahallin ulemâsından olanları seçerdi. Bunlar o yerin medreselerinden icâzet almış kimselerdir. XVI. asır sonlarından itibaren kadı’lar usûlsüz olarak, iltizam usûlü ile nâibleri tayine başladılar. Merkezî hükümetin bu uygulamayı şiddetle yasaklamasına rağmen yolsuzluk ve adaletsizliği artıran bir usûl olarak yerleşmeye başladı.²²⁶

²²³ Ebulula Mardin. “Kadı Maddesi” *İ.A.*, C. VI, İstanbul, 1955, s. 43.

²²⁴ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1990, s. 279-280.

²²⁵ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet’inin İlimiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 276. Nâib hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul, 1986, s. 89-91

²²⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara, 1994, s. 29-32.

XVIII. yüzyılda artık kazaların nâiblerle yönetimi iyice yerleşmişti. Bazı büyük kazalarda kadıların olduğu da göze çarpmaktaydı.²²⁷ Kadı doğrudan doğruya padişahın şahsını temsil ve görevi yönünden de Dîvân'a bağlı olup, kendi üzerinde Dîvân'dan başka üstün bir adalet kurumu yoktu.²²⁸ Bu yüzden, klasik dönemde yönetimle yargıyı birbirinden ayrı kurum olarak ele almak oldukça zordur. Kadı'nın yöneticilerin yanı sıra bazı yönetim işleriyle doğrudan doğruya ilgilendiği bilinmektedir. Ayrıca, yöneticileri denetleme yetkisine de sahipti. Ancak, XVII ve XVIII. yüzyıllarda birçok kurum ve kuruluşta yer alan değişmeler adalet örgütüne ve kadılığa da yansımış, XIX. yüzyılın başlarında yargı ile yönetim işleri hemen hemen bütünüyle birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Tanzimat öncesinde Osmanlı kadısı gerçek bir hakim durumuna gelmiştir.²²⁹

Teoride ve uygulamada kadı genel olarak medenî ve cezâî dediğimiz da'vâlara bakardı. Fakat görevinin şer'î niteliği, kadı'nın idarî bir takım görevleri de yürütmesini, denetlemesini gerektirirdi. Bu nedenle câmi, vakıf gibi kurumların yönetim ve denetiminden şehir idaresi ve âsâyîş işlerine kadar her alanda onu baş sorumlu olarak görmek mümkündür.²³⁰

Bir mahkemede, kadı adına duruşmaları idare eden nâibden başka, bir kaç kâtib, hademe ve her gün duruşmalara ait oturumlarda "*Şühûdu'l-hâl*" adı altında (yani bilirkişi ya da muhakemelerin tarafsız yapıldığının ifadesi olan) birkaç tanınmış kimselerde bulunuyordu.²³¹ Şer'îye sicillerinde bazı belgelerde geçen şühûdu'l-hâl de bulunanlar hep aynı kişiler değillerdi. Genellikle kadı'nın ilâm, hüccet, vakfiye gibi tanzim ettiği belgelerde bu kişilere rastlanılmaktadır. Sayıları da 5'le 10 kişi arasında değişiyordu. Ayrıca yine sicillerde mahkeme kâtiblerinin de mahallere ve köylere gidip, evlerde akd-ı meclis kurdukları görülüyordu. Çorum mahkemesinin, savb-ı şer'î enverden mezûnen mürsel kâtib-i

²²⁷ Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985, s. 211.

²²⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e. C. II, s. 73.

²²⁹ Musa Çadırıcı, a.g.e., s. 80.

²³⁰ İber Ortaylı, a.g.e., s.26.

²³¹ Mustafa Akdağ, a.g.e., C. II. s. 71.

evveli es-Seyyid Mehmed Emin Efendi Çöplü mahallesinde bir evde böyle bir muhâkeme yapmıştır. Sicillerde, bundan başka da örnekler çoktur.²³²

Tablo-12. Çorum'da Görevli Nâibler (1840-1913)

Görev Yılları	Nâiblerin İsimleri
1840-1842 ve 1866 Yıllarında	es-Seyyid el-Hac Hasan Tahir Efendi
1842 Yılında	es-Seyyid Halil Hilmi Efendi
1843-1845 Yıllarında	es-Seyyid el-Hac Mehmed Tahir Efendi
1845 Yılında	Ali Efendi
1845-1847	es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi
1852'de ²³³ 1876-1877, 1889-1890, 1900, 1903, 1913 yıllarında ²³⁴	es-Seyyid Mehmed Said Efendi
1856 Yılında	es-Seyyid Mehmed Necib Efendi
1857-1859 Yıllarında ²³⁵	es-Seyyid el-Hac Mehmed Nureddin Efendi
1859-1860 ²³⁶ Yıllarında	Süleyman Salim Efendi
1861-1863 Yıllarında	es-Seyyid Mehmed Sacık Efendi
1863-1864 Yıllarında	Mehmed Müştak Efendi
1864-1866 ²³⁷ Yıllarında	Hüseyin Hüsnü Efendi
1872-1873 Yıllarında	İstanbulu es-Seyyid Ahmed Muhtar
1873 Yılında ²³⁸	Hüseyin Hayri Efendi
1878-1880 ve 1900 Yıllarında ²³⁹	es-Seyyid Mehmed Nazif
1880-1882 ²⁴⁰ Yıllarında	es-Seyyid Hasan Efendi
1883-1884 Yıllarında	Abdülvehhab Efendi
1884-1885 Yıllarında	es-Seyyid İzzet Bin Hüseyin
1885-1887 Yıllarında	Hattat Aziz Efendizâde es-Seyyid Mehmed Raşid Efendi
1887-1889 ²⁴¹ Yıllarında	Tokathı Mustafa Hilmi Efendi
1894 Yılında ²⁴²	Osman Efendi
1898, 1901-1902, 1908 ²⁴³	es-Seyyid Mehmed Bahaeddin Efendi
1904-1905, 1909 ve 1912	Osman Fevzi Efendi
1906 Yılında	es-Seyyid İsmail Bin İbrahim
1910 Yılında	Mehmed Ataullah Efendi
1912-1913 ²⁴⁴	Ali Hilmi Efendi

²³² ÇŞS.3-24/17; ÇŞS.3-25/18; ÇŞS. 3-31/21; ÇŞS. 3-104/ 58.

²³³ ÇŞS. 1-43/ 24; ÇŞS. 1-325/152; ÇŞS. 1-206/104; ÇŞS. 1-269/124; ÇŞS. 1-310/143; ÇŞS. 1-332/156; ÇŞS. 1-351/171; ÇŞS. 2-2/ 1.

²³⁴ ÇŞS. 7-1/6; VGMA. VD. 603, s. 141; VGMA. VD. 586, s. 183; VGMA. VD.586, s. 281; VGMA. VD. 603, s. 988; VGMA. VD. 603, s. 289; VGMA. VD. 594, s. 200; SVA. 1318, s. 353.

²³⁵ VGMA. VD. 581, s. 336; Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s.185, 186.

²³⁶ VGMA. VD. 582, s. 551; VGMA. VD. 583, s. 183.

²³⁷ Abdullah Gündoğdu, a.g.t., 185,265; ÇŞS. 3-152/84; ÇŞS. 3-251/143.

²³⁸ VGMA. VD.587, s. 22; ÇŞS. 5-6/3. SVA, 1290, s. 63.

²³⁹ VGMA. VD.586, s. 118; VGMA. VD.595, s. 175.

²⁴⁰ ÇŞS. 9-K-1/4; SVA. 1299, s. 147. VGMA. VD. 589, s. 65.

²⁴¹ ÇŞS. 10-I- 86/ 72; ÇŞS. 10-III/233/150; ÇŞS. 10-III/459/200; SVA, 1300, s. 140.

²⁴² SVA. 1311. s. 188.

²⁴³ VGMA. VD. 596, s. 63; VGMA. VD.594, s. 200; VGMA. VD. 600, s. 234; VGMA. VD. 595, s. 81; VGMA. VD.595, s.147; VGMA. VD.602, s. 283; VGMA. VD.599,s.214; VGMA. VD.602,s. 121.

²⁴⁴ VGMA. VD.597, s. 75; VGMA. VD.598, s. 18; VGMA. VD. 599, s. 191; VGMA. VD. 603, s. 183; VGMA. VD. 602, s. 71; VGMA. VD. 603, s. 177. VGMA. VD. 602, s. 92; VGMA. VD. 603, s.156; VGMA. VD. 601, s. 1565; VGMA. VD. 608/2, s. 80; VGMA. VD. 604, s. 56; VGMA. VD. 603, s. 988.

Nâibler, 1869 tarihinden itibaren Çorum hükümet konağında “*Meclis-i De’âvi*” odasında kurulan mahkemede da’vâları görmeye başladılar.²⁴⁵ Osmanlı Devlet’inde kadılık kurumu kazaskerlere, kazaskerlerde sadrazamlara bağlı idi. Atanmaları kazaskerin arzı üzerine padişah tarafından verilen “*beratla*” olurdu. Başlangıcından beri İmparatorluk Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri olmak üzere iki ana bölüme ayrılmış, bu yıkılışa kadar sürmüştür. Anadolu şehirlerinin birçoğu “*Arpalık*” olarak mazul kazaskerlerle ulemâya verilmekte idi. Bunlarda nâiblerini göndererek, ya da şehirde bulunan birini nâib atayarak adaleti yerine getirmeye çalışıyorlardı.²⁴⁶

Bu dönemde, Çorum’da adalet işleri nâiblerce yürütülmekteydi. Çorum’a tayin edilen nâiblerin niyâbet mürâselelerinde, Anadolu Kazaskerinin imzası bulunmakta idi.²⁴⁷ Bu niyâbet mürâselelerinde nâiblerin görevleri şu şekilde belirtiliyordu: “*Ahâli arasında şer’î hükümleri güzelce uygulamak ve terekeleri taksim eyleyip, cadde-i şer’îât-i Ahmeddiyyeden ayrılmamaktır.*”²⁴⁸ “*1838 Tarihli Tarik-i İlmiyyeye Dâir Ceza Nizâmnâmesi*” ile kadı ve nâiblerin rüşvetle atanmasının önlenmesi, imtihanların usûlüne göre yapılması ve tereke yazımlarından alınan fazla vergilerin önüne geçilmesine çalışılmıştır.²⁴⁹

Tanzimat Ferman’ından sonra 1855 tarihli bir nizâmnâme ile evvela kadıların tayin esasları belirlenmiştir. Kadılar belirli süreler için atanıp bu süre sonunda kazasker tarafından uygun görülürse yeniden atanmaları usûlü, kısmen değiştirildi, ehil olduğu sürece kadıların görev yapmaları esası benimsendi. 1867 tarihinde şer’îye mahkemeleri dışında birtakım idarî ve adlî mahkemeler kuruldu ve şer’î mahkemelerin görevleri belli alanlara inhisâr ettirildi. “*1867 Tarihli Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nizâmnâmesi*” ile aile, miras, vakıf konuları ile şahsa karşı işlenen suçlara ilişkin yargılamalar dışındaki konular şer’îye

²⁴⁵ ÇSS. 4-28/ 7.

²⁴⁶ Musa Çadırıcı, a.g.e., s. 84--85.

²⁴⁷ ÇSS. 1-206/104 ; ÇSS. 1-269/124; ÇSS. 2-107/ 54 ; ÇSS. 2-124/ 63; ÇSS. 4-152/ 84.

²⁴⁸ ÇSS. 1-43/ 24.

²⁴⁹ Musa Çadırıcı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye’ye Dair Ceza Kanunnâmesi”, DTCE, Tarih Araştırmaları Dergisi. C. XIV. S. 25, 1981-1982 s. 147.

mahkemelerinin yetki alanından çıkarıldı.²⁵⁰ Yeni kurulan bu mahkemelerin başkanları nâibler de olabiliyordu. Çorum bidayet mahkemesinin başkanı 1883’de nâib Abdülvahhab Efendi ve 1893 yılında da Osman Efendi idi. Ayrıca nâibler sancak ve kazalarda kurulan idare meclislerinin de tabi üyesi idiler. Maârif komisyonlarına başkanlık yapan nâiblerde vardı.²⁵¹

6- Müftü

Osmanlılarda, dört ehl-i sünnet mezhebinden Hânefi fikhî üzerine kendisine sorulan özel ve genel şer’î ve hukûkî meselelere dinî hükümlere uyarak karar veren kişiye “*müftü*” deniyordu.²⁵² Osmanlılarda müftülüğün ne zaman ihdas edildiğine dair tarihi bir kayıt yoktur. Ancak ilmî salâhiyeti hâiz her alimin fetvâ vermek hakkı mevcut olduğuna göre, o unvana hâiz olamasa bile Osmanlıların ta kuruluşlarında müftülük vazifesini görenlerin bulunduğu şüphe yoktur. İznik, Bursa müderrisleri hiç şüphe yok ki aynı zamanda birer müftü idiler.²⁵³ Osmanlı devletinde müftüler iki kısımdır. Birincisi, bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü yani Şeyhülislâmdır. İkincisi, diğer müftülerdir ki, bunlara kenar müftüleri de denir.²⁵⁴

Müftü, yönetici sınıftan olmamakla birlikte şehir yaşantısında sözü geçen saygın kişilerden birisiydi. İmparatorluğun merkezinde bulunan ve ulemânın başkanı durumunda olan şeyhülislâmın devlet ve hükümet merkezinde gördüğü işleri, eyâlet ve sancak merkezi olan büyük kentlerde gören kimseler de müftülerdi.²⁵⁵ Kendisi mahkemede bizzat bulunmayan müftü, taraflardan, şer-i şerife göre, da’vâsında haklı bulduğu kimseye bir fetvâ verir, o da bunu mahkemeye ibrâz ederek hükmün kendi lehine olmasını talep ederdi. Doğrudan

²⁵⁰ Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usûlleri”, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız) Ankara, 1992, s. 24-25.

²⁵¹ SVA. 1300, s. 140-141; SVA. 1311, s. 86.; SVA. 1318, s. 255.

²⁵² Uzunçarşılı, a.g.e., s.173.

²⁵³ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II, s. 600.

²⁵⁴ Halil Cin-Ahmed Akgündüz, a.g.e., s. 270.

²⁵⁵ Musa Çadırcı, a.g.e., s.91

doğruya kadı'nın kendisi de müftüye fetvâ için müracaât etmekteydi. Herhalde kadı tereddüt ettiği hallerde bu yola gidiliyordu.²⁵⁶

Müftülerin atanması veya azilleri şeyhülislâmların mürâseleleriyle oluyordu. Sicillerdeki atama belgelerine göre, Çorum müftüsünün görevi: "*Hânefi mezhebinin imamlarının sözlerinden ve muteber kitaplardan doğru nakiller yaparak, kazanın fetvâ hizmetini yerine getirmek idi.*" Ayrıca imzalarında Çorum müftüsü ibaresini de mutlaka kullanması gerekiyordu.²⁵⁷

Müftülerin görev süreleri kesin belli olmayıp, durum ve şartlara göre değişebiliyordu. Bazen ölümle de görevleri sona erebiliyordu. 1845 yılında es-Seyyid el-Hac Mehmed Hilmi Efendi, Çorum müftüsü iken ölmüştür.²⁵⁸ Kazanın diğer görevlileri gibi müftülerin adları da çeşitli olaylara karışmakta idi. Ancak işledikleri suçlar azil yazılarında açıkça belirtilmiyor, sû-i hâl ve davranışı yüzünden kaydı düşülüyordu. 21 Kasım 1845 yılında Çorum müftüsü Osman Hilmi Efendi'nin, kötü hareketinden dolayı durumu, kaza meclisinin mazbatası ile Ankara sancağına bildirilmiş ve görevden alınmıştır.²⁵⁹ Yine değişik tarihlerde Çorum müftülüğü yapan, es-Seyyid Ahmet Feyzi Efendi, hakkında vukua gelen şikayetler sonucunda, biri Mayıs 1853, diğeri Ağustos 1876 yıllarında olmak üzere iki defa görevden alınmıştır.²⁶⁰ Bundan başka, Kadızâde es-Seyyid Mehmed Sadık Efendi, (6 Nisan 1855) ve Müftüzâde el-Hac Ali Arif Efendi, (3 Eylül 1858)'de kötü hallerinden dolayı görevlerinden alınmışlardır.²⁶¹ Müftüler, bazen görevleri dışında, vakıf mütevelliliği, müderrislik vaizlik gibi işleri de yapabiliyorlardı. Nitekim, es-Seyyid Ahmet Feyzi Efendi, müftülük görevi yanında müderrislikte yapıyordu.²⁶² Müftüler aynı zamanda sancak ve kazalarda kurulan idare meclislerinin aslı üyeleri idiler.²⁶³

²⁵⁶ Mustafa Akdağ, a.g.e., C. 1, s. 323.

²⁵⁷ ÇSS. 1-49/28.; ÇSS. 1-235/112.; ÇSS. 1-288/129.

²⁵⁸ ÇSS. 1-288/129.

²⁵⁹ ÇSS. 1-319/149.

²⁶⁰ Abdullah Gündoğdu, a.g.t. s. 120; BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 810, Belge, 5694, s. 123.

²⁶¹ Abdullah Gündoğdu, a.g.t. s. 54, 167.

²⁶² a.g.t., s. 50.

²⁶³ SVA. 1300. s. 141; SVA. 1318. s. 252.

Tablo-13. Çorum Müftüleri (1840-1908)

Görev Yılları	Müftülerin İsimleri
1840, 1842-1845	Seyyid Mehmed Hilmi Efendi
1841, 1845 Yıllarında	es-Seyyid Osman Hilmi Efendi
1846 Yılında	Derbendî el-Hac Hüseyin Efendi
1846-1848 ve 1858-1859'da	Müftüzâde el-Hac Ali Arif Efendi
1852-1853 ve 1855-1856 ²⁶⁴	es-Seyyid Mehmed Sadık Efendi
1854, 1873, 1876, 1882'de	es-Seyyid Ahmed Feyzi
1883, 1900-1902, 1906- 1908	Ali Tahir Efendi
1894 Yılında ²⁶⁵	İbrahim Nuri Efendi

7- Muhtar

II. Mahmud dönemi ülke yönetiminde yapılan yeniliklerden birisi de muhtarlık kurumunun oluşturulmasıdır. Muhtarlık kuruluncaya kadar Osmanlı Devlet'inde köylerde "kethüdâ", "ihtiyar", bazen de "muhtar" denilen kimselerin bulunduğunu, bunların köyü temsilen bazı görevler yaptıkları bilinmektedir. Şehirlerde ise mahalle düzeyinde aynı görevleri imamlar yerine getirmekte idiler.²⁶⁶ Osman Nuri Ergin'e göre ise muhtarlık teşkilâtı, ilk defa 1829 yılında ahâliyi imamların zulmünden ve istibdadından kurtarmak için kurulmuştu.²⁶⁷ Fakat bu iddia yersizdir. Muhtarlık teşkilatı ilk defa taşrada halkı a'yânın zulmünden kurtarmak amacı ile a'yânlık teşkilâtı yerine kurulmuştur²⁶⁸

Muhtarlıkların kurulmasına ilk olarak İstanbul'da başlandı. Bu olay, bir rastlantı veya sıradan bir deneme değildi. Yeniçeri ocağı lağvedildikten sonra, şehrin güvenliğini sağlamak, vergi toplayabilmek ve mahallelerin düzenini korumak gerekmekteydi. Çünkü eskiden genel güvenlik hizmetleri ve beledi kolluk görevlerinin yerine getirilmesinde, Yeniçeri ocağına bağlı subaylar ve mahallelerdeki Yeniçeri kollukları büyük rol oynuyordu. Âsâyişin dışında diğer

²⁶⁴ Bu isimler şu sicillerden çıkarılmıştır: ÇŞS.149/28; 1-167/87;1-171/ 89; 1-235/112; 1-83/48; 1-288/129; 1-319/ 149; 1-388/194; 1-354/174; Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 50, 54, 137, 165, 166

²⁶⁵ ÇŞS.2-8/ 3 ; SVA. 1290. s. 63; SVA. 1293. s. 83 ; SVA. 1299. s. 147; SVA.1300. s.140; SVA. 1318. s. 353; SVA. 1320. s. 244; SVA. 1325. s. 287; SVA. 1311. s. 186; ÇŞS., 16-II-156/ 81; ÇŞS. 15-103/ 9.

²⁶⁶ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 38.

²⁶⁷ Osman Ergin, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul, 1936, s. 121.

²⁶⁸ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, C. XXXIV/135,1970, s. 411 ; Yücel Özkaya ise, Osmanlı İmparatorluğunda A'yânlık adlı eserinde muhtarlık teşkilatının 1815 yılında mevcut olduğunu belirtmektedir, s. 297.

malî-mülkî görevlerin yerine getirilmesi için yeni bir kamu görevlisi gerekmektedir.²⁶⁹

Lütfi Tarihinde ise muhtarlık teşkilatının kuruluşu şu şekilde anlatılmaktadır: “*Vak’a-i Hayriyye’den sonra te’sîs ve icrâ olunan nizâmât-ı belediyeden birisi Dersa’adet ve Bilâd-ı Selâse’de (İstanbul, Üsküdar, Eyüb) İslâm mahallelerinde evvel ve sâni olarak muteberân-ı ahâliden iki muhtar ve reâyâ mahallelerinden kahya ve muhtar namıyla ikişer kimse intihâb olump, bunların yedlerine, mahsûsan imam ve papaz ve muhtar ve kahya mühürleri verilmiştir. Bu usûlün taşralarda dahî icrâsı için vilâyât valilerine evâmîr-i lâzime gönderilmiştir.*”²⁷⁰

İstanbul dışındaki kent ve kasaba ve köylerde muhtarlığın kurulması ise 1833-1836 yılları arasına rastlamaktadır. İlk defa Kastamonu mahalleleriyle, sancağa bağlı kazaların mahallelerinde muhtarlık teşkilâtı kurulmuştur. Halkın bu örgütlemeye hoşnut olduğunu II. Mahmud öğrenince, bütün ülkede kurulmasını emretmiştir. Buna göre, her mahallede denenmiş, iyi huylu ve becerikli oldukları anlaşılmış mahalle halkından iki kişi oybirliği ile muhtar seçilecekti. Bunların birisine “*Muhtar-ı Evvel*”, diğerine de “*Muhtar-ı Sâni*” denilecekti. Seçilenlerin adları kadı tarafından sicile geçirilerek ve “*Defter Nâzırı*”na bildirilecekti.²⁷¹ Çorum’da muhtarlığın ilk defa hangi tarihte kurulduğu tespit edilememiştir. Fakat 1845 yılında yapılan temettuât sayımı defterlerinde, Çorum’un bütün mahalle ve köylerinde muhtarların görev yaptığı görülmektedir.²⁷²

Muhtarlar, mahallelerinde âsâyişi sağlamak, vergilerin tevzi’inde ve toplanmasında yardımcı olmak, kısaca ayanlar tarafından yapılmakta olan görevlerin büyük bir kısmını yapmakla yükümlü oldukları gibi kendilerine yeni görevler de verilmiştir. Bu görevler şöyleydi: Mahalle veya köyün âsâyişini sağlamak. Bunun için başka şehir ve köylerden mahalleye gelenlerin durumlarını tespit etmek. Başka köye veya şehre gitmek isteyenlere mühürlü pusûla vermek.

²⁶⁹ İlber Ortaylı, Yerel Yönetim Gel..s. 101.

²⁷⁰ Vaka’anüvist Ahmed Lütfi Efendi, C. 4-5, a.g.e. s. 872.

²⁷¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 38-39.

²⁷² BOA. ML. VRD. TMT Defterleri

Mahallede doğan, ölen, göç edenleri defterler kaydetmek. Gerekliğinde meclis-i şer' e katılmak, veraset işleriyle ilgilenmek, kazanın veya köyün her altı ayda bir gider defteri hazırlanırken mahallesini temsilen hazır bulunmak.²⁷³

Tanzimat'la birlikte muhtarlara yeni bir görev daha verilmiştir. 1842'den sonra köylerin hazineye ödemek zorunda oldukları vergilerin toplanarak kaza müdürlerine teslim edilmesi işi doğrudan doğruya muhtarlara verilmiştir.²⁷⁴ "1864 Vilâyet Nizâmnamesinde" muhtarların ve ihtiyar meclisinin seçim ve görevleri ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Buna göre köylerde ikişer muhtar olacaktı. Köy 20 hânedan az olursa yalnız bir muhtarı olacaktı. Muhtar ve ihtiyar meclisleri için seçim senede bir kez yapılacaktı.²⁷⁵

8- Mahalle İmamları

Mahalleler, şehirleri meydana getiren en küçük yerleşim birimleridir. Mahallenin de toplumsal merkezi câmi veya mescittir. Mahalleli, câmi veya mescidin devamlısı olduğu için, belgelerde mahalle ahâlisi genellikle cemaât olarak anılmaktadır. Bu nedenlerle imam mahallenin temsilcisi durumundadır.²⁷⁶ İmamlar, padişahın beratı ile dinî bilgileri fazla, güvenilir ve sevilen kimseler arasından atanırlar, görecekları hizmet karşılığında "vazife" adı verilen bir ücret alırlardı. Gündelik olarak hesaplanan ücret, çoğunlukla vakıflardan sağlanmakta idi.²⁷⁷

Belgelerde imamların beratlı oldukları "bâ-berât-ı şerif imam" diye belirtiliyordu.²⁷⁸ Tanzimat'tan önce nâiblerden sonra kadıların en önemli yardımcısı olarak mahalle biriminin başındaki imamları sayabiliriz. Tabii imamın hukuk adamı ve yargı görevlisi olarak hiçbir rolü yoktu. Belki bazı

²⁷³ Musa Çadırcı, a.g.m., s. 413-414.

²⁷⁴ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi ..." s. 1159.

²⁷⁵ Vecihi Tönük, a.g.e., s. 158-160; 1864 Vilâyet Nizâmnamesinin 54-63. Maddeleri

²⁷⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984, s. 73.

²⁷⁷ Musa Çadırcı, a.g.e. s. 40.

²⁷⁸ BOA. ML. VRD. TMT. 532. s. 5.

anlaşmazlıkları, bir cemaât üyelerinin yakınlık havası içinde çözmekte rolü oluyordu. Ama o daha çok bir muhtar görevini yerine getiriyordu.²⁷⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar, mahalleleri yönetenler imamlardı. İmam doğum, ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutardı. Ancak bu görevin yerine getirildiğine nadiren şahit oluruz ve daha çok Tanzimat'tan sonra görülür. Bundan başka bir kimsenin o mahalleye yerleşmesi için, mahallenin sakinlerinden birinin ve imamın kefâleti şarttı. İmam böylece zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefilidir. İmamın en önemli görevleri ise, mahalle sakinlerine isabet eden verginin tevzî' ve tahsîlini yürütmektir.²⁸⁰ İmamlar, beş vakit namaz kıldırarak, ölenler için gerekli dinî işlemleri yapmanın yanı sıra, mahallelerin güvenliği, huzurun sağlanması gibi işlerle de ilgileniyorlardı.²⁸¹ İmam-kadı hiyerarşisinin yıkılması daha Tanzimat'tan önce II. Mahmud dönemi reformlarıyla başlar. Kadının idarî fonksiyonu azalır, elinden güvenlik ve beledi hizmet alınınca, mahalle imamları da yönetici olmaktan çıkmıştır. XIX. yüzyıl reformlarıyla mahalle ve köylerde muhtarlık kurulmaya başlayınca, imama göre muhtar daha yetkili bir yönetici olmuştur.²⁸²

İncelediğimiz dönemde ise imamlar sadece dinî vazifeleri yerine getirmekte olup idarî görevleri tamamen ellerinden alınmıştı. Ancak bunun yanında bazı imamların dinî görevleri yanında ticârî işlerle de uğraştıkları görülmektedir. Hacı Gevan mahallesi imamı Karskadısızâde Ebubekr Efendi, aynı zamanda attârlık yapıyordu. Yine Sığırcı mahallesi imamı Kadıoğlu Hasan Efendi de dikici esnafiydi.²⁸³

²⁷⁹ İlber Ortaylı, Osmanlı Devletinde Kadı, s. 32.

²⁸⁰ İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul, 2000, s. 22.

²⁸¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 40.

²⁸² İlber Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 101.

²⁸³ BOA. ML.VRD. TMT. 436, s. 3; ML.VRD.TMT., 444, s. 12.

C- MAHALLELER VE KÖYLER

1- Mahalleler

Mahalleler, önemli işlevleri olan şehir kesimleridir. Toplumsal ilişkilerin düzenlenişinde ve biçimlenişinde, kişilerin bir arada yaşadıkları bu alanın etkisi büyüktür. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Bir diğer tanımla, aynı mescidde ibadet eden “*cemaât*”in aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir.²⁸⁴

Şehirsel alanda mahalle ve kırsal alanda da köy toplulukları, Osmanlı idaresinin başlangıçtan beri en alt idarî birimidir. Gerçekte köy ve mahalle birimi bugünkü sisteme, büyük ölçüde Tanzimat döneminden evvel gelmiştir. Geleneksel Osmanlı şehirlerindeki mahalle, henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmedeği bir fizikî mekandır. Mahalle bir ictimâî kültürel birimdir. Aynı dinden, insanların ve birbirini tanıyan ve birbirine kefil olan hânelerden oluşur.²⁸⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar imamlar mahalleleri yönetiyorlardı. II. Mahmud döneminde yapılan yeni düzenlemeyle mahallenin yöneticisi muhtarlar olmuşlardır. Osmanlı şehrindeki mahallenin belirtilmesi gereken bir diğer önemli özelliği de, temel yönetim birimi olmasıdır.²⁸⁶ Vergi yükümlülerinin tespiti için yapılan temettuât sayımlarında da kişiler, buldukları mahalle ve köylere tek tek yazılmıştır.²⁸⁷

Klasik dönemde, mahalledeki en önemli kurumlardan biri “*avârız akçası vakfi*”dir. Bu kurum aslında mahalle yerleşiklerinin ortaklaşa karşılaması gereken harcamaları içi kurulmuş bir fon niteliğindedir. Ortak harcamalar için gereken para, mahalledeki bina sayısına göre bölüştürülerek toplanmakta idi. Hayır olsun diye veya gerektiği zaman kendisinden ve evladından avarız akçası istenmemek kaydı ile, bu konu için kimi kişilerin nakit ve taşınmaz mallarını vakfetmeleri

²⁸⁴ Özer Ergenç, a.g.m., s. 69.

²⁸⁵ İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 21.

²⁸⁶ Özer Ergenç, a.g.m., s. 72.

²⁸⁷ Çorum Temettuât Defterleri, no: 395-570.

üzerine fon, vakfa dönüşmüş ve bir mütevellî yönetiminde, mahallenin sandığı durumuna gelmiştir. Câmî, mescid, mektep, çeşme, suyolu v.b. yapıların yapım ve onarımı, ısıtma ve aydınlatılmasının sağlanması, imam, müezzin, muallim ücretlerinin ödenmesi ve giderek sürekli alınır hale gelen avarız vergisinin karşılanması gibi amaçlarla kullanılan bu vakfa ait nakit paradan, ihtiyaç sahiplerine, belirli bir faiz karşılığı borç olarak verilmesi nedeniyle bir ölçüde sosyal yardımlaşmayı sağlamakta idi. İşte bu vakfın mütevellisi, mahalle yöneticilerinin arasında yer alıyordu.²⁸⁸

Osmanlı mahallesi aile ile organik bir bağ içindeydi. Doğum, evlenme, ölüm mahalleyi ortaklaşa ilgilendiren ve dayanışmaya sevk eden olaylardır. Doğumunda, evliliğinde, ölümünde, şahidi mahalle halkıdır ve hayatın bu üç safhası o saye de meşrulaşır. Bundan başka, mahallelerde, itfaiye, temizlik, zabıta görevi komşularca hep birlikte yerine getirilmekteydi.²⁸⁹

Tablo-14. Çorum Mahalleleri (1839-1909)²⁹⁰

Accel-i Evveli/ Atçı Ali Evveli	Hacı Kemal	Narlıoğlu
Accel-i Sâni/ Atçı Ali Sâni	H. Nasrullah	Nurullah
Akpınar	Hacı Nurullah	Pazar
Azab Ahmed	Hacı Receb	Poşyan
Berhan Kethüda/Hatab	Hacı Yusuf	Sağrıca-Sığırcı/Tahtalı
Câmî-i Kebîr	Hamidiye	Sancakdar
Çakır	Hân-ı Cedid	Selimiye
Çepni	Hıdırlık	Sofular
Çiriş	Hisar/Kale	Şarkıyan
Çömlekcî	İcadiye	Şeyh Eyüb/Defterdâr.
Çöplü/Devehâne	İsa Halife	Şeyhler
Emir Ahmed	Karakeçili	Tepecik
Fatıma Bacı	Karaman Çavuş	Uç
Gülabibey	Kubbeli	Uzun Sokak
Hacı Davud	Kundistan	Ümid Halife
Hacı Gevan	Mahmudiye	Yavru Turna
Hacı İshak	Medrese	

Çorum şehrinin XVII. yüzyılda fiziksel gelişmesi, Ankara-Amasya yolu üzerindeki merkez çevresinde olmuştur. Çorum şehrinin fiziksel yapısı Osmanlı dönemindeki düzlükteki şehir-ticaret yolu ilişkisini gösteren tipik örneklerden

²⁸⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, C. II, Ankara, 1981, s. 1271.

²⁸⁹ İber Ortaylı, a.g.e., s. 26, 28.

²⁹⁰ Bu mahalle isimleri, 1839-1909 yılları arasındaki Şer'îye Sicili defterlerinden tespit edilmiştir.

biridir. Çorum'da günümüze kadar gelen yapıların zamanlaması yapılıncâ şehrin fiziksel gelişmesinin ilk etapta, XIII.-XVI. yüzyıl döneminde, kale ile Ankara-Amasya yolu üzerinde gelişen şehir merkezi çevresinde olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıl boyunca şehir ticâret yolu boyunca güneye ve doğuya, XVIII. ve XIX. yüzyılda da kuzeye doğru gelişme göstermiş, merkez yerinde ise hiçbir değişme olmamıştır. Şehir bir câmi ve çeşme etrafında yerleşmiş mahalle birimlerinden meydana gelmiştir.²⁹¹

Şehrin gelişmesi de yeni mahalleler kurulması yoluyla oluyordu. Bir mescid veya câmi, bazen onunla beraber diğer yapılar tesis edilerek şehir geliyordu.²⁹² Bir bölgeye yerleşen dervişin kurduğu tekke, inşa edilen câmi, mescid veya pazar yeri, o bölgenin şenlenmesini sağlamış, dolayısıyla yeni yerleşim birimlerinin oluşmasına yada var olan yerleşme merkezlerinin Türkleşmesine vesile olmuştur. Çoğu Anadolu-Türk şehri gibi Çorum'daki mahalle isimlerinin zaviye, mescid, câmi adlarıyla anılması da bu gerçeğin bir ifadesi olmaktadır.²⁹³

1576 mufassal Çorum Tahrîr Defterine göre, 48 mahalleden 23 adedi câmi ve mescid isimleri taşımaktadır. Bu defterde geçen mahalle isimlerinin büyük çoğunluğu dinî kimlik taşımaktadır. Bunun yanında Gülabibey, Hacı Nasrullah, Turhan Kethuda gibi yönetici isimleri taşıyan mahallelerde mevcuttur. Çorum sancakbeyi olan, Gülabibey, İnebahtı deniz savaşına katılmış ve orada şehid olmuştur.(7 Ekim 1571)²⁹⁴ Hacı Nasrullah da 1595 yılında Çorum sancakbeyi olarak görev yapıyordu.²⁹⁵ O dönemde 48 olan mahalle sayısı, XX. yüzyılın başlarında 50'e çıkmıştır. Bu durumda mahallelerin çoğunun kuruluşunu XVI. yüzyılda tamamladığı söylenebilir. 1576 tahrîr defterinde 48 mahallede toplam 1719 hâne varken 1845 temettuât sayımlarında bu sayı 42 mahallede 1998 hâneye yükselmiştir. Bu artış oranı, Çorum'un nüfus ve büyüklük bakımından fazla bir

²⁹¹ Sevgi Aktüre, a.g.m., s. 110, 111, Şehrin XIX. yüzyıldaki fiziki değişimi için Ek 2'ye bakınız.

²⁹² Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, S. 7, İstanbul, 1968, s. 63.

²⁹³ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 136.

²⁹⁴ Kâtib Çelebi, Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfârî'l Bihâr, C. 1, İstanbul, 1980, s. 144.

²⁹⁵ Nazmi Tonbuş, "16. Asırda Çorum'un İdarî ve Askerî Vaziyeti Hakkında Bazı Malumat", ÇD, S. 1, 1938, s. 25.

değişikliğe uğramadığını göstermektedir. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Çorum'da 42 mahalle olduğunu belirtmesine rağmen isimlerini zikretmemiştir.²⁹⁶

Tablo-15. İsimleri Değişmeyen Mahalleler (XVI-XIX. Yüzyıllar Arasında)

No	Mahalle İsimleri	No	Mahalle İsimleri
1	Akpınar	12	Medrese
2	Azab Ahmed	13	Pazar
3	Câmi-i Kebir	14	Sağırıcı-Sığırıcı
4	Çakır	15	Sancakdar
5	Çöplübey	16	Sofular (Ömer Bey)
6	Fatıma Hatun (Bacı)	17	Şarkıyan
7	Gülabibey	18	Şeyh Eyüb
8	Hacı Kemal	19	Ümid Halife
9	Hacı Nasrullah	20	Uç
10	Hacı Yusuf	21	Yenice Nurullah-Nurullah
11	Kunduzhan (Kundistan)		

Mahalle isimlerinde XVI yüzyıldan Tanzimat'a kadar bazı değişiklikler olmuştur. Bu farklılıkların sebebi, zamanla nüfusu azalan bazı yerlerin diğer yerlerle birleşerek isimlerinin ortadan kalkması veya yeni isimlerle yeni mahallelerin ortaya çıkmasıdır. Aynı zamanda, XVI. yüzyıldan XIX yüzyıla kadar adları değişmeden gelebilen mahallelerde bulunmaktadır. Bunların yanında bazı mahallelerin isimleri de halk arasında değişime uğratılabiliyordu. XIX. yüzyılda kayıtlarda Accel-i Evveli ve Accel-i Sâni diye anılan mahallelerin ismi muhtemelen Atçı Ali adının değiştirilmesinden kaynaklanmıştır. Hıdırlık köyünün de XIX. yüzyılda şehrin genişlemesi sonucunda mahalleye dönüştüğü görülmektedir.

Ankara vilâyet salnâmelerinde verilen mahalle sayıları değişiktir. 1318/1900 ve 1320/1902 tarihli Ankara salnâmelerinde mahalle sayısı 48 olarak verilirken,²⁹⁷ 1325/1907 tarihli salnâmede 44 olarak zikredilmiştir.²⁹⁸ Bunun yanında ilk defa şer'îyye sicillerinde rastlanan mahallelerde vardır. Hân-ı Cedid mahallesi 1840 yılında Çorum meclisince tespit edilen vergi tevzi' listesinde yer almasına rağmen, daha sonraki sicillerde yer almamaktadır.²⁹⁹ 1839'da Uzun

²⁹⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408. 1530, 1576 ve 1845 yıllarındaki Çorum mahallelerinin adları ve hane sayıları için bkz. Üçüncü bölüm, Tablo-1 ve 3.

²⁹⁷ SVA. 1318, s. 359 ; SVA.1320. s. 351.

²⁹⁸ SVA. 1325. s. 294.

²⁹⁹ ÇSS 1-40/22; ÇSS.1-41/ 23

Sokak adında bir mahalle belgelerde geçmektedir. Bu isimlere daha sonraki sicillerde rastlanamamıştır.³⁰⁰ Temettuât ve şer'îyye sicillerinde geçen bir başka mahallede 28 hânedan oluşan Poşıyan mahallesidir. Temettuât defterinde, ahâlî-i İslâmiye'den Poşıyan tâifesi diye geçen bu yerin sakinleri Kıptiler (çingeneler) olup, hepsinin mesleği sâillik (dilenci) idi.³⁰¹

Çorum, bir Müslüman ve Türk şehri olma özelliğini bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaybetmeye başlamıştır. Avrupa'da hızla gelişen sanayiinin yarattığı talep sonucu tahıl, sebze ve sanayi ham maddelerinin Samsun limanı yolu ile dış pazarlara kayması, bölge ölçeğindeki akım ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiştir. İç Anadolu'yu Samsun limanına bağlayan bölge ölçeğindeki birinci derece ulaşım yolu üzerinde bulunan Çorum'un ticaret için önemli bir mevkiye gelmesiyle nüfusunda Ermeni ve Rum azınlıkları görülmeye başlanmıştır.³⁰² Bunların sonucunda Ermenilerin oturdukları Çömlekçi adında bir mahalle meydana gelmiştir. Ermeni nüfusunun artmasına paralel olarak ta dinsel yapılar ortaya çıkmıştır. Ermenilerin 1861 yılında, bir kilise inşa etmek üzere izin almaları bunu ispatlamaktadır. Buraya Ermeni mahallesi de deniyordu.³⁰³ 1888 tarihli bir sicil belgesinde Erzurum Sultan köyü de mahalle olarak geçmektedir.³⁰⁴ Ancak göçler sebebiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni mahallelerin kurulması ile şehrin fiziksel yapısında önemli değişiklikler olmuştur.

2-Köyler

Kır iskân merkezleri olarak tarif edilen yerleşme yerleri, köy ve mezra'alardır. Şehir iskânından farklı olarak sadece, toprak mahsulleri yetiştiren, yani ziraatla meşgul olan ve bununla geçinen, üzerinde yaşadığı toprak parçasıyla organik bir vahdet teşkil eden kır iskânına köy adı verilmektedir.³⁰⁵ Kırsal nüfus, köy denilen sosyo-ekonomik, idarî ve coğrafi açıdan belirli özelliklere sahip bir

³⁰⁰ ÇŞS. 1-60/33; ÇŞS.1-282/127. Muhtemelen bu isimler, bazı mahallelerin ikinci isimleri idi.

³⁰¹ BOA.ML. VRD. TMT. 403.

³⁰² Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 1985, s. 901.

³⁰³ BOA. A.MKT. UM. 496/7; Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s. 329,330.

³⁰⁴ ÇŞS. 11-I-136/62.

³⁰⁵ Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, 1989, s. 116.

yerleşim biriminde yaşayan, birbiriyle sürekli ilişkide bulunan ve ortaklaşa sorumluluklar yüklenen küçük topluluklardan oluşur.³⁰⁶ Çorum'da incelenen dönemde köy muhtarlıkla yönetilen idarî bir birimdir. Köyler bu dönemde de en küçük yönetim birimi olma özelliklerini korumuşlardır. 1833'ten başlayarak mahalle ve köylerde muhtarlık örgütünün kurulması ile halk-hükümet ilişkilerinde aracılık görevi resmen muhtarlara verilmiş ve bu durum değişmeksizin günümüze dek sürmüştür.³⁰⁷ "1864 Vilâyet Nizâm-nâmesiyle" köylerde muhtarların seçilmesine yeni uygulamalar getirilmiştir. Buna göre köylerde ikişer muhtar olacak, fakat bir köy 20 hânedan az ise tek muhtar olacaktı. Muhtar ve ihtiyar meclisi a'zâsı 30 yaşında bulunan ve senelik devlete 100 kuruş vergi veren kimseden olacak, bir sene için seçilecektir. Görevlerine gelince, kendilerine tebliğ olunan kanun ve nizâm-nâmeleri ilan ile vergilerin toplanması, doğum ve ölümlerin kaydedilmesi, isteyenlere mürur tezkeresi verilmesi idi. Her köyde bekçi ve korucu adlarıyla köy zabıtası oluşturulacaktı. İhtiyar meclisleri de, en fazla 12, en az 3 kişiden oluşacaktı. Muhtar ve heyetini seçecek kişiler ise 18 yaşından büyük ve devlete yıllık 50 kuruş vergi verenlerdi. Bunlar, senede bir defa köyde toplanarak seçimi gerçekleştiriyorlardı.³⁰⁸

Çorum sancağında, 1530 tarihinde, 138 köy, 18 mezra'a, 1576 tarihinde 137 köy, 29 mezra'a, 1845 yılında, 156 köy³⁰⁹ ve 1839-1909 yılları arasında da 238 köy bulunuyordu. Aşağıdaki tabloda bulunan köy isimleri arasında, bazı boy, oymak adlarına rastlanılmaktadır. Özellikle Oğuz boylarının isimlerini taşıyan köy adlarının varlığı Çorum'un yoğun bir Oğuz-Türkmen göçüne sahne olduğunun ve bu şekilde Türkleştiğinin canlı şahitleridir. Çorum'da 24 Oğuz boyunu 14'ünün adı köy ve mahalle, adı olarak günümüzde de yaşamaktadır. Tespit ettiğimiz bu isimler şunlardır, Alayundlu, Alpagud, Bayındır, Büğdüz, Bayat, Beydilli, Çepni, Döğer, Eymir, Kayı, Kınık, Karaevli, Salur, Yavi.³¹⁰

³⁰⁶ Tefik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı. İstanbul, 1998, s. 112.

³⁰⁷ Muşa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi", s. 1158.

³⁰⁸ Vecihi Tönük, a.g.e., s. 158-160, 198-199.

³⁰⁹ Bu köylerin isimleri ve hâne sayıları için bkz. Üçüncü Bölüm, Tablo-6 ve 8.

³¹⁰ Bu konuda bkz. Neşet Köseoğlu, "Çorum'da Oğuz Boyları" ÇD. S. 43, 1943, s. 1277-1478. Bu makalede Oğuz boylarının 22'sinin Çorum'da Köy ve mevki ismi olarak günümüzde de yaşadığı belirtilerek isimleri verilmiştir. Yukarıdakilerden başka diğer Oğuz boylarının isimleri Çorum'un

Tablo-16. Şer'iyye Sicillerinde Geçen Köy İsimleri (1839-1909)

Abdalata	Çayköy	Hacı Musa	Kavaklı Çiftlik	Saray
Abdalbodu	Çaysekü	H.Musa Karaağaç	Kayalı	Saraylı
Acıpınar	Çeltek	Hacı Osman	Kayı	Sarayözü
Ağcakaya	Çerfetli	Hacı Paşa	Kertme	Sarban
Ahiilyas	Çerkeş	Hacıbey	Kılıçlar	Sarihasan
Ahmed Şahne	Çomarbaşı	Halife	Kılıçvıran	Sariin
Aksofu	Çorumvıran	Halil Ağa	Kınık	Sarımbey
Aksungur	Çölbeyoğlu kışlası	Hamamlıçay	Kınık Deliler	Sarıseyh
Akyar	Çukurvıran	Hamdi	Kireçocağı	Sarmaşa
Aliki	Delibekiroğlu	Hamidiye	Kırkağaç	Sarta
Alpagud	Deliler	Hankozlusu	Kırkdilim	Sazdeğirmeni
Almaslı Orta Kışla	Deniz	Hanlı	Kızağlı	Serbin
Anbarcı	Dereköy	Harmancık	Kızılcağızla	Seyfe
Arcıbağı Kışlası	Divan-i Kebir	Harzeddin	Kızılkı	Seyyid Murad
Arpalık	Döğer	Haydar	Kızılpinar	Sırıklı
Aşlı armud	Eğzeli	Hıdırlık	Kozkışla	Sorsavuş
Ayas	Elbez	Hızırlı	Köprüçük	Şambe
Aydere	Elemin	İlica	Köse Eyüp	Şekerbey
Ayvalı	Elicek	İbrahimoğlu	Kulta	Şeyhhamza
Babaoğlu	Enbiya Pınarı	İğdeli	Kumçelteği	Şükrübey
Bağzık	Erdek	İmad Öyüğü	Kuruçay	Tarhan
Balımsultan	Ertuğrul	İnalözü	Kurudere	Tarhan Kozlusu
Bamcık	Erzurum	İsmail	Kurukışla	Taşpınar
Bayat	Esençay	Kaledere	Kuyupınar	Tatar
Bayındır	Eski Çeltek	Kalenderoğlu	Kuyumcu	Tengrivermiş
Beğce	Eskici	Kalınkaya	Kuzkışla	Tezekci
Belkavak	Eskivıran	Karaağaç	Küre	Tozluburun
Beydilli	Evcı Kuzukışla	Karabayır	Laçın-i Kebir	Tumu
Bozbağ	Eymir	Karaca	Laçın-i Sağır	Turgut
Bozboğa	Ezil	Karapınar	Laloğlu	Tut
Böğrüoğlu	Faruk	Karabayır	Maza	Tutpınar
Burnu	Ferhadlı	Karacavıran	Mecidiye	Türkler
Büğdüz	Ferzend	Karadanaşa	Mescidli	Uluköy
Büğet	Fıruz	Karadavut	Mislerovacığı	Üçdam
Çağşak	Gelhayr	Karadoğuşah	Narlı	Üçoluk
Çakallı	Gevanlı	Karadoğuşa	Oluközü	Üyük
Çakır	Gevher Salık	Karadona	Osmaniye	Veled
Çalınçak	Göçen Ovacığı	Karaevli	Ovacık	Yakuparpa
Çalica	Gökçe	Karaevliya	Ovasaray	Yalak
Çalkışla	Gökçekaya	Karahisar	Ömerbey	Yarımca
Çalsancak	Gökdere	Karakocalı	Parça	Yavi
Çaltıcak	Gökvıran	Karakeçili	Pekmezci	Yadiğın
Çanak	Gölyeri	Karakısıık	Penbecik	Yazıklı
Çanakcı	Gözübüyükoğlu	Karapürçek	Rum	Yenikışla
Çandar	Gülücek	Karasar	Sağpazar	Yenice
Çatak	Gümüşçay	Karatöke	Salur	Yoğunpelid
Çatakcı	Gürcü	Katrançay	Sapa	
Çayhatap	Hacı Ahmed deresi	Karavıran	Sapagöl	

kazalarında olup isimleri şunlardır: Afşar (Kargı'da), Dodurga (Osmancık), Kargın (hem Çorum'da kaza, hemde İskilip, Alaca, Mecidözü'nde köy ismi), Üreğir (Çorum'da mevki), Yazır (Sungurlu'da), Yapar, (Alaca ve İskilip'te köy)

Bundan başka özellikle dinî kimliğe sahip kişilerin isimleri bir çok köye verilmiştir. Abdalata, Abdalbodü, Ahmed Şahne, Balım Sultan, Eliceck Sultan, Hacı Musa Hacıbey, Ömerbey, Seydim Sultan, Hacıpaşa, Şeyhhamza, Hızırbey, İlğazi gibi. Bazen de yeryüzünün tabii yapısını gösteren Çukurvıran, Ovacık, Tepeköy, Laçın, Çanak, Çatak, Yarımca gibi tasviri yer adları verilmiştir. Tabiatın renklerini çağrıştıran, Karaca, Karabayır, Akçay, Karaağaç, Sarıkamış, Kızılkır, Gökdere, Gökçekaya gibi isimlerde verilmiştir. Su ile ilgili yer adları da oldukça fazladır. Acıpınar, Çomarpınar, Karapınar, Kızılıpınar, Taşpınar, Tutpınar, Söğüt Pınarı, Ulupınar gibi. Bazen de dereler ve çaylar köylere isim olmuştur. Dereköy, Eşençay, Hamamlıçay, Kuruçay, Aydere, bunlardan birkaçıdır. Ayvalı, İğdeli, Çamca, Kavaklı, Narlı gibi tabiatın bitki örtüsünü gösteren isimlerde vardır.³¹¹

Bu arada bu yüzyılın ikinci yarısında göçler sonucunda Çorum'da yeni köyler kurulmuştur. Çorum arâzisi dahilinde 1891 yılında Çerkez muhacirlerinin iskânı için 3 yeni köy kurulmuştur. Abdalbodü, mevkiinde kurulan köye Ertuğrul, Kavak mevkiindeki Mecidiye ve Enbiya Pınarı mevkiindeki de Osmaniye isimleri verilmiştir.³¹² 1896 tarihinde de Çorum sancağı dahilinde Hamamözü mevkiinde Dutludere denen mahalde Ahıska muhacirlerin teşkil ettiklere köye de Sultan II. Abdülhamid'in ismine izâfeten Ma'mûratü'l-Hamid (Hamidiye) ismi verilmiştir.³¹³

Ahmetşahne-Kadıkırı, Bamcık-Bamyacık, Burnu-Kılıçören, Çakallı-Pederoğlu, Hacı Bayramlı-Arap-Kalınkaya, Çerkes-Karapınar, Deniz-Kirencik, Elbez-Elbiz, İnalözü-Suludere, Gözübüyüköğlü-Çolakbekiroğlu, Karadavut-Kurudal, Yoğunpelit-Tozakçı, Sırıklı-Sarıklı, Seyfe-Sarıyar, Abdalata-Yakacık gibi bazı köylerinde iki ismi bulunuyordu. Aralık 1894'de Merzifon'a yakınlıkları ve askerî bakımından da bir mahzur bulunmaması sebebiyle, Pekmezci, Şambe,

³¹¹ Yer adları konusunda daha geniş bilgi için bkz.. Bahaeddin Yediyıldız "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usûlleri", Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Ankara, 1984, s. 28-41; Ayrıca Çorum köy adları ile ilgili bkz. Neşet Köseoğlu, "Köy Adlarına Göre Bir Araştırma", ÇD, S.13, 1939, s. 17-18; Neşet Köseoğlu, "Tarihte Çorum Köyleri", ÇD, S.14, 1939, s. 416-427; S. 15, 1939, s. 448-456; S.16, 1939),s. 484-489.

³¹² BOA. İrade Şûrâ-yı Devlet, 6761.

³¹³ BOA. İrade Dâhiliye, 21.

Çavundur, Çobanviran, köyleri Çorum'dan alınarak Merzifon'a ilhâk edilmiştir.³¹⁴ Çorum'a bağlı bazı köylerin isimleri ise Cumhuriyet döneminde değiştirilerek yeni isimler konmuştur.

Tablo-17. Cumhuriyet Döneminde İsimleri Değiştirilen Köyler³¹⁵

Köy İsimleri		Köy İsimleri	
Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
Ahmediye	Kaymakçı	Karasar	Karahisar
Abdalbodu	Yenihayat	Karadonaşa	Eski Karadona
Bağzık	İkizce	Çender	Doğanönü
Çukurviran	Çukürören	Alamaslı	Çevreli
Ezil	Pınarcık	Laçın-i Kebir	Büyük Laçın
Gürcü	Köprüalan	Katrançay	Yeşildere
Gelhayır	Boğazönü	Maza	Güvençli
Elemın	Altınbaş	Salkuşla	Pınarçay
Gevher Salık	Kutluca	Sarın	Çalyayla
Çayhatab	Çukürören	Sarta	Uğrak
Dîvân-ı Kebir	Büyük dîvân	Yalak	Arslan
Ferzend	Konaklı	Tumu	Budakören
Harzeddin	Çeşmeören	Laçın-i Sağır	Küçük Laçın
Hamidiye	Doğanlar	Kızılviran	Uğurludağ
Kılıçviran	Kılıçören	Küçük Yamadı	Küçük Erikli
Karacaviran	Karacaören	Yadıgın	Yaydıgın

D-AŞİRETLER(KONAR-GÖÇERLER): Şehir ve köy toplumlarından farklı bir yapıya sahip olan göçebeler, daha doğru bir ifade ile konar-göçerler veya Yörükler merkezî hükümetin kontrolünden mümkün olduğu kadar bağımsız olmakla birlikte, yine de kendileri için düzenlenmiş kanunlar çerçevesinde bir hayat sürdüren topluluklardır. Zaten, Selçuklu ve Osmanlı fetih hareketlerine paralel olarak bu konar-göçer aşiretlerin büyük bir kısmının yeni ülkelere iskân edildiği ve bu yörelerin Türkleştirildiği bilinmektedir.³¹⁶

Konar-göçerler yaşadıkları hayat tarzına göre mevsimden mevsime yaylak ve kışlak arasında daimi olarak hareket etmektedirler. İktisadî hüviyetleri

³¹⁴ BOA. İrade Dâhiliye, 1312 C /11

³¹⁵ Bu isimler şu kaynaklardan tespit edilmiştir. 1973 Çorum İl Yıllığı, s. 55-84; Suat Ekiz, Çorum Vilayeti Yer Adları, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1968; Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler ve Belediyeler, T.C İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1970, s. 255-266; Köy Envanter Ettüdlarına Göre Çorum, Köy İşleri Bakanlığı Yay., Ankara, 1969, s. 134-162, Köy isimleri değiştirilirken sonu viran ile biten isimlerin ören şeklinde değiştirdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca Farsça tamlamalı isimler de Türkleştirilmiştir. Mesela, Laçın-i Kebir (Büyük Laçın) gibi.

³¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", Osmanlı Devleti Tarihi, C. 2, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) İstanbul, 1999, s. 480

itibarıyla hayvancılıkla meşgul olan aşiretler biraz da sürülerine otlak bulmak endişesiyle zamanlarının mühim kısmını değişik yerlerde geçirmek zorunda kalıyorlardı. Daimi bir yaylak-kışlak hareketi dolayısıyla bir yer tutmamaları yüzünden, bunların göçebe sayılıp sayılmayacağı meselesi karşımıza çıkmaktadır. Hayatları incelemeye tabi tutulduğu zaman göçebe sınıfına dahil edilmeyecekleri görülmektedir. Yaylakta hayvanlarını otlatmakta, dolayısıyla hayvancılıkla uğraşmaktadırlar; kışlakta ise kondukları yerde ekinlik yani bir nevi basit ziraat yapmaktadırlar. Bunların hayat tarzlarını yerleşik hayat ile göçebelik arasında bir ara şekli diye tarif edebiliriz.

İl yahut ulus ismi altında gruplandırılan konar-göçer halk, sırasıyla boy (aşiret), oymak(cemaât), oba(mahalle) bölümlerine ayrılmıştır. Boy ve oymakların başında bey bulunuyordu. Konar-göçer halk, üzerinde buldukları toprakların ayrıldığı şekle göre- yani tımar, zeamet ve has-reâyâsı olarak bulunuyordu. Bunlar gerek has şeklinde gerekse bir sancağın vergi dairesine dahil olarak mukataaya verilmek suretiyle idare edildiği zaman başlarında hükümet tarafından tayin edilmiş bir voyvoda bulunuyordu.³¹⁷

Osmanlı Devleti'nde aşiretlerin değişik tarihlerde iskâna tabi tutuldukları görülmektedir. Kuruluş döneminde dışa dönük bir iskân siyaseti takip edilirken, imparatorluğun dinamizmini ve yayılma gücünü kaybetmesinden sonra içe dönük bir iskân siyaseti hakim olmaya başladı.³¹⁸ Bütün bunların yanında konar-göçer halk yalnız hükümet baskısı ile yerleşmemişlerdir. Zamanla, kendileri de yerleşmek ihtiyacını hissederek uygun olan yerlerde yerleşmişlerdir. Konar-göçer hayatın iktisadî bakımından kısır oluşu onları buna zorlamıştır. Yerleşme mahallerinden çoğunun yaylak-kışlak yerleri olduğu dikkati çekmektedir. Bu yerler umûmiyetle harap ve terk edilmiş yerlerin yanı idi.³¹⁹

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı iç bünyesinin bozulması sonucunda binlerce köy harap bir durumda bulunup ahâlisi tarafından

³¹⁷ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, İstanbul, 1987, s. 12-14, 16, 19

³¹⁸ Abdullah Saydam, "Orta Anadolu'da Aşiretlerin İskânı (1839-1853), Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun, 1993, s. 229.

³¹⁹ Cengiz Orhonlu, a.g.e., s. 35.

terkedilmiştir. Gerek bu hususa hal çaresi olmak ve gerekse hâlâ Anadolu ve Suriye’de konar-göçer hayat yaşamakta devam eden ve zaman zaman yerleşik halka büyük zararlar yapan aşiretler yerleştirme ve iskân etme devlet adamları tarafında düşünölmeye başlanmıştır. Devlet, aşiretleri şü gaye ile iskâna teşebbüs etmiştir:

a-Konar-göçer hayat tarzları dolayısıyla yerleşik halka zarar yapmalarını önlemek,

b-Harap ve boş olan iskân merkezlerinin imar edilmelerini ve ekilmeyen toprakların işlenmesini temin etmek,

c-Devlet tarafında kontrol edilmesi zor olan şakî gruplarına karşı bir emniyet unsuru olarak set vazifesi görmelerini sağlamak.³²⁰

Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyılda da iskân teşebbüslerinin devam ettiğine şahit olunmaktadır. Özellikle uzun savaşlar sebebiyle meydana gelen iktisadî buhranlar, çeşitli iç karışıklıklar ve devlete yeni gelir kaynakları elde etmek gayesi ile harap ve boş alanların ziraata açılmasının sağlanması için bu yüzyılda da aşiretler iskân edilmeye çalışılmıştır.³²¹

Nitekim 1759 tarihli bir belgeden Çorum’da meskûn Lek, Araplı, Dedesli, Salmanlı ve Kavli gibi aşiretlerin “*emlak ve arâzi sahibi, hars ve zer’ yapan çift sahipleri olup yerli ve yurtlu misüllü*” buldukları anlaşılmaktadır.³²² Buna göre, Çorum’da aşiretlerin çoğunun köyler kurarak yerleştikleri ve çiftçilik ile uğraştıkları söylenebilir. Zaten Selçuklular döneminde bile Danişmendiye vilâyeti olarak bilinen Kayseri, Sivas, Niksar, Tokat, Sinop ve Çorum çevrelerinde hakim olan yaşayış tarzı yerleşik hayat olup, göçebelik ikinci sırada geliyordu.³²³

³²⁰ Cengiz Orhonlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı”, Türk Kültürü, XV/1-2, Ankara, 1976, s. 273, 274.

³²¹ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988, s. 28-42.

³²² BOA. Cevdet Dâhiliye, 4296.

³²³ Mustafa Akdağ, a.g.e., C.1, s. 74, 75.

Tanzimat dönemine gelindiğinde Çorum bölgesinde 16 değişik aşîretin dağınık olarak iskan edilmiş olduğu görülmektedir.³²⁴ Bunların başında eski tarihlerden beri Çorum toprağında bulunan idarî, malî işleri Çorum'daki görevliler tarafından idare edilen Dedesli, Cihanbeyli,³²⁵ Kuyumcu³²⁶ ve Lek³²⁷ aşîretleri gelmektedir. Bunlardan başka, Çorum toprağında oturup arâzi, emlak ve mal sahibi olan ancak idarî ve malî işleri başka kazalar tarafından yürütülen aşîretlerde bulunmaktaydı. Arap,³²⁸ Kavli,³²⁹ Ceceli,³³⁰ Hatal,³³¹ Alamashı,³³² Kutlu,³³³ Çorum Ekrâdı, Çayan Yörüğü,³³⁴ Ballı Yörüğü,³³⁵ ve İnallı³³⁶ aşîretleri bu şekilde idare edilmekteydi. Bunların dışında Çorum'da, Çakallı,³³⁷ Şeyhbızınlı³³⁸ aşîretlerine ait köylerde bulunmakta idi. Çiftçilikle uğraşan bu aşîretler eskiden beri aşar vergilerini Çorum kazasına vermelerine rağmen, idarî olarak bağlı oldukları yerler farklıydı. Bunlardan Arap aşîreti Yozgat, Ceceli, Hatal, Alamashı, Kutluca aşîretleri Yeniil voyvodalığına, Çorum Ekrâdı Kırşehir'e, Çayan, Ballı

³²⁴ BOA. Meclis-i Vâlâ, 15/43.

³²⁵ Göçebe Türkmen ekrâdı taifesinden olan Cihanbeyli aşîreti, Çorum dışında Erzurum, Malatya Rakka, Ankara, Kütahya, Kars, Çıldır, Sivas, Çerkes, Harput, Diyarbakır, İskilip, Akşehir, Konya, Bozok, Amasya Kastamonu, Yeniil, Çermik, Çankırı gibi kazalarda meskûn idiler. Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivine Gore, Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşîret ve Cemaatler, İstanbul, 1979, s. 69.

³²⁶ Konar-göçer Türkmen cemaatidir. Çankırı, Tarsus, Karahisar-i Şarki sancakları ile Maraş, Ordu kazalarında bu aşîret bulunuyordu. Cevdet Türkay, a.g.e., s. 458.

³²⁷ Göçebe ekrâd taifesinden olup, Çorum dışında Karaman, Konya, Sultanönü, Niğde, Kayseri, Zamantı, Harmancık, Kırşehir ve Çukurova bölgelerinde sakin idiler. C. Türkay, a.g.e., s. 114

³²⁸ Yörüğü taifesindedir. Araplar, Araplı, Araplı da denilmektedir. Mardin, Maraş, Bozok, Anamur, Siverek ve Zülkadriye kazalarında da sakin idiler. C. Türkay, a.g.e., s. 50

³²⁹ Konar-göçer ekrâd taifesinden olup, Kavilü, Kavilli olarak ta adlandırılmaktadır. Çorum dışında, Sivas, Tirhal, Mecidözü, Rakka, Kerker, Amasya Çarsacak, Bozok, Tokat ve Çemişkezek kazalarında da yaşamaktadırlar. C. Türkay, a.g.e. s. 103

³³⁰ Türkmen taifesinden olup, İskilip, Ayaş ve Antakya kazalarında sakin idiler. C. Türkay, a.g.e.s. 67

³³¹ Yörüğü taifesinden olup, Çorum dışında Karaman ve Maraş da sakin idiler. C. Türkay, a.g.e. s. 411

³³² Konar-göçer Türkmen taifesindedir. Yeniil ve Sivas'da meskûn idiler.. C. Türkay, a.g.e., s. 49

³³³ Kutluca, Kutlucalı, Kutlucalı da denilen bu aşîret yörüğü taifesindedir.. Türkay, a.g.e. s. 556

³³⁴ Türkmen taifesinden olup, Çayanlı, Çayanlı da denilmektedir. İnsuyu (Konya), İçel, Karaman da sakin idiler. C. Türkay, a.g.e. s. 71

³³⁵ Konar-göçer ekrâd taifesinden olup, Ballu, Balluca, Ballıca isimleriyle de anılmaktadırlar. Çankırı, Zile, Sivas, Turhal, Mecitözü, Arapgir ve Keban gibi kazalarda da meskûn idiler. C. Türkay, a.g.e., s. 54

³³⁶ Türkmen taifesinden olup, Çorum dışında Adana, Ankara, Sis, Maraş, Bozok, Rakka, Çankırı, Sivas, Şabanözü ve Anamur gibi yerlerde de bulunuyorlardı. C. Türkay, a.g.e. s. 94

³³⁷ Çakallar, Çakallı da denilen bu aşîret konar-göçer Türkmen taifesindedir. Urfa, Malatya Behisni, Maraş, Musul ve Hamid de sakin idiler. C. Türkay, a.g.e. s. 71

³³⁸ Ekrâd taifesinden olup, Kütahya, İskilip, Palu, Geyve, Haymana, Mardin, Rakka, Ankara, Diyarbakır ve Erzurum da sakin idiler. C. Türkay, a.g.e., s. 154

Yörükleri, Zile'ye ve İnallü Yörüğanı Sivas'a merbut idi. Aşîretlerin oturdukları yerlerle buraların mesafeleri ise 12 ile 56 saat arasında değişmekteydi.³³⁹

Çorum kırsal nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Dedesli aşîreti, kaynaklarda Maraş Türkmenlerinden olan “*Gündeşli*” oymağına bağlı bir cemaat olarak tanımlanmaktadır. Oğuz ananesine göre ise, Gündeşli Türkmenlerini 24 Oğuz boyundan “*Eymir*” ile ilişkili görmekteyiz. Kaynaklarda Türkman Yörüğanı taifesinden şeklinde ifade edilen bu Türk aşîreti, yine “*Dedesi, Dedeşlü, Dedesli, Dede Sülü*” şekillerinde, Dedesli'nin bağlı olduğu boy ise “*Gündaş, Gündaşlı, Gündeş, Gündeşli v.b*” şekillerinde yazılmaktadır.³⁴⁰ Bu cemaât, Çorum'dan başka, Aksaray, Sivas, Çankırı, Rakka, Halep, Malatya, Antep, İskilip, Kangal, Çukurova, Keskin, Kırşehir gibi kazalarda da yaşamaktaydı.³⁴¹

Konar-göçerlerin teşekkülleri yapı itibarıyla değişik topluluklar olarak görünmektedir. Kuruluşlarını Cengiz Orhonlu şu şekilde sınıflandırmıştır.³⁴² 1-Bir boydan ibaret olan tek başına ve müstakil bir teşekkül halinde bulunanlar; 2- Bir boydan ayrılmış ve zamanla türeyerek sayıları dörtten on altıya yahut daha fazla olan oymaklar grubu. Umumiyetle reislerinin ismi ile adlandırılmaktadır. Dedesli aşîreti de bu sınıfa dahil olup reisleri olan “*Dede Sülü*”ye izâfeten bu şekilde adlandırılmıştır. 3-Federasyon şekli gösteren teşekküller, bunlar ana kuruluşlardan ayrılmış olan çeşitli oymakların bir araya gelmesinden meydana gelmişlerdir

Bu aşîret 1726 tarihinde Maraş civarında yerleştirildikleri halde, etrafta bulunan köylerde birçok zararlar yaptıklarından gösterilen yerlere gitmeyip etrafta bulunan diğer aşîretler arasına katılarak verilen emri dinlememişlerdir. Bir taraftan devlet, diğer taraftan da etrafta bulunan diğer aşîretler tarafından yapılan tazyik üzerine Dedesli aşîreti Anadolu içlerine dağılmış ve büyük bir parçası Çorum'un şimalinde bulunan Kızılırmak nehrinin güney ve kuzey sahillerine

³³⁹ ÇSS., 1-16/9.

³⁴⁰ Abdullah Gündoğdu, “Çorum'da Bir Türk Aşîreti: Dedesli”, OTAM, S. 3, Ankara, 1992, s. 211, 212

³⁴¹ Cevdet Türkay, a.g.e., s. 324.

³⁴² Cengiz Orhonlu, a.g.e., s. 15, 16.

yerleşmişlerdir. Bu bölgede yerleşen Dedesliler Çorum'un 21 yerinde kendilerine kışlak ve yaylak temin etmişlerdir.³⁴³

Tablo-18. Çorumda Dedesli Aşîretinin Kurduğu Köyler

Köy Adı	Hane Sayısı		Köy Adı	Hane Sayısı	
	1844 Yılında ³⁴⁴	1854 Yılında ³⁴⁵		1844	1854
Akdam	16	13	Hızırlı	16	7
Aksofu	3	-	İğdeli	16	14
Akviran	-	2	İnalözü	22	18
Aşlıarmut	17	17	Karakeçili	7	6
Boztepe	4	8	Kertme	12	22
Çeltek	-	7	Kılıçdere	7	13
Çerfenli	7	5	Kızağlı	20	19
Dere	19	12	Kızılkır	6	7
Eskiviran	12	11	Saz ³⁴⁶	-	-
Ferhadlı	11	13	Suretli	-	17
Gevanlı	5	4	Sülüklü	5	4
Hacı Ahmet	9	6	Turanlı	-	6
Hacıbey	9	21	Tutpınar	24	18
Hasandegin	-	26	Yeniviran	-	12
Toplam				247	308

Dedesli aşîretinin meskun oldukları 28 köyün varlığı, bu aşîretin XIX. yüzyılda tamamen yerleşik hayata geçtiğini göstermektedir. Çorum bölgesinde bulunan aşîretler içerisinde en kalabalık olanının kendilerine bağlı köy sayısından ve verdikleri vergilerden Dedesli aşîreti olduğu âşikârdır. 1845 senesinde Çorum'a tevzî edilen karantina vergisinde adı geçen aşîretlerin arasında 2475 kuruşla en fazla vergi tarh edilen Dedesli idi.³⁴⁷ 1854 tarihinde Dedesli aşîreti ahâlilerinin, ser-muhtarları Osman Bey'i da'vâ ettikleri görülmektedir. Aşîret ahâlisi, ser-muhtarın zimmetinde beş yıllık muhâsabeleri olduğu iddiasıyla mahkemeye başvurmuşlardır. Muhâsabelerinin kontrol edilmesi neticesinde, ser-muhtar suçlu bulunarak azledilmiştir. Bunun üzerine aşîretin toplam vergisi ve her köyün hissesine düşen miktar ile köylerin hâne sayılarını gösterir bir liste hazırlanmıştır. Bu dönemde Dedesli aşîreti dokuz muhtarlıktan oluşan bir ser-

³⁴³ Neşet Köseoğlu, "Çorum'da Dedesli Aşîreti", ÇD, S. 44, 1944, s. 1309, 1310.

³⁴⁴ BOA. ML. VRD .TMT. 579 (Akdam), s. 2-5; 571 (Aksofu), s. 2 ; 523 (Aşlıarmut), s. 2-4; 445 (Boztepe), s. 2-3; 439 (Çerfenli, Hacı Ahmed, Sülüklü) s.2- 4, 5-10, 11-12; 434 (Dere, Hacıbey , s.1-4, 5-7; 407 (Eskiviran), s. 2-5; 481 (Ferhadlı), s. 2-3; 468 (Gevanlı), s. 2-3; 430 (Hızırlı) s. 2-5; 548 (İğdeli) s. 2-4; 424 (İnalözü) s. 2-6; 485 (Karakeçili, Kızılkır) s.2-6; 442 (Kertme) s.2-3; 529 (Kılıçdere) s. 2-3; 435 (Kızağlı) s. 2-5; 475 (Tutpınar) s. 2-6

³⁴⁵ Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s 307, 308

³⁴⁶ ÇŞS. 3-132/73; 5-193/99.

³⁴⁷ ÇŞS. 1-298/135.

muhtarlık ile yönetilmekteydi. 1854 yılında Dedesli aşîretine bağlı 28 köyde 308 hâne bulunmaktaydı. Bunlar 30324 kuruş vergi vermekteydiler. On senelik bir dönemde bazı köylerde nüfusun azaldığı bazılarında da arttığı görülmektedir.³⁴⁸

1845 tarihinde tarh edilen karantina vergisi oranlarına göre, Dedesli aşîretinden sonra en fazla vergi 1683.5 kuruşla Kuyumcu aşîreti hissesine isabet etmiştir.³⁴⁹ Çorum'da bulunan diğer bir aşîret olan Çakallı aşîretinin kadim mahalleri Harput eyâleti dahilinde idi. Bunlardan bir kısmı daha önce Çorum ve Osmancık kazalarına gelip yerleşmişlerdi. Buralara yerleşenler 1846 senesine kadar ağnâm ve diğer vergilerini her sene Behisni mal sandığına teslim ediyorlardı. Bu vergiler 1848 yılından itibaren ise mezkûr kazalar müdürleri tarafından tahsil edilmeye başlanmış ve durum Harput valiliğine bildirilmişti.³⁵⁰ Çorum'da bulunan bu hâneler, 1860 Temmuzunda aynı aşîretin Amasya sancağında bulunanları tarafından celb edilmeye çalışılmaktaydı. Bunun üzerine Amasya mutasarrıflığına bu hânelerin meskûn oldukları mahallere iskân edilmesi ve nüfuslarının bildirilmesi konusunda bir yazı gönderilmiştir. Yapılan tahkîkâtta bu aşîretin Çorum kazasında 45 hânedede büyük ve küçük 149 erkek, Osmancık kazasında 9 hânedede 33 erkek, toplam 54 hânedede 182 nefer nüfusu bulunduğu anlaşılmıştır.³⁵¹

Yine Çorum'da Haremeyn aşîretine bağlı köylerin de olduğu Yeniil kaymakamlığına yazılan bir belgeden anlaşılmaktadır. 1848'de Çorum'da bulunan Haremeyn aşîretine bağlı köylerin a'sârının kazaya gönderilmemesi üzerine, tesviyesi talep edilmekteydi. Her ne kadar bu aşîret Çorum'da meskûn idiyse de merbûbiyyet ve idareleri Yeniil kaymakamlığı tarafından yürütülmekteydi.³⁵² Çorum'a dışarıdan gelerek sakin olan aşîretler, Beni Huneyn, Hassa-ı Yeniil ve Türkmen-i Halep mukataâlarına bağlı idiler.³⁵³

³⁴⁸ Abdullah Gündoğdu, a.g.m., s. 217

³⁴⁹ ÇŞS. 1-298/135.

³⁵⁰ BOA. A.MKT. MHM. 7/93.

³⁵¹ BOA. A.MKT.UM.416/82.Bu Aşîretin bir kısmı da Amasya'ya bağlı Zeytin kazasında meskûn idi.

³⁵² BOA. AMK.UM. 425/69.

³⁵³ BOA. Cevdet Dâhiliye, 10306.

Tablo-19. Çorum'da Bazı Aşiretlerin Kurdukları Köyler

Köy Adı	Köyü Kuran Aşiret	Köy Adı	Köyü Kuran Aşiret
Sapa	Kuyumcu Aşireti	Kınık Deliler	Cihanbeyli Aşireti
Çayhatap	Kuyumcu Aşireti	Tatar	Cihanbeyli Aşireti
Hamdi	Kuyumcu Aşireti	Elbiz	Cihanbeyli Aşireti ³⁵⁴
Sarınbey	Kuyumcu Aşireti ³⁵⁵	Yerli	Arap Aşireti
Hacı Osman	Alamaslı Aşireti	Hacı Bayram	Arap Aşireti
Harhar	Alamaslı Aşireti	Anbarcı	Arap Aşireti
İbrahimoğlu	Alamaslı Aşireti	Pirlü	Arap Aşireti ³⁵⁶
Ortakışla	Alamaslı Aşireti ³⁵⁷	Karapınar	Şeyhbızınlı Aşireti ³⁵⁸
Sarıyar	Çakallı Aşireti ³⁵⁹		

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti iskan meseleleri üzerinde daha ciddi olarak eğilmiştir. Aşiret reislerine buldukları eyâlet valisi tarafından birer mühür verilerek, aşiret halkından başka yere gitmek isteyenlere, kefil göstermek şartıyla, mürur tezkiresi verme usûlü tatbik edilmeye başlandı. 1842'de aşiretlerin yaylak ve kışlak için başka yerlere gitmeyerek buldukları sancak ve kazada bulunan geniş topraklarda bu ihtiyaçlarını karşılamaları yoluna gidildi. İskan edilen aşiretler için müstakil köyler kurulurken, bir kısmı da mevcut köyler içine dağıtıldı.³⁶⁰ 1845 Şubatında Ankara eyâletine gönderilen bir yazıda, eyâlet dahilinde bulunan bütün aşiret ve ekrâd taifesinin iskân edilmesi istenmekte idi. Bu aşiretler arasında Cihanbeyli ve tevâbi' olan 7 boy bulunmaktaydı.³⁶¹

Bütün bunlar dikkate alınarak Tanzimat'ın başlarında Çorum'da bulunan aşiretlerden Çorum Ekrâdı'nın idaresini kolaylaştırmak amacıyla Karahisar Demirli adı altında, zabtiyye ve malî işleri Amasya, şer'î işleri ise Çorum kazası niyâbeti tarafından yürütülen ve müstakil toprağı bulunmayan bir kaza ihdâs edilmiştir.³⁶²

³⁵⁴ ÇŞS. 4-200/79 ; 4-277/105 ; 4-390/143 ; 2-219/112.

³⁵⁵ ÇŞS. 3-91/53; 3-255/144; 3-531/250; 4-609/210 ; 2-37/18.

³⁵⁶ ÇŞS. 4-24/5 ; 3-505/239 ; 2-221/113 ; 2-220/112.

³⁵⁷ ÇŞS. 3-133/62; 1-390/195; 12-1376/244; 1-391/195.

³⁵⁸ ÇŞS. 14-106/105.

³⁵⁹ ÇŞS. 10-III-138/325.

³⁶⁰ Cengiz Orhonlu, a. g.m., s. 280- 282.

³⁶¹ BOA. Meclis-i Vâlâ, 2/7.

³⁶² BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, 18507.

1858 yılına gelindiğinde bu sistemin başarısız olduğu ortaya çıkmıştır. Bu aşiretten 200 kişi Çorum müdürlüğüne başvurarak kazalarıyla ilgili sorunlarını dile getirmişlerdir. Bunlar, kazanın küçük olması sebebiyle maaş vererek yabancı bir müdür istihdam edemediklerinden, maaşsız yerli bir müdür tarafından uzun süre idare edilmişlerdir. Müdürleri olan Nuri Bey haksız yere, 100 bin kuruş üzerinde masârif-i müdür ve diğer adlarla yıllık vergilerinin bir misli vergi tevzi³⁶³ ve tarh etmişti. Bu yüzden aşiretin ileri gelenleri bu vergileri vermeye tahammüllerinin olmadığı gibi Amasya'nın da uzak olmasından, müdürlüğün lağvıyla aşiretlerinin meskûn oldukları mahallere ilhâklarını talep etmişlerdir.³⁶³

Bu arada müdür Nuri Bey, Amasya meclisinde bulunan bazı a'zâlarla anlaşarak kendi yolsuzluğunu kapatmağa çalışmıştır. Nuri Bey, aşiretlerin diğerleri gibi dağınık olmadığını, müstakil bir kaza şeklinde hepsinin bir arada yaşadığını söyleyerek kazanın lağvını engelleme yoluna gitmiştir. Bunun üzerine aşiretlerin ileri gelenleri müstakil bir kaza olmadıkları gibi, karışık olarak buldukları köylerin dahi birbirlerine yakın olmayıp, dağınık bir şekilde bulunduğunu söylemişlerdir. Bu kişiler dağınık olarak meskûn oldukları köylerin isimleri ile kaç hâne olduğunu gösteren bir belgeyi de Çorum kaza müdürlüğüne sunmuşlardır. Buna göre, Çorum ekrâdı denilen aşiretin oluşturduğu kazada, 602 hâne bulunuyordu. Bu hânelerden 410'u Çorum, 120'si Budaközü, (Sungurlu) 32'si İskilip, 18'si Osmancık, 2'si Mecidözü ve 20'si de Kastamonu toprağında meskûndü.

Çorum kazasında 29 köyde 410 hâne ile yerleşik bir hayat sürdüren bu aşiretin yaklaşık 2000 nüfusu bulunuyordu. Müstakil olarak kurdukları köyler arasında Karaevli, Salur gibi, Oğuz boy isimlerinin bulunması, bunların arasında Türk aşiretlerinin de bulunduğuna işarettir. Bu yüzden Çorum ekrâdı denilen bu aşiretlerin tamamının Kürt olmadıkları ortaya çıkmaktadır.

³⁶³ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, 18507, Lef 1

Tablo-20. 1859'da Çorum Ekrâdının Çorum'da meskûn oldukları köyler ve hâne sayıları ³⁶⁴

Köy adı	Köylerdeki Hâne Sayıları	Köylerde karışık olarak buldukları diğer aşiretler
Kızılca Kışla	12	Hatal Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
Toğlu	5	Hatal Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
Büyük Yamadi	1	Hatal Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
Sarıcalar	1	Sarıcalar Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
Gübac ?	5	Dedesli Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
Çender	15	Dedesli Aşireti ile mahlût olarak meskûnlar
İnalözü	25	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Karadoğşa	10	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Tut	10	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Cerid	6	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Karaoğlu	4	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Yadıgın	2	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Kınık	2	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Bamcık ve Babaoğlu	20	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Sarıhasan	4	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Gökçekaya	8	Köydeki Türk hânelerle mahlût olarak meskûn
Demirşeyh	20	Alamash ve Türk hânelerle mahlût olarak
Böğrüoğlu	3	Kuyumcu Aşireti ile mahlût olarak meskûn
Deniz	18	Kuzulu ve Evcî Aşiretleri ile mahlût ve meskûn
Kötüköy ?	14	Müstakil
Üçoluk	6	Müstakil
İkizli	21	Müstakil
Karaevli	20	Müstakil
Kum Çelteği	25	Müstakil
Salur	30	Müstakil
Eşme	18	Müstakil
Karahisar	50	Müstakil
Narlı	55	Müstakil
Toplam	29	410

Neticede 1859 Eylülünde sâdir olan bir irâde ile bu aşiretlerin dağılık olması yanında, işlerin görülmesi ve vergilerin tahsilinde bazı karışıklıklar vukua geldiği anlaşıldığından, daha önce Haremeyn ve Cihanbeyli aşiretlerinin meskun oldukları mahallere iskan ettirilmesi gibi Karahisar Demirli kazası müdürlüğü lağv edilerek, Çorum ekradının da meskûn buldukları mahallere ilhâkına karar verilmiştir. Vergileri de iskan edilecekleri yerlerin vergilerine ilave edilmiştir. Müdürleri Nuri Bey tarafından ahâleden mugayir-i nizâm olarak topladığı rivayet olunan yüz bin kuruşunda muhâsebe ve muhâkemesinin yapılması hususu da ayrıca irâde de belirtilmiştir.³⁶⁵ Müdürlüğün lağvından sonra 602 hânenin vergi-yi

³⁶⁴ BOA. İrâde, Meclis-i Vâlâ, 18507, Lef 5.

³⁶⁵ BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ, 18507

mahsûsası olan 88745.5 kuruş ile bazı müdürlerin zimmetlerinde kalan 90 bin kuruş bakayânın beraber tahsil edilmesine karar verilmiştir. Bu meblağlar, 1860 senesinden itibaren aşîretlerin meskûn oldukları kazaların vergisine ilave edilmiştir.³⁶⁶

Bunun yanında 1849 Ocağında Amasya ve Çorum sancaklarında konar-göçer 63 hânenin kolaylıkla yerleştirilmesiyle ahâlinin bunların zararından kurtularak emniyet ve âsâyîşleri sağlanmıştır. Konar-göçerlerin çadır ve çerkeleri de alınarak yerlerini terk etmeleri önlenmek istenmiştir.³⁶⁷

Sicillerdeki kayıtlara göre, bir yere meskun edilmeyen aşîretler için hayme-nişîn tabiri kullanılmaktaydı. 1902 Ağustosunda, Mecitözü kazasına tabi Teslim köyü civarında Aydınli aşîretinden³⁶⁸ 1906 Şubatında da Çorum'da Tonbuşoğlu Çiftliği köyü civarında Sağancı aşîretinden bazı hanelerin hayme-nişîn olarak çadırlarda yaşadığı görülmektedir.³⁶⁹ Yine Sağancı aşîretin Kürt aşîreti olduğu sicildeki 1905 tarihli bir nikâh hüccetinden anlaşılmaktadır.³⁷⁰ Bir başka hayme-nişîn aşîret ise Kırkdilim köyü civarında bulunan Bazıklı aşîreti idi.³⁷¹

1879 yılında teşkilât-ı vilâyet komisyonu başkanlığı, yeni vilâyet yapılanmasında, Ankara vilâyeti dahilinde kâin Dedesli, Arap ve Yörük aşîretlerinin idaresini Çorum kazasına vermek istemiştir. Ancak ahâli Çorum'a uzak mahallerde meskûn olduklarını belirterek İskilip'e ilhâkın daha uygun olacağını belirtmişlerdir. Yeni teşkilatlanmanın uzun süre alacağı göz önüne alınarak bu istek kabul edilmiş, bütün köyler ve karargâhlar münâsib ve yakın merkezlere verilip aşîretlerin işlerinde kolaylık sağlanmak istenmiştir. Bu durum Ankara ve Kastamonu vilâyetlerine de bir irâde ile bildirilmiştir.³⁷²

³⁶⁶ BOA. A. MKT. MHM. 183/65.

³⁶⁷ BOA. İrâde Dâhiliye, 11195.

³⁶⁸ ÇSS. 15-343/96.

³⁶⁹ ÇSS. 15-III-226/216; 15-III-301/244.

³⁷⁰ ÇSS. 16-II-66/32.

³⁷¹ ÇSS. 14-13/71.

³⁷² BOA. İrâde, Şûrâ-yı Devlet, 2657.

Aşiretlere tabi köylerde yaşayan kişilerin bıraktıkları tereke kayıtlarından sıradan bir aşiret mensûbunun sahip olduğu mal varlığı ve yaşam biçimi hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu kayıtlarda hemen hepsinin evleri ve çift öküzlerinin yanında büyük ve küçükbaş hayvanlar ile tohumluk buğday ve arpalarının bulunması, yerleşik hayatın kökleştiğini göstermektedir. Bütün bunların yanında bazı terekelerde çadırında bulunması konar-göçer izlerin hala canlı olduğunun da delilidir.³⁷³ 1864 Ağustosunda Dedesli aşiretine tabi Saz köyünden İsmail b. Yusuf'un 32896 kuruşluk terekesinde 300 kuruş değerinde bir çadır mevcuttu.³⁷⁴

Çorum'da bulunan aşiretlerin hemen hepsinin yerleşik hayata geçmesi sebebiyle Tanzimat döneminde bunların yaptığı herhangi bir şekâvet olayına rastlanılmamıştır. Ancak daha önceki yıllarda Lek, Arap, Dedesli, Salmanlı ve Kavli aşiretlerinden bazı kişiler yol kesme, adam öldürme gibi eşkıyâlık faaliyetlerinde buldukları görülmektedir. 1759 yılında bu aşiretlerden Çorum ahâlisinin şikayetçi olduğu görülmektedir. Bunun üzerine Dedesli, Salmanlı ve Arap aşiretlerinin kadimi ikametgâhları olan Kırşehir ve Çukurova'ya, Kavli aşiretinin de Çarsacak'a nakilleri bir fermanla Çorum sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya bildirilmiştir. Ancak bu aşiretlerin Çorum sancağı dahilinde köylerde yerleştikleri ve yer ve yurt sahipleri oldukları belirtilerek, bunun mümkün olmadığı Sivas valisi tarafından merkeze bildirilmiştir. Bunun üzerine aşiretler içinde bu işleri yapanların cezalandırılması yoluna gidilmiştir.³⁷⁵

³⁷³ ÇSS. 3-113/62; 14-206/105; 10-III-138/325 ; 1-69/43.

³⁷⁴ ÇSS. 3-132/73.

³⁷⁵ BOA. Cevdet Dâhiliye, 4296.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ, SOSYAL VE RESMÎ YAPILAR

A- DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

Osmanlı şehirlerin kurulması ve gelişmesinde, ülkenin sosyal ve iktisadî hayatında, vakıf yoluyla kurulup idare edilmekte olan “*imâret sistemi*” denilen bir tesisler bütününe büyük rol oynadığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti’nde câmi ve diğer dinî müesseselerinin kuruluş, gelişme ve faaliyetlerini daha iyi anlamak için Osmanlı imâret sisteminin bilinmesi gerekmektedir. Kısaca bu imâret sistemi içerisinde, câmi, medrese, hastane, aşhâne, misafirhâne, hanigâh, kütüphâne, kahvehâne, türbeler, hamam, kapalı çarşılar, bayram ve pazar yerleri gibi müesseseler bir arada bulunuyordu. Bu müesseseleri hep hayır sahipleri yapar, idarelerini temin eder ve memuriyetlerini idame için de yanlarında ve daha başka yerlerde birçok irâd ve akar yaptırarak hem kendi imâretine varidât bulurlar hem de şehir ve kasabaların imârına hizmet ederlerdi. Bunların idare şekline vakıf denilirdi. İmâret yapmakta ve idare etmekte, tamirde, memurlarını beslemekte devlet bütçesinden bir para çıkmazdı. Halk da imâretin bütün parçalarının her türlü hizmet ve yardımından bedava istifade ederdi. Bu sistem en mükemmel şeklini Kanunî devrinde almıştır.¹ Modernleşme döneminde bu geleneksel yapıya, şehirlerin idare edildiği resmî kurumların eklendiği görülmektedir.

1- İbadet Yerleri

a- Câmiler:

İslâm şehrinin çekirdeğini oluşturan ve toplumun gelişmesinde önemli bir rolü bulunan câmiler mimarî yapı olarak dinî eserlerin başında gelirler. Câmi, İslâm şehrinde şehir merkezini belirleyen birinci derecede bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.² Osmanlı şehirlerinde câmi imâret sisteminin en önemli kısmını teşkil ediyordu. Câmi imâretin tam ortasında ve seçilen yerin en hakim

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul, 1939; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, S. 1-2, 1962-1963, s. 239-297.

² Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995, s. 103.

noktasında bulunur, imâretin öteki parçaları bunun etrafında dizilirdi.³ Kendisine verilen Arapça isminden de anlaşılacağı gibi câmi, halkı toplayan veya halkın toplantı yeri manalarına gelmektedir. Bu yüzden içtimâî müesseselerimizin başında gelen câmiler, hem ibadet yeri, hem de cemâatin toplu bulunması sebebiyle memleket, muhit ve mahalleye ait işlerin görüşülüp karara bağlandığı yerdî. Câmi sosyal bir kurum olarak büyük bir öneme hâizdi ve Osmanlılarda mahallenin odak noktasını teşkil ediyordu.⁴

Çorum'daki câmilerde diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, halkın toplandığı, birbiriyle görüştüğü yerlerdi. Mahalleyi meydana getiren câmi cemâati idi. Genellikle her biri bir mahalleye ismini vermiş olan câmi ve mescidler yaptırınların adını taşımaktadır. Evliya Çelebi Çorum'da 42 câmi ve mescid bulunduğunu zikrederek sadece Sultan Alaeddin, (Ulu Câmi), Tahıl Pazarı, Bey, Defterdar, Ağa ve Medrese câmilerinin adını vermektedir.⁵ Çorum'da 1893'te 23 minareli câmi ve 20 mescid,⁶ 1900'de 23 minareli ve 3 minaresiz 27 câmi ile 21 mescid,⁷ 1907'de ise 37 câmi bulunmaktaydı.⁸

Abdibey (Abdi Ağa) Câmii: Akpınar mahallesinde bulunan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiği bilinmemektedir. Câmi 1708'de mevcut olup,⁹ bânisi de Abdi Ağa idi.¹⁰ Şer'îyye sicillerinde ise sadece 19 Ocak 1888 tarihli bir belgede geçmektedir. Bu kayda göre, câminin Yazı Çiftlik köyünde bir adet değirmen ve Karapürçek köyü malikânesinde rub' hisse ile vakıf yerleri bulunup câmi vakfının mütevellisi Hacı Ebubekr idi.¹¹ Câmi vakfından olan bu değirmen 1772 tarihinden beri faaliyette idi.¹²

Aynalizâde Mustafa Efendi Câmii: Accel-i Evveli mahallesindedir. Aynalizâde Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. Câmi ile ilgili en eski kayıt 1723 tarihli bir belgedir.¹³

³ Osman Ergin, a.g.e., s. 19.

⁴ Ziya Kazıcı, Vakıflar, İstanbul, 1985, s. 105.

⁵ Evliya Çelebi, Seyahâtnâme, C. 2, Dersaadet, 1314, s. 408.

⁶ BOA. İrade Hususi, 1311 5/26.

⁷ SVA. 1318, s. 259.

⁸ SVA. 1325, s. 294.

⁹ VGMA. HD.1133, s. 128. Câminin bu tarihte, 1 akçe günlük ile imamı İbrahim Efendi idi.

¹⁰ VGMA. HD. 1083, s. 131.

¹¹ ÇŞS. 11-I-104/50.

¹² VGMA. HD. 1084, s. 4.

¹³ VGMA. HD. 1119, s. 10 Osman Efendi, günlük 1 akçe ile câmide imam idi.

Azab Ahmed Câmii: Kayıtlara göre halkın yardımlarıyla 10 Mayıs 1904'te mahalle mescidine minber konulmasıyla câmiye çevrilmiştir. Mahalle muhtarı Fakioğlu İzzet Efendi ile beş mahalle sakini şer'î mahkemeye başvurarak, mahallelerinde ve civarda cuma ve bayram namazı kılınacak câmi bulunmadığını ve kış günlerinde meşakkat çektiklerini ifade ederek, mahallelerinde bulunan Yukarı Mescid'in câmi yapılmasını talep etmişlerdir. Vakfedilen 1000 kuruşun senevî gelirinden hatibine, 120 kuruş verilmek suretiyle vakfiye tanzim edilerek, mahallelinin bu isteği kabul edilmiştir.¹⁴ Dikdörtgen bir plan arz eden câminin üzeri, düz ahşap bir çatı ile örtülü olup duvarları tamamen kerpiçtir.¹⁵

Baltalı Câmii: Günümüzde Mecitözü yolu üzerinde bulunan bu câmi, şer'îye sicillerinde geçen iki belgeye göre, Atçı Ali Sâni mahallesinde idi. 1896 Ekiminde câminin ve çeşmelerinin mütevellisi olmadığından Kazancıoğlu Hacı Hasan b. Hacı Ali, müteveli tayin edilmiştir.¹⁶ Dikdörtgen plan gösteren yapının üzeri düz bir ahşap çatı ile örtülüdür. Tek şerefeli olan minaresinin gövde kısmı tuğladan yapılmıştır.¹⁷

Burhan Kethüda Câmii: Hayrat sahiplerinin bina ettiği câminin yapılış tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak 1706 yılında câmi olarak kayıtlarda geçmektedir.¹⁸

Câmi-i Kebîr (Ulu Câmii), Sultan Murad Han Câmii: Çorum şehrinde Selçuklu döneminin sonuna ait eserlerden biri bu câmideki 1307 tarihli minberdir. Bu minberin varlığına dayanılarak câminin, XIII. yüzyıl sonlarında, III. Alaeddin Keykubad döneminde yapıldığı söylenebilir.¹⁹ Câmi-i Kebîr için yapılmadığı belirtilen minberin nereden, ne zaman nakledildiği kesin olarak bilinmemektedir. Halk arasındaki rivayete göre, minber Alaca'nın Kalehisar (Karahisar) köyündeki, yıkılmış bulunan bir câmiden getirilmiştir. Gerek Selçuklular, gerek Beylikler zamanında, Çorum'un sönük bir kasaba olmasına mukâbil, Demirli Karahisar'ın

¹⁴ ÇŞS.15-III-299/243; 15-III- 300/244.

¹⁵ Yüksel Çağlar, Çorumdaki Türk Eserleri, Basılmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü Türk-İslâm Sanatı Kürsüsü, İstanbul, 1969, s. 25.

¹⁶ ÇŞS. 14-152/119; ÇŞS.12-1298/221.

¹⁷ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 21.

¹⁸ VGMA. HD.1133, s.128 Câmide Hüseyin Mehmed hatiblik yapıyordu.

¹⁹ Ömer Bakırer, "Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 65.

mühim bir idarî merkez olduğu bilinmektedir. Çorum'da XIII. ve XIV. yüzyıllara ait abidevî bir eser mevcut olmadığı halde, Karahisar'da günümüze harabeleri ulaşan dikkate değer yapılar bulunmaktadır.²⁰ 1726 tarihli bir vakfiye kaydından bu câminin Sultan Alaeddîn Keykubad'ın azadlı kölelerinden Hayreddîn Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.²¹ Bu câmi Osmanlı belgelerinde ilk kez 1455 tarihli bir vakıf kaydında karşımıza çıkmaktadır.²² Evliya Çelebi, Kanunî Süleyman'ın câmiyi tamir ettirdiğini zikrederek, çarşı içinde Mimar Sinan tarzı bir yapı olmasından ve cemâatinin çokluğundan söz etmektedir.²³ Daha sonra Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında yeniden yaptırılarak Murad-ı Râbi' Câmii ismini almıştır. Câmide çok sayıda dinî görevli hizmet vermekte idi. 1697 yılında 1 akçe günlükle câmide kayyumluk yapan Yusuf'un görevi bırakmasıyla yerine Abdullah tayin edilmiştir.²⁴

17 Haziran 1906 senesinde câminin cemâatinin çoğalması üzerine tarz-ı aslisine halel gelmemek üzere son cemâat mahalli genişletilmiştir. Yapılan keşif sonucunda sarfi lazım gelen 39011 kuruşun 1906 yılı bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir.²⁵ Son cemâat yerindeki kapının üzerinde bulunan kitabeye göre de bu tamir ancak 1911 yılında tamamlanabilmiştir. Dolayısıyla câmi bu tamirler neticesinde günümüze, ilk orijinal şeklini tamamen kaybederek ulaşmıştır.²⁶

Çakır (İbrahim Ağa) Câmii: Çakır mahallesindeki bu câmiyi, İbrahim Ağa yaptırmıştır. Yapılış tarihi hakkında bilgi yoktur. Ancak 1705 senesine ait belgelerde câmi olduğu anlaşılmaktadır.²⁷

Çiftlik Câmii: Yapılış tarihi belli olmayan, ancak 1732 tarihinde mescid olarak kayıtlarda yer alan²⁸ bu eser, 1810 yılında minber konularak ve hatib tayin

²⁰ Haluk Karamağaralı, "Çorum Ulu Câmindeki Minber", Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, İstanbul, 1965 s. 120. Câmının minberinin özellikleri için bkz. M.Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, S.5, Ankara 1962, s. 59, 60.

²¹ VGMA. VD. 484, s. 134.

²² S. Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu) İstanbul, 1994, s. 45.

²³ Evliya Çelebi a.g.e., s. 408. Bu bilgiye başka bir kaynak da rastlayamadık.

²⁴ ÇŞS. 9-278/174; BOA. İrade Evkâf, 16.

²⁵ BOA. İrade Evkâf, 16, Ulu caminin fotoğrafı için bkz. Ek. 9.

²⁶ Abdulkadir Dündar, Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmâr Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl), Ankara, 2000, s. 216. Bu kitabede işbu son cemâat mahalli Hazine-i Evkâf tahsisâtı ve ashâb-ı hayrın îanat-ı nakdiyesiyle inşa edilmiştir. Fi 2 Zilhicce sene 1329/Aralık 1911

²⁷ VGMA. HD.1133, s. 28 Câmide Hasan Efendi günlük yarım akçe ile imamlık yapıyordu.

²⁸ VGMA. HD. 1094, s. 45. İmamlık görevini bu tarihte Süleyman Efendi yapıyordu.

edilerek câmiye çevrilmiştir.²⁹ 1890'da câmi vakfının mütevelliliğini Mehmed b. Ömer yapıyordu.³⁰

Defterdâr Abdülbâkî Paşa Câmii: Şeyh Eyüb mahallesindedir. Defterdar Abdülbâkî Paşa bina ve inşâ ettirmiştir. Kitabesi olmadığından yapım tarihi belli değildir. Ancak 1706 tarihli bir kayıta adının geçmesi câminin eski bir yapı olduğunu göstermektedir.³¹ Daha sonra birkaç kez tamir görmüştür. En son 1886'da Veliyüddin Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.³² 25 Temmuz 1864 tarihinden itibaren câminin dinî hizmetlerini Veliyüddin Paşa ibni el-Hac Hüseyin Ağa ailesi yapıyordu.³³ 1908 Aralık ayında câminin mütevellisi ve imamı Veliyüddin Paşa'nın oğlu Esad Efendi mahalle ahâlîsinin şikayeti ile azledilmiştir.³⁴ Câmi tamamen kârgîr olan dört duvardan ibarettir. Üst örtüsü ise düz ahşab çatıdır.³⁵

Devehâne Câmii: Çöplü mahallesindedir. 1755 tarihli bir belgeden, Ümmühan Hatun adlı birisi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.³⁶ Şer'iyye sicillerinde ise sadece 9 Mart 1890 tarihli bir belgede adı zikredilmiştir. Câminin minaresinin tamiri için bir terekede 100 kuruş vasiyet edildiği görülmektedir.³⁷ Câmi plan bakımından dikdörtgen bir şekildedir. Tamamen kerpiçten yapılmış dört duvar halindeki binanın üstü kiremitli düz ahşab çatı ile örtülmüştür. Ahşab olan minare tek şerefeli olarak kare bir kâide üzerine inşâ edilmiştir.³⁸

Fatıma Bacı Mahallesi Câmii: 1705 tarihinde mescid olan bu eserin ne zaman câmiye çevrildiği belli değildir.³⁹ 1872 Mayıs ayında câmi olarak kayıtlarda yer alan câminin vakıf parasının mütevellisi Duhancı Ali Ağa b. Halil idi.⁴⁰

Gülabibey (Han) Câmii: Tepecik mahallesinde bulunan câminin kitabesi olmadığından ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fakat câmiye ismini veren Gülabibey, Çorum sancakbeyi olup İnebahtı deniz savaşına katılmış

²⁹ VGMA. HD.568, s. 30.

³⁰ ÇŞS. 11-II-137/180.

³¹ VGMA.HD.1133/128. Bu tarihte günlük 1 akçe ile Şeyh Mehmed imamet görevini yapıyordu.

³² Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 19.

³³ ÇŞS. 13-50/29.

³⁴ ÇŞS. 16-IV-423/427.

³⁵ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 19.

³⁶ VGMA. HD. 1092, s. 48. Bu tarihte, günlük 1 akçe ile Ali Efendi müezzinlik yapıyordu.

³⁷ ÇŞS. 11-II-128/171.

³⁸ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 22.

³⁹ VGMA. HD. 1133, s. 128.

⁴⁰ ÇŞS. 5-130/72.

ve orada şehit olmuştur. (7 Ekim 1571)⁴¹ Bu sebeple câmi XVI. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olmalıdır. Câmiyi, Gülabibey'in yaptırdığını 1744 tarihli bir kayıta desteklemektedir.⁴² Ayrıca, 1705 tarihli bir kayıta da câminin adı geçmektedir.⁴³

Gülabibey Câmii Çorum'da bulunan diğer yapılar gibi 1793 depreminde tamamen yıkılmıştır.⁴⁴ Daha sonra Ruus-u Hümâyûn Kesedârı Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn hocalarından Hacı Ömer Nehci tarafından tamir ettirilmiştir.⁴⁵ Câminin Kalinkaya köyü arâzilerinde vakıf gelirleri bulunmaktaydı.⁴⁶ 1873 Aralığında câminin vakıf arsası üzerine Çorum tüccarından Küçük Ohannes adlı bir gayr-ı Müslim ruhsatsız olarak bezirhâne ve ev inşâ ettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine, Çorum ulemâsından Kurt Mehmed Efendizâde Mustafa Efendi, Ankara vilâyetine bir dilekçeyle başvurarak arsanın değerinin tüccardan alınmasını istemiştir. Bundan başka Ömer Nehci vakfının gelir getiren 66 adet hânesi bulunmaktaydı.⁴⁷

Câmi ve medrese, 1898 yılına gelindiğinde yıkılmaya yüz tutmuştur. Bunun üzerine mahallince keşfinde, tamirâtı için 23004 kuruş masraf gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu tarihte vakfın 19900 kuruş parası olduğundan tamirine başlanmasında tereddüt edilmiştir. Ancak tamir tehir edilirse daha ziyade masraf çıkacağı anlaşıldığından, eksik kısım daha sonra vakfın gelirinden kesilmek şartıyla evkâf hazinesinden karşılanmıştır.⁴⁸ Yapının duvarları moloz taştan yapılmış, üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Minaresi tek şerefeli olup moloz taştan yapılmış kare kaide üzerine tuğladan yapılmış silindirik gövde yükselmektedir.⁴⁹

Hacı Davud Câmii: Hacı Davud mahallesindedir. 1811 yılına kadar mescid olarak kullanılıyordu. Bu yıldan itibaren cemâatinin çokluğu sebebiyle, ashâb-ı hayrâtın yardımlarıyla minber konularak câmiye dönüştürülmüştür.⁵⁰

⁴¹ Katip Çelebi, Tuhfetü'l- Kibâr Fî Esfâri'l- Bihâr, C.1, İstanbul, 1980 s. 144.

⁴² VGMA. HD.1100, s. 25.

⁴³ VGMA. HD. 1133, s. 128. Ahmed Efendi bu tarihte günlük 1 akçe ile imamlık yapıyordu.

⁴⁴ BOA. Cevdet Evkâf, 7536.

⁴⁵ ÇŞS. 12-1402/263;ÇŞS. 13-335-337/146.

⁴⁶ BOA. Cevdet Evkâf, 3492.

⁴⁷ BOA. Ankara Ayniyat Defteri 810, Belge 4221, s. 1.

⁴⁸ BOA. İrade Evkâf, 1316 CA/5.

⁴⁹ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 8.

⁵⁰ VGMA. HD. 568, s.30.

Hıdırlık Câmii (Suheyb-i Rûmî Câmii): Hıdırlık mahallesinde bulunan bu câminin kesin inşâ tarihi belli değildir. Ancak daha önce Suheyb-i Rûmî'nin mezarının bitişiğinde bir mescid olarak hizmet veren camiyi, Hüseyin Paşa adlı biri yaptırmıştır.⁵¹ 1734 Temmuzunda mescide ahâlî yardımıyla cuma ve bayram namazları kılınması için minber konulmuş ve hatib olarak da Emir Hasan tayin edilmiştir.⁵² 1765'te câminin hatibi olan Mustafa Pir hastalığından dolayı görevi bırakmış ve yerine oğlu Seyyid Hacı İsmail günde 1 akçe ile tayin edilmiştir.⁵³

Câmi çeşitli tarihlerde tamirât görmüştür. Câminin harîme açılan kapısının sağındaki "*Hıdırlık Câmii 1307*" şeklindeki kitabeden⁵⁴ ve 1890 tarihli bir belgeden câminin Suheyb-i Rûmî'nin türbeleri bitişiğinde yeniden inşâ edildiği anlaşılmaktadır. Câminin hitabet görevine de el-Hac Ömer Hulusi Efendi tayin edilmiştir.⁵⁵ Bu esere ait Osmanlı Arşivi'nde bir plan bulunmaktadır. Bu çizimler, 8 Temmuz 1892'de Yüzbaşı Ömer bin Osman tarafından sıla-i rahim için geldiği Çorum'da yapılmıştır. Çizimlerle, bugünkü Hıdırlık câmiinin planı karşılaştırıldığında aralarında fazla bir farkın olmadığı ve câminin 1892 senesinden günümüze çok az bir değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır.⁵⁶ 1898 Kasımında câminin bazı yerleri yeniden inşâ edilerek genişletilmiştir.⁵⁷ Câmi, dıştan düz kiremitli çatı ile içten kubbeyle örtülüdür. Kubbe en son tamirinde yapılmıştır. Bütünüyle tekke yada zâviye planındadır.⁵⁸

Kale (Hisar) Câmii: 1708 yılında Çorum kalesinde mescid olarak hizmet veren bu yapıya,⁵⁹ 1732 tarihinde minber konulmuş ve günlük 1 akçe ile Hacı Osman hatib tayin edilerek câmiye çevrilmiştir.⁶⁰

Karakeçili Câmii: Bugün Üçtutlar mahallesinde bulunan câmi 1595'te mescid olarak inşâ edilmiş ve 1958'de bugünkü şeklini almıştır.⁶¹ Mescide, XIX. yüzyılın sonlarında minber konularak câmiye çevrilmiştir. 27 Mart 1889'da

⁵¹ VGMA. HD. 1096, s. 28. Bu caminin fotoğrafı için bkz. EK-7.

⁵² VGMA. HD. 1094, s. 45.

⁵³ VGMA. HD., 1099, s. 1.

⁵⁴ Abdulkadir Dündar, a.g.e., s. 218.

⁵⁵ BOA. İrade Dâhiliye, 92914.

⁵⁶ Abdulkadir Dündar, a.g.e., s. 217, 218.

⁵⁷ BOA. İrade Evkâf, 1316 B/1.

⁵⁸ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 11,12.

⁵⁹ VGMA.HD.1133, s. 128. Bu tarihte Ahmed Efendi yarım akçe günlük ile kayyumluk yapıyordu.

⁶⁰ VGMA. HD. 1094, s. 45.

⁶¹ Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985, s. 90.

câminin ve yanında bulunan çeşmenin mütevellisi, Burhanzâde Hacı İsmail Efendi b. Hacı Feyzullah idi.⁶² 1 Ekim 1903 senesinde Hacı Mehmedzâde Mustafa Efendi b. Osman, neması hatibine verilmek şartıyla 2000 kuruş vakfetmiştir.⁶³

Kellegöz (Hacı Receb)Câmii: 1731 tarihinde mescid olarak kayıtlarda yer alan bu yapı,⁶⁴ 1760'ta Abdurrahman Efendi'nin imam olarak görev yaptığı bir câmi olarak hizmet veriyordu.⁶⁵ Câmi sıvası üzerindeki yazılı olan "*Maşallah 1908*" yazısından bu eserin en son onarımının bu yılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Dikdörtgen plan arz eden, dört kârgîr duvardan ibarettir. Yapının üzeri kıremitli düz ahşab çatı ile örtülmüştür. Ahşab olarak yapılmış bir son cemâat yeri ve yine ahşabtan tek şerefeli bir minaresi vardır.⁶⁶

Kırklar (Emir Ahmed) Câmii: Emir Ahmed mahallesindedir. 5 Eylül 1882'de câminin vakıf paralarının mütevellisi, Bakkalzâde Mustafa b. Mehmed idi.⁶⁷ Hayır sahiplerinin bağışlarıyla ayakta duran câminin vakfında 22 Şubat 1890 tarihinde 6000 kuruş bulunuyordu.⁶⁸

Kubbeli Câmii: Çorum'un Çepni mahallesindedir. 1696 tarihinde mescid olarak kullanılan eserde Mustafa Efendi müezzin olarak görev yapıyordu.⁶⁹ 1705 yılında mescide minber konularak câmiye dönüştürülerek Hüseyin Mehmed b. Hacı Musa hatib tayin edilmiştir.⁷⁰ 1905 Temmuzunda câmi ve yanında bulunan çeşme hayır sahiplerinin kurdukları vakıf gelirleri ile idare edilmekte idi.⁷¹ Kapısı üzerinde bulunan ayetin altında okunan 1340/1921 tarihi bu binanın son tamir tarihidir. Câmi sarı renkteki bir cins kesme taştan yapılmıştır. Câmi kubbelidir.⁷²

Kulaksız Câmii: Yavru Turna mahallesinde bulunan bu câminin kitabesi olmadığından hangi tarihte yapıldığı kesin olarak belli değildir. 1730 senesinde mescid olduğu görülmektedir.⁷³ Şer'iyye sicillerinde yalnız 22 Mart 1882 tarihli

⁶² ÇŞS.11-I-285/122.

⁶³ VGMA. VD.598, s. 18.

⁶⁴ VGMA.HD.1094, s. 45.

⁶⁵ VGMA. HD.1092, s. 48.

⁶⁶ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 20.

⁶⁷ ÇŞS. 9-224/142.

⁶⁸ ÇŞS. 11-II-130/178.

⁶⁹ VGMA. HD. 1140, s. 120.

⁷⁰ VGMA. HD. 1133, s. 128.

⁷¹ ÇŞS. 16-II-44/21. Vakfın mütevellisi Tütüncü Salihzâde Şükrü Efendi idi.

⁷² Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 9, 10.

⁷³ VGMA. HD. 1094, s. 45.

bir kayıta geçmektedir.⁷⁴ Vakıf kayıtlarına göre câminin son onarım tarihi 1864'tür. İlk bakışta bir ulu câmi planı arz eden câmi, kerpiçten yapılmıştır. Esas mekanı, tahta sütunlarla oturan ahşaptan yapılmış basit bir kubbe örtmektedir. Câminin dışı ise düz bir çatı ile kaplıdır. Minaresi tek şerefeli ve ahşaptır.⁷⁵

Kundistan Câmii: Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen câminin kapısı üzerinde 1867 tarihli üç satırlık bir tamir kitabesi yer almaktadır. Dikdörtgen şeklindeki yapının örtüsü düz ahşab bir çatıdır.⁷⁶ Bu câmi ile ilgili en eski kayıt, 1706 tarihlidir.⁷⁷

Muzaffer Paşa (Hamid-Tabakhâne-Bey) Câmii: Çorum'da Çöplük mahallesinde bulunan ve halk arasında Tabakhâne⁷⁸ yada Medrese câmisi⁷⁹ diye anılan eser, Evliya Çelebi Seyahâtname'sinde ise Bey Câmisi olarak geçmektedir. Câmiyi 13 Nisan 1488 tarihli bir vakfiye kaydından anlaşıldığına göre Muzaffer Paşa yaptırmıştır.⁸⁰ Câmi minberinin kitabesine göre Muzafferüddin Beyler Çelebi, Selçukluların yıkılması üzerine Anadolu'da temâyüz eden ümerâdan birisidir. Bu zatın yaptırmış olduğu ve daha sonra yıkılan Beyler câminin minberi, bugünkü Hamid câmisine naklolunmuştur.⁸¹ 1772 tarihinde câminin cüzhanı olan Mustafa b. Musa'nın çocuksuz ölmesi üzerine Ömer görev almıştır.⁸² Bugün medrese binası yoktur. Câmi birkaç defa en son kapısındaki kitabeye göre de 1842'de Hacı Vaizoğlu Ali tarafından tamir ettirildiğinden eskiliğe delalet edecek birkaç penceresiyle çok kıymetli bir minberinden başka bir şey kalmamıştır.⁸³

Narlıoğlu Câmii: Narlıoğlu mahallesindeki bu eser İsa Halife tarafından yaptırılmıştır. Yapılış tarihi hakkında kesin bilgi olmamasına rağmen, 1733 tarihli kayıtlarda câmi olarak yer almaktadır.⁸⁴ 1867 Kasımında câmiye vakfedilen

⁷⁴ ÇŞS. 9-216/133.

⁷⁵ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 16.

⁷⁶ a.g.t., s. 17.

⁷⁷ VGMA. HD. 1133, s. 128; VGMA. HD. 1083, s. 131. Bu tarihte günlük 1 akçe ile Ali Efendi imamlık görevi yapmaktaydı. Yine 1718 tarihinde câminin hatibi Osman Halife idi.

⁷⁸ Neşet Köseoğlu, "Çorum'da Beylerçelebi ve Muzaffer Paşa Câmi Minberi" ÇD, S.3, 1938, s. 75

⁷⁹ VGMA. HD. 537, s.113 ; VGMA.HD. 568, s. 30.

⁸⁰ VGMA. VD. 584, s. 26.

⁸¹ M. Zeki Oral, a.g.m., s. 69, 70.

⁸² VGMA. HD.1084, s. 4.

⁸³ Neşet Köseoğlu, a.g.m, s. 75.

⁸⁴ VGMA. HD. 1094, s.45. Câmide hatıblık görevini günlük 1 akçe ile İsmail halife yapıyordu.

paranın mütevellisi bulunmadığından Aydınoglu Feyzullah bin Mehmed tayin edilmiştir.⁸⁵

Şarkıyan (Çakırlı) Câmii: Ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen bu yapının 1708'den beri câmi olarak hizmet verdiği görülmektedir.⁸⁶

Şeyh Eyüb (es-Seyyid el-Hac Hasan Efendi) Câmii: Câmi, 1823 Şubatında eski müftü Derbendizâde es-seyyid el-Hac Hasan Efendi b. el-Hac İbrahim b. el-Hac Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Mahallenin büyük, mescidin küçük, cemâatının ise çok olmasından, Hasan Efendi mahallede bulunan arsasını hibe ederek, üzerine yeniden bir câmi inşâ edilmesini sağlamıştır. Toplam üç dükkân ve 2300 kuruş vakfedilerek câmi vakfiyesi meydana getirilmiştir.⁸⁷ Ayrıca, 22 Temmuz 1898'de, Secaaddinoğlu Mehmed Ağa, Çöplük meydanında bulunan tuzcu dükkânını, vakfederek kirasından bir kısmının, câmide hatiblik edenlere verilmesini şart koşturmuştur.⁸⁸

Şeyhler Câmii: Mahalle halkı tarafından yaptırılan câminin yapılış tarihi belli değildir.⁸⁹ Fakat 1730 tarihinde câmi olarak kullanılmakta idi.⁹⁰ 1885 tarihli bir kayıttan, câminin mamûr bir yapı olarak hizmet gördüğü anlaşılmaktadır.⁹¹

Tahtalı Câmii: Sığırcı (Tahtalı) mahallesinde bulunan ve 1708 tarihinde mescid olarak hizmet veren yapının ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.⁹² Ancak, 1730 yılında câmi olduğu yapılan bir hatib tayininden anlaşılmaktadır.⁹³ 1896 Nisanında, câmiye vakfedilen paranın vakıf mütevellisi Dedebaşoğlu Ahmed Ağa b. Mehmed idi.⁹⁴

Tepecik Câmii: Tepecik mahallesindeki câminin kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. 1727 yılında mescid olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bu tarihte günlük yarım akçeyle Mehmed Efendi imamlık görevini ifâ ediyordu.⁹⁵ Şer'iyye sicillerinde Tepecik mahallesi mescidi olarak yer almaktadır.

⁸⁵ ÇŞS. 3-404/202.

⁸⁶ VGMA. HD. 1133, s. 28.

⁸⁷ VGMA. VD. 580, s. 218.

⁸⁸ VGMA. VD.600, s. 234.

⁸⁹ VGMA. HD. 1099, s. 1.

⁹⁰ VGMA. HD.1094, s. 5. Bu tarihte Hacı Mehmed Halife, günlük 1 akçe ile hatiblik yapıyordu.

⁹¹ ÇŞS. 10-III-115/311.

⁹² VGMA. HD. 1133, s. 128.

⁹³ VGMA. HD. 1094, s. 45. Elhac Osman Halife, bu tarihte hatiblik görevini ifa ediyordu.

⁹⁴ ÇŞS. 12-963/149.

⁹⁵ VGMA. HD. 140/120. Günlük yarım akçe ile Mehmed Efendi, imamet görevini ifa ediyordu.

Ancak, 28 Mart 1904'te Tepecik mahallesinden Mevlütoğlu Sait Efendi b. Mustafa, şer'î mahkemeye başvurarak, 1500 kuruş vakfetmiş ve paranın senelik gelirinden mescide minber konularak câmi yapılması sağlamıştır.⁹⁶ Dikdörtgen bir plan arz eden yapının üstü ahşab bir çatı ile örtülüdür. Tek şerefeli olan minaresi ise ahşaptır.⁹⁷

Bunların dışında, incelenen dönemde şehir merkezinde, Çiriş, İsa Halife, Hacı Nasrullah, Sancakdar, Hacı İshak, Karaman Çavuş, Nurullah, Uç,⁹⁸ ve Acceli Sâni (Hüsam Çelebi/Sabi) câmileri bulunmakta idi.⁹⁹

b-Mescidler: Mescid kelimesi Arapça'da "*dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alını yere koymak*" gibi manalara gelen scd kökünden bir mekan ismi olup, İslâmiyet'te ibadet yeri, mescid, câmi manasını almıştır.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti döneminde ise mahalle aralarında ekseriya ahşab olarak yapılmış küçük mabetlere bu isim verilmiştir.¹⁰¹

Osmanlı döneminde, mescidleri câmilerden ayıran önemli fark buralarda cuma ve bayram namazlarının kılınmamasıdır. Mescidlerde cuma ve bayram namazlarının kılınabilmesi için minber ve hatibin bulunması gerekiyordu. Bir mescidin câmiye dönüştürülmesi o yerin nüfusuna ve civarında başka câmi olup olmamasına bağlıydı. İncelenen dönemde Çorum'da pek çok mahalle ve köyden mescidlerinin câmiye dönüştürülmesi için talepler geliyordu. Sadece Çorum'da değil, ülkenin her yerinden çok sayıda bu tür talepler oluyordu. Fakat yönetimin bu tür isteklere pek sıcak bakmadığı 23 Şubat 1847 tarihli bir emirname ile anlaşılmaktadır. Buralarda görev alacak kişilerin, vergilerden muaf olmak, askere alınmamak ya da başka sebeplerden mi bunu yaptıklarının bilinmemesinden dolayı durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştür. Bu arada şer'î gerekleri de Şeyhülislâmlıktan sorulmuştur. Bu tür yerlerdeki mescidlere minber vaz' edilmesi için civarında Cuma kılınacak câmi olmamasının yanında, nüfusunun da çok olması halinde müsaade verilebileceği Şeyhülislâmlıktan bildirilmiştir. Ayrıca

⁹⁶ ÇŞS.15-III-256/226, VGMA. VD. 597, s.75.

⁹⁷ Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 26.

⁹⁸ Bu isimler, Şer'îye Sicilleri, Hurufat ve Vakıf defterleri ile 9263 numaralı Evkâf Defterinden tespit edilmiştir.

⁹⁹ BOA. Cevdet Evkâf, 4593.

¹⁰⁰ Semavi Eyice, "Mescid Maddesi", İ.A. C. 8, İstanbul, 1993, s. 1.

¹⁰¹ Sanat Ansiklopedisi, "Mescid Maddesi" C. III, İstanbul, 1950, s. 1308.

Meclis-i Vâlâ'dan gelen yazıda, suiistimale mahal bırakmamak için, hitâbet ve imâmet cihetlerine seçileceklerin, sancak merkezlerinde evkâf memuru da hazır olduğu halde, marifet-i şer' ile imtihan edilmesi, ehil ve liyakatli olanlarının bu görevlere getirilmesi istenmektedir.¹⁰²

1890 yıllarda Çorum'un mahalle ve köylerinden gelen bu tür talepler daha da artmıştır. Hayırsever kişiler 500 ile 2000 kuruş arasında paralar vakfederek köylerinde veya mahallelerindeki mescidi câmiye dönüştürüyorlardı. Çorum'da, 1886 ile 1910 yılları arasında 37 köyden bu tür istekler gelmiştir.¹⁰³ 1886 Mayısında, Sağpazar köyünün muhtarı-ı evvel ve sânisî ile ileri gelenleri, evkâf müdürünün de hazır bulunduğu, Çorum şer'îyye mahkemesinde câmi isteklerini dile getirmişlerdir. Bunlar köylerinin nüfusun çok olmasına rağmen câmilerinin olmadığını cuma ve bayram namazlarını kılmak için civar köylere gittiklerini, kış aylarında, bu yolculukların kendileri ve özellikle ihtiyarlar için çok meşakkatli olduğu gerekçeleriyle köylerindeki mescidin câmiye dönüştürülmesini talep etmişlerdir. Mahkeme bu tür istekleri kabul ederse, bir vakfiye düzenlenerek mescid câmiye dönüştürülüyordu.¹⁰⁴ Mescidlerin câmiye dönüştürülmesi veya yeni câmi yapılması istekleri bu çerçevede gerçekleşiyordu.

Sadece köylerden değil, Çorum'un bazı mahallelerinden de bu tür talepler gelmiştir. 1887 Temmuzunda Accel-i Evvel mahallesi ahalisi benzer sebeplerden mescidlerine minber konularak câmiye dönüştürülmesini talep etmişlerdir. Mahallelinin isteği, 500 kuruşluk bir vakfiye düzenlenerek kabul edilmiştir.¹⁰⁵ 1899'da Azab Ahmed mahallesi halkı şer'îyye mahkemesine gelerek şehirdeki câminin kendilerine uzak olduğunu belirterek mescidlerinin câmiye dönüştürülmesini istemişlerdir. Bunun için bir tuzcu dükkânı kiraya verilmiş ve gelirinden câmi hatibine aylık verilerek mescid câmiye dönüştürülmüştür.¹⁰⁶ Hacı Nasrullah mahallesi sakinleri mahallelerinin 91 hâneli büyük bir yer olduğunu ve

¹⁰² ÇŞS.1-334/157.

¹⁰³ Bu köyler, Ahiiyas, Akçakaya, Babaoğlu, Balımsultan, Burnu, Çatak, Çölbeyi, Çukurviran, Deniz, Elbiz, Ezil, Firuz, Gevherşalik, Gültücek, Gürcü, Hamamözü, Hankozlusu, Kadıkırı, Karaağaç, Karaca, Karacaviran, Karadoğşa, Karapınar, Kılıçviran, Kınık, Kuruçay, Penbecik, Sarayözü, Sarın, Sarıseyh, Sazdeğirmeni, Serpin, Suludere, Tarhankozlusu, Taşpınar ve Yavi idi.

¹⁰⁴ ÇŞS. 10-III-/216-370; ÇŞS. 10-III-/217-370.

¹⁰⁵ ÇŞS.11-I/9-13.

¹⁰⁶ ÇŞS.14-140/115.

civarlarında cuma ve bayram namazı kılınacak câmi bulunmadığını söyleyerek 2000 kuruş vakfederek mescidlerinin câmiye dönüştürülmesini sağlamışlardır.¹⁰⁷ Ayrıca, 1903 Ocağında Çöplü,¹⁰⁸ 1904 Martında Emir Ahmed ve Tepecik,¹⁰⁹ 1904 Nisanında Fatıma Bacı mahallelerinde¹¹⁰ bulunan mescidler, mahalle sakinlerinin istekleri üzerine câmiye dönüştürülmüştür.

c- Kilise: Çorum'da ne zamandan beri bir kilisenin var olduğu bilinmemektedir. Ancak, İstanbul ve tevâbî Ermeni Patriği ve millet meclisi mühürleriyle mühürlü arıza padişaha takdim edilmiş ve 20 Ağustos 1858'de bir fermanla Çorum'da mütemekkin Ermeni milletinin kilise yapmasına müsaade edilmiştir. Çömlekçi mahallesinde oturan Ermenilerin, mülk arâzileri üzerine uzunluğu 25, genişliği 15 ve yüksekliği 13 zira* olmak üzere müceddeden bir kilise inşâsına izin verilmiştir.¹¹¹

Bu müsaadeye rağmen, 12 Eylül 1861 yılına kadar, Ermenilerin bir kilise inşâ edemedikleri görülmektedir. Bunun sebebi, kilise inşâ edilecek arsanın vakıf malı olduğunu iddia eden, Çorum halkının müdahalesidir. Bunun üzerine Ermeni Patrikhânesi, kilise inşâ edilecek arâzinin Beyleroğlu Hacı Agop'un mülkü olduğunu beyan ederek, inşâatın engellenmemesini istemiştir.¹¹² Daha sonra yapılan tedkîkât neticesinde kilise yapılacak yer ve civarının Suheyb-i Rûmî'nin vakfî dahilinde bulunduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında, kilise arsasının bu türbeye yakın olması da sakıncalı bulunmuştur. Ancak Ermenilerin, daha önce almış oldukları müsaadeye binaen başka bir yere kilise yapmaları uygun görülmüştür.¹¹³ Kilisenin daha sonra başka bir yere yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Sicillerde ve arşiv belgelerinde böyle bir kayda rastlanılmamıştır.

¹⁰⁷ ÇSS. 15-III-155/187.

¹⁰⁸ ÇSS. 15-III-193/201.

¹⁰⁹ ÇSS. 15-III-255/226; ÇSS. 15-III-258/227.

¹¹⁰ ÇSS. 15-III_284/277.

* Zira' 75-90 cm. uzunluğunda bir ölçü birimidir.

¹¹¹ ÇSS ,9-359/224.

¹¹² A.MKT.UM. 451/85.

¹¹³ A.MKT.UM. 496/7, Abdullah Gündoğdu, Çorum'un 2 Numaralı Şeriyye Sicili Trankripsiyon ve Değerlendirme (1852-1863), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

Fakat Vital Cuinet'in seyahâtnâmesinde¹¹⁴ ve 1907 tarihli Ankara salnâmesinde bir Ermeni kilisesinden bahsedilmektedir.¹¹⁵

2- Tasavvufî Yapılar

a- Tekkeler: İslâm kültür tarihinde önemli yeri bulunan müesseselerden biri de tekke'dir. Tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği¹¹⁶ tekke, tarikat mensuplarının oturup kalktıkları ve zikir yaptıkları yere denilmektedir. Farsça tekyeden bozma olup, dayanma, dayanacak yer anlamındadır. Küçük farklarla dergâh, haniğâh ve âsitâne de tekke anlamına gelmektedir.¹¹⁷

Tekke ve zâviyelerin Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde fütûhâtı kolaylaştırmada büyük bir öneme hâiz olduklarını bilinmektedir. Bundan başka tekkeler köylerin gelişmesinde ve köy halkının ilerlemesinde de hizmet vermişlerdir. Köy ve boş arâzilere yerleşen derviş ve müridleri zirâat ve hayvan yetiştirmekle uğraşmışlar ve buralar kısa zamanda mamur hale geldiği gibi din, kültür ve imâr merkezleri haline gelmişlerdir.¹¹⁸

Selçuklu ve Osmanlı devrinde tekke ve şeyh bir çeşit dinî kulüp olarak, halka daha serbest, bir dereceye kadar entelektüel bir yaşantı temin ediyordu. Devrin bilimlerini, müziğini, edebiyatını bu tekke atmosferinde bulmak kabildi.¹¹⁹

Edhem Baba Tekkesi: Şeyh Eyüb mahallesindeki bu tekkeyi Çorum mütesellimi Memiş Ağa inşâ ettirmiştir. Ancak tekkenin hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir.¹²⁰ Daha sonra, Edhem Baba'nın, İstanbul'da Orman ve Maden Nezâreti muamelât müfettişi olan torunu Ahmed Ramiz b. Ali İzzet Efendi b. Edhem tekke için, İstanbul'da Emir Sinan mahallesinde 230 zira' arsa ve bir fırın vakfetmiştir. Fırının aylık kirasından hasıl olan meblağın üçte biri, Çorum'da Tarikat-i Aliyye-i Nakşibendi'ye halifelerinden es-Seyyid eş-Şeyh Edhem

¹¹⁴ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, Tome Premier, Paris, 1892, s. 300.

¹¹⁵ SVA. 1325, s. 294.

¹¹⁶ Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 206.

¹¹⁷ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Deyimleri Sözlüğü, C. III, İstanbul, 1993, s. 445.

¹¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfü Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", Vakıflar Dergisi, 1942, S. II, s. 290.

¹¹⁹ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler" Vakıflar Dergisi, 1968, S. VII, s. 68.

¹²⁰ ÇŞS. 16-IV-498/495.

Baba'nın medfûn bulunduğu dergâhta her gün sabah ve ikinci vaktinde ders yapan müderrise, diğer kısmı da dergâhın tamirine sarf ediliyordu.¹²¹

Mevlevî Tekkesi: Çorum Mevlevîhâne'sinin kuruluş tarihi ile ilgili en eski kayıt, 583 numaralı ve 1576 tarihli Rum Evkâf defterinde geçmektedir.¹²² 1731 tarihinde Mevlevîhâne babası Şeyh Hüseyin'in, görevi bırakması üzerine Ebubekr'e zâviyedârlık beratı verilmiştir.¹²³ 1754 yılında Mevlevîhâne'nin harap olmasıyla arsası üzerine Fatıma Hatun tarafından bir medrese inşâ ettirilmiştir. 11 Ocak 1863'te bu arsanın ortasında medrese binasından hariç bir şekilde bulunan, eski Mevlevîhâne'nin türbe ve iki odadan müteşekkil zâviyesi, Mevlevî postnişîni es-Seyyit Ömer Feyzi tarafından alınmak istenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda arsadaki medreseye müdahale edilmemek şartıyla bu talep kabul edilmiştir.¹²⁴

1883 tarihli bir sicil kaydında tekke, Pamukcu Ömerzâde Tekyesi olarak geçmektedir.¹²⁵ XIX. yüzyılda Mevlevîhâne şeyhi meşhur Yenikapı Mevlevîhânesi postnişîni Mesnevîhan Şeyh Osman Selahaddin Dedenin (1820-1887) yetiştirdiği dervişlerden Şeyh Mehmed İzzet Dede idi.¹²⁶ Bu yapı 1883 Ağustosunda tamir görmüştür. Dönemin Evkâf Müdür vekili el-Hac Ali Efendi, neccâr ve sucu ustalarından oluşan bir heyet, Mevlevîhâne binasını kontrol etmiştir. Bunun sonucunda tekkenin semahâne çardağı, semahâne bitişiğinde medfûn zevatın sandukaları, iki zâviye odası, çeşmenin su kanalları ile etrafındaki duvar ve kaldırımın hepsinin harabe olduğu tespit edilmiştir. Bu tamir için 5000 kuruş sarf edilmiştir.¹²⁷ Şeyh Mehmed İzzet Dede daha sonra 1897 ve 1908 yıllarında tekkede post-nişîn olarak görülmektedir.¹²⁸

Bugün Karakeçili mahallesinde bulunan Mevlevîhâne, Vakıflar Genel Müdürlüğünce mimarî değeri olmadığı görüşünden dolayı eski eser olarak tescil

¹²¹ ÇSS. 16-IV-122/247.

¹²² Hülya Taş, XVI. Yüzyılda Rûm Eyâletinde Mîrî Toprakları Mülk ve Vakfa Dönüştürülmesi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998 s. 213.

¹²³ VGMA.HD. 1094, s. 45.

¹²⁴ ÇSS. 3-11/8.

¹²⁵ ÇSS.10-II-5/130.

¹²⁶ Ş. Barihüda Tanrıkorur, "Tarihin Tahribi: Çorum Mevlevîhânesi", 7. Milli Mevlana Kongresi, 3-4 Mayıs 1993, Konya, 1994, s. 72.

¹²⁷ ÇSS. 10-40/36.

¹²⁸ ÇSS. 13-189/47; ÇSS. 16-IV-361/391.

edilmemiştir. 1925'te tekkeler kapatıldıktan sonra burasını satın alan kişi havlu dokuma atölyesi yapmış ve semahâneye bakan türbenin kemer altını ve ana giriş kapısını duvar ördürmüş ve daha sonra mihrap kısmını da yıktırıştır.¹²⁹ Dışarıdan bakıldığı zaman semahâne-türbe binasının, göze çarpıcı herhangi bir özelliği olmayan önemsiz bir yapı izlenimi vermektedir. Geniş saçaklı, alaturka kiremit örtülü çatı altında bulunan dikdörtgen planlı, tek katlı, taş temelli, kireçle sıvanmış ahşab karkaslı ve kerpiç dolgulu kitabesiz semahâne, mihrab duvarı pencereleri dıştan örüldüğü ve eski alçak kerpiç bahçe duvarı yerine yeni briket duvar inşâ edildiğinden dikkati çekmemektedir.¹³⁰

Rifâî Tekkesi: Akpınar mahallesindeki bu binanın ne zaman yapıldığı hakkında kesin bilgi yoktur. Daha önce harap olan tekke, 1898'de, bir tevhihâne ile 3 zâviye odası yapılarak yeniden inşâ edilmiştir.¹³¹ Bu tarihte tekkenin şeyhi olan eş-şeyh el-Hac Ebubekr Efendi el Rifâî b. Merhum el-Hac Osman, dergâha bitişik evini, Kuruçay köyündeki 2 dönüm bağını, Çomar mevkiinde 1 dönüm cehriliğini, 1 su değirmenini ve 18 kıyye kazanını tekkeye vakfetmiş ve bunların gelirinden gelip geçene tekkede yemek verilmesini şart koşmuştur.¹³²

b-Zâviyeler: Osmanlıların kuruluş dönemlerinde zâviyelerin birçok köyün kurulmasına çekirdek teşkil ettiği bilinmektedir.¹³³ Şehirlerde bir şeyhin zâviyesi etrafında meydana gelen mahallelerin çokluğu, zâviye adıyla anılan sayısız mahalleden anlaşılmaktadır. Zâviyelerin babaları ve onların müridleri, etraftaki arâzileri ekiyorlar, zirâatla meşgul oluyorlar, evler, ahırlar, mescidler inşâ ediyorlardı. Sonrada onların etrafında halk da yerleşmeye başlıyorlardı¹³⁴

¹²⁹ Ş.Barihüda Tanrıkorur, a.g.m., Buradaki bilgilere göre Mevlevihâne daha sonra koruma altına alınmıştır. Kültür Bakanlığı Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 7.2.1994 tarih ve 3396 nolu kararı ile Karakeçili mahallesi, 70 pafta, 141 ada, 37-38-39 parselde bulunan Mevlevihânenin 2863 ve 3386 sayılı kanun kapsamına giren yapılardan olması sebebiyle tescil edilmesini vakıflar tarafından kamulaştırılmasını, koruma alanının belirlenmesin için Vakıflar Genel Müdürlüğüne önerilerin gönderilmesini uygun görmüştür.

¹³⁰ Ş. Barihüda Tanrıkorur, a.g.m., s. 73.

¹³¹ VGMA. VD. 601, s. 203.

¹³² ÇŞS. 13-480/205-206.

¹³³ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, S. II, 1942, s. 255-353.

¹³⁴ Doğan Kuban, a.g.e., s. 60, 61.

İlk Osmanlı genişlemesi devrinde yapılan zâviyelerin, şehirlerin dışında ve hakim noktalarda veya tamamen açık yerlerde kuruldukları tespit olunmaktadır. Bu devrin kronik, vakfiye ve diğer vesikalarında sayıları yüzleri bulan zâviyeden bahsedilmesine rağmen, bunlardan hemen hemen hiçbir örnek, Türk sanat tarihine ve mimarî tipolojisine bu nevin temsilcisi olarak girmemiştir. Bunun sebebi, bu çeşit binaların bir kısmının basit ahşab yapılar olması, diğer bir kısmının ise nispeten erken bir devirde mahiyet değiştirmesidir.¹³⁵

Han yada kervansaray olmayan yerlerde zâviyelerde gecelenebilirdi. Yoldan geçenlerin yararlanmasına açık bir ev olarak tanımlanabilecek zâviyenin mutfağında gece-gündüz yemek pişmesi dervişliğin şanındandı. Dervişlerin silahlı gücünün oldukça sınırlı olmasına karşın, özellikle de soyguncuların bu kişilere atfedilen doğaüstü güçlerden korkması sebebiyle zâviyeler güvenilir barınaklar olmuşlardır.¹³⁶

Osmanlı yayılışı genişleyip devlet idaresi sağlamlaştıkça zâviyeler, askeri-siyasi karakterini kaybetmiş, XV. yüzyılda sadece dinî-ictimâî bir müessese olarak kalmıştır. Zâviyeler, esas görevlerini kaybedip, kendilerinden bekleneni yapamaz duruma girince, doğrudan doğruya basit bir mahalle câmi veya mescidi halini almıştır.¹³⁷

XIX. yüzyılda zâviyelerin işlev ve fonksiyonları nelerdi. Bu konuda 27 Ekim 1877 tarihli bir vakıf senedinde, bazı malûmâtlar bulunmaktadır. Buna göre, zâviyelerin birinci görevi, gelip geçene yemek vermek, ayrıca misafir, fukarâ ve gurebânın layıkıyla istirahat etmelerini sağlamaktır. Seyyid Murad Veli'nin zâviyesinde zâviyedârlar, nöbetleşe bu görevleri ifâ ediyorlardı. Zâviyedârlardan her biri zâviyede bir kat yatak ve birer kilim bulunduracaklardı. Şayet zâviyedârlar vakıf şartlarının hilafına gelen misafirlere hizmette kusur ederler ise vakıf hasılatından hisseleri kesilecekti.¹³⁸ Çorum'daki zâviyelerin isimlerinden anlaşılacağı üzere buralar aynı zamanda birer türbeyi de içlerinde barındırmakta idiler.

¹³⁵Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimâî Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli-Câmiler", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, S. 1-2, 1962-1963, s. 24, 25, 29.

¹³⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.e. s. 76.

¹³⁷ Semavi Eyice., a.g.m., s. 25.

¹³⁸ ÇŞS. 7-192/129.

Abdalata Zâviyesi: Zâviyenin kurucusunun asıl adı Seyyid Mehmed b. Şeyh Receb b. Şeyh Mahmud b. Abdalata b. Şeyh Toklu b. Burhan'dır. Kendi adını taşıyan Abdalata (Yakacık-Tekye) köyünde câmiye bitişik bir türbede iki zatla beraber medfündür.¹³⁹ Hacı Bektaşî Veli zâviyelerindedir.¹⁴⁰ Zâviye ile ilgili en eski kayıt 1419 tarihli bir vakfiye davasıdır. Yine 1423 tarihli vakfiye kaydında Şah Hatun adında birisi kocasından intikal eden hissesini Abdalata zâviyesine vakfetmiştir.¹⁴¹ Bu zat, sicillerde “*Yakacık karyesinde defin-i hâk-ı itirnak olan Abdalata kuddusu sirruhu-aziz*” şeklinde vasıflandırılıyordu.¹⁴²

1826 tarihli bir hatt-ı hümayûna göre, bu vakf Haremeyn-i Şerifeyn nezaretinde bağlı bir vakıftı. Bu tarihte vakıf köylerindeki oşür bedelini iltizam usulüyle toplayan es-Seyyid el-Hac Hüseyin, zâviyenin türbedârı Hacı Osman'ın haksız yere bu oşürden 8000 kuruş sakladığını söyleyerek dava açmıştı. Yapılan muhakemede, kaza halkının şahadeti sonucu mültezim iddiasını ispatlayarak türbedârdan parayı geri almıştır.¹⁴³ 1845 yılında vakıf mütevellisi Hacı Halil Ağa, Çorum ve Hüseyinâbâd köylerinde bulunan vakıf arâzilerinin oşüründen senelik zâviyedârlık ve tevliyet ücreti almaktaydı. Bütün zâviyelerde olduğu gibi burada da, gelip geçenlere yemek verilmekte idi. Abdalata zâviyesinde 1845 yılında yemek için 2672 kuruş sarf edilmiştir.¹⁴⁴

Abdalbodu Zâviyesi: Bu zatın türbesi Karahisar nâhiyesinin Abdalbodu köyü civarındadır.¹⁴⁵ Temettuât kayıtlarına göre, Pazar mahallesi nüfusuna kayıtlı talebeden Mehmedoğlu Mehmed Efendi, zâviyenin gelirlerinden senelik 300 kuruş zâviyedârlık ücreti alıyordu.¹⁴⁶

Ahî Mentеше (Ahî Yakup) Zâviyesi: Bu zâviye ile ilgili en eski kayıt 1576 tarihli Rum Evkâf Defterinde geçmektedir.¹⁴⁷ 1726'da zâviye mamûr şekilde

¹³⁹ Neşet Köseoğlu, “Köy Adlarına Göre Bir Araştırma” ÇD. S.13, 1939, s. 399; Ali İzzet, Tezkere-i Makâmât, (Haz. Mahmud Selim Gürsel) Ankara, 1997 . s. 74.

¹⁴⁰ BOA. Cevdet Evkâf, 7934.

¹⁴¹ Neşet Köseoğlu, “Tarihte Çorum Köyleri Abdalata”, ÇD. S. 14, 1939, s.416-418.

¹⁴² ÇŞS.10-III-89/288.

¹⁴³ BOA. HH. 30930.

¹⁴⁴ ML.VRD.TMT.534.

¹⁴⁵ VGMA. HD. 537, s. 113.

¹⁴⁶ ML.VRD.TMT.402.

¹⁴⁷ Hülya Taş., a.g.e., s. 211.

bulunuyordu.¹⁴⁸ 1899 Martında, zâviyedârlar tarafından gelip geçene yemek verilmesi, zâviyenin faaliyette bulunduğunu göstermektedir.¹⁴⁹

Baba Mehmed Zâviyesi: Baba Mehmed Hatab köyünde taştan, kârgîr kubbeli bir türbede medfündür.¹⁵⁰ Zâviyenin Hatab köyüyle, Hüseyinâbâd nahiyesinin Perçem ve Yatankavak köylerinde vakıf arâzileri bulunuyordu.¹⁵¹ 1735'te Alaüddeve Evkâf'ından olan zâviyede, gelip geçene yemek verilmekte olup, zâviyedârlarlığını ise evladdan Şeyh Hüseyin ve Mehmed yapmakta idi.¹⁵² 1798 tarihinde zâviye faaliyette idi.¹⁵³ Sicillerde zâviye ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Balım Sultan Zâviyesi: Bu zâviye ile ilgili en eski kayıt, 1576 tarihli Rum Evkâf defterinde "*Hasan Balım, der-karye-i Kızılgeçid*" şeklinde geçmektedir.¹⁵⁴ 1643 yılında zâviyenin Kızılgeçid, Alpagud, Delihacı, Ağcaviran, Kocaoğlu köylerinde malikâneleri bulunmaktaydı.¹⁵⁵ 1785 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kızılgeçid köyünün ismi zâviyeye nispeten Balım Sultan olmuştur.¹⁵⁶ 1798 senesinde Mustafa adında bir kişinin zâviye vakfının tevliyetin ve zâviyedârlığına müdahale etmesi üzerine vakfın mütevellileri kendilerine yeni bir berat verilmesini istemişlerdir. Kayıtlar üzerinde yapılan araştırma sonucunda Mustafa'nın evlâd-ı vâkıftan olduğu anlaşılmıştır.¹⁵⁷ Buna benzer bir vak'ada 1816 yılında olmuştur. Alpagud köyünde zâviyenin eskiden beri öşr ve rüsûmunu aldığı Gelhayr adlı mevrâ'ya, Osman adında biri kendi yeri olduğunu söyleyerek müdahale etmiştir. Fakat haksız olan müdahale bir ferman ile engellenmiştir.¹⁵⁸ Temettuât kayıtlarına göre ise de, Balım Sultan köyünde bulunan 3 hânedan ikisi burada zâviyedârlık yapıyorlardı.¹⁵⁹

¹⁴⁸ VGMA. HD. 1143, s. 198. Bu tarihte zâviyedârlık görevini Yusuf Halife yapıyordu.

¹⁴⁹ ÇSS.14-603/28. Günlük 1 akçe ile Mehmed ve Hasan kardeşler burada zâviyedârlık yapıyorlardı.

¹⁵⁰ Ali İzzet, a.g.e., s. 77.

¹⁵¹ BOA. Cevdet Evkâf, 17214.

¹⁵² VGMA. HD. 1094, s. 45.

¹⁵³ VGMA. HD. 565, s. 24. Bu tarihte İbrahim, Ali, Musa ve Osman adında 4 kardeş babalarının ölümü üzerine zâviyedârlık görevine tayin edilmişlerdi.

¹⁵⁴ Hülya Taş, a.g.t., s. 212.

¹⁵⁵ BOA. MAD 22214, s. 14.

¹⁵⁶ VGMA. HD.1095, s. 20.

¹⁵⁷ BOA. Cevdet Evkâf, 6377.

¹⁵⁸ BOA. Cevdet Evkâf, 14734.

¹⁵⁹ ML.VRD.TMT.493.

Beyler Çelebi Zâviyesi: Asıl adı Muzeffereddîn Beyler Çelebi b. Hacı Çelebi'dir. Şeyh Elvan Çelebi'nin akrabasından olup, Osmancık'ta bir câmi, Çorum'da bir medrese, bir zâviye, bir Nakşibendi dergâhı inşâ ettirmiştir. Ayrıca, Suheyb-i Rûmî zâviyesinde gelip geçen fukaraya yemek verilmesi için, Büğdüz, Kılıçviran, Horasan ve Burun köyleri malikânelerini vakfetmiştir. Vasiyeti üzerine de Suheyb-i Rûmî'nin makamı olan yerin civarına defnedilmiştir.¹⁶⁰ 1576 tarihli Rum Evkâf defterindeki kayıtlardan, türbesinden başka zâviye, çilehâne ve darü'l hayr eserlerinin de olduğu görülmektedir.¹⁶¹ 1904'te türbenin mamûr ve mevcut olmasına binâen, Akpınar mahallesinden Şeyh el-Hac Bekr Baba b. Osman Efendi türbedârlık yapıyordu.¹⁶²

Demirşeyh Zâviyesi: Bu zâviyenin varlığına sadece Demirşeyh köyüne ait temettuât defterlerinde rastlanılmaktadır. Demirşeyh köyündeki zâviyenin zâviyedârı olan ve çiftçilik yapan Tekke-nişinoğlu Ali Ağa, Demirşeyh köyünde ve diğer bazı köylerde bulunan vakf arâzileri hasılatından senelik 100 kuruş ücret almaktaydı.¹⁶³

Enam Çelebi Zâviyesi: Zâviye Ulupınar mevkiinde Enam Çelebi'nin medfûn olduğu yerde bulunmaktadır.¹⁶⁴ 1416 tarihli bir vakfiye kaydında, Ulupınar köyünün tam malikânesinin zâviyenin, tevliyet, nezâret ve zâviyedârlık cihetine vakfedildiği görülmektedir.¹⁶⁵ Ayrıca 1576 tarihli Rum Evkâf defterinde de zâviyenin ismi geçmektedir.¹⁶⁶ 23 Şubat 1909 tarihinde, Çorum Mevlevî postnişini olan, Şeyh İzzet Dede Efendi b. Mehmed Efendi zâviyeyi Mevlevî şeyhlerinden bir şeyhin kurduğunu iddiâ ederek dava açmıştı. Mahkemede, Şeyh İzzet Dede, zâviyenin kuruluş amacının fukaraya yemek vermek ve zikrullah icrâ etmek olmasına rağmen, uzun zamandır evkâf, tevliyet, nezâret ve zâviyedârlık cihetlerinin ehil olmayan kişilerin ellerinde bulunduğu gibi, zâviyenin 10 senedir muattal kalmış olduğunu da ifade etmiştir. Fakat mahkeme zâviye mütevellilerin

¹⁶⁰ Ali İzzet, a.g.e., s. 24, 25.

¹⁶¹ Hülya Taş, a.g.t., s. 212.

¹⁶² ÇŞS. 15-III-312/248.

¹⁶³ ML.VRD.TMT. 483, s. 2.

¹⁶⁴ Ali İzzet, a.g.e., s. 81.

¹⁶⁵ ÇŞS. 11-I-172/75.

¹⁶⁶ Hülya Taş., a.g.t., s. 212.

ellerindeki 1416 tarihli vakfiye kaydına ve şahitlerin şahadetlerine dayanarak bu isteği reddetmiştir.¹⁶⁷

Erkulu Baba Zâviyesi: Hacı Bektaşî Velî Tarikatına mensûb bu zat, Sarıkamış köyünde medfündür. Zâviyede gelip geçene yemek verilmekteydi.¹⁶⁸ 1845 yılında 4 hânelik olan köyde, çiftçilik yapan ve aynı zamanda zâviyedârlık görevini ifâ eden Gazanfer Kethüda, zâviyenin arâzisinin hasılatından senelik 125 kuruş almaktaydı.¹⁶⁹ 1836 senesinde Erkulu Baba evlâdından Gazanfer b. Mustafa mahkemeye başvurarak vakfın tevliyetine amcasının haksız müdahalesini önlemek için yeni bir berat talep etmiştir.¹⁷⁰

Hacı Halil Zâviyesi: 1793'te zâviyenin Ferzend ve Halife köylerinde vakf arâzileri bulunuyordu.¹⁷¹ 1845'te Tepecik mahalle imamı olan Teknecioğlu Mehmed Efendi burada zâviyedârlık yapmaktaydı. Bu görev için de zâviyenin Ferzend köyündeki vakf arâzisinden yıllık 55 kuruş zahire almaktaydı.¹⁷²

Kağızman Zâviyesi (Hacı İbrahim Çelebi-Gülâmlı): Karahisar Demirli nahiyesinde dir. 1845 yılında zâviyenin zâviyedârlığını Karskadısızâde ailesinden 5 kişi yürütmekte idiler. Bu kişiler ulemâdan olup, talebe ve imamlık yapıyorlardı. Zâviyenin Külâh ve Deniz köylerinde vakıf arâzileri bulunuyordu.¹⁷³ 1907 senesinde zâviyedârların mevcudiyetinden zâviyenin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Pirbaba (Baba Pir) Zâviyesi: Bu zâviye, ile ilgili en eski kayıt, 1576 tarihli ve 583 numaralı Rûm Evkâf defterinde, "*vakf-ı zâviye-i Baba Piri, der-bâlâ-yı şehr-i Çorum*" şeklinde geçmektedir.¹⁷⁵ 1726 tarihli bir kayıttta burada Abdî Ağa adında birinin medfûn olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁶ Zâviyenin mescidine minber vaz' ile 1832'de câmiye dönüştürülmüştür. Derbendî el-Hac Hüseyin

¹⁶⁷ ÇSS. 16-IV-172/482, 483, 484, 485.

¹⁶⁸ BOA. Cevdet Evkâf, 18977.

¹⁶⁹ ML.VRD. TMT., 543.

¹⁷⁰ BOA. Cevdet Evkâf, 10781.

¹⁷¹ BOA. Cevdet Evkâf, 3983.

¹⁷² ML.VRD.TMT. 482, s. 3.

¹⁷³ ML.VRD.TMT. 436, 470, 576. s. 2, 5, 6.

¹⁷⁴ ÇSS.16-II-365/165. Bu tarihte Bekir ve Abdullah kardeşler, babalarının ölümü üzerine zâviyedârlık görevine tayin edilmişlerdir.

¹⁷⁵ Hülya Taş, a.g.t., s. 212.

¹⁷⁶ VGMA. HD. 1083, s. 131.

Efendizâde Abdurrahman Halife, zâviye vakfının arâzilerinin yıllık a'şârından sülûs hisse almak sureti ile hatiblik görevini yapıyordu.¹⁷⁷

Bu zâviyenin Paşa, Ezil ve Serpin köylerinde vakıf arâzileri bulunuyordu. 1845'te Azab Ahmed mahallesinde sakin Tekkenişin oğullarından Hacı Seyyid, Ahmed, Hasan ve Hızır adlarında 4 kişi zâviyedârlık yapıyorlardı.¹⁷⁸ Sicillerdeki bir kayıttan zâviyenin 1366 tarihli bir vakfiyesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 1868 tarihli berat kaydında, zâviyenin Veysu'l-Karanî tarikatına mensûb olduğu görülmektedir. Nitekim Veysu'l-Karanî evlâdından Hasan, Osman, Ömer b. es-Seyyid Murad adlı kişiler, tekke-nişinlik cihetine sahip idiler.¹⁷⁹

Selim Sultan Zâviyesi: Babaoğlu köyündeki bu zâviyenin adı, sadece 1845 temettuât defterlerindeki kayıtlarda geçmektedir. Köyde sakin 3 hâne reisi zâviyede zâviyedârlık görevini ifa ediyorlardı. Bunlardan tekke-nişin Babaoğlu Musa, zâviye vakfının mahsûlâtından senede 352,5, Babaoğlu Halil, 300 ve Babaoğlu Mehmed, 186.5 kuruş alıyordu.¹⁸⁰

Seydim Sultan (Seyyid Murad Hasan Çelebi) Zâviyesi: Zaviyeye adını veren Seyyid Murad, Seydim köyü câmisi yanında bulunan taştan bir türbede medfûndur.¹⁸¹ Her zâviyede olduğu gibi burada da vakfın oşür gelirlerinden gelip geçene yemek verilmekte idi. Fakat, 1718'de mütevelliler arasındaki anlaşmazlık yüzünden zâviye harap olmuştur.¹⁸² Daha sonra 1735'te kadı'nın müdahalesiyle zâviyenin tamir edildiği görülmektedir.¹⁸³ Temettuât kayıtlarına göre, köyde bulunan 60 hânedan 19'u zâviyede tekke-nişinlik yapmakta idi. Bu kişiler aynı zamanda çiftçilikle işigal ediyorlardı. 1845 yılında es-Seyyid Ebubekr Ağa zâviyedârlık görevinden dolayı köy ve civarında bulunan Özü mezrâ'sı ile Kertme köyünde bulunan zâviye arâzilerinden senelik 250 kuruş almaktaydı. Diğer zâviyedâr Koca Emiroğlu Mustafa ise vakfın arâzilerinden senelik 125 kuruş almaktaydı.¹⁸⁴

¹⁷⁷ BOA. Cevdet Evkâf, 7045.

¹⁷⁸ ML.VRD.TMT. 428, s. 5.

¹⁷⁹ ÇŞS. 10-III-182/351.

¹⁸⁰ ML.VRD.TMT. 514.s. 3, 5, 6.

¹⁸¹ Ali İzzet, a.g.e., s. 104.

¹⁸² VGMA. HD. 1083, s. 131.

¹⁸³ VGMA. HD. 1094, s. 45.

¹⁸⁴ ML.VRD.TMT.583.

Suheyb-i İbn-i Sinan-ı Rûmî Zâviyesi: Hıdırlık mevkiindedir. Suheyb-i b.Sinan-ı Rûmî'nin asıl adı Ebu Yahya olup, Musul'da doğmuştur. Rumlar burayı işgal edince küçük yaşta olan Suheyb-i Rûmî'yi esir alarak Anadolu'ya getirmişlerdir. Rumlar tarafından yetiştirildiğinden, Rûmî lakabıyla tanınmıştır.¹⁸⁵ Uzun seneler Anadolu'da yaşayan Suheyb-ı Rûmî, Arap kabilesinden İbni Cüd'an tarafından köle olarak satın alınıp Mekke'ye götürülmüş ve orada kölelikten azad edilerek, Ammer b. Yassir ile beraber Hz. Muhammed'in huzurunda Müslüman olmuştur. Bedir, Uhud ve Hendek harblerinde bulunmuştur. Bu yüzden Hz. Peygamber'in "*İkinci Sancakdârı*" diye bilinmektedir. Hicretin 38. yılının Şevval ayında (M. 658) 73 yaşında vefat etmiştir. Kabri, Medine'de Cennetü'l-Bâki mezarlığındadır.¹⁸⁶

Zâviye, belgelerde "*Hıdırlık mahallesinde defn-i hâk-ı ıtrnâk olan kibâr-ı sahâbe-i kirâmdan Suheybi Rûmî*"¹⁸⁷ veya "*Alemdâr-ı Sâni Hazret-i Nebevî Suheyb-ı Rûmî Radı Anhu'l-Bari Hazretlerinin türbe-i şerifleri*"¹⁸⁸ şeklinde geçmektedir. Bu ifadelerden Suheyb-i Rûmî'nin Çorum'da gömülü olduğu anlaşılmasına rağmen, burasının makam olduğu âşikârdır. Suheyb-i Rûmî'nin Çorum'da yaşayıp yaşamadığı hakkında elimizde kesin bilgi yoktur. Fakat, bazı kaynaklarda Muaviye'nin oğlu Yezid'in kumandasında İstanbul'un fethine giderken ya da gelirken Çorum'da 70 yaşında vefat ettiği yazılıdır.¹⁸⁹ Bu yüzden Çorumlular bir süre memleketlerinde yaşamış veya geçmiş bir sahâbenin hatırasını yaşatmak için böyle bir makâm ihdâs etmiş olabilirler. Ayrıca zâviye, câmi ve türbeden meydana gelen eserlerin ve adına çeşitli vakıfların olması Suheyb-i Rûmî'nin Çorum şehrinde etkisini göstermektedir. Bazı kaynaklarda türbe, câmi ve zâviyenin Selçuklu sultanları tarafından inşâ ettirildiği yazılıdır.¹⁹⁰

Bu zâviye hakkında 1576 tarihli Rum evkâf defterinde "*Vakf-ı Zâviye-i Hazret-i Suheyb-i Rûmî, An Ashâb-ı Kibâr, Der nefsi-i Çorum*" şeklinde bir ifade

¹⁸⁵ Ali İzzet, a.g.e., s. 53.

¹⁸⁶ Kemal Şahin, "Ashâb-ı Kirâmdan Suheyb-ı Rûmî Hazretlerinin Çorum'da Adına Yapılan Vakıflar", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum, Sempozyum- Tebliğler, 11. Çorum Hitit Festivali, 26-27 Temmuz 1991, s. 219-221.

¹⁸⁷ ÇSS. 10-II-122/202.

¹⁸⁸ ÇSS. 16-IV-497/493.

¹⁸⁹ Ali İzzet, a.g.e., s.55; SVA. 1325, s. 298, 299.

¹⁹⁰ Ali İzzet, a.g.e., s. 53; SVA. 1325. s. 298.

geçmektedir.¹⁹¹ 1732 senesinde zâviyede bir mescid bulunuyordu.¹⁹² Temettuât kayıtlarında “*Hıdırlık Tekkesi*” olarak geçen bu yerde 3 adet vergi mükellefi derviş yaşıyordu. Zâviyenin Karaca köyünde vakıf arâzileri bulunuyordu. Vakfin gelirlerinden bir kısmı gelip geçene yemek verilmek üzere sarf olunmakta idi.¹⁹³

Suheyb-i Rûmî ile birlikte, Abîd ve Ma’adi Kereb Gazi’nin türbe ve zâviye vakıflarının tevliyetleri birlikte yürütülmekteydi.¹⁹⁴ Zâviyede, zâviyedârlık yapanlara Çorum Hâs-ı Hümâyûn’undan buğday verildiği görülmektedir. 1885 Martında zâviyedârlık yapan Seyyid Hamza’ya, bu hâstan, gelip geçene yemek vermesi için senelik 25 kile buğday verilmekte idi.¹⁹⁵

Zâviye çeşitli tarihlerde tamir görmüştür. Câmi, türbe ve zâviyenin harap olması üzerine 1890’da II. Abdülhamid tarafından, 150 bin kuruş sarf edilerek yeniden yaptırmıştır.¹⁹⁶ 1898’de zâviye odalarının civarına yeni hücreler inşâ edilmiştir.¹⁹⁷ Zâviyede Rifaî tarikatının zikirlerinin yapıldığı 1900 tarihli Ankara salnâmesinde zikredilmektedir.¹⁹⁸

Şeyh Aşık Zâviyesi: Bu zat, Örücek köyü civarında kârgîr ve taştan yapılmış bir türbede medfûndur.¹⁹⁹ Bir vakfının olduğu sicillerde kayıtlıdır. 1891 Martında boş olan zâviyedârlık cihetine Mustafa adında biri tayin edilmiştir.²⁰⁰

Bu zâviyelerden başka hurûfât defterlerinde ve arşiv belgelerinde, Necmeddîn, Taceddîn, Ahî Bâyezîd, Koçu Baba, Şeyh Habib²⁰¹ ve Baba Şirân²⁰² adlarında altı zâviye daha geçmektedir.

c-Türbeler: Türbe, ölünün gömülü bulunduğu mezarın üstüne yapılan binaya verilen addır.²⁰³ Anadolu’da ve Rumeli’nin muhtelif yerlerinde inşâ edilen ve bir takım velilere izâfe olunan türbeler bu bakımdan ilgi çekicidir. Bu türbelerin yakınlarında evvelce zâviyeler bulunduğu, fakat sonraları bunların ya

¹⁹¹ Hülya Taş, a.g.t., s. 212.

¹⁹² VGMA. HD. 1094, s. 45.

¹⁹³ ML. VRD. TMT. 471.

¹⁹⁴ BOA. Cevdet Evkâf, 4178.

¹⁹⁵ ÇŞS. 10-II-122/202.

¹⁹⁶ SVA. 1325, s. 298.

¹⁹⁷ BOA. İrade Evkâf, 1316 B /1.

¹⁹⁸ SVA. 1318, s. 258.

¹⁹⁹ Ali İzzet, a.g.e., s. 105.

²⁰⁰ ÇŞS. 11-III-15/223.

²⁰¹ VGMA.HD. 1143, s. 198; VGMA. HD.539, s. 82; VGMA.HD.1092, s. 48.

²⁰² BOA.Cevdet Evkâf, 5316.

ortadan yok olduğu veya bildiğimiz tekkeler haline geldiği görülmektedir. Bu türbelerin bazıları da makâm mahiyetinde idi.²⁰⁴ Çorum'da, Suheyb-i Rûmî, Ma'adi Kereb türbeleri bu tür yerler arasındadır.

Erzurum Sultan (Abdülcebbâr Dede) Türbesi: Halk arasında Erzurum Sultan denilmekle meşhur olan bu zat Çorum civarında Çiftlik köyünde Yoğun Çukuru mezrâ'sında medfündür.²⁰⁵ Abdülkâdir Geylanî evladından olduğu söylenen Erzurum Sultan'ın türbesinin vakfi olmadığından, çoğunlukla ilkbahar ve yaz mevsimlerinde gelen ziyaretçiler tarafından yapılan iânelerle idare olunmaktaydı.²⁰⁶ 1805 yılında 80 senedir harap olan türbesini meşâyîhden Şeyh el-Hac Mehmed Efendi yeniden tamir ettirmiş ve türbedârı olmuş,²⁰⁷ 1812'de çocuksuz ölmesi üzerine yerine Şeyh Mehmed b. Mustafa türbedâr olmuştur.²⁰⁸ 1845 temettuât sayımlarında Tekke-i Erzurum şeklinde ifade edilen bu köyde vergi veren 2 kişi vardı. Çiftçi Hoca Salih bilâ-irâd tekke-nişîn görevini ifâ etmekteydi.²⁰⁹ 1890 tarihli bir terekede Tekke-nişînoğlu Ali b. Osman b. İbrahim türbenin tamirine 200 kuruş bırakmıştı.²¹⁰

İbrahim Gâzî Sultan Türbesi: Karakeçili mahallesinde medfûn olan bu zatın bir vakfının olduğu sicillerde kayıtlıdır. Türbenin vakıf parasının mütevellisi 1880 Nisanında Kabakçioğlu Hasan Efendi b. Ahmed idi.²¹¹ Türbenin adı 1900 tarihli Ankara salnâmesinde de geçmektedir.²¹²

Ma'adi Kereb Gazi Türbesi: Tezkere-i Makâmât kitabında ashâb-ı kirâmdan olup, Yemen'in Zübeyd şehrinde doğduğu, Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye gelerek İslâm'ı kabul ettiği, Muaviye zamanında da İstanbul'a fethetmek için giderken yada gelirken Çorum'da vefat ettiği kayıtlıdır.²¹³ Bu yer de Suheyb-i Rûmî'nin türbesi gibi makâmdır. Türbe 1765 tarihinde tamir edilmiştir.²¹⁴

²⁰³ M.Z. Pakalın, a.g.e., C. III, s. 539.

²⁰⁴ Semave Eyice, a.g.m., s. 26.

²⁰⁵ VGMA. HD.539, s. 82.

²⁰⁶ Ali İzzet, a.g.e., s. 18, 19.

²⁰⁷ VGMA. HD.539, s. 82.

²⁰⁸ VGMA. HD.541, s. 80.

²⁰⁹ ML.VRD.TMT.449.

²¹⁰ ÇŞS. 11-II-128/177.

²¹¹ ÇŞS. 9-16/27.

²¹² SVA.1318. s. 258.

²¹³ Ali İzzet, a.g.e., s. 34-36.

²¹⁴ Yücel Çağlar, a.g.t., s. 26.

Şeyh Hamza Deniz Türbesi: Hacıbey Ağacı köyünde, Şeyh Hamza isminde bir azizin gömülü olduğu sicill-i mahfûzda kayıtlı olmasına ve halk arasında bilinmesine rağmen, mezarının zamanla harap ve gâib olmasından türbenin yeri bilinmemekteydi. Şeyh Hamza, Çorum'da sakin Derviş Hızır adlı birinin rüyasında görünerek kabrinin yerini işaret etmiş ve meydana çıkarmasını istemiştir. Gerçekten 1789 senesinde işaret edilen yer kazıldığında cesedi zuhûr etmiş ve üzerine türbe inşâ edilmiştir.²¹⁵ Türbenin herhangi bir vakıf geliri bulunmadığından kandillerinin yakılmasında lazım olan yağ ile gelip geçene verilmesi gereken yemek masrafı için gereken para zor sağlanıyordu. Bundan dolayı münasip bir mahalden gelir sağlanması için Çorum nâibine 1815 tarihinde bir ferman gönderilmiştir.²¹⁶ Ancak 2 Mart 1907 tarihinde bu türbe için bir vakıf tesis edilebilmiştir.²¹⁷

Tutdede (Derviş Mahmud) Türbesi: Bu zat, Uç mahallesindeki türbede medfûndur. Sicillerde sadece bir yerde geçmektedir. 1907 Ocağında Kılıçzâde el-Hac Bekr Ağa, bir adet dükkânını vakfedip icarından bir miktarını türbenin civarındaki kabristanın duvarının inşâ ve tamirine vermiştir.²¹⁸

Yusuf Bahrî Türbesi: Sicillerde ve diğer kaynaklarda bu türbe ile ilgili kayıt mevcut değildir. Türbesi Hıdırlık mahallesindedir. Bu zat, Vezirköprü'lü olup Çorum'a müderris olarak gelmiş, bedelsiz birçok kişiye ders okutmuştur. 1829 yılında vefat ederek Gazi Ma'adi Kereb hazretleri türbesine, talebesi Derviş Mehmed Paşa'nın bina ettirdiği kârgîr binaya gömülmüştür.²¹⁹ Dikdörtgen plan gösteren türbesi çatı ile kaplıdır. Sülûs yazı ile yazılmış üç satırlık bir kitabesi mevcuttur.²²⁰

1900 Ankara salnâmesinde ve Tezkere-i Makâmât adlı eserde isimleri geçen, fakat sicillerde herhangi bir kaydı bulunmayan diğer türbeler şunlardır: Ebu İshak Sultan, Esved-i Yemenî (Arap Dede), Hoca Yusuf, İsa Halife, Lenduha Sultan, Penâhî Sultan, Pir Said Baba, Sa'd b.Vakkas, Seyyid Osman Efendi

²¹⁵ BOA.Cevdet Evkâf, 1003.

²¹⁶ BOA. HH. 26857.

²¹⁷ ÇŞS. 16-II-364/165.

²¹⁸ ÇŞS. 16-II-339/152.

²¹⁹ Ali İzzet, a.g.e., s. 70, 71

²²⁰ Yüksel Çağlar, a.g.t. s. 25.

(Hoşafcıoğlu), Şeyh Abdülhamid, Şeyh Eyüb, Şeyh Said Yahya Efendi, Tur Çelebi ve Ümid Halife.²²¹

3- Hamamlar ve Çeşmeler

a- Hamamlar: Temizlik, İslâm'ın önem verdiği belli başlı prensiplerden biridir. Gerek Kur'an Kerimde gerekse Hz. Peygamberin hadislerinde, bu mesele üzerinde ehemmiyetle durulmuştur. Öyle ki temizlik olmadan bir çok ibadetin yapılamayacağı emri, her Müslüman'ın hem vücudunu hem de bulunduğu çevreyi temiz tutmak zorunda bırakmıştır.²²² İmâret sisteminde hamamın husûsî bir yeri vardır. Hayır sahipleri yapacakları imâretlerde din bakımından temiz sayılan insanların çalışabilmeleri için çok kere imâret parçalarının hepsinden önce hamamı yaptırırlardı.²²³ Bunun yanında hamam aynı zamanda akardır. Gelir getirir. Bu gelir imâret sisteminde önemlidir. İslâm dininde akmayan su ile temizlik yapılması câiz olmayıp, mutlaka akan su ile yıkanmak gerekmektedir. Bu sebepten Türk hamamlarında havuz ve banyo tekneleri yoktur.²²⁴ Büyük şehir hamamlarında kadınlara ve erkeklere mahsus ayrı ayrı bölümler vardı. Tek hamamın olduğu yerlerde hamam sabahtan erkeklere, öğleden sonra ise kadınlara tahsis edilirdi.²²⁵

Özel bir mimarî tarza sahip bulunan hamamlardaki iç yapının önemli kısımları, genellikle câmegâh, (soyunma yeri) soğukluk (kurulanma ve peştamal değiştirme yeri) ve sıcaklık (yıkanma yeri) adı verilen bölümlerdir.²²⁶ Hamamların kadınlara mahsus olan kısımlarının kapıları caddelere açılmazdı. Kadınlar hamama yan sokaktan, hususî ve ufak kapılardan girerlerdi.²²⁷

Evliya Çelebi Çorum'da Yeni Hamam, Ölme Paşa Hamamı ve Beyler Çelebi Hamamı olmak üzere üç hamamdan bahsetmektedir.²²⁸ 1318/1900 ve 1325/1907 Ankara salnâmelerinde Çorum'da 4 hamamın faaliyette bulunduğu

²²¹ Ali İzzet, a.g.e., s. 29-68; SVA. 1318, s. 258.

²²² Ziya Kazıcı, Vakıflar..s. 143.

²²³ Osman Ergin, a.g.e., s. 42.

²²⁴ Kemal Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, 1949, s. 30.

²²⁵ A.Süheyl Ünver, "Türk Hamamları", Belleten XXXVII/145, Ocak 1973, s. 89.

²²⁶ Yusuf Ziya Kavakçı, Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975, s. 122.

²²⁷ Süheyl Ünver, a.g.m., s. 90.

²²⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

belirtilmesine rağmen adları zikredilmemiştir.²²⁹ Belgelerde aşağıdaki üç hamam hakkında bilgi bulanabilmiştir.

Taceddîn Paşa Hamamı (Paşa Hamamı-Çifte Hamam):Çarşı içerisinde bulunan hamam evkâf kayıtlarına göre 1495 yılında,²³⁰ Taceddîn İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.²³¹ 1885 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, hamamın işletmesi birkaç kişi tarafından yürütülmekteydi. Bunlardan Damadoğlu Feyzullah Efendinin, 1837 senesinden beri babasından intikal eden senelik, 13 gün 4 saatlik bir hissesi bulunuyordu. Bu kişi hissesini vakfederek icara vermiş ve gelirini de Câmî-i Kebir'de mum ikâdına bağışlamıştır.²³² Hamamın suyu Sıklık mevkiinde Karakaya'dan geliyordu. Ancak zamanla su yollarının harap olması sebebiyle, hamam 1909 Ocağından itibaren suyunu Çorum şehrinin ortak suyundan almaya başlamıştır. Fakat bir süre sonra Ömer Efendi adında bir hayırsever, hamamı tamir edip, Ilıca mevkiinden su getirmiştir.²³³ Bu hamam ve Taşhan, Taceddin vakfi hayratından olup, arâzileri vakfin, binaları ise özel kişilerin idi.

Hamam normal bir çifte hamamdır. Erkekler kısmına simetrik olarak yapılan kadınlar kısmı biraz küçük ölçüde tutulmuştur. Duvarları moloz taştan, kubbeleri ise tuğladan olup üzeri kurşunla kaplı değildir. İlk girişte soyunma yerleri olup büyük bir kubbe ile örtülüdür. Buradan sonra soğukluk kısmı gelir ki ortası büyük bir kubbe ve iki yanında birer küçük kubbe yapılarak örtülmüştür. Daha sonra esas kısım olan halvet kısmına geçilmektedir. Üzeri kubbe ile örtülü kare bir mekandır. Burası da iki kare mekana açılmakta olup, bu mekanlar da kubbelidir.²³⁴

Güpür (Küpür) Hamamı: Ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Fakat 1725 tarihli Arapça vakfiyede hamamın Sultan Murad tarafından Ulu Câmîinin işleri için vakfedildiği zikredilmektedir. Hamam zamanla harap olmuş ve Güpür Ahçı Mehmed tarafından aynı yere yeniden inşâ ettirilmiştir. Bir sene sonra bu

²²⁹ SVA. 1318, s. 259; SVA. 1325, s. 294.

²³⁰ Yüksel Çağlar, a.g. t., s. 26.

²³¹ Yurt Ansiklopedisi, "Çorum Maddesi", s. 2098.

²³² ÇŞS. 10-II-135/209.

²³³ ÇŞS. 16-IV-478/474.

²³⁴ Yüksel Çağlar, a.g. t., s. 27.

hamama bitişik diğer bir hamam daha yaptırılmıştır. Bu ikinci yapı erkeklere ait olup her ikisinin külhân ocağı bir ve suları ortak idi.²³⁵ 1726 tarihinde hamamın gelirinden Sultan Murad Câmisinde perşembe günleri öğleden sonra vaaz veren hatib efendiye ücret verilmekte idi.²³⁶ 1783 tarihli bir belgede ise, hamam-ı atıkayı Güpür Hacı Mehmed'in tamir ettirdiği ve Sultan Murad câmisi avlusundaki medresede bulunan talebeye hamam mahsulünden 1 sehm verildiği kayıtlıdır.²³⁷

Hamam Osmanlıların çok kullandığı çifte hamam tipindedir. Planı itibarıyla uzunlamasına bir eksen üzerinde gelişmiş mekanları bu eksen boyunca sıralanmıştır. İlk girişte soyunma yerleri olup sekizgen bir kasnağı olan ve bir kubbe ile kaplıdır. Soğukluk bölümü tekne tonozla örtülü bütün bir mekan halindedir. Sıcaklıkta aynı büyüklükte olan üzerleri kubbe ile kaplı ve artarda sıralanan iki kare mekan şeklindedir. Hamam fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir²³⁸

Yeni Hamam (Ali Paşa Hamamı): 1573 yılında Erzurum Beylerbeyi Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çarşı içinde çifte hamam planında bir yapıdır.²³⁹ Zamanla hamam harap olmuştur. 1863 Ağustosunda yapılan keşiften sonra toplam 10495 kuruşluk bir meblağ harcanarak, hamamın külhân, cehennemlik, hazine, kazan ve başka yerleri tamir ettirilmiştir²⁴⁰

b- Çeşmeler: Çeşmeler, vakıflara bağlı su tesislerinin önemli bir bölümünü meydana getirirler. İslâm'da pek çok ibadetin yerine getirilebilmesi suya bağlanmıştır. Bu bakımdan, diğer din ve toplumlara göre İslâm'ın suya verdiği önem daha büyüktür. Gerek Kur'an'da ve gerekse hadislerde su ve suya verilen önem belirtildiği için Müslümanlar, su ile ilgili hayratı kurmak gayretine girmişlerdir.²⁴¹ İmâret çevresinde câminin, hamamın, umumî helaların bilhassa suya ihtiyacı vardır. Bu maksatla ki câmi avlularında abdest almaya yarayacak

²³⁵ VGMA. VD. 484, s. 134.

²³⁶ VGMA. HD. 1143, s. 198.

²³⁷ VGMA. HD. 1095, s. 20.

²³⁸ Yüksek Çağlar, a.g.t., s. 28.

²³⁹ Yurt Ansiklopedisi, "Çorum Maddesi" s. 2098.

²⁴⁰ ÇŞS. 3-35/22.

²⁴¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.154.

şadırvan ve musluklar yapılmıştır.²⁴² Bunun için yapılan her hayır tesisin yanında, çeşme veya sebil yaptırmak bir adet haline gelmiştir.²⁴³

Evliya Çelebi, Çorum'da 18 yerde âb-ı hayat sulu çeşmeler bulunduğunu ve bir konak yerden Kanunî Süleyman Han'ın su getirip şehre sebil ettiğini belirtmektedir.²⁴⁴ 1325/1907 Ankara salnâmesine göre de Çorum'da 130 çeşme 7 şadırvan vardı.²⁴⁵ Çorum'un su ihtiyacı çok eskiden beri Sıklık Suyu denen yerden sağlanıyordu. Bu tesisi vakfeden kişi de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa idi. Bu çeşmelerin işletmesini yapan kişilere su yolcusu deniliyordu. 1771'de Sıklık Suyu çeşmelerinin su yolculuğunu Seyyid Ali ve Seyyid Osman, Seyyid Abdullah ortak olarak yürütüyorlardı.²⁴⁶ 1903'te Çorum'da bulunan bütün çeşmelerin, su yollarının tamiri bir vakıf tarafından yürütülüyordu. Bu para vakfının mütevellisi Çorum Evkâf Müdürü Tütেকzâde Hacı Elvan Efendi b. Ali idi. Ancak her iki görevi bir arada yürütmesi uygun görülmediğinden su yolcusu mütevelliliğinden alınmıştır. Yerine senelik 500 kuruş ücretle Tahsin Efendi b. Hacı Ahmed müteveli nasb edilmiştir.²⁴⁷ Sicillerde tespit edilen şadırvan ve çeşme isimleri şunlardır:

Taybilli Çeşmesi: Hacı Yusuf mahallesindedir. Çeşmenin pişegâhında kandillerin yakıldığı, 1899 tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır. Cücenoglu Ahmed b. Hüseyin terekesinde, bu kandillerin yağ parası için 19 kuruş vasiyet etmiştir.²⁴⁸

Kubbeli Çeşmesi: Kubbeli câmiî yanındadır. 1900'de çeşmenin para vakfının mütevellisi bulunmuyordu. Tamiri için mütevellinin bulunmasının şart olması sebebiyle Karskadısızâde Arif b. el-Hac Bekr Efendi mahkeme tarafından müteveli tayin edilmiştir.²⁴⁹

Sofular Çeşmesi: Sofular mahallesindeki mescidin yanındadır. Çeşme, mescid ile aynı vakıftan idare edilmekteydi. 1899 Nisanında çeşmenin vakıf

²⁴² Osman Ergin, a.g.e., s. 40.

²⁴³ Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 154.

²⁴⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

²⁴⁵ SVA. 1325, s. 294.

²⁴⁶ VGMA. HD. 1093, s. 21.

²⁴⁷ ÇŞS. 15-III-163/190.

²⁴⁸ ÇŞS. 14-651/44.

²⁴⁹ ÇŞS.14-179/137.

parasının mütevellisi olmadığı için Mustafa Ağa tamir ve termîmine mütevellî tayin edilmiştir.²⁵⁰

Kadife Pınarı: Karakeçili mahallesindedir. Pınarın tamirine harç ve sarf olunması için 1902 Şubatında Ömer b. Hüseyin b. Abdullah terekesinin belli bir kısmının vakfedilmesini vasiyet etmiştir.²⁵¹

Hacı Receb Çeşmesi: Hacı Receb mahallesinde bulunan câminin yanındadır. Hayırseverlerin vakfettiği vakıf parasının mütevellisi olmadığı için 1900 tarihinde Ahmed Efendi mahkeme tarafından çeşme ve câminin tamir işleri için mütevellî tayin edilmiştir.²⁵²

Kellegöz, Kavaklı, Eyüb Hoca Çeşmeleri: Hacı Receb mahallesinde olup, 1900 tarihinde çeşmelere vakfedilen paraların mütevellisi Sofuoğlu Ali b. Emin idi.²⁵³

Hacı Nasrullah Çeşmesi: Hacı Nasrullah mahallesinde bulunan câmi bitişiğinde olup, tamiri için vakfedilen paranın mütevellisi 23 Şubat 1905 tarihinde Çöplüzâde Mahmud Reşid Efendi idi.²⁵⁴

Câmi-i Kebîr Şadırvanı: Câmi-i Kebir Câmisi avlusundaki şadırvana batı tarafından, 1907 Şubatında hayırseverlerden Kılınçzâde el-Hac Bekr b. Mehmed yeniden su getirmiştir. Ayrıca bu kişi, şadırvanın tamiri ve önünde yakılan kandillerin yağı için de dükkân ve evini vakfetmiştir.²⁵⁵

Paşa ve Samur Çeşmeleri: Yavru Turna mahallesinde olup, tamiri için hayır sahiplerinin vakfettikleri paranın mütevellisi, 1898 yılında Mehmed Ağa b. Ali idi.²⁵⁶

Çöplü Çeşmesi: Çöplü mahallesinde vâki' mescid bitişiğinde olup, 1908 Kasımında bu binaların tamiri için vakfedilen paranın mütevellisi Nuhoğlu Hafız Bekr Efendi idi.²⁵⁷

²⁵⁰ ÇSS. 14-697/59, 60.

²⁵¹ ÇSS. 14-592/24.

²⁵² ÇSS. 14-602/27.

²⁵³ ÇSS. 14-273/157.

²⁵⁴ ÇSS. 16-444/38.

²⁵⁵ ÇSS. 16-II-339/152.

²⁵⁶ ÇSS. 14-351/150, 151.

²⁵⁷ ÇSS.5-II-32/1212.

Hacı Vaaz Çeşmesi: Câmi-i Kebîr mahallesinde olup, 1897 yılında tamiri ve diğer işleri için ashâb-ı hayrâtın vakfettiği para vakfının mütevellisi Hacı Vaazoğlu Ali Efendi b. Mehmed idi. ²⁵⁸

B- RESMÎ YAPILAR

1- **Hükümet Konağı:** II. Abdülhamid devrinde, mülkî yönetimde görevlendirilen memurlarda büyük bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Böylece devlet yönetiminde sivil bürokrasi büyük bir ağırlık kazanmıştır. İdarî yapıda ortaya çıkan değişmelerin sonucu olarak şehirlerin mekansal yapılarında da yeni öğeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri yönetici merkez olgusudur. XIX. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlayan yönetici merkezin odak noktası ise hükümet konağıdır.²⁵⁹ Daha önce bahsedildiği gibi geleneksel Osmanlı şehirlerinde merkezde câmi bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmî daireler merkezde yer almaya başlamıştır. 1900 tarihli Ankara salnâmesinde Çorum hükümet konağı hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: “*Kasabanın ortasında ve en şerefli bir mevkiye kâin Hükümet dâiresi mülkiye, adliye, askeriye memurları ve zâbitasına mahsûs büyük bahçeli bir avlu içerisinde mütekâbil ve muntazam ayrı ayrı üç dâireden ibaret olup belediye beraber olduğu halde mülkiye dâiresinin alt ve üst katlarında 25 oda ile 1 mescid ve adliye kısmında 13 oda ile 1 mescid ve dâire-i askeriyede 8 oda vardır. Hükümet avlusunda kârgîr ve muntazam bir askeri deposu bir de atik hapishâne vardır.*”²⁶⁰

Bu hükümet konağı 1893’te eski konağın, adliye dairesine verilmesinden sonra yapılmıştır.²⁶¹ 1904 Nisanında, hükümet konağı avlusuna dâhiliye, maliye ve adliye daireleri ile Zirâat Bankası için 4 oda ve koridordan ibaret bir evrak mahzeni eklenmiştir. Evrak mahzeni 25747 kuruş keşif bedeliyle yapılmaya başlanmıştır. Paranın 6444 kuruşu Zirâat Bankası sermayesinden karşılandığından mahzenin bir kısmı bankaya tahsis edilmiştir.²⁶² Konak 1956 yılında geçirdiği bir yangında bütünüyle yanıp ortadan kalkmasına kadar işlevini sürdürmüştür.

²⁵⁸ ÇSS. 13-116/64.

²⁵⁹ Sevgi Aktüre, “19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum”, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 142.

²⁶⁰ SVA., 1318, s. 258, 259.

²⁶¹ YA.RES. 83/31.

²⁶² BOA. İrâde Maliye 1321 Z /5; BOA. İrâde Ticaret ve Nafia., 1321 Ra/2.

2- Askeri Kışla: II. Mahmud tarafından inşâ ettirilmiştir.²⁶³ 1836 yılında taşralarda redif teşkilatının kurulmasından sonra, askerlerin ikâmetleri için gereken binaların olmaması sorun yaratmıştır. Çorum'da bunun için bir kışla inşâsına karar verilmiştir. 1838'de Kastamonu ve Çorum sancaklarında kışlaların yapımı devam ediyordu. Çorum'da yapılan kışlanın masrafı öngörülen meblağdan fazla çıkmıştır. Bunun üzerine gereken 35048 kuruş Çorum ve kazalarından tahsil edilmiştir.²⁶⁴ Kışla Çorum'un güney batısında Yozgat caddesi üzerinde bir alay piyade ve bir alay süvari askerlerini alacak büyüklükte olup, civar yerlerde emsâli olmayan büyük ve muntazam bir yapı idi. Cephânesi ve civarında asker ikâmetine mahsus bir karakol bulunuyordu.²⁶⁵ Hükümet konağındaki şer'iyeye ve nizâmiye mahkemelerine ait olan odalar dar ve sıhatsiz olduğundan, konakta bulunan askeri daireler, 19 Ekim 1912 senesinde Çorum'a 10 dakika mesafedeki kışlaya taşınmış ve boşaltılan askeri dairelerin yerlerine bu mahkemeler taşınmıştır.²⁶⁶ Ayrıca kışla içinde bir de câmi bulunuyordu.²⁶⁷

3- Hapishâne: Hükümet avlusunda eski bir yapı olduğu, 1318/1900 tarihli Ankara salnâmesinde belirtilmektedir.1907 yılında hapishânenin elverişsiz olmasından dolayı mahbûsun yarısı Ölçekzâde hanına nakledilmiş ve hapishânedeki bulunan 3 gardiyandan ikisi de bu handa görevlendirilmiştir. Dolayısıyla bir tek baş gardiyan hapishâne binasında kalmıştı. Hem 300'e yakın mahkumun hem de hapishâne defterinin tanzîmi ve tevkîf ve tahliye muamelelerinin bir kişiyle yapılması mümkün olmadığından, bu tarihte 140 kuruş maaşla bir gardiyan daha tayin edilmiştir.²⁶⁸ Ancak hapishânenin şartlarının değişmediği ve içeride mahbûs bulundurmanın uygun olmadığı Ankara vilâyetinin, Dâhiliye Nezaret'ine gönderdiği 27 Temmuz 1910 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Önce hapishânenin tamiri düşünülmüş, fakat bina kârgîr olmadığından vazgeçilmiştir. Yeniden inşâsından başka çarenin olmadığı için mahbuslar daha önce hapishânenin

²⁶³ ÇŞS. 13-483/207. Askeri kışlanın XX. Yüzyıl başlarındaki görünüşü için bkz. EK-8.

²⁶⁴ BOA. HH. 26068.

²⁶⁵ SVA. 1318, s. 259.

²⁶⁶ BOA. DH.İD. 19-2/ 53.

²⁶⁷ ÇŞS.13-483/207.Kışlanın fotoğrafı için bkz. Ek-8.

²⁶⁸ BOA. İrade Dahiliye, 1324 Z / 6.

bulunduğu askeri kışlaya nakledilmiştir. Ankara vilâyetinden ek olarak 10 jandarma, hapishânenin muhafazası için Çorum'a gönderilmiştir.²⁶⁹

4- Saat Kulesi: Saat kulesi yapma geleneği Avrupa'da XVI. yüzyılda yaygınlaşmışsa da, Osmanlı ülkesinde Kanunî döneminden hemen sonra XVI. yüzyıl sonlarında başlamıştır. XVIII. ile XIX. yüzyıllarda ise saat kuleleri yapımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda batıdan doğuya doğru artmıştır. Saat kulelerinin Anadolu'nun içlerine kadar yayılması ise, II. Abdülhamid'in 1901 senesinde tahta çıkışının 25. sene-i devriyesinde valilere saat kulesi yapımıyla ilgili gönderdiği ferman ile olmuştur.²⁷⁰ Çarşı içindeki Çorum Saat Kulesi 1894'te, aslen Çorumlu olan Beşiktaş Muhafızı Yedisekiz Hasan Paşa'nın gayretleriyle yapılmıştır.²⁷¹ Kulenin mimarı belli değildir.²⁷² Sarı kesme taştan yapılan minareye benzeyen saat kulesi 28 metre yüksekliğinde, her kenarı 3,90 metre uzunluğunda, sekizgen kaideli, 24 köşeli gövdeli ve kare prizma peteklidir. Üzeri kurşun kubbeyle örtülüdür. Dört bir tarafındaki saat kadranı vardır. Şerefeye, yuvarlak kemerli kapıdan, 81 basamaklı merdivenle çıkılır. Güneye açılan yuvarlak kemerli kapısı üzerinde şu kitabe yer alır:

Şehinşâh-ı zaman Abdülhamid hân-ı keremkârın
Fermân-ı* kirâmından Hasan paşa-yı bi-hemtâ
Bütün evkatımı vakf eyledi ihyâ-yı hayrâta
Muvaffak eylesun her dem anı âmaline Mevlâ
Bu saat kulesi ez cümle hayrât-ı güzîninden
Yapıldı yümn-ü evferle bu şehri eyledi ihyâ
Çıkup bir vakt-i eşrefte yazıldı bâbına tarih
Bu mikat-i celili yaptı bak Lûtfi Hasan Paşa 1312²⁷³

Saat kulesinin muhafazası belediye tarafından yerine getiriliyordu. 1902 senesinde saat kulesinde aylık 60 kuruş maaş ile bir memur görevli idi.²⁷⁴

²⁶⁹ BOA. DH. MUI. 117/26.

²⁷⁰ Hakkı Acun, Anadolu Saat Kuleleri, Ankara, 1994, s. 5.

²⁷¹ 1973 Çorum İl Yıllığı, s. 1391.

²⁷² Yüksel Çağlar, a.g.t., s. 30.

* Bu kelime bazı kaynaklarda "ferikân" şeklinde okunmuştur. Bkz. M. İhsan Sabubcuoğlu, a.g.e. s. 87 ve Yücel Çağlar, a.g.t., s. 30.

²⁷³ Hakkı Acun, a.g.e., s. 15, 16.

²⁷⁴ BOA. ŞD, 1354/5.

Saat kulelerinin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir; saatler her saat başı saat sayısına kadar veya saat başı tek vuruş yapacak şekilde ayarlanmıştır. Bazı saatler bunun yanında ilave olarak her yarım saatte çalarlardı. Bazılarında ise her saat başındaki vuruşlar bir iki dakika ara ile tekrar edilirdi. Büyük ağırlıklarla çalışan saatler özelliklerine göre haftalık, on beş günlük veya aylık olarak kurulabilirdi. Her kulenin bir veya daha çok kadrana veya çana sahip olması, bir başka özelliktir.²⁷⁵

5- Telgrafhâne: Osmanlı sınırları içinde kurulan ilk telgraf hatları askerî ve sivil amaçlı hatlar olarak ikiye ayrılır. Askerî hatlar Kırım savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne müttefik olan İngiliz ve Fransızların kurdukları hatlardır. Bu hatlar, savaştaki orduların kendi başkentleriyle İstanbul haberleşmesini temin amacıyla kurulmuştur. Sivil hatlar ise, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı için planlayıp kurduğu hatlardır. İlk Osmanlı sivil hattı 15 Eylül 1855'te İstanbul-Edirne-Şumnu arasında yapılmıştır. Bu tarihte ayrıca telgraf müdürlüğü de kurulmuştur. 1870'e gelindiğinde Anadolu ve Rumeli bölgesinde olmak üzere ülke genelinde telgrafhânelerin sayısı 301'i bulmuştur.²⁷⁶

1868'in Ağustosunda Amasya'dan Yozgat'a geçen telgraf hattından Çorum kazasına da bir hattın uzatılmasına dair, Ankara vilâyetinden Şûrâ-yı Devlete bir mazbata gönderilmiştir. Bu mazbatada Çorum'a bir şube verilerek, aradaki on saatlik mesafeye dikilecek direkler ile amele vs. masrafının ahâliden tahsil edilebileceği belirtilmekteydi. Bu hattın, Anadolu'da bulunan telgraf merkezleri ile Hindistan hattı işlerini hafifletip haberleşmeyi kolaylaştıracağı düşünüldükçe, Çorum'a uzatılması olumlu karşılanmıştır. Ancak masrafların ticaret ve servet sahipleri tarafından karşılanması, telgraftan doğrudan doğruya faydalanmayan ahâlîye asla masraf tarh ve tevzî edilmemesi Ankara vilâyetine gönderilen irâdede altı çizilen hususlardan biriydi. Avrupa'dan getirilen tel ve edevat bahası 5897 frankı, memur maaşları da aylık 2466 kuruşu buluyordu.²⁷⁷ Bunların yanında telgrafhânenin inşası için gerekli olan 12555 kuruş zengin

²⁷⁵ Hakkı Acun, a.g.e., s. 16. Çorum Saat Kulesinin fotoğrafı için bkz. Ek. 6.

²⁷⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s.139-209.

²⁷⁷ BOA. Irâde Şûrâ-yı Devlet, 457, BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 804, belge, 505, 150

kişilerden toplanmıştır. Nezaret bunu bir hamiyetkârlık eseri olarak takdir-i şâyân bulduğunu gönderdiği yazıda belirtmekteydi. Çorum telgrafhânesi 20 Ocak 1869 yılında faaliyete geçmiştir.²⁷⁸

Telgrafhâne görevlileri arasında bulunan müdür hem idarî görev hem de bizzat mors aletinin başında haberleşmeyi yürütürdü. Gelen telgrafları adreslerine götürmek musil-i muharrerâtın görevi idi. Çavuşlar ise hatların bakımı ile meşgul olurlardı. Yazın telleri germek kışın gevşetmek, kopanları eklemek bunların görevi idi.²⁷⁹

Tablo-1. Çorum'da Kurulan ilk Telgrafhânenin Masrafları ve Memur Maaşları²⁸⁰

Avrupa'dan Getirilen Alet ve Edevât Bahası/Frank			Memur Maaşları/kuruş	
Alet edevât	Kg	Değeri/ frank	Memurlar	Maaş
Tel	5000	3000	Müdür	1000
İzvelatör	700	700	Muhâbere memuru	400
Makara	2	335	Musil-i muharrerât	166
Makine	3	900	3 çavuş her birine 300 kuruş	900
Çavuş takımı		120		
Eleman		90		
Sigorta		27		
Nakliye tel		500		
Makara, izvelatör ve makine nakliyatı		225		
Toplam		5897	Toplam	2466

1889 Ekimine gelindiğinde Çorum telgrafhânesinin yıkıldığı görülmektedir. İnşâsı için gerekli olan 12208 kuruşun 4000 kuruşu ahâlden alınmış, geri kalan 8208 kuruşu Posta ve Telgraf Nezareti'nin 1887 senesi tamirât bütçesinden karşılanmıştır. Yeni telgrafhânenin inşâsı, emanet usûlüyle yapılmıştır.²⁸¹ 1902'de Çorum'da Telgraf ve Posta Dairesi adı altında faaliyet gösteren bu kurumun başında müdür Hasan Efendi ile bir muhâbere memuru bulunmaktaydı.²⁸²

Osmanlı Devleti her şeyden önce kendi haberleşme ihtiyacını dönemin en hızlı vasıtası ile gerçekleştirmek istiyordu. Bunun için telgraf hatları planlı bir biçimde ülkenin her tarafına yapılmaya başlamıştır. Özellikle ekonomik hayatın,

²⁷⁸ a.g.d. Belge 52

²⁷⁹ Nesimi Yazıcı, a.g.m., s.192.

²⁸⁰ BOA. İrâde Şura-yı Devlet, 457

²⁸¹ BOA. İrâde Şura-yı Devlet, 5805.

²⁸² SVA. 1320, s. 247.

hızlı haberleşmeye olan ihtiyacı, telgrafın ülke ticaretine yapacağı çok olumlu katkı daima göz önünde bulundurulmuştur. Telgraf haberleşmesi dönemin ticaret hayatına canlılık getirmiştir. Ayrıca II. Mahmud döneminden başlayarak hız verilen merkezîyetçilik siyasetinin gerçekleşmesinde, iletişim vasıtalarının katkısı veya devletin bunlardan istifade etme isteği düşünülürse, telgrafın bu yönde önemli bir kolaylık sağladığı aşîkârdır.²⁸³

---

²⁸³ Nesimi Yazıcı, a.g.m., s. 196-198.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

A- EĞİTİM

1- Geleneksel Mektepler

a- Sıbyân Mektepleri: Bunlar ilk tahsili vermek üzere tesis olunan mekteplerdir. Hemen her mahallede bir tane bulunduğundan halk arasında “*Mahalle Mektebi*” adıyla anılmaktadır.¹ Ayrıca belgelerde “*muallimhâne*” olarak ta geçmektedir.² Bu mektepler ekseriyetle câmilere bitişik büyük bir odadan ibaretti. Câmilerin müştemilâtından olarak imam ve müezzinlere mahsus odalar gibi bir odanın mektep ittihâz olduğu da vâkîdir. Ayrı olanlar büyük câmilerin bitişğinde, odalar ise küçük câmilerle köy câmileri içinde idi.³ Beş ile on yaş arasındaki erkek ve kız çocuklar dinî bilgiler almak için bu okullara giderlerdi. Mektepte öğrenim sabahtan öğleye ve öğle teneffüsünden sonra da ikindiye kadar devam ederdi.⁴

Tanzimat devrinde sıbyân okulları ile ilgili ilk ıslahât teşebbüsü 1845 yılında Sultan Abdülmecit tarafından başlatılmıştır. “*Meclis-i Muvakkat*” bir layiha hazırlamış ve mevcut sıbyân mektepleri yeniden düzenlenmiştir. Bu layihada, ıslahatın ilk önce mahalle mekteplerinden başlatılması, mevcut mekteplerin hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi, ehliyetli kimselere hocalık yaptırılması, sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi gibi maddeler yer almaktadır.⁵

Sıbyân okullarında görevli hocalara rehber olmak üzere 8 Nisan 1847’de bir talimâtname hazırlandı. Buna göre, öğretim süresi, 4 yıldır. Ayrıca sıbyân okullarının rüşdiyelere temel olması ve bunlara öğrenci yetiştirmesi kabul edilmişti. Türkçe derslerine önem verilmekle eğitimde millileşmeye doğru bir adım atılmıştır. Fakat parasızlık ve hocasızlık yüzünden arzu edilen şekilde bu

¹ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, İstanbul, 1993, s. 201.

² VGMA. HD.1094, s. 45.

³ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., s. 201.

⁴ M.Şakir Ülkütaşır, “Sıbyân Mektepleri”, Türk Kültürü, S. 33, 1965, s. 594, 597.

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, C.1, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 304.

talimâtnâme uygulanamamıştır.⁶ Halkın çocuklarını okula göndermedikleri de bir gerçektir. Bütün çocukların mektebe verilerek tahsil-i ilim yapmaları konusunda, 1842 Temmuzunda Çorum nâibliğine bir yazı gönderilmiş ve çocuklarını mektebe vermeyenlerin cezalandırılacağı da önemle belirtilmiştir.⁷

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile sıbyân mektepleri bir düzene sokulmuştur. Bu nizâmnâmeye göre, mahalle ve köylere tahsil müddeti dört yıl olan, en az bir sıbyân mektebi açılacak, devam mecburiyeti erkek çocuklarda 6-10, kızlarda 7-11 yaş olacaktı. Eğer mahallede iki okul varsa biri kız, diğeri erkek çocuklarına tahsis edilecekti. Nizâmnâmede yer alan ders ve imtihanlara dâir hükümler arasında, okutulacak ders programı verilmektedir.⁸ Bu dersler, Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvîd, Ahlaka Dâir Risâleler, İlmihâl, Yazı Talîmi, Fenn-i Hesâb, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmât-ı Nâfia idi.⁹

Evliya Çelebi, Çorum'da 11 adet mektebin faaliyette bulunduğunu yazmaktadır.¹⁰ 1907'de ise Çorum'da 10 sıbyân mektebi faaliyet gösteriyordu.¹¹ Belgelerden tespit edilebilen bazı sıbyân mektepleri şunlardır:

Çakırlı Mustafa Mektebi: Şarkıyan mahallesindedir. 1695 yılından beri mektebin eğitim yaptığı belgelerde kayıtlıdır.¹² 1855 senesinde Kuruçay köyü öşrü mahsulünden senede bir kile hinta mektepte muallim-i sıbyân olanlara verilmekte idi.¹³

Hacı Mehmed Mektebi: Muzaffer Paşa câmisindedir. Hacı Mehmed tarafından yaptırılmıştır. 1772 yılında günlük 1 akçe ile mütevellisi olan Şeyh Hacı Mustafa'nın ölümüyle oğlu Ömer'e berat verilmiştir.¹⁴

Hacı Nasrullah Mahallesi Mektebi: Vakfiyesine göre, 1804 yılında mektebe muallim tayin edilen İbrahim Efendî b. Hasan Efendiye, günlük 17 akçe ücret verilmekteydi.¹⁵

⁶ Bayram Kodaman-A.Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s. 481, 482.

⁷ ÇŞS. 1-135/74.

⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 305.

⁹ Bayram Kodaman-A.Saydam, a.g.m., s. 482.

¹⁰ Evliya Çelebi, Seyahâtnâme, C. 2, Dersaadet, 1314, s. 408.

¹¹ SVA. 1325, s. 294.

¹² VGMA. HD. 1140, s. 120.

¹³ BOA.Cevdet Maârif, 7239.

¹⁴ VGMA. HD. 1084, s. 4.

¹⁵ BOA.Cevdet Maârif, 2070.

Hacı Sinan Mektebi: 1572 tarihli Arapça bir vakfiyeden anlaşıldığına göre el-Hac Sinan b. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Bu kişi 7 dükkânını ve çeşitli köylerdeki arâzilerinin mahsulünden belli bir kısmını mektebe vakf etmiştir.¹⁶ 1823 senesinde mektepte günlük 1 akçe ile Muallim-i Sıbyân es-Seyyid Mahmud b. Hacı Osman'ın ölmesiyle oğullarına bu görev verilmiştir.¹⁷ 1845 yılında mektepte muallim olan Emir Ahmed mahallesi muhtarı Osman Efendi vakfın Kalınkaya köyü arâzisinden senelik 85 kuruş ücret alıyordu.¹⁸

Sabuncu Mahallesi Mektebi: 1595 tarihli bir vakfiyeye göre, Hacı Mehmed kızı Zehra nâmında bir hanım tarafından 8 dükkân ve 1000 dirhem vakfedilmek suretiyle bina edilmiştir.¹⁹ 1726 yılında eğitim faaliyetinde bulunan mektebin muallimi olan Mustafa'nın ölmesiyle oğlu Ali Halife'ye bu görev tevcih edilmiştir.²⁰

b- Medreseler: Kuruluş tarihi bakımından medrese sisteminin yapısı, fıkıh ilmi uzmanları tarafından tanımlanan, yorumlanan ve korunan hukûkî bir temele dayanıyordu.²¹ Medreseler sıbyân mekteplerinin üstünde eğitim ve öğretim yapan orta ve yüksek tahsil müesseseleriydi.²² Osmanlılarda ilk medrese, 1330'da Orhan Bey tarafından İznik'te yapılmış ve burada ilk müderris olarak da Türk alim ve mütefekkirlerinden Davûd-i Kayserî tayin edilmiştir Osmanlıların ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış oldukları medreselerin derece ve sınıf itibarıyla en mühimleri İznik, Bursa ve Edirne'de idi.²³

Osmanlı fetih politikasına göre fethedilen yerlerde ilk önce câmi ve yanında medrese açılması bir gelenek halini almıştır. Bu gelenek topluma ve devlete gerekli din, ilim ve eğitim hizmetleri yanında devlet idaresinde ihtiyaç duyulan idarî ve adlî personelin yetiştirilmesine yöneliktir.²⁴ Bu ilk medreseden sonra artık bütün Osmanlı ülkesinde medreseler açılmaya başlandı. Fatih Sultan

¹⁶ İhsan Sabuncuoğlu, "Çorumda Maarif Hayatı", ÇD, S. 47, 1944, s. 18.

¹⁷ VGMA. HD. 542, s. 66.

¹⁸ ML. VRD. TMT. 489, s. 14.

¹⁹ İhsan Sabuncuoğlu, a.g.m., s. 19.

²⁰ VGMA. HD. 1143, s. 198.

²¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 232.

²² Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih), İstanbul, 1976, s. 25.

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1988, s. 1, 2.

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 234.

Mehmed'in İstanbul'u fetheder etmez, "*Sahn-ı Semân*" medreselerini tesis ettirmiş ve bunlar için geniş vakıflar kurmuştur.²⁵ Semâniye medresesinin kuruluşundan yaklaşık 70 sene sonra Sultan Süleyman İstanbul'da Süleymaniye külliyesini kurdu. Külliye, biri hadis öğretimi için, biri tıp ve dördü genel medrese olmak üzere toplam 6 medreseden meydana gelmekteydi.²⁶ Osmanlı Devleti'nde İstanbul'dan başka vilâyetlerdeki şehir ve kasabalarda, hatta köylerde medreseler tesis olunmuş, ilmin yayılmasına çalışılmış idi. Hükümet tarafından tesis ve idâme masrafları temin olunmuş medreseler olduğu gibi hayır ve hasenât sahiplerinin himmetiyle vücut bulmuş medreseler de vardı.²⁷ Medreseler yatılı okullar şeklinde örgütlenen ve dershâne, imâret, kütüphâne ve yatakhâne gibi çeşitli ek kurumları içinde barındıran birer külliye idi. Külliyenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dershâne veya oda bulunurdu. Öğrencilerin barınak ihtiyaçları için hücre denen yatakhâneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imâret denen yemekhâneler, bu kurumların karakteristik özelliklerindedir.²⁸

Ders medreselerin içindeki dershânelerde okutulduğu gibi câmilerde de okutulurdu. Medreselerde salı günü tatil yapılırdı.²⁹ Medrese tedrisatında okutulan ders kitapları, öncelikle, her Müslüman şahsın din ve dünya işleri için gerekli olan bilgileri elde etmesi imkân sağlayacak şekilde tertip edilmiş görülmektedir. Medrese eğitim sisteminde asıl hedefin, Müslüman bir şahsın bilgili ve düzgün ahlaklı olarak yetişmesini sağlamak olduğu söylenebilir.³⁰ Alt dereceli medreselerin talebelerine softa veya suhte ismi verilirken öğretmen veya profesöre müderris denilirdi. Medreselere genellikle sıbyân mektebini bitiren veya başka bir yerde okuma yazma ile temel dinî bilgileri öğrenen çocuklar alınırdu. Ancak, medreseye alınmak için kesin hatları ile çizilmiş bir yaş sınırı yoktu. Öğretim süresi daha ziyade öğrencinin çalışkanlığına ve gerekli olan ders ve imtihanları verme durumuna bağlı olup bugünkü gibi yıllara ve sınıflara göre düzenlenmemişti.³¹

²⁵ Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul, 1985, s. 127.

²⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, 1997, s. 29.

²⁷ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II, s. 439.

²⁸ Yaşar Sarıkaya, a.g.e., s. 34, 35.

²⁹ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., s. 438.

³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 246.

³¹ Yaşar Sarıkaya, a.g.e., s. 35.

Medreselerde, Fıkıh, Akâid, Usûl-ı Hadis, Tefsîr, Hesâb, İlm-i Hikmet, Mantık, Belâğat ve Kelâm derslerinden başka,³² Aritmetik, Geometri, Cebir, Astronomi gibi riyâzî ilimler de okutuluyordu.³³

Medrese müderrisleri ve talebeler, üç aylarda civarlarında bulunan köy ve kasabalara dağılarak buralarda, Kur'an okuyup, vaaz ve nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmetlere mukâbil halktan para, yiyecek ve giyecek alıyorlardı. Buna cer deniyordu.³⁴ Bu usûl, talebelerin medresede öğrendikleri teorik bilgileri, gittikleri yerlerde tatbik etmelerine imkân veren ve halkla bütünleşerek, ilerdeki meslekî hayatları için tecrübe kazanmalarını sağlayan bir eğitim metodu idi.³⁵ Devlet bu hizmetten "*cer-i suâl*" adında bir vergi alıyordu. Temettuât sayımlarına göre Çorum'da bu vergi 50 ile 280 kuruş arasında değişiyordu. 1845 yılının üç aylarında, Çorum medreselerinden bu görev için civar yerlere, 10 talebe ile 6 müderrisin gittiği görülmektedir.³⁶

Tanzimat'a kadar ki klasik dönemde, devletin tüm maârif yükünü sırtında taşıyan medreseler, bu dönemden sonra tüm sosyal hayata yayılmaya başlayan batılılaşma ve yenileşme hareketlerinden olumsuz yönde etkilendiler. Bu çerçevede kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, yavaş yavaş medreselerin yerini almışlardır.³⁷ Çorum'da 1650 senesinde 8 medrese mevcuttu.³⁸ İncelediğimiz dönemde ise Çorum'da 12 medrese eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunuyordu.

Kırklar (Şerife Fatıma Hatun) Medresesi: Emir Ahmed mahallesinde olup, Şerife Fatıma Hatun bint-i es-Seyyid el-Hac Mehmed tarafından bina edilmiştir. Hangi tarihte inşâ edildiği, bilinmemektedir. 1845 yılında Kara İsmail Efendizâde Salih Efendi medrese vakfının Ayvalı köyü a'sârından ücret alarak müderrislik görevini yapıyordu.³⁹ Yine 1884 Şubatında müderris olan es-Seyyid Mehmed Sadık b. İsmail ücretini, medresenin Ayvalı köyündeki vakfından alıyordu.⁴⁰ 1855 tarihinde vakfın mütevellisi olan evlâd-ı vâkıftan es-Seyyid Ömer

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 20-23.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 247.

³⁴ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C.1, s. 279.

³⁵ Yaşar Sarıkaya, a.g.e., s. 89.

³⁶ ML.VRD.TMT. 395 ,503, 532, 418, 444, 433, 508, 443, 486, 489, 488, 573, 436, 469.

³⁷ Yusuf Sarıkaya, a.g.e., s. 14.

³⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

³⁹ ML.VRD. TMT.444, s. 6.

⁴⁰ ÇŞS. 10-49/45.

Efendi'nin ölümüyle, kardeşi oğlu es-Seyyid Salih Efendi uhdesine bu görev verilmiştir.⁴¹

Muzaffer Bey-Muzafferiye (Medrese Câmii) Medresesi: Medrese mahallesinde Medrese câmisi avlusunda olup, Muzaffer Paşa tarafından bina ettirilmiştir. 1699'dan beri medrese eğitim yapıyordu.⁴² 1734 yılında muîdi olan Ahmed efendinin ölümüyle oğlu Mustafa'ya bu görev tevcih edilmiştir. Bu vazifeyi yapanlar ücretlerini medrese vakfına ait Akvıran köyünün a'sârından alıyorlardı.⁴³ 1762'den önce medresede es-Seyyid Hasan ve es-Seyyid Hüseyin müderris olarak görev yapmaktaydılar.⁴⁴ 1799 senesinde medresenin müderrisi olan es-Seyyid Hasan Efendi, müderrislik beratını kendi rızasıyla es-Seyyid Mehmed'e bırakmıştır.⁴⁵ 1845 senesinde müderrislik görevini Tekkeli Hocaâde İbrahim Efendi, Yadiğin köyü a'sârından ücret almak suretiyle yapıyordu.⁴⁶

Gülabibey (Han) Medresesi: Gülabibey mahallesindedir. Medresenin bânisi Ruûs-i Hümâyûn Kalemî Kesedârı olan Hocağân-ı Dîvân-ı Ali'den el-Hac Ömer Nehci Efendi olup, XIX. yüzyılın başında Gülabibey câmisi avlusunda açılmıştır. Ömer Nehci Efendi, 1804 yılında İzmir'de bulunan 4 bahçe, 6 dükkân 1 mağazasını bu medreseye vakfetmiştir.⁴⁷ 1799'da günlük 15 akçe ile müderris olan es-Seyyid Abdullah Efendi'nin çocuksuz ölmesiyle yerine Abdurrahman Efendi getirilmiştir.⁴⁸ Fakat bu kişinin üzerinde başka bir müderrislik olmasından dolayı tayin tarihinden beri medreseye gelmediği tespit edildiğinden 25 akçe günlük ücret ile Osman Efendi müderris tayin edilmiştir.⁴⁹

Medrese zamanla tamire muhtaç hale gelmiştir.Yapılan keşif sonunda, kapı ve pencerelerinin, duvar sıvalarının, tavanının ve diğer kısımlarının tamir edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 1876 Kasımında, câminin ve

⁴¹ BOA. Cevdet Maârif, 7946.

⁴² VGMA. HD. 1140, s. 120.

⁴³ VGMA. HD. 1094, s. 45.

⁴⁴ BOA. Cevdet Maârif, 304.

⁴⁵ BOA. Cevdet Maârif, 8920.

⁴⁶ BOA. ML. VRD.TMT.444, s. 9.

⁴⁷ VGMA. VD. 579, s. 302.

⁴⁸ BOA. Cevdet Maârif, 4559.

⁴⁹ BOA. Cevdet Maârif, 4378.

medresenin para vakfindan karşılanmak üzere 1096 kuruş harcanarak tamir edilmiştir.⁵⁰

Ahmed Hulûsî Paşa Medresesi: Şeyh Eyüb mahallesinde olup muhtemelen XIX. yüzyıl başında sâbık kaymakam Ahmed Hulusi Paşa b. Ebubekr tarafından inşa edilmiştir.⁵¹ 1845 yılında medresede Abdullah, Salih, Ömer ve Ahmed Efendi olmak üzere dört müderris görev yapıyordu. Bunlar, medrese para vakfindan senelik 400 kuruş yemek, 600 kuruş zahire parası alıyorlardı.⁵² Medresenin harap duruma gelmesi üzerine 1895 Mayısında, mahallince keşf yapılması neticesinde 5739 kuruş masrafla tamir edilebileceği anlaşılmıştır. Bu meblağ medrese vakfindan karşılanmıştır. Tamirât mahalli evkâf komisyonu ve evkâf müdür ile mütevellisi marifeti ile emaneten yaptırılmıştır.⁵³

Ölçekoğlu Medresesi: Çöplü mahallesinde bulunan medreseyi, ashâb-ı hayrattan Ölçekzâde El-Hac Hasan Ağa b. el-Hac Hasan bina ettirmiştir. Medrese vakfının han, boyahâne ve dükkânları bulunuyordu.⁵⁴

Hacı Osman Efendi Medresesi: Hacı Nasrullah mahallesindeki medrese Alaybeyzâde Hacı Osman Efendi tarafından yaptırılmıştır.⁵⁵ Sicillerde Alaybeyzâde medresesi olarak da geçmektedir.⁵⁶

Abdülbâkî Paşa Medresesi (Defterdâr Medresesi): Şeyh Eyüb mahallesindedir. Defterdâr Abdülbâkî Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Medrese 1898 yılında Müderris Ahmed Efendi ve 25 talebe ile eğitim faaliyetine devam etmekte idi.⁵⁷ 1879 Ocağında Bozdağlıoğlu Zaim Ahmed Paşa b. Süleyman Ağa, Dedeoğlu hamındaki yarım hisse dükkânının senelik icârının bir kısmını medresede eğitim gören talebenin kandil ihtiyacı için vakfetmiştir.⁵⁸

Kurtoğlu Medresesi: Emir Ahmed mahallesinde olup, Kurtzâde Zaim Hacı Süleyman tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹ 1845'te el-Hac Ali Efendi, vakfin

⁵⁰ ÇSS. 7-290/220.

⁵¹ BOA. Cevdet Maârif, 7839; BOA. Cevdet Maârif, 8372.

⁵² ÇSS. 7-195/131.

⁵³ BOA. İrâde Evkâf, 1312 Z/12.

⁵⁴ BOA. Cevdet Maârif, 5980.

⁵⁵ SNMÜ 1316, s. 860, 861.

⁵⁶ ÇSS. 12-54/17.

⁵⁷ SNMÜ 1316, s. 860, 861.

⁵⁸ ÇSS. 8-175/93.

⁵⁹ SNMÜ 1316, s. 860, 861; BOA. Cevdet Maârif, 8953.

gelirinden 290 kuruş almak üzere müderrislik yapıyordu.⁶⁰ Medrese vakfının hamam, bağ, değirmen gibi gelir getiren akarları bulunuyordu.⁶¹

Süleyman Feyzi Paşa Medresesi: Tevkî Süleyman Feyzi Paşa tarafından Çöplü mahallesinde yaptırılmıştır. 1898'de 15 talebe ile eğitim yapan, medresenin müderrisi Mustafa Efendi idi.⁶²

Cemaleddîn Medresesi: Çorum'un İnalözü (Suludere) köyündedir. 1689 tarihli bir fermana göre, medresenin Ağcaköy, Deliler ve Suludere köylerinde arâzileri bulunuyordu. Bu tarihte es-Seyyid Ahmed müderrislik yapmaktaydı.⁶³ 1845'te müderrislik yapan Demircioğlu Mehmed Efendi, vakfın Kımık, Deliler ve İnalözü köylerinde bulunan arâzilerinden senelik 475 kuruş almakta idi.⁶⁴ Ayrıca İnalözü köyünde bu isimde bir de câmî bulunmaktadır.⁶⁵ 1889 Eylülünde müderris olan es-Seyyid Abdurrahim Efendi'nin çocuksuz ölmesi üzerine, es-Seyyid Üveys Efendi bu göreve getirilmiştir.⁶⁶

Haliliye Medresesi: Çorum'un köylerinde bulunan diğer bir medrese olan bu yapı Hüseyinâbâd nahiyesine bağlı Çöplü köyünde idi. 1897 yılında Halil Hayrullah Bey b. Mehmed Reşid Paşa malından 2000 kuruş vererek, köyde câmî bitişiğinde Haliliye ismini verdiği 6 oda ve 1 derşhâne ile müştemil bu medreseyi inşâ ettirmiştir. Medresenin vakfiyesine göre, paranın senelik nemâsı olan 240 kuruşun 50 kuruşu medresenin tamirine, 190 kuruşu müderrislere verilecekti.⁶⁷

Câmi-i Kebîr (Ulu Câmi) Medresesi: Evliya Çelebi Seyahâtnâmesinde bu yapıdan Murad Han Medresesi olarak bahsederken, diğer 7 medreseye göre mamûr ve meşhur olduğunu söyler.⁶⁸ Medreseyi câmî ile beraber tamir ettiren IV. Murad'dır. 1886 Ocağında müderrisi olan, Dersiâm Mustafa Efendi b. Receb'in ölmesiyle Hafız Mehmed Arif Efendi bu göreve getirilmiştir.⁶⁹ 1845 senesinde Ölçekzâde el-Hac Hasan Ağa medreseye 8 adet hücre yaptırarak kendi malı bir

⁶⁰ ML.VRD.TMT. 512, s. 3.

⁶¹ BOA. Cevdet Maârif, 8953.

⁶² SNMÜ 1316, s. 860, 861.

⁶³ BOA. İbnülemin Tashifi, Evkâf, 2771.

⁶⁴ ML.VRD. TMT.482, s. 6.

⁶⁵ ÇŞS. 11-II-153/189.

⁶⁶ ÇŞS. 11-II-53/147.

⁶⁷ ÇŞS. 13-84/46.

⁶⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

⁶⁹ ÇŞS. 10-III-159/337.

boyahânenin, 4 sehimden 3 sehimini ve 2 dükkânın 4 sehimden 3 sehimini vakf etmiştir. Bunların nemâsından her sene medrese müderrisine 150 kuruş, bevvâba 30, talebelere senelik 15 kuruş revgân-ı bezir ücreti verilmekte idi.⁷⁰

Tablo-1. 1899- 1900 Yıllarında Çorum Medreseleri⁷¹

Adı	Bulunduğu yer	Müderrisler 1899-1900	Talebe Sayısı	Kurucusu
Câmi-i Kebir	Câmi-i Kebir	Osman Efendi	25	Alaeddin Selçukî
Süleyman Feyzi Paşa	Çöplü	Mustafa Efendi	15	Tevki'i Süleyman Feyzi Paşa
Ölçekoğlu	Çöplü	Hasan Efendi	30	Ölçekzâde Hasan Ağa
Muzaffer Bey	Medrese	Şamlızâde Abdullah	13	Muzaffer Paşa
Kurtoğlu	Emir Ahmed	Ahmed ve Nuri Efendi	35	Kurtoğlu Süleyman Ağa
Hacı Osman Efendi	Hacı Nasrullah	Mustafa Efendi	30	Alaybeyzâde Hacı Osman Efendi
Abdülbâkî Paşa	Şeyh Eyüb	Ahmed Efendi	25	Defterdâr Abdülbâkî Paşa
Hulûsî Paşa	Şeyh Eyüb	Şerif ve Hasan Efendi	25	Hulûsî Paşa
Gülabibey	Gülabibey	İbrahim Efendi	15	Ömer Nehci Efendi
Kırklar	Emir Ahmed	Mehmed Arif	30	Fatıma Şerife
Toplam			243	

Bu tarihlerde en fazla öğrenciye 35 kişi ile Kurtoğlu medresesi ve en az öğrenciye de 13 kişi ile Muzaffer Bey medresesi sahip idi. Çorum medreselerinde 243 talebe eğitim yapıyordu ki ortalama medrese başına 24 talebe düşüyordu. Bu sayı Çorum'da açılan diğer modern okulların talebe sayısına baktığımızda çok düşük kalmaktadır. İbtidâilerde ortalama 105, Rüşdiyede 88 ve 1898 tarihinde açılan idâdîde 78 talebe vardı. Medreselerde öğrenci azlığının çeşitli sebepleri vardır. Devlet tarafından batı tarzında açılan okulların itibarının yükselmesi ile medreseler kendi öğrencilerine bir istikbal vaad edemiyor, sosyal ve meslekî yükselişlerine vesile olamıyordu. Bu dönemlerde devlet memuru olmak çok büyük bir ayrıcalıktı. Ama memur olmanın yolu artık medreselerden geçmiyordu. Memur olup, itibarlı bir görev almak için devletin kurduğu okullarda okumak gerekiyordu. Bu okullar, medreselere göre çok daha geniş imkânlarla donatılmış, organize edilmiş ve finansiyel güvencelere kavuşmuştu. Artık halk çocuklarını medreselere değil, daha bakımlı olan ve istikbal vaad eden devlet okullarına

⁷⁰ VGMA. VD. 580, s. 339.

⁷¹ SNMÜ 1316, s. 860, 861, SNMÜ 1317, s. 954-957.

göndermeyi tercih etmeye başlamıştı.⁷² Çorum'daki medreselere ve diğer modern okullara giden öğrenci sayılarına bakıldığında bu durum çok açık olarak meydana gelir. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, Çorum halkı da modern okullara rağbet etmekte idi.

2- Modern Mektepler

Tanzimat öncesinde, başka bir ifadeyle Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yenileşme döneminin başlangıcı olarak kabul edilen dönemde (XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın ilk yarısı) eğitim; medrese eğitimi ve askerî teknik eğitim veren müesseseler (Mühendishâneler, Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri) olarak iki ayrı grupta incelenebilir. XVII. yüzyılda başlayan askerî ıslahâtlar çerçevesinde kurulup gelişen askerî eğitim veren müesseseler klasik Osmanlı eğitiminden farklı olarak yeni bir eğitim anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Batı tarzı eğitim kurumlarının ilk nüveleri olarak kabul edilen mühendishâneler, bazı yönleriyle Osmanlı-Batı sentezinin ilk örneklerini temsil etmektedir.⁷³

Tanzimat döneminde eğitim bir bilim olarak görülmeye başlanmış ve bu alanda bazı eserler kaleme alınmıştır. Yine bu dönemde, geleneksel öğretim yöntemlerinden kısmen uzaklaşıldığı, kolaylıkla, kısa sürede ve etkili biçimde öğretim yapmak için bazı yeni yöntemler, teknikler ve araç-gereçler arayışına gidildiği görülür.⁷⁴

Tanzimat Ferman'ının ilan edilmesinden önce, hâriciye, dâhiliye ve maliye nâzırlıkları dışında kalan imâr ve kalkınma işlerini planlama ile görevli olarak kurulan "*Meclis-i Umûr-ı Nâfia*" özellikle eğitim işleriyle ilgilendi. Böylece modern eğitim için gerekli teşkilatlanma bu meclisin kuruluşuyla başlatılmış oldu. Artık eğitimin planlaması işi, medresenin elinden alınmıştı.⁷⁵ 1845 senesinde Meclis-i Vâlâ, eğitim işlerini düzenlemek üzere ulemâ, asker ve bürokrat sınıftan seçilecek kimselerden geçici bir "*Maârif Meclisi*" kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu meclisin kuruluş maksadı, gerekli eğitim planlamalarının

⁷² Yaşar Sarıkaya, a.g.e., s. 77.

⁷³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 297, 298.

⁷⁴ Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994, s. 501.

⁷⁵ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, a.g.m., s. 477.

yapılmasıdır. Meclis, ilk iş olarak mahalle mekteplerinin yeniden düzenlemesiyle vazifelendirilmiştir.⁷⁶ 1846'da "*Meclis-i Maârif-i Umûmiye*" kurulmuştur. "*Nâfia Nezâreti*" bünyesinde oluşturulan bu kurul, ülkenin bütün eğitim ve öğretim işlerini görüşülüp gerekli kararları almakla yetkili idi. Alacağı kararların uygulanması için ayrı bir örgütlenme gerekli görüldüğünden "*Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti*" kuruldu. Görevi, sıbyân mekteplerinin ıslahı ve rüşdiye mekteplerinin çoğaltılması olarak belirlenmişti.⁷⁷

Eğitim alanında en kapsamlı düzenleme 1869 yılı başlarında yürürlüğe giren ve II. Meşrutiyete kadar geçerli olan "*Maârif-i Umûmiye Nizâmname'si*"dir. Nizâmnameyi bir heyet hazırlamıştır. Heyetin gayesi, 1789 Fransa İnkılabından o güne kadar Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübeleri ve yapılan tatbikatlarını inceleyerek, memleketin o günkü şartlarını da göz önünde bulundurarak uygulanabilecek bir nizâmname hazırlamaktır.⁷⁸

Nizâmname, okulları umumî ve hususî olarak ikiye ayırıyordu. Sıbyân mektepleri, rüşdiye, idâdî ve sultanîlerle yüksek öğretim kurumları olan Darülfünûn, Darülmualimîn, Darülmualimât, umûmî mektepler arasında sayılıyordu. Husûsîler ise Müslüman, Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu ile yabancıların açacakları özel kurumlardı.⁷⁹

a- İbtidâî Mektepleri

Bu dönemde Çorum'da sıbyân mekteplerin dışında, İbtidâî mektepleri de vardı. Sultan Abdülhamid döneminde ilköğretim meselesi 1876 Kanûn-i Esasî ile ele alınmıştır. İlköğretim geleneğine dayalı eğitim veren mektepler, "*Mekâtib-i Sıbyâniye*" ve modern eğitim veren "*Mekâtib-i İbtidâiye*" olarak ikiye ayrılmıştır.⁸⁰ Bu okullar Maârif Nezâret'ine bağlı idiler. Hocaları, Darü'l-Muallim-i İbtidâiye'den mezun olanlardan veya yapılacak sınavda yeterliliklerini

⁷⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 361, 362.

⁷⁷ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991, s. 285.

⁷⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 371, 372.

⁷⁹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 288.

⁸⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim Sistemi".s. 305.

kanıtlamış olanların arasından seçiliyordu.⁸¹ 1882 yılında Maârif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak için ağırlığını İbtidâîler tarafına koymuş, zaman içerisinde sıbyân mektepleri, İbtidâîye dönüştürülmüş ve 1909 yılına kadar birçok sıbyân mektebi yeni usûl üzere tedris yapar hale gelmiştir.⁸²

1902 yılında Çorum'da 6 İbtidâîye mektebinde 633 talebe eğitim görüyordu.⁸³ İbtidâîye mekteplerine gelir sağlamak amacıyla 7 Nisan 1903 tarihinden itibaren Çorum'da at yarışları düzenlenmeye başlanmıştır. Bu yarış her sene Nisan ayının 25. gününde yapılacak ve elde edilen hasılat bu mekteplere verilecekti.⁸⁴

Tablo-2. Çorum'daki İbtidâîye Mektepleri ve Talebe Sayıları (1902)⁸⁵

Mektebin Adı	Öğrenci Sayısı
Hamidiye Mektebi	103
Tefeyyuz Mektebi	125
Burhan Terakkî Mektebi	90
Kadirhân Mektebi	145
İrfân Mektebi	85
Mekteb-i Edeb	85
Toplam	633

b- Rüşdiyeler: Rüşdiyelerin Osmanlı eğitim düzenindeki statüsünün bugün için tam karşılığı bulunmamaktadır. Buna rağmen rüşdiye mekteplerini, kuruluşu sırasında sıbyân mektepleri sonrası eğitimi kapsayan ve aynı zamanda yüksek mekteplere hazırlık okulu şeklinde, 1869'dan sonra ise ilk mekteplerin üstünde ve lise seviyesindeki “*idâdîlerin*” altında, ortaokul seviyesinde eğitim veren bir okul şeklinde görmek mümkündür.⁸⁶ Rüşdiyeler, 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla açılmaya başlanmıştır. 1847'de açılan ilk rüşdiyenin olumlu sonuç vermesi üzerine hızla yenileri açılmıştır. 1869'da çeşitli vilâyetlerde 87, İstanbul'da ise 12-13 rüşdiye öğretim yapmaktaydı.⁸⁷

1869 Maârif Nizâmnamesine göre, 500 hânedan fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacak ve her türlü masrafları vilâyet maârif idaresi sandığından

⁸¹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1982, s. 108.

⁸² Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 306.

⁸³ SVA. 1320, s. 251.

⁸⁴ BOA. İrade Dahiliye, 1321 S / 13; BOA. İrade dahiliye 1322 S / 15.

⁸⁵ SVA. 1320, s. 251.

⁸⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 307.

⁸⁷ Bayram Kodaman- Abdullah Saydam, a.g.m. s. 484.

karşılancaktı. Öğretim süresi 4 yıl olan rüşdiyelerde, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır ve bir de hademe bulunacaktı. Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idâdiye kabul edileceklerdi.⁸⁸ Bu okullarda Arapça, Sarf ve Nahiv, İmlâ, Türkçe Okuma-Yazma, Farsça, Kur'an Okuma, Osmanlı, İslâm ve Dünya Tarihleri, Hesâb ve Coğrafya okutulan başlıca dersler idi.⁸⁹ Çorum'da ilk rüşdiye 1869 yılında eğitim faaliyetine başlamıştır.⁹⁰

Aşağıda bulunan tablodaki 16 yıllık verilere göre, Çorum rüşdiye mektebi her sene ortalama 88 öğrenci ile eğitim yapıyordu. Çorum rüşdiyesinde 1878 yılında, Muallim-i evveli Mehmed Efendi'den başka, muallim-i sâni Ali Efendi, Rik'a muallimi Mustafa Efendi ve Sülüs muallimi olarak ta Emrullah Efendi görev yapıyorlardı.⁹¹ 1893 yılında rüşdiyeden çeşitli sebeplerle 22 öğrenci ayrılmıştır. Rüşdiyeden 1894'te 40 öğrenci diploma almış ve 1895-96 yılına ise 83 öğrenci devredilmiştir. 1905 yılına gelindiğinde Çorum'da eğitim yapan rüşdiye sayısı 4'e yükselmiştir. Bu tarihte Ermenilerin erkek ve kız, Protestanların ise karışık rüşdiyeleri bulunuyordu.⁹² Son yıllarda rüşdiyelerde bulunan öğrenci sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bu durum, Çorum halkının modern okullara olan rağbetini göstermektedir. Bu yüzden, 1900'den itibaren Çorum rüşdiyesinde üçüncü hoca da görev yapmaya başlamıştır.⁹³

Çorum'da 1900 senesinde 18000 kuruş harcamayla bina edilen bir inâs (kız) rüşdiyesi de açılmıştır.⁹⁴ İlk sene 24 talebe ile eğitim yapan bu mektepte, Hatice Nuriye Hanım öğretmenlik yapıyordu.⁹⁵ 1901 yılında 27,⁹⁶ 1902'de 72⁹⁷ talebesi bulunan mektepte, 1906 senesinde de Lütfiye bint-i Hacı Mehmed hocalık yapıyordu.⁹⁸ Kız rüşdiyesine 1902 yılında Burdur sancağından bir alacacı ustası

⁸⁸ a.g.m. s. 484.

⁸⁹ Musa Çadırcı, a.g.e. s. 287.

⁹⁰ Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 6, (Haz. Mehmed Alkan,) DİE. Yay. Ankara, 2000, s. 76.

⁹¹ SVA. 1300, s. 95.

⁹² Tanzimattan Cumhuriyet, Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri s. 76, 128, 129.

⁹³ SNMU 1316, s. 855.

⁹⁴ SNMU 1321, s. 350.

⁹⁵ SNMU 1319, s. 383.

⁹⁶ SNMU 1321, s. 348.

⁹⁷ SVA. 1320, s. 251.

⁹⁸ ÇŞS. 16-II-320/145.

getirilerek, gönüllü erkek ve kız talebelere, elbiselik alaca i'mâli öğretilmeğe başlanmıştır.⁹⁹

Tablo-3. Çorum Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı ve Hocaları

Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Muallim-i Evveli	Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Muallim-i Evveli
1870	-	Mehmed Ali Efendi	1884	69	-
1871	84	Mehmed Ali Efendi	1885	70	-
1872	82	Mehmed Ali Efendi	1886	80	-
1873	82	Müderrisinden İsa Efendi	1887	140	-
1874	80	Ömer Şaban Efendi	1888 ¹⁰⁰	116	-
1875	79	Osman Efendi	1893 ¹⁰¹	145	-
1876	39	Ali Efendi	1898	124	Ali Rıza Efendi
1877	82	Mustafa Efendi	1899	109	Ali Rıza Efendi
1878	73	Mehmed Efendi.	1900 ¹⁰²	109	Ali Rıza Efendi

c- İdâdî: Tanzimat devrinin sonlarına doğru rüşdiyelerin üzerinde ve yüksek okullara öğrenci yetiştiren bir okulun bulunmayışı sıkıntı yaratmış ve bu maksatla 1868 yılında Galatasaray sultanisi açılmıştı. Vilâyetlerde ise böyle bir okul mevcut değildi. "1869 Maârif Nizâmnâme"sinde idâdî mekteplerin ihdâsının lüzumlu olduğu belirtilerek, bin hânedan fazla her kasabada birer idâdî okulu açılmasına karar verilmiştir. Buralarda rüşdiyelerden mezûn olan Müslim ve gayr-ı Müslim çocuklar bir arada öğretim yapacaklardı. İdâdîlerin yapım ve diğer masrafları vilâyet maârif sandığından karşılanacak ve her mektepte muavinleriyle beraber altı öğretmen bulunacaktı.¹⁰³

Öğrenim süresi üç sene olarak kabul edilen idâdîlerin programında, Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Fransızca, Kavânîn-i Osmanîye, Mantık, İlm-i Servet-i Mîlî (İktisat), Coğrafya, Tarih-i Umûmî, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesâb ve Defter Tutma, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiyye, Kimya ve Resim dersleri

⁹⁹ SVA. 1320, s. 252.

¹⁰⁰ SDAO. 1287, s. 126; SDAO. 1288, s. 144; SDAO. 1289, s. 237; SDAO. 1290, s. 210; SDAO. 1291, s. 216; SDAO. 1292, s. 155; SDAO. 1293; SDAO. 1294, s. 531; SDAO. 1301, s. 391, SDAO., 1302, s. 413; SDAO., 1303, s. 335; SDAO. 1304, s. 321; SDAO. 1305, s. 247

¹⁰¹ Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, s.76.

¹⁰² SNMÜ 1316, s. 855; SNMÜ 1317, s.951; SNMÜ 1318, s. 1059.

¹⁰³ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, a.g.m., s. 485.

bulunmaktadır.1903 yılında rüşdiyeler kaldırılarak idâdîler altı yıla çıkarılmış ve farklı eğitim programlarına göre yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹⁰⁴

1898 yılında 30 bin kuruş masraf ile Çorum'da bir idâdî mektebi bina edilmiştir.¹⁰⁵ İdâdî, 75 Müslim, 3 gayr-ı Müslim toplam 78 talebe ile eğitim faaliyetine başlamıştır.¹⁰⁶ 1905 senesinde Ermenilere ait bir idâdînin de eğitim yaptığı görülmektedir.¹⁰⁷

Çorum idâdîsinin ders programında 1869 nizâmnamesinde okutulması istenen bazı derslerin olmaması, bunların yerlerine, Arapça Farsça gibi derslerin okutulması dikkat çekicidir. Bu durum çeşitli sebeplerle nizâmnamenin ülkenin her yanında uygulanmadığını göstermektedir. Ayrıca öğretmenlerin dışında mubassır denen bir görevli de Çorum idâdîsinde çalışıyordu.¹⁰⁸

Tablo-4. Çorum İdâdîsi Hocaları ve Dersleri (1898-99 ve 1900-1901 Ders Döneminde)¹⁰⁹

Dersler	Hocalar
Hesâb, Hendese, Cebir, Usûl-ı Defter	Abdulcelil Efendi
Ulûm-i Dinîye, Resim, Hatt-ı Rik'a	Fazıl Efendi
Fransızca, İlm-i Eşya, Malûmât-ı Zirâiyye,	Hamdi Efendi
Arabî, Türkçe	Ali Rıza Efendi
Farisî	Safi Efendi
Coğrafya, Tarih	Abdurrahman Dursun Efendi
Sülûs	Muhsin Efendi
Hüsn-i Hat	Emrullah Efendi
Akâid	Mehmed Fazlı Efendi

Bütün bu yeniliklerin yanında, kazalarda eğitim işlerinin daha iyi yürütülebilmesi için "*Meclis-i Maârif*" komisyonları kurulmuştur. Komisyonun başkanları kazadaki devlet görevlileri arasından seçiliyordu. 1900'de Çorum'daki "*Maârif Komisyonu*", nâib efendi başkanlığında beş üyeden¹¹⁰ 1902 yılında ise mutasarrıf başkanlığında altı üyeden müteşekkildi¹¹¹

¹⁰⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Eğitim ve.. s. 319, 321.

¹⁰⁵ SNMİ 1321, s. 350.

¹⁰⁶ SNMİ 1319, s. 379

¹⁰⁷ Tanzimattan Cumhuriyet Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, s. 128.

¹⁰⁸ SVA. 1320, s. 246.

¹⁰⁹ SNMİ 1318, 379; SNMİ 1321, s. 345.

¹¹⁰ SVA. 1318, s. 255.

¹¹¹ SVA.1320, s. 246.

3- Kütüphaneler:

a-Genel Kütüphaneler: Bu dönemde Çorum'da 3 adet kârgîr kütüphâne bulunuyordu.

Süleyman Feyzi Paşa Kütüphânesi: Çöplü mahallesinde olup, 1786 senesinde Süleyman Feyzi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kütüphâne 580 adet kitap bulunuyordu.¹¹² Kütüphâne bulunan kitaplar arasında gayet musanna ve mükemmel mushâf-i şerif ve tefsîr kitapları vardı.¹¹³ Kütüphânenin muhafızlığını yapan Müderris Müftizâde Hacı Ömer Efendi, 1845'te senelik 50 kuruş almakta idi.¹¹⁴

Müşir Hasan Paşa Kütüphânesi: Câmi-i Kebîr avlusunda Hasan Paşa tarafından 1896'da inşâ ettirilmiştir. Kütüphâne 170 kitap bulunuyordu.¹¹⁵ Ancak 1900 tarihli Ankara salnâmesine göre, kütüphanede 591 adet kitap mevcuttu.¹¹⁶

Kütüphânenin bânisi, Hasan Paşa, Çorum'un orta halli ailelerinden birinin oğludur. Askerliği geldiği zaman İstanbul'a sevk edilmiş, dört sene askerlik yaptıktan sonra, tezkere bırakarak askerlik mesleğine devam etmiştir. Kırım savaşında "Gözlive" muharebesinde fevkalâde kahramanlık göstermiş, daha sonra II. Abdülhamid'in gözüne girerek Beşiktaş muhafızı olarak, Yıldız ve Çırağan saraylarının muhafazasını da yapmıştır. Çorum'da, bu kütüphâne ile birlikte saat kulesini yaptıranda odur. Kütüphânesi daha sonra Cumhuriyet devrinde medreselerin kaldırılması ile birlikte dağıtılmıştır. Fakat, kitapları, şimdiki Çorum kütüphânesinin bir kısmını teşkil etmektedir. Paşa, 1902 senesinde İstanbul'da vefat etmiş ve Barbaros türbesinin hatiresine defnedilmiştir.¹¹⁷

Ahmed Feyzi Efendi Kütüphânesi: Eski müftülerden Ahmed Feyzi Efendi tarafından 1891 senesinde yaptırılmıştır. Burası 5955 kitap mevcudu ile Çorum'un en büyük kütüphânesi idi.¹¹⁸

¹¹² SNMÜ, 1316, s. 868, 869; SNMÜ, 1317, s. 966, 967. Ancak 1318 Ankara Salnâmesinde bu kütüphâne 565 kitap olduğu yazılıdır. s. 259.

¹¹³ SVA. 1320, s. 250.

¹¹⁴ ML. VRD.TMT., 420, s. 3.

¹¹⁵ SNMÜ 1316, s. 868, 869.

¹¹⁶ SVA. 1318, s. 259.

¹¹⁷ Nuri Uğur, "Çorumlu Hacı Hasan Paşa", ÇD. S.36-37, 1942, s. 1096-1099.

¹¹⁸ SNMÜ 1316, s. 868, 869. 1318 tarihli salnâmede kütüphâne 6112 kitabın olduğu kayıtlıdır s. 259

Çorum'da muhtelif yerlerde metruk denecek bir vaziyette olan eski kütüphânelerin toplu bir halde bulundurulması için çarşıda hükümete yakın bir arsaya kârgîr yeni bir binanın inşâsına karar verilmiştir. 1920 senesinde yeni binasında kütüphâne faaliyete geçmiştir. Ancak, bir süre sonra bina kütüphâneye çok görülerek kitaplar aşağı kata indirilmiştir. Bu bina 1950'den itibaren belediye binası olarak kullanılmıştır.¹¹⁹

Bu kütüphânelerden başka Çorum'da bazı hayırsever kişilerin kitaplarını vakfederek halkın hizmetine sundukları görülmektedir. 1844 yılında Akpınar mahallesinden el-Hac Ali Efendi b. Mahmud 32 cilt kitabı ile birlikte, evini de dersihâne ve mektep yapılması için vakfetmiştir. Vakfedilen kitaplar, evde dolap içinde muhafaza edilerek halkın hizmetine sunulmuştur.¹²⁰ 1863'te Gülabibey mahallesinde sakin müderris Mehmed Efendi b. Osman, toplam 38 cilt kitap ve 200 kuruşu mahalledeki câmiye vakfetmiştir. Bu kitaplar câmi içinde bir dolap içinde muhafaza edilecekti. İsteyenler, kitapları dışarıya çıkarmamak şartıyla burada okuyabileceklerdi. Câmi avlusunda bulunan medrese öğrencileri de bu kitaplardan istedikleri zaman faydalanabileceklerdi.¹²¹

b- Özel Kütüphâneler

Evlerde kitapların varlığı bir toplumun kültür seviyesini gösteren en önemli işaretlerden biridir. Tereke kayıtlarından Çorum'da yaşayan insanların evlerinde kitap bulunup bulunmadığını tespit etmek mümkündür. 1839-1909 yılları arasında sicillerde bulunan 1600 tereke kaydı üzerinde yaptığımız araştırmaya göre, sadece 70 terekede herhangi bir kitap bulunuyordu. Bu da genel tereke kaydı içerisinde % 4,3 gibi çok düşük bir oranı teşkil etmektedir. Bu durum, matbaanın 1727 yılında açılmasıyla birlikte kitap basma işinin kolaylaşmasına rağmen, XX. yüzyıl başlarına kadar 200 yıllık bir sürede halkın kitaplara ve okumaya rağbet etmediğini göstermektedir. Bunun da çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakat en önemlisi Osmanlı toplumunda okuma-yazma bilen

¹¹⁹ M.İhsan Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim Kısım II, Ankara, 1973, s. 57, 58. Süleyman Feyzi Paşanın kütüphânesindeki mevcut bulunan, gayet musanna ve mükemmel bir mushaf ve tefsir daha sonra İstanbul'a gönderilmiştir.

¹²⁰ ÇSS. 1-183/ 96.

¹²¹ ÇSS. 3-9/-7.

kişilerin azlığıdır. Osmanlı toplumunda, ancak devlet ve din görevlileri okuma ve yazmayı bilmekte idi. Kur'an-ı Kerim ise, Çorum'da ancak 56 hânedede mevcuttu ki, bu da 1600 hânedede % 3.5'lik bir oranı teşkil ediyordu.

Tablo-5. Çorum Evlerinde Bulunan Kitaplar

Kitap Sahipleri	Kitapların İsimleri
Alaybeyzâde Hacı Nuri Efendi ¹²²	Basma İzhar-ı Ma'ribi, Nahv Cümlesi, Kafiye Ma'ribi, Fenârî, Basma İzhar Hâşiyesi Menâfi'ü'l-Ahbâr, Sağır Risâle,
Müderris Kurtzâde Hüseyin b. Hacı Mehmed	Yazma Ahterî Kebîr, İstiare, Matbu' Ali Efendi Fenârî, Yazma Şerh-i Akâid Maa Hayalî, Arabî Tefsîr-i Necâtî, Tercüme Necâtî, Müftüzâde Ale't-Tasavvurât, yazma Sarf Cümlesi, Seyyid Said'in Risâlesi, yazma Halebî Hamamiye, Yâsin-i Şerif,
Tekyeli Hocazâde İbrahim Efendi	Yazma Kelâm-ı Kadîm, basma Kelâm-ı Kadîm, Tefsir, Ali Efendi Fetavası, Hulasa Fetva, Molla Câmi, Ravzatü'l-Ahbab, Mevkûfat-ı Ale'l-Mültekâ, Hayatü'l-Hayvan, Mevî'ze, Ferâiz, Lüğat-i Osmanî, Halebî, Nahv Cümlesi, İzhar-ı Ma'ribi, Karatepeli, Ebü'l-Müslim ve Battal Gazi, Sarf Cümlesi, Kudurî
Oruçoğlu Hacı Ali Efendi	Basma Kelâm-ı Kadîm, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Elfâz-ı Faruk, Kitapu'l-Hakayık
Berberoğlu Mehmed Hamdi Efendi	Şerh-i Manzûm, yazma Muhammediye, Hizb-i A'zam Şerhi, Ali Efendi Fetevâsı, Tefsir-i Süre-i Nebe, Kavaid-i İ'râb, Vasiyet-i İmam-i Birgivi, Selimnâme, basma Sarf Cümlesi, yazma Mev'ize, Risâle-i Şakayık, Tuhfetü'l-Ebrar, İbn-i Melik Şerhi
Arnavud Göçmeni Emiroğlu Ali efendi	Mushaf-ı Şerif, küçük Halebi, Mızraklı İlmihal, Ahmediye Kitabı, Risâle-i Necatü'l-Müslimin
el-Hac Ali Efendi	Mushaf-ı Şerif, Tefsir-i Şerif, Vaaz Mecmuası, Buhari-i Şerif, Şifa-i Şerif, Siyer-i Şerif, 3 cilt Okyanus Lüğatı, Cüz-i Nebe Suresi Tefsiri, Burhan-ı Katı', Şahidî, Tuhf-i Vehbi, Halebî Şerhi, Hilvetü'n-Naci, Nahv Cümlesi, Mantık Cümlesi, Dürer-i Naci, Hayalî, Celal, Muhtasar Münteha, Kudurî, Feraiz Maa Seyyide, Mesnevî-i Şerif, Hafız Şirazi Gülistan Şerhi, Dîvân-ı Câmi, Kavaid Mecmuası, Muhtasar Meanî Şemâil-i Şerif Şerhi, Kadızâde Birgivi, Hizb-i A'zam Şerhi, Muhammediye
Müderris Mehmed Efendi b. Osman	Kadı Beyzavî, Dürer, Mültekâ, Şerh-i Avâmil, Siyer, Kudurî, Menârü'l-Envâr, şerh-i Mantık, Dürer, Süre-i Yâsin, Câmi-i Isamî, Halebî, İzhar maa Kafiye, Vikâye, Feth-i Tevalî', Ferâizden Serrac, Muhammediye, Nuhbet, Muhtasar, Risâletü'l-Hesâb, Ahterî Kebîr, Mesudî maa Hâşiyeye, Hâşiyeye-i Siyer-i Hacı Ömerzâde, Küçük Mecmua, Hâşiyeye-i Kara Musa, Şirvanî fi'l-Mantık, Vâfiye, Kavaid Mecmuası, Tahtasaru'l-Güzatî's-Seb'a, İzhar-ı Ma'ribi, Mesâbih

Çorum evlerinde bulunan kitaplar, genellikle, Fıkıh, Tefsîr, Kur'an-ı Kerim, Sarf, Nahv, Kelâm, Mantık gibi dinî kitaplardır. Evlerde bu konular dışında bulunan kitaplar çok azdır. Redif Alayının Çorum taburu binbaşısı olan Mehmed Raşid Efendi'nin terekesinde, dinî kitapların yanında, 4 cilt reml kitabı mevcuttu.¹²³ Bu kitaplardan Sarf ve Nahv kitapları, medreselerde Arapça'nın öğretilmesi için okutulan dilbilgisi kitaplarıdır. Muhtasar Münteha fıkıh kitaplarından olup İbn-i Hacib'in eseridir. Sadeddîn-i Taftazanî bu kitaba bir

¹²² ÇŞS. 7-259/180; ÇŞS. 11-I-183/80; ÇŞS.14-710/65; ÇŞS. 6-245/184; ÇŞS.10-II-162/164; ÇŞS. 1-183/96; ÇŞS. 3-9/-7.

¹²³ ÇŞS. 4-684/253.

hâşiye yazmıştır.¹²⁴ Molla Câmî ise İranlı Meşhur alim ve şair (1414-1492) Molla Câmî'ye ait nahiv kitabıdır. Mültekâ, Kanunî döneminde yaşamış Arap bilgini Halebî İbrahim Efendinin, (öl. 1549) Hânefi Fıkhiyla ilgili bu kitabı, kadıların çok kullandığı bir başvuru kitabıdır En'am-ı Şerif, En'am Suresi ile bazı meşhur sureleri içine alan iyi hat ile yazılmış ve tezhip edilmiş küçük kitapçıktır.¹²⁵

Çorum'da kitap sahibi olanların çoğu, efendi, hâfiz, seyyid , imam, molla gibi unvanlar taşıyan câmî ve medrese görevlileri idi. Bu dönemde mevcut bulunan Kur'anların, 25 adeti yazma, 31'i ise basma idi. Terekesinde Kuran-ı Kerim bulunmayan kişilerin câmî, mescid, tekke ve medreselerde Kur'an okuyarak veya dinleyerek bu ihtiyaçlarını karşıladıkları söylenebilir. Terekelerde bulunan Kur'anların fiyatları 10 ile 300 kuruş arasında değişmekte idi.¹²⁶ Yine terekelerde bulunan kitapların değeri, toplam tereke miktarının ancak % 0.4 ile % 7.8'i gibi çok düşük bir oranını oluşturmaktadır.

B- NÜFUS

1-Şehir Merkezinin Nüfusu

Bir yerleşim yerinin niteliğinin belirlenmesinde nüfus önemli bir unsurdur. Osmanlı Devleti'nde bir yerin şehir sayılabilmesi için ne kadar nüfusa sahip olması gerektiği zamana bağlı olarak değişmektedir. Çorum'un mahalle ve köy nüfusunun dağılımının, niteliğinin ve niceliğinin bilinmesi, kazanın iktisadî, sosyal ve idarî yapısının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ömer Lütfi Barkan tarihî demografi adı altında yaptığı çalışmalarda, memleket nüfusunun kütlesi, yoğunluğu, dinamizmi, harita üzerindeki yayılış ve konuş şekli, yer değiştirme imkanları, artış nispeti, yaşları, cinsiyetleri, meslekleri gibi âmilleri hesaba katmadan birçok tarihi hadiselerin anlaşılmayacağını belirtmektedir.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nde otuz kırk sene gibi aralıklarla yapılan nüfus ve arâzi tahrîrlerinden, vergi mükelleflerinin elinde bulunan toprakları, verdikleri vergiler

¹²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a. g.e. s. 22.

¹²⁵ Abdülaziz Bey, Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap (Haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan), İstanbul , 1995, s. 529, 533, 492.

¹²⁶ ÇSS. 16-IV-13/258; ÇSS. 5-63/33.

¹²⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat Mecmuası, C. X, 1951-1953, s. 2.

ile birlikte, imparatorluk dahilinde her köy ve kasabada mevcut bulunan yetişkin erkek nüfus da öğrenilebilmektedir.¹²⁸ Bu defterler geniş zaman birimlerini ve büyük coğrafi alanları kapsar. Bu nedenle tahrîr kayıtlarına dayanarak hesaplanabilecek nüfusla, tarımsal ve sınaî üretim, toprak kullanımı üzerine verileri seriler haline getirip, zaman ve mekan ölçeğinde karşılaştırmalar yapmak mümkün olabilmektedir.¹²⁹

Çorum'da da vergi veren nüfus XV.ve XVI. yüzyıllarda, 1455, 1480-85, 1520, 1554, 1574-76 tarihlerinde beş kez sayılmıştır. Bunlardan 1480-85 ve 1554 tarihlerine ait olanlardan elimize herhangi bir belge kalmamışsa da Rum Eyâleti tahrîrlerinden bu dönemlerde bütün eyâletin tahrîr edildiği anlaşılıyor.¹³⁰ Bunların arasında en eski olanı 860/1455-56 tarihini taşımaktadır. Fatihin bir idarî görevlisi olan Umur Bey tarafından yapılan bu sayım defterinde, Çorum "*nefs-i şehir-i Çorumlu*" diye geçmektedir. Bu sayımda vergi veren kent nüfusun 438 kişi olmasından¹³¹ hareketle şehrin bu dönemdeki tahminî nüfusunu 2000-2200 arasında olduğu ileri sürülebilir.¹³²

XVI. yüzyılda Çorum çok hızlı büyümüştür. Kanûnî devrinin ilk yıllarında yapılan tahrîrlere bakıldığı zaman, eskiden olduğu gibi Tokat'ın bölge merkezlerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Ancak bu kentin Uzun Hasan işgalinden önceki düzeyine kolay kolay tekrar ulaşamadığı da bilinmektedir. Amasya'nın Tokat ile hemen hemen aynı düzeyde olması, bu dönemde yeni bir olgunun olup olmadığı kaynak eksikliğinden dolayı pek anlaşılamamaktadır. Öte

¹²⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arâzi Tahrîrleri ve Hakan Mahsûs İstatistik Defterleri I, İFM, C. 2, 1940-41, s. 20-38.

¹²⁹ Huricihan İslamoğlu-İnan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul, 1991, s. 58.

¹³⁰ Mehmed Öz, "15 ve 16. Yüzyılda Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadî Hayat", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğler 26-27 Temmuz 1991, 11. Çorum Hitit Festivali, s. 6. 1520'lere ait biri mufassal (TT 444), diğeri de mücmel (TT 387) olan iki deftere sahibiz TK 38 numaralı defter mufassal defterdir. s. 2, 3.

¹³¹ Suraiya Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 82.

¹³² Bilindiği gibi tahrîr defterlerine göre nüfus hesaplanırken bir hâne 5 ile çarpılarak tahmini nüfus elde edilir. Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, a.g.m. Nefer rakamlarını esas alarak hesaplamalar yapan araştırmacılarda vardır. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 32, 1979, s. 331-348. Bunlardan başka buluş çağının üzerindeki erkek nüfus, sanayi öncesi tarım toplumlarında toplam nüfusun üçte birini veya üç buçukta birini teşkil eder. Dolayısıyla toplam nefer sayısını 3 veya 3.5 ile çarparsak tahmini nüfusu bulabiliriz. Mehmed Öz, a.g.m. s. 9

yandan Çorum'un Merzifon ile Kastamonu'nun büyüklük düzeyine ulaşması, 1455 ile 1529 arasına rastlar.¹³³

Çorum, Merzifon, Amasya ve Tokat, XVI. yüzyıl boyunca Anadolu'nun en çok kentleşmiş olan bölgelerinden birinde bulunmaktadır. Şehirler arasındaki mesafelere bakılırsa, Osmanlı idarî terminolojisinde "Vilâyet-i Rûm" diye adlandırılan bu bölge, Osmanlı Anadolu'sunun en çok şehirleşmiş bölgesi sayılabilir.¹³⁴

1530'larda Çorum'da 30 mahalledeki, 878 hânede, 1316 kayıtlı nefer bulunuyordu. Bunlardan 433'ünün bekar 855'inin evli olmasından¹³⁵ toplam nüfus 4736-5000 kişi civarında tahmin edilebilir. III. Murad dönemine ait nüfus sayıları da hesaba katıldığında Çorum'da XVI. yüzyılın başlarında görülen büyümenin en az 1570'lere kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

1576 yılında ise Çorum'da toplam 48 mahallede 1719'u evli 1230 bekar olmak üzere 2982 vergi mükellefi yaşamakta idi. Dolayısıyla Çorum'da bu dönemde, 10000 kişinin yaşadığı söylenebilir.¹³⁶ Herhangi bir nüfus artışı için yüksek olan bu oran, XVI. yüzyıl Anadolu'sundaki nüfus artışlarının doğal dalgalanmalardan kaynaklandığı konusunda ciddi kuşkulara yol açmaktadır. Endüstri öncesi toplumlarda genellikle doğurganlığın yüksek olduğu varsayılır. Bu durumda nüfus artışına yol açan mekanizma ölüm oranındaki düşüştür. Öte yandan iç göç yüksek büyüme oranlarını açıklamada temel öğelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda nüfus hareketlerinin devletin denetimi altında olmasına ve kentlere göçün engellenmesine rağmen bu hareketler devletin daha ciddi önlemler almasını gerektirecek düzeyde gerçekleşiyordu.¹³⁷

¹³³ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 83.

¹³⁴ a.g.e., s. 84.

¹³⁵ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri II, (937/1530) Ankara, 1997, s.390.

¹³⁶ Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri- I, A.Ü. OTAM, S. 3, 1992, s. 137.

¹³⁷ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 173.

Tablo-6. 1530¹³⁸ ve 1576¹³⁹ Yıllarında Çorum Mahallelerinde Nüfus

Mahalle İsimleri	1530				1576				Artış Oranı %
	Bekar	Evli	Mu Af	Top	Bekar	Evli	Mu af	Top	
Cami-i Kebir	41	50	1	92	46	59	2	107	16.3
Sağrıncı	38	40	1	79	46	80	2	128	62
Çakır Mescidi	15	26	1	42	18	38	3	59	40.4
Yenice Kayyum Mes	24	30	1	55	23	31	1	55	0
Yeni Mescidi	6	16	1	23	-	-	-	-	-
Atçı Ali	3	23	1	27	41	40	1	82	203.7
Sancakdar	9	23	1	33	23	26	1	50	51.5
Kundistan	15	25	1	41	28	34	-	62	51.2
Ahmed Çelebi	13	40	1	54	52	62	2	116	114.8
Melik Danişmend	9	24	1	34	29	27	-	56	64.7
Akpınar	5	15	1	21	46	45	2	93	342.8
Medrese	31	57	1	89	29	36	-	65	-26.9
Yenice(Kamer Hatun)	2	8	1	11	17	16	-	33	200
Pınarbaşı	31	83	1	115	76	86	1	163	41.7
Ömer (Sofular)	21	40	1	62	22	31	-	53	-14.5
Sinan Mescidi	9	14	1	24	12	13	-	25	4.1
Ümid Halife	13	39	1	53	35	37	1	73	37.7
Şeyh Eyüp	27	37	1	65	31	92	-	123	89.2
İbrahim Halife	19	28	1	48	31	22	-	53	10.4
Ahmed Faki Mescidi	1	28	1	30	36	54	-	90	200
Halife	23	39	1	63	42	54	1	97	53.9
Dervişler	16	28	1	45	17	24	2	43	-4.4
Divane Mescidi	-	6	1	7	6	14	-	20	185.7
Esiruddin	12	13	1	26	16	17	-	33	26.9
Sabuncu	4	13	1	18	18	18	-	36	100
Acarca	17	30	1	48	-	-	-	-	-
Çirişoğlu	15	9	1	25	-	-	-	-	-
Çöplübey	4	18	1	22	33	22	-	55	150
Ashab Efendi	3	34	-	37	-	-	-	-	-
?	7	19	-	27	-	-	-	-	-
Hacı Yusuf (Kesek) M					1	121	-	122	
Cedid. Hacı Yusuf					22	24	1	47	
Hoca Hamza					23	28	1	52	
Turhan Kethüda					38	91	-	129	
Yavru Turna					20	37	1	58	
Alaca Mescidi					4	13	-	17	
Uç					36	38	-	74	
Nâmazgâh-ı Cedid					11	11	1	23	
Fatma Hatun					23	30	-	53	
Varoşoğlu					14	11	-	25	
Gülabibey					7	27	-	34	
Makbere					19	22	-	41	
Hacı Kemal					18	28	1	47	
Cedid mescid Nuri					21	23	1	45	
C. mescid Hacı Kemal					27	23	1	51	

¹³⁸ 387 Numaralı Muhasebe.. s. 390.¹³⁹ Üçler Bulduk, a.g.m. s. 136-137.

Hacı Nasrullah					33	32	-	65	
Arap Ahmed					8	19	-	27	
Yenice Nurullah					52	49	-	101	
Zâviye-i Hıdırlık					-	12	-	12	
Hacı Ali					12	16	-	28	
M. Hacı Bayram					29	26	-	55	
Hacı Bayram Diğer					7	20	-	27	
Toplam	433	855	28	1316	1230	1719	33	2982	126.5

Doğu Anadolu İran savaşlarında çok tahrip edildiği için, halk bu bölgeden yaygın olarak göç etmiştir. Ayrıca Celalî isyanları, bu tür göçlerin yaygınlaşmasında belirli bir rol oynamıştır. Doğu Anadolu'dan gelenler, çoğu kez Sivas ve Kayseri gibi büyük İç Anadolu merkezlerinde yerleşmişler ve kimi zaman kurdukları mahalleler “*Şarkıyan*” mahallesi olarak adlandırılmıştır. XVI. yüzyılın son yıllarında, Çorum kentinde de “*Şarkıyan*” adında bir mahalle mevcut idi. Bu durumda Çorum'un büyümesi, hiç değilse kısmen, oldukça uzak bölgelerden gelmiş göçmenlerin varlığına bağlanabilir.¹⁴⁰

Bu dönemde, Çorum'da kayıtlı yetişkin erkek sayısının artmasında, bekarların toplam nüfusa oranındaki artışın önemli bir payı sahip olduğu gözlenmektedir. Gerçekten de 1520'lerde kayıtlı nüfusun % 31'ini teşkil eden bekarlar, 1570'lerde toplam kayıtlı nüfusun % 45'ini teşkil etmişlerdir. Bu da nüfus artışı karşısında geç evlenmelerin arttığını göstermektedir.¹⁴¹

Çorum'da nüfus artışına paralel olarak mahalle sayısında da büyük bir artış olup, 1530 tarihinde 30 olan mahalle sayısı 1576'da 48'e çıkmıştır. Elli senelik bu dönemde, Çorum'un mahallelerindeki nüfus artışı % 4.1 ile % 342.8 arasında değişmektedir. Ancak bazı mahallerde de nüfusun azaldığı da görülmektedir. Mesela, Medrese -%26.9, Ömer (Sofular), -%14.5 ve Dervişler mahallesinde -% 4.4'lük oranında bir azalma olmuştur. Genel olarak da bu dönemde Çorum'da % 126.5'lik bir nüfus artışı olmuştur.

Bu dönemde nüfus sadece Çorum'da değil bütün Anadolu ve Akdeniz havzasında artmıştır. Meşhur tarihçi Braudel, Akdeniz dünyası hakkındaki eserinde 1500-1600 yılları arasında Akdeniz nüfusunun kabaca iki katına çıkmış

¹⁴⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 84.

¹⁴¹ Mehmed Öz, a. g.m., s. 10.

olabileceğini belirtmektedir.¹⁴² Konuyu Osmanlı şehirleri çerçevesinde ele alan ve tahrîr defterlerindeki verileri kullanan Barkan da, Osmanlı ülkesindeki nüfus artışını ortaya koymuştur.¹⁴³ Nüfusun artmasının doğal bir artış mı yoksa göçlerin sonucu mu olduğu tartışılabilir bir konu olsa da, Anadolu'nun bütün bölgelerinde benzer artışların olması, bunun büyük ölçüde doğal bir artış sonucunda olduğunu göstermektedir. Özetle XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca, Çorum oldukça hızlı gelişen bir bölgesel merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ankara, Kayseri veya Tokat düzeyindeki kentlerin arasına katılamasa da XVI. yüzyılın sonlarında herhalde 10.000'e yakın bir nüfus barındıran Çorum, zamanının ölçülerine göre orta büyüklükteki kentlerin arasında başta gelmekteydi.¹⁴⁴ 1576'dan 1590'a kadar nüfustaki artış belirli bir düzeyde devam etmiş, ancak son on yılda, bölgede karışıklıkların çoğalması sebebiyle, nüfus artışında bir yavaşlama görülmüştür.¹⁴⁵

Çorum'un, XVII. yüzyıldaki nüfusu için ise Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerle yetinmek zorundayız. Seyahâtnâmede, Çorum'da bağlı ve bahçeli 4300 evin mevcut olduğu yazılıdır ki,¹⁴⁶ bu da 17000-21500 gibi bir nüfusa tekabül etmektedir. Bu durumda Çorum 1576 yılından 1650'ye kadar yaklaşık bir misli büyümüş oluyordu. Ancak Evliya'nın bu iddiasını biraz şüphe ile karşılamak gerekmektedir. Bu dönem Celalî isyanlarının en buhranlı yıllarını kapsamaktadır. Amasya'nın aynı dönemde çok nüfus kaybettiği düşünülürse, küçük bir kalenin dışında açık bir kent olan Çorum'un bu denli büyüdüğü bir ihtimaldir. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin anlattıklarını da tamamen yok sayamayız. Kendisi Çorum'da bulunan kalabalık asker taifesinden söz etmektedir ve dolayısıyla kentin geçici olarak büyümüş olması ihtimal dahilindedir.¹⁴⁷

XVIII. yüzyılda Çorum nüfusunu öğrenebileceğimiz kaynaklar ise sınırlıdır. Bu dönemde tahrîrler yapılmadığı için, sadece avârizhâne ve bedel-i nüzûl defterlerindeki hâne sayılarından Çorum'un nüfusu hakkında bilgi

¹⁴²Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I (Çev. Mehmed Ali Kılıçbay), Ankara, 1993, s. 486. Daha geniş bilgi için bkz. s. 486-503.

¹⁴³ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s. 20.

¹⁴⁴ Suraiya Faroqhi, a.g.m. s. 85.

¹⁴⁵ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 138.

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

¹⁴⁷ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 84-85.

edinilebilmektedir. Avârizhâne denilen birim sadece vergilerin toplanmasını kolaylaştırmak için meydana getirilen bir terimdir. Vergilerin tarh ve toplanması içinde esas teşkil edilen itibari avârizhâneleri içinde 3, 5, 10 veya 15 evli kimseler bulunabilirdi. Defterde her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra, hususî kaidelere göre de ayrıca bu nüfusu kaç avârizhânesi addedileceği tayin ve tespit edilirdi.¹⁴⁸ Dolayısıyla bir bölgede mevcut olan avârizhâne sayısı, nüfusu ölçmek için sağlam bir gösterge sayılamaz. Fakat yine de bu verileri nüfus gelişimi açısından bir ölçüde değerlendirmek mümkün olmaktadır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bir avârizhânenin ortaklama kaç nefer kapsadığı gösterilmiştir. Mesela Akşehir bölgesinde bulunan bir köy için 10 neferi bir avârizhâne saymak uygun görülmüştür. Öte yandan Sivas kentinde 15 nefer bir avârizhâne sayılmıştır. Bu sayıların Çorum bölgesi için de geçerli sayılıp sayılamayacağını tespit etmek güçtür. Bununla birlikte çok genel izlenim elde etmek bakımından kullanılabilir.¹⁴⁹

1735 avâriż¹⁵⁰ ve 1736 tarihli bedel-i nüzûl¹⁵¹ defterlerinde, Çorum merkez kazasında 140.5 avâriżhânesi kayıtlıdır. Her avâriżhânesinde 10 ile 15 evli nefer bulunduğunu ve bunlarında gerçek bir hâne olduğunu kabul edersek, Çorum'da 1400-2100 hâne bulunuyordu. Buna göre Çorum'da, bu dönemde 7000-10500 arasında bir nüfus yaşıyordu.

Tablo-7. Çorum Merkez Nüfusu (XV-XVIII. Yüzyıllar)

Yıl	1455 ¹⁵²	1530 ¹⁵³	1576 ¹⁵⁴	1650 ¹⁵⁵	1735-36 ¹⁵⁶
Tahmini Nüfus	2000-2200	4750-5000	9500-10000	17000-21000	7000-10500
Bir Önceki Veriye Göre Nüfus Artış/Düşüş Oranı	---	% 127-137	% 100	% 78.9-110	-%50-58.8

¹⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Avâriż", *İ.A. C. II*, İstanbul, 1993, s. 14-16.

¹⁴⁹ Suraiya Faroqhi, a.g.m. s. 86.

¹⁵⁰ BOA. MAD. 2981, s. 59.

¹⁵¹ BOA. MAD.3206, s. 53.

¹⁵² Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 82.

¹⁵³ 387 Numaralı.. s. 390.

¹⁵⁴ Üçler Bulduk, a.g.m. s. 137.

¹⁵⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

¹⁵⁶ BOA.MAD. 2981, s. 59; BOA. MAD.3206, s. 53.

Çorum'da nüfus 1455 ile 1576 yılları arasında % 100 ile 137 arasında değişen bir oranda artmıştır. Ayrıca bu sayılara bakarak Evliya Çelebi'nin Çorum için verdiği 4300 hâne rakamının abartılı olduğu söylenebilir. Bu yüzden XVIII. yüzyıldaki nüfusun, XVI. yüzyıl nüfusuyla hemen hemen aynı oranda kalmasından, Çorum şehrinin uzun yıllar nüfusunu koruduğu söylenebilir.

XIX. yüzyılın başlarında, İmparatorluğu dağılma ve çökmekten kurtarma çabalarıyla birlikte nüfus, arâzi ve mal-mülk sayımı yeniden önem kazanmaya başlamıştır.¹⁵⁷ Bilinen ilk nüfus sayımı Yeniçeri Ocağının kaldırması ile II. Mahmud devrinde yapılmak istenmiş ve nüfus tahrîrine İstanbul'da başlanmıştır. Fakat meydana gelen 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi yüzünden, bu ıslahât, diğer vilâyetlere teşmil edilememiştir.¹⁵⁸ Ancak bu savaşın neticelenmesinden sonra 1831 yılında Rumeli ve Anadolu'da bulunan İslâm ve Hıristiyan erkek nüfusu sayılmıştır.¹⁵⁹

Bu tahrîrin yapılmasında her devlet için her devirde geçerli olan, askerlik ve vergi mükellefiyeti gibi iki mühim sebep bulunmaktadır. Nüfus tahrîri ile ilgili neşriyatta, Sultan II. Mahmud zamanında yapılan ilk tahrîrin tarihi hakkında, 1830 veya 1831 gibi, iki ayrı tarih verilmektedir. Halbuki bu tahrîr, 1830 senesinin ikinci ve 1831 senesinin de ilk altı ayı içerisinde yapılmıştır.¹⁶⁰ Tahrîr için erbâb-ı nüfûz ve ulemâdan bazı memurlar sayım bölgelerine gönderilmiş olup Hâceğândan Ruşen Efendi de Çorum sancağının sayımı için görevlendirilmiştir.¹⁶¹ Bu sayımda Çorum merkez kazada 4882 nefer sayılmıştır.¹⁶² Tahrîr olunan 14-40 yaş arasında olan Müslim nüfusun, askere elverişli olanlarının karşısına mim konulmuştur.¹⁶³ Çorum'da, 2473 neferin karşısına mim konulmasından¹⁶⁴ erkek nüfusun yarısının askere elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte 4882 erkek

¹⁵⁷ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 45.

¹⁵⁸ Mahir Aydın, "Sultan Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrîrleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, İstanbul, 1990, s. 81.

¹⁵⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943, s. 8, 12.

¹⁶⁰ Mahir Aydın, a.g.m. s. 83, 92, 93.

¹⁶¹ Ahmed Lütfi Efendi, Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. 2-3, İstanbul, 1999, s. 640-642.

¹⁶² Enver Ziya Karal, a. g.e., s. 155, mim, matluba elverişli kişiler demektir.

¹⁶³ Mahir Aydın, a.g.m. s. 83.

¹⁶⁴ Enver Ziya Karal, a.g.c. s. 155.

nüfusa karşılık aynı sayıda kadın olduğu kabul edilirse, şehirde yaklaşık 10000 kişinin yaşadığı ileri sürülebilir.

1836-1837 yıllarında Çorum'dan geçen Hamilton, bahçeli 2000'in üzerinde Türk evinden bahseder.¹⁶⁵ Bu da yaklaşık 10000 kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir. Bu oranda, beş senelik kısa bir zaman içerisinde Çorum'un nüfusunun sabit kaldığının bir işaretidir. Bu tarihlerde Çorum'dan geçen seyyah Ainswort'da Çorum'un genellikle tek katlı 1800 kadar hânedan oluşan ve 7600 kişi civarında nüfusu olan bir yer olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶ Bu yüzyılda nüfusla ilgili en önemli kaynak, 1845'te yapılan temettuât sayımlarıdır. Mahalle ve köylerdeki hâne sayıları hakkında bu defterlerde önemli bilgiler mevcuttur.

Tablo- 8. Çorum Mahallelerinin Nüfusu (1845'te)¹⁶⁷

Mahalle	H.S	T.N	Toplam Nüfus İçindeki %	Mahalle	H.S	T.N	Toplam Nüfus İçindeki %
Accel-i Eyveli	49	260	2.4	Hacı Yusuf	35	185	1.7
Accel-i Sâni	59	313	2.9	İsa Halife	79	419	3.9
Akpınar	68	360	3.4	K. Çavuş	91	482	4.5
Azab Ahmed	46	243	2.3	Kale	22	117	1.1
Berhan Kethüda	160	848	8	Karakeçili	45	238	2.2
Câmi-i Kebîr	40	212	2	Kundistan	22	117	1.1
Çakır	47	249	2.3	Medrese	29	154	1.4
Çepni	22	117	1.1	Narlıoğlu	34	180	1.7
Çiftlik	28	148	1.4	Nurullah	75	397	3.7
Çiriş	24	127	1.2	Pazar	17	90	0.8
Çöplü	35	186	1.7	Poşyan	28	148	1.4
Emir Ahmed	74	392	3.7	Sancakdar	22	117	1.1
Fâtıma Bacı	28	148	1.4	Sığırcı	80	424	4
Gülabibey	32	170	1.6	Sofular	26	138	1.3
Hacı Davud	43	228	2.1	Şarkıyan	12	64	0.6
Hacı Gevan	42	223	2.1	Şeyh Eyüb	68	360	3.4
Hacı İshak	36	191	1.8	Şeyhler	46	244	2.3
Hacı Kemal	55	291	2.7	Tepecik	52	276	2.6
Hacı Nasrullah	47	250	2.3	Uç	70	371	3.5
Hacı Nurullah	8	42	0.4	Ümid Halife	34	180	1.7
Hacı Receb	114	604	5.7	Yavru Turna	54	286	2.7
Toplam	1998					10589	

¹⁶⁵William J.Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, Vol I, London, 1842, s. 378

¹⁶⁶W. F. Ainswort, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, C. I, London, 1842, s. 101.

¹⁶⁷H.S: Hâne Sayısı; T.N: Tahmini Nüfus. Bu veriler, 42 temettuât defterinden yararlanılarak çıkarılmıştır. Hâne sayılarının 5.3 rakamı ile çarpılması sonucunda tahmini nüfus hesaplanmıştır. Bu rakam mahallelere ait tereke kayıtlarındaki çocuk sayılarının ortalaması olan 3,3 üzerine anne ve baba eklenecek bulunmuştur.

Çorum'un bu tarihte en büyük mahallesi 160 hânedeki 848 nüfusun yaşadığı Berhan Kethüda mahallesi idi. İkinci büyük mahalle ise 114 hâne ve 604 nüfus ile Hacı Receb mahallesi olup, bunu 91 hâne ve 482 kişinin yaşadığı Karaman Çavuş mahallesi takip etmektedir. En az nüfusa sahip olan Hacı Nurullah mahallesinde ise 8 hânedeki 42 kişi yaşıyordu. Çorum'un mahallelerinin % 30.9'u 8 ile 30, % 47.6'sı 30 ile 60, %14.2'si 60 ile 90 ve % 7.1'inde 90-160 hânedeki oluşuyordu.

XIX. yüzyılın ortalarında Çorum'dan geçen seyyah M. Vivien De Saint-Martin 8000-10000 nüfusun şehirde yaşadığından bahseder.¹⁶⁸ Görüldüğü gibi Çorum kenti XIX. yüzyıl ortalarına kadar 8000-10000 nüfusu, bölge ölçeğinde yakın çevresi için pazar yeri işlevi gören bir yerleşim merkezi idi.

Ankara vilâyet salnâmelerinde Çorum merkezindeki erkek ve kadın nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Salnâmelere dayalı olarak kadın erkek nüfusu ve bunların kaza merkezindeki toplam nüfusa oranı hesaplanabilir.

Tablo-9. Çorum Merkezinde Kadın ve Erkek Nüfusu ¹⁶⁹

Yıl	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu	Toplam	Toplam Nüfus İçinde Erkeklerin Oranı	Toplam Nüfus İçinde Kadınların Oranı
1311/1893	8359	8270	16.629	% 50.3	% 49.7
1318/1900	8744	8523	17.267	% 50.6	% 49.4
1320/1902	9067	8855	17.922	% 50.5	% 49.5
1325/1907	9341	9517	18.858	% 49.5	% 50.4

Tablodaki rakamlardan, kazadaki erkek ve kadın nüfus arasındaki farkın çok az olduğu görülmektedir. 1907 yılı hariç erkek nüfus kadın nüfustan fazladır. Tanzimat'tan hemen önce, 1837-38 yıllarında, Çorum'un 43 mahallesi ile 115 köyüne ait bir nüfus yoklama defteri mevcuttur. Bu defter tutulurken erkek nüfus üç ana başlık altında tûvânâ,¹⁷⁰ sıbyân ve ihtiyar olarak yazılmıştır. Buna göre 1837-38 yılında Çorum ve köylerinde 2933 tûvânâ, 3231 çocuk ve 3131'de ihtiyar

¹⁶⁸ M. Vivien De Saint-Martin, Description Historique et Geographique de L'Asie Mineur, Tome II, Paris 1852, s. 572.

¹⁶⁹ Bu bilgiler belirtilen yıllara ait Ankara vilâyet salnâmelerinden alınmıştır.

¹⁷⁰ Tûvânâ, güçlü, kuvvetli manasındadır. Ş.Sami, Kamûs-i Türkî, s. 447.

olmak üzere 9295 erkek nüfus bulunuyordu. Bu kadar da kadın nüfusunun bulunduğu varsayılırsa Çorum ve köylerine bu tarihlerde 18590 kişi yaşıyordu.¹⁷¹

Tablo-10. Çorum Merkez Nüfusu (XIX. ve XX. Yüzyıl Başlarında)

Yıllar	Tahmini nüfus	Bir önceki veriye göre Nüfusta artış/düşüş %	Yıllar	Tahmini Nüfus	Bir önceki veriye göre nüfusta artış/düşüş %
1811 ¹⁷²	7000-10500	--	1891 ¹⁷³	12000-13000	% -44.2
1831 ¹⁷⁴	9644	%- 8.1	1893 ¹⁷⁵	16629	% 38.5
1836-37 ¹⁷⁶	10000	% 3.6	1895 ¹⁷⁷	16629	% 0
1845 ¹⁷⁸	10589	%- 0.1	1900	17267	% 3.8
1850 ¹⁷⁹	10000	% 0.1	1902	17922	% 3.7
1881	21524	% 115.2	1907 ¹⁸⁰	18858	% 5.2
1882 ¹⁸¹	21524	% 0			

XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyıl başına kadar geçen sürede Çorum'un nüfusunun %100 arttığı görülmektedir. 1850'den 1881-1882'ye kadar 32 senelik bir sürede % 115.2'lik bir artış olmuştur. Fakat daha sonraki 10 senelik bir dönemde nüfus (1882-1893) -% 22.7 oranında azalmıştır. Nüfustaki bu azalmanın sebebi tespit edilememiştir. 1881-1882 yıllarına ait Ankara salnâmelerinde verilen rakamlarda bir abartma olabilir. Bütün bunlara rağmen nüfus, genel olarak XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıl başlarında artmıştır. Bu artışının sebeplerinden birisi, XIX. yüzyıl ortalarından sonra Avrupa'da gelişen endüstrinin yarattığı talep sonucu tahıl, sebze ve endüstri hammaddelerin Samsun limanı yolu ile dış pazarlara kayması ve böylece bölge ölçeğinde Çorum'u, birinci derecede ulaşım yolu üzerinde bir kent durumuna getirmesidir. Çorum'da transit ticaret nedeni ile bir ticaret sermayesi birikimi oluşmuştur.¹⁸² Cuiet'te Çorum'un, bu tarihlerde transit ticaret için önemli bir konumda olmasından bahsederek bu

¹⁷¹ BOA. ML.CRD. Nüfus Yoklama Defteri ,376, s. 206 .

¹⁷²BOA. MAD. 2985, s. 123.

¹⁷³ Vital Cuiet, La Turquie D'Asie, Tome Premier, Paris, 1892, s. 299.

¹⁷⁴ Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 155.

¹⁷⁵ SVA. 1311, s. 285.

¹⁷⁶ W. J. Hamilton, a.g.e., s. 378.

¹⁷⁷ Ali Cevat, Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lüğati, Dersaadet, 1313, s. 313.

¹⁷⁸ Bu nüfus, 42 adet Temettuât defterlerinde yer alan hâne sayısının 5.3 ile çarpılması ile elde edilmiştir.

¹⁷⁹ M. Vivien De Saint-Martin, a.g.e. s. 572

¹⁸⁰ SVA. 1318, s. 259, SVA. 1320, s. 251, SVA., 1325, s. 293

¹⁸¹ SVA., 1299,s. 163, SVA., 1300, s. 164

¹⁸² Sevgi Aktüre, " 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 134.

görüşü desteklemektedir.¹⁸³ Bu durumun diğer bir delili Çorum'da bulunan dükkan sayısının çokluğudur. Çorum'da 1900'de 1055¹⁸⁴ 1902'de 1061¹⁸⁵ ve 1907 tarihinde 1100¹⁸⁶ dükkan vardı. Diğer bir sebepte, Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan gelip Çoruma yerleşen göçmenlerdir.

2- Nâhiye nüfusu

XIX. yüzyılda Çorum'a bağlı tek nahiye, Hüseyinâbâd nâhiyesi idi. Nâhiyenin 87 köyü bulunuyordu.¹⁸⁷ Bu nâhiye 1907 Ankara vilâyet salnâmesinde merkez livâyâya bağlı Alaca nâhiyesi merkezi Hüseyinâbâd kasabası olarak geçmektedir. Nâhiyede 966 erkek, 895 kadın toplam 1861 nüfus yaşamakta idi. Köylerinde ise 10819 erkek, 8737 kadın toplam 18590 kişi yaşıyordu.¹⁸⁸

3-Köylerin Nüfusu

Çorum şehrinin konumunu daha iyi anlayabilmek için, kent içinde bulunduğu kırsal nüfusuna daha yakından bakmak gerekmektedir.

Tablo-11. Köylerin Hâne Sayısı ve Tahminî Nüfusu (1530 Yılında¹⁸⁹)

Köyler	H.S	Bekar	Evli	T. N	Köyler	H.S	Bekar	Evli	T.N
Ağcakaya	30	18	30	150	Horasan	21	9	21	105
Ağçakilise	12	5	12	60	Ilıca Viran	7	4	7	35
Ağçamescid	30	10	30	150	Ilıca Çiftlik	9	2	9	45
Ahmed Şahne	21	13	21	105	Ilıca Pınar	31	17	31	155
Akçay	14	2	14	70	İcil	42	27	42	210
Aksak Şeyh	13	7	23	65	İlgazi	9	3	9	45
Akseki	4	2	4	20	İncügez	11	-	-	55
Aksungur	11	9	11	55	İnegazili	43	17	43	215
Alayundlu	11	2	11	55	İsmail	12	4	12	60
Alibey	24	3	24	120	Kapaklu ?	8	9	8	40
Aliki	28	16	27	140	Karaağaç	19	5	19	95
Alp	10	1	10	50	Karabey	14	8	14	70
Alpoguz	11	3	10	55	Karaca	22	7	21	110
Anbar	44	16	44	220	Karacahisar	38	12	38	190
Arabalar	6	5	6	30	Karapınar	53	23	50	265
Argunşah	7	2	7	35	Karacapınar	-	-	-	
Ayarık	17	5	17	85	K. Viran/Tuzciyan	18	11	18	90
Ayas	17	12	17	85	Karacaviran	34	18	34	170

¹⁸³ Vital Cuiet, a.g.e. s. 299.

¹⁸⁴ SVA. 1318, s. 260.

¹⁸⁵ SVA. 1320, s. 251.

¹⁸⁶ SVA. 1325, s. 294.

¹⁸⁷ SDOA. 1314, s. 682; SDAO. 1315, s. 426; SDAO. 1316, s. 494; SDAO. 1317, s. 478

¹⁸⁸ SVA. 1325, s. 293.

¹⁸⁹ H.S: Hâne Sayısı, T.N: Tahmini Nüfus. Köy isimleri, 387 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri II (937/1530)'inden alınmıştır. s. 390-397.

Aypınarı	26	11	26	130	Karşud (Kavşud)	15	5	15	75
Bacı	12	10	12	60	Kayağlu	4	1	4	20
Bayat	35	25	35	175	Kayan	17	9	17	85
Beydilli	35	21	35	175	Kayı	19	5	19	95
Bıçak	-	-	-		Kazan	23	5	22	115
Birevi	-	-	-		Kılıçvıran	13	6	13	65
Boncuk	12	3	12	60	Kınık	14	6	14	70
Bozboğa	17	3	17	85	Kızıklar	4	-	-	20
Büğdüz	6	3	6	30	Kızılgöçit	4	-	-	20
Büget	20	8	20	100	Kula	8	5	8	40
Bülüzmend	11	3	11	55	Kulaca	9	1	9	45
Bünüş	4	2	4	20	Kulacık	25	8	25	125
Celil	7	3	7	35	Kuruçay	16	3	16	80
Çakır	7	4	7	35	Küre	15	8	15	75
Çamca (Çalıca)	1	2	1	5	Kürkçü	10	7	10	50
Çarıkçay (Yenice)	37	23	37	185	Maza	18	6	18	90
Çatak	15	10	15	75	Misindola	11	10	11	55
Çavuş	37	16	37	185	Mürselcik	24	6	24	120
Çay	32	21	30	160	Öbek	5	4	6	25
Çiftlik	23	7	23	115	Ömer Bey	24	9	20	120
Çiftlik-i Sinan	18	20	18	90	Örtecek	6	3	6	30
Çiftlik /Emlak	17	6	17	85	Paşa	37	6	37	185
Çiftlik-i karga musa	18	4	19	90	Rahman	37	44	37	185
Çiftlik Nasrullah	8	3	8	40	Sadreddin	7	3	7	35
Çiftlik-i Ürkü	26	26	27	130	Salkunşah	17	13	17	85
Çıkrıkçı	12	13	12	60	Salmalca	9	3	14	45
Çobanvıran	10	11	10	50	Sarıbey	22	14	22	110
Çonuş	13	6	13	65	Sartalu	35	13	35	175
Çorumvıran	49	18	61	245	Sarvanşah	13	2	13	65
Çukurvıran	8	2	8	40	Seyfeddin	11	3	10	55
Delühacı	7	10	10	35	Serpin	9	8	9	45
Delüleri/Emlak	33	15	33	165	Sıvalu	19	18	19	95
Delüleri	10	9	10	50	Söğütöpunarı	4	2	4	20
Devace Divan	7	3	7	35	Sütlüklü	10	3	10	50
Divan	21	12	20	105	Şeyh Emirşah	6	4	8	30
Divan/Emlak	24	12	24	120	Tarhan	34	33	24	170
Eberiler	11	1	11	55	Taşpınar	18	5	18	90
Elemin	21	5	21	105	Tat	4	-	-	20
Emrem-i Küçük ?	2	-	-	10	Temür	11	5	11	55
Eymür(Göleyman)	34	24	33	170	Tengrivermiş	28	15	28	140
Ferzend	50	34	50	250	Tuti	-	-	-	
Göçen Ovacığı	30	20	30	150	Türkler	23	14	23	115
Göçebeler	3	1	3	15	Ulupınar	32	25	31	160
Göynükvıran	1	1	1	5	Uluköy	10	9	10	50
Gühersalik	23	11	23	115	Üyük	38	21	37	190
Gürcü	31	5	32	155	Yağdıgın	33	26	33	165
Hacıbey	25	10	25	125	Yabacık	11	-	-	55
Hacıbey Ağacı	12	5	12	60	Yakacık	30	26	31	150
Harmancık	12	5	12	60	Yakup Alp	7	3	7	35
Hâtipderesi	30	8	30	150	Yenice	23	7	23	115
Hârzeddin	20	7	20	100	Toplam	2492	1244	2467	12460
Hızırbey	46	23	47	230					

XVI. yüzyıl başlarında Çorum'da 138 köyde 2492 hânedede tahmini 12460 kişi yaşıyordu. 3711 erkek nüfusunun, % 33.5'i bekar, % 66.5'te evli idi. Bunun yanında 1530 tarihlerinde Çorum'da, 18 mezra'a vardı. Mezra'a ahâlîsinin terk ettiği köye de denmektedir. Mezra'alar yalnız terkedilmiş eski köylerden ibaret değildir Bir köy nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boş arâziyi tarıma açar böylece ortaya köy uyduları, tarım alanları ve hatta küçük yerleşim alanları olan mezra'alar ortaya çıkar.¹⁹⁰ Bu mezra'alardan Mekri(köy)'de 3, Türkler'de 8, Kulahacı'da 12 ve Dereköy mezra'asında da 1 hâne yaşıyordu. Diğer mezra'alarda ise herhangi bir nüfus bulunmuyordu.

1576 yılında ise Çorum'da 137 köyde ve 29 mezra'ada tahmini 35767 kişi yaşıyordu.¹⁹¹ Buna göre, 46 senede Çorum köylerinin nüfusunun %187'lik bir oranda artmıştır. Çorum merkezinde bu oran %100 civarında idi. Nüfustaki bu çoğalma, daha önce de belirttiğimiz gibi doğal bir artıştır. Bu nüfusun 2947'si bekar 3617'si de evli idi. buna göre bekarların oranı % 44.8'i evlilerin ki de, %55.2 idi. 46 sene de bekar nüfusunu bu oranlara çıkması, çeşitli sebeplerden erkeklerin evlenemediğini göstermektedir.

1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımında ise Çorum köylerinde 5253 erkek nüfus yaşıyordu.¹⁹² Aynı sayıda kadın nüfusunun varlığı kabul edilirse köylerde yaklaşık 10506 kişi yaşamakta idi.

Tablo-12. Köylerin Hâne Büyüklükleri (1530 ve 1845 Yıllarında)

Hâne Büyüklüğü	1-10		10-20		20-40		40-62	
Yıllar	1530	1845	1530	1845	1530	1845	1530	1845
Köy Sayısı ¹⁹³	35	56	50	54	42	35	7	11
Toplam köy sayısı içindeki yüzdesi	% 26.1	% 35.8	% 37.3	% 34.6	% 31.3	% 22.4	% 5.2	% 7.1

Yukarıdaki tabloya bakıldığında 1530 yılında toplam köylerin % 63.4'ünü oluşturan 85 köy 1-20 arasında idi. 1845 yılında da Çorum'da köylerin % 70.5'ini meydana getiren 110 köy yine 1-20 hâne arasında idi. Buna göre, köylerin

¹⁹⁰ Halil Inalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi, Tebliğler, (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Ankara, 1990, s. 9

¹⁹¹ Üçler Bulduk, a.g.m., s. 140.

¹⁹² Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 155.

¹⁹³ 1530 tarihli ve 387 numaralı muhasebe defterinde 4 köyün hâne sayısı yazılmadığı için 134 köy üzerinden değerlendirme yapılmıştır. 1845'te ise 156 köy mevcuttur.

nüfusunun yaklaşık, 5 ile 100 arasında olduğu söylenebilir.1845'te 1 hâneli Alikı ve Tezekci belgelerde köy olarak geçmektedir. 2 hâneli köyler, Divân-ı Sağır, Erdek, Erzurum, Yakuparpa, Sarayözü, ve Celil Mezra'ası'dır. Temettuât defterinde Celil mezra'ası da köy olarak geçmektedir. Çorum'un en büyük köyü 60 hâneli Seydim olup yaklaşık nüfusu da 372 kişidir Bu köyü, 57 hâne ile Abdalata, 54 hâne ile Sarın, 51 hâne ile Eşençay, Küre ve 50 hâne ile Yavi ve Sapa takip etmektedir

Tablo-13. Köylerin Hâne Sayıları ve Tahmini Nüfusu (1845'te¹⁹⁴)

Köyler	H.S	T.N	Köyler	H.S	T.N	Köyler	H.S	T.N
Abdalata	57	353	Ferzend	24	149	Laçın-i Kebir	13	81
Abdalbodu	24	149	Firuz	22	136	Laçın-i Sağır	10	62
Acıpınar	30	186	Gelhayr	8	50	Maza	14	87
Ağcakaya	12	74	Gevanlı	5	31	Mescitli	15	93
Ahi İlyas	9	56	Gevher Salık	12	74	Ovacık	34	211
Ahmed Şahne	5	31	Gürcü	16	99	Ömerbey	4	25
Akdam	16	99	Hacı Ahmed deresi	9	56	Paşa	13	81
Aksofu	3	19	Hacı Bayramlı	4	25	Rum	32	198
Alikı	1	6	Hacı Bey	9	56	Sapa	50	310
Alpağut	14	87	Hacı Musa	10	62	Saray	47	292
Anbarcı	24	149	Hacı Paşa	6	37	Sarayözü	2	12
Aşlı armut	17	105	Hacılar Hanı	41	255	Sarıhasan	15	93
Ayas	9	56	Hamamlıçay	19	118	Sarıkamış	4	25
Ayvah	4	25	Hamdi	26	161	Sarımbey	39	242
Babaoğlu	10	62	Hankozlusu	11	68	Sarın	54	335
Bağzık	11	68	Harmancık	5	31	Sarmaşa	3	19
Balım sultan	3	19	Harzeddin	21	130	Sarta	16	99
Bayat	13	81	Hızırlı	16	99	Serban	14	87
Beydilli	17	105	İğdeli	16	99	Serpin	8	50
Belkavak	15	93	İlca	5	31	Seydim	60	372
Bozboğa	11	68	İmad üyüğü	29	180	Seyfe	34	211
Boztepe	4	25	İnalözü	22	136	Sındığı	19	118
Büğdüz	37	229	İsmail köyü	4	25	Soğılan	22	137
Büğet	25	155	Kalınkaya	15	93	Sorsavuş	9	56
Bültüz	8	50	Karaağaç	6	37	Sülüklü	5	31
Celil mezra'ası	2	12	Karabayır	5	31	Şambe	26	161
Cerfenli	7	43	Karaca	15	93	Şebekoğlu	3	19
Çakır	14	87	Karacaviran	14	87	Şekerbey	11	68
Çalica	23	143	Karadoğan	10	62	Şeyh Hamza	10	62
Çaltıcak	17	105	Karakeçili	7	43	Tarhan	33	205
Çanakcı	18	112	Karapınar	8	50	Tarhan Kzulusu	5	31
Çatak	7	43	Karapürçek	31	192	Taşpınar	9	56
Çayhatap	8	50	Karasar	47	291	Tatar	14	87
Çender Torunları	7	43	Kavaklı Çiftlik	8	50	Tengrivermiş	20	124
Çomarpınar	20	124	Kayı	5	31	Tepeköy	3	19

¹⁹⁴ Temettuât defterlerindeki hâne sayısı 6.2 ile çarpılarak tahmini nüfus çıkarılmıştır. Bu rakam terekelerdeki ortalama çocuk sayısı olan 4,2 üzerine anne ve baba eklenerek bulunmuştur. H.S: Hâne Sayısı, T.N: Tahmini Nüfus

Çorumvıran	14	87	Kertme	12	74	Tezekçi	1	6
Çukurvıran	27	167	Kılıçdere	7	43	Tumular	17	105
Deliler	25	155	Kılıçvıran	14	87	Tut	8	50
Demirşeyh	17	105	Kınık	17	105	Tutpınar	24	149
Dereköy	19	118	Kınık deliler	7	43	Tuzluburun	4	25
Divan-ı kebir	31	192	Kızağlı	20	124	Türkler	25	155
Divan-ı sağır	2	12	Kızılkar	6	37	Üçdam	27	167
Elemin	17	105	Kızılpinar	15	93	Üyük	10	62
Eliceek Sultan	14	87	Kızılviran	49	304	Yadığın	13	81
Erdek	2	12	Kör Mehmed Kışlası	13	81	Yakup Arpa	2	12
Erzurum	2	12	Kulaca	3	19	Yalak	12	74
Eskici	32	198	Kuruçay	7	43	Yarımca	12	74
Eskivıran	12	74	Kuşvıran	7	43	Yavi	50	310
Eşençay	51	316	Kuyumcu	24	149	Yeni Yaban	8	50
Eymir	22	136	Küçük Yamadı	26	161	Yenice	6	37
Ezil	9	56	Külâh	28	174	Yerli	24	149
Ferhadli	11	68	Küre	51	316	Yoğunpelit	17	105
Toplam							2556	15847

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çorum köylerinin nüfusu beş katı artmıştır. 1893, 1900, 1902 ve 1907 yıllarına ait Ankara vilâyet salnâmelerinden aldığımız nüfus kayıtlarında Çorum'un Hüseyinabad nahiyesi ve köylerinin nüfusu da dahildir.

Tablo-14. Köylerin Nüfusu (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başında)

Yıllar	1831 ¹⁹⁵	1845 ¹⁹⁶	1891 ¹⁹⁷	1893 ¹⁹⁸	1900 ¹⁹⁹	1902 ²⁰⁰	1907 ²⁰¹
Nüfus	10506	15847	36669	34071	58235	59497	61202
Artış oranı	--	% 33.7	% 56.8	-% 7.6	%70.9	% 2.1	% 2.8

4- Çorum'da Gayr-i Müslim Nüfus

XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca, Çorum kenti hemen hemen tümüyle Müslüman nüfusa sahip bir kent görünümündedir. Fatih döneminde yapılan sayım defterlerinde, gayr-i Müslimler hiç geçmemektedir. XVI. yüzyılın başında, Çorum'da sadece 14 hânelik küçük bir Yahudi cemâati görülmektedir. 1576-77

¹⁹⁵ Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 155.

¹⁹⁶ Temettuât Defterleri.

¹⁹⁷ Vital Cuinet, a.g.e., s. 299.

¹⁹⁸ SVA. 1311, s. 286.

¹⁹⁹ SVA., 1318, s. 259.

²⁰⁰ SVA. 1320, s. 251.

²⁰¹ SVA. 1325, s. 293.

tarihinde ise bu grup kaybolmuş ve Çorum yine bütünüyle Müslüman bir kent haline gelmiştir.²⁰² 1578 senesinde Çorum kadısına gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, bu tarihlerde Çorum'da gayr-i Müslim nüfus bulunmuyordu.²⁰³

1831 nüfus sayımında da gayr-i Müslimlerle ilgili herhangi bir kayıttın olmaması, uzun yıllar boyunca Çorum'da herhangi bir gayr-i Müslim nüfusun bulunmadığını göstermektedir. Fakat 1837 tarihli bir cizye muhâsebe defterinde 55 adet gayr-i Müslim nüfus kayıtlıdır. Ancak, bunların ticaret için Çorum'a gelen tüccarlar mı yoksa Çorum'da yerleşmiş kişiler mi olduğu belirtilmemiştir.²⁰⁴ Yalnız ticaret için Çoruma gelen ve hanlarda sakin olan Hıristiyan tüccarlar şer'îyye sicillerinde sıkça yer almaktadır. 1839 yılında Çorum hanlarında sakin 51 gayr-i Müslim tüccardan cizye vergisi alınmıştır.²⁰⁵ 1845 Temettuât defterlerinde de gayr-i Müslim nüfusla ilgili hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Tablo-15. Çorum'da Gayr-ı Müslim Nüfus (Ankara Salnâmelerine Göre)

Yıllar	1881 206	1882 207	1893 208	1900 209	1902 ²¹⁰	1907 211
Ermeni	80	80	513	608	657	-
Rum	4	4	146	135	149	-
Katolik	-	-	19	22	22	-
Protestan	-	-	33	14	14	-
Toplam	84	84	711	779	842	836

Çorum'da gayr-ı Müslim nüfus XIX. yüzyıl sonlarına doğru oluşmaya başlamıştır. Bunlar arasında özellikle Ermeniler çoğunluğu meydana getiriyordu. 1874 Martında Ermeni ahâlîyi vekilen Ankara vilâyetine başvuran, Karamanoğlu Hacı Baba adında bir şahıs Çorum'da 600'e yakın Ermeni nüfusu bulunduğunu

²⁰² Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 84.

²⁰³ Çorum'un ulemâ ve sulehâsı v.s ahâlî mahkemeye gelerek kasabada gayr-i Müslim bir ferd sakin olmamasına ve daha önce bütün meyhânelerin kaldırılmasına rağmen, Çorum beyi Mahmud'dan yeni meyhâne açtırıp, açıktan içki içtirdiği gibi, daha başka kanunsuz işler yapması dolayısıyla şikayetçi olmuşlardı. Bunun üzerine Çorum kadısı merkeze mektup gönderip durumu bildirmiştir. Gösterilen yer, Çorumlu Dergisi, ekler kısmı, s. 94.

²⁰⁴ BOA. D.CMH. 2749/688, s. 55.

²⁰⁵ ÇŞS. I- 30/16.

²⁰⁶ SVA. 1299, s. 163.

²⁰⁷ SVA. 1300, s. 164.

²⁰⁸ SVA. 1311, s. 285.

²⁰⁹ SVA. 1318, s. 259.

²¹⁰ SVA. 1320, s. 251.

²¹¹ SVA. 1325, s. 293 salnâmede gayr-ı Müslim nüfus ayrıntılı olarak verilmemesine rağmen erkek ve kadın olarak ayrı ayrı verilmiştir. Buna göre Çorum'da, 450 erkek 386 da kadın nüfusu vardı.

iddia ederek, idare meclisinde, a'zâlarının bulunmadığından şikayetçi olmuştur. Bu durum Çorum kaymakamlığına sorulduğunda, şehirde üç mahallede sakin 21 hânedeki 60 kişilik bir Ermeni nüfusun yaşadığı ve geçen sene usûlüne uygun olarak bir kişinin a'zâlığa seçildiği belirtilmiştir.²¹² 1891 senesinde Çorum'da, Ermenilere ait bir kilise ile 30 öğrencinin öğrenim gördüğü bir okul faaliyette idi.²¹³ Salnâmelerde ve seyahâtnâmelerdeki bu bilgilere karşın, 1910 senesine ait arşiv belgelerinde, bu kadar gayr-i Müslim nüfusun Çorum'da yaşamadığı anlaşılmaktadır. Çorum'da 50 hâne Ermeni ve 19 hâne Rum bulunmakta idi.²¹⁴

Çorum'da yaşayan Rumlar da "Çorum İdare Meclis"inde ve mahkemede iki Ermeni a'zâ bulunmasına karşılık kendi milletlerinden herhangi bir a'zânın bulunmamasını şikayet konusu yapmışlardır. Bunun üzerine Çorum mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezâret'ine gönderilen yazıda, Çorum'da 19 hâne Rum milleti bulunduğu ve bunlardan da sadece bir kişinin kanundaki a'zâlık vasıflarına hâiz olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında idare meclisi ve mahkemede görevli iki Ermeni azadan birinin yerine Rum milletinden bir azanın ancak gelecek sene seçilebileceği özellikle belirtilmiştir.²¹⁵ 1910 Martına gelindiğinde hâlâ bir Rum a'zânın seçilmediği görülmektedir. A'zâ olmak için gerekli vasıfları taşıyan bir Rum'un bulunmaması sebebiyle a'zâ seçme işi gelecek yıla kalmıştır. Dâhiliye Nezareti, seçilecek gayr-i Müslim a'zâlardan birinin Rum, diğerinin Ermeni milletinden olmasının mümkün olduğunu 1911 senesinde bir yazıyla Çorum'a bildirmiştir.²¹⁶

Salnâmelerde Kıptilerin, Kıpti-ı Müslim şeklinde, Müslüman nüfustan ayrı olarak yazılması dikkat çekicidir. Buna göre Çorum'da, 1882'de 281, 1893 yılında 168 Kıpti yaşıyordu.²¹⁷ Temettuât defterlerinde ise Kıptiler, Poşıyan tâifesi adıyla ahâlî-i İslâmiye olarak kaydedilmiştir. 28 hâneli Poşıyan mahallesinde yaşayan Kıptilerin 1845 yılındaki tahmini nüfusu ise 148 kişidir. Dilencilikle

²¹² BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 810, s. 22.

²¹³ Vjtal Cuinet, a.g.e., s. 300.

²¹⁴ BOA. DH. MUİ, 80-2/23.

²¹⁵ BOA. DH. MUİ, 80-3/13.

²¹⁶ BOA. DH. MUİ, 80-2/23.

²¹⁷ SVA. 1300, s.164; SVA. 1311, s. 285.

geçinen bu taifenin evleri ve binek hayvanları dışında herhangi bir mal varlıkları bulunmuyordu.²¹⁸

5- Cârîye ve Köleler

XIX. yüzyılda Osmanlılar arasında köle sahipliği çoğunlukla bir kent olgusuydu. Köleler için en büyük talep, elit grubun zengin ve etkili üyelerinin en azından bir konak sahibi oldukları İstanbul'dan gelmekte idi. Hatta yönetici sınıfın daha az zengin üyeleri ve orta sınıflar da köle sahibi olabiliyorlardı. Osmanlı pazarlarına siyah köle sağlayan başlıca topraklar, Orta Afrika bölgeleri, Yukarı Nil ile Batı Sudan idi. Gürcistan ve Çerkezistan ise İmparatorluğa beyaz köle vermekteydiler.²¹⁹ Bu yörelerin özgür sakinleri üç şekilde köleleştiriliyordu. Bunlar, savaşta tutsak alma, akınlarla kaçırma ve satın alma yolu idi.²²⁰

Çorum'da bulunan köle ve cârîyeler, Rusya'nın istilasıyla memleketlerini terk eden Çerkez muhâcirlerin ellerinde bulunmaktaydı. Muhtemelen kölelerin çoğu ailesini kaybetmiş çocuklar idi. Bazen de çocuklar vergi yerine alınıyor veya kıtlık dönemlerinde ailelerince satılıyordu. Çocuk satışı Çerkezler arasında özellikle de köle sınıfından Çerkezlerde yaygındı. Sahibini ve ebeveynin onaylaması ile genç kızlar satılıyor, kendilerini beklediğine inanılan büyük fırsatları kullanmak üzere İstanbul haremlerine götürülüyordu.²²¹

Köle tabiri ile cârîye tabiri arasında hukukî muhteva itibarıyla hiçbir mana farklılığı yoktur. Her ikisi de rıkkıyet yani kölelik manasını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Sadece köleliğe marûz erkekler için "kul" veya "köle" tabiri kullanırken, köleliğe marûz kadınlar hakkında da "cârîye" veya "eme" tabiri kullanılmaktadır. Cârîyelerde diğer köleler gibi İslâm hukukunun köleler için tespit ettiği hukukî statüye sahiptirler. Cârîyeler hizmetçi statüsünde ve eş statüsünde olmak üzere iki sınıftır. İslâm hukukunda cârîyelerin çoğunluğu hizmetçi kadın statüsündedir.²²²

²¹⁸ BOA. ML.VRD. TMT.403, s. 2-9.

²¹⁹ EHUD R. TOLEDANO, Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, (Çev.Y. Hakan Erdem) İstanbul, 1994, s. 12, 13.

²²⁰ EHUD R. TOLEDANO, a.g.e., s. 13-15.

²²¹ a.g.e., s. 15.

²²² AHMED AKGÜNDÜZ, İslam Hukukunda Kölelik-Cârîyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, İstanbul, 1995, s. 107, 108, 151-165 .

Osmanlıda köleliğin sosyal ve bir ölçüye kadar da ekonomik önemi, görece ılımlı yapısı ve İslâm hukuku tarafından uygun görülmesi, Osmanlıların bu kurumu kaldırmak için neden teşebbüste bulunmadıklarını da açıklıyor. Fakat Osmanlıda köleliğin kaldırılması işlerinde başı İngiltere ve “Dış Ülkelerde Köleliği Önleme Derneği” çekmiştir.²²³ Bunun neticesinde, Osmanlı Devleti’nde esir ticareti Çerkez esirleri için 2 Ekim 1854 ve zenci esirler için Şubat 1857 tarihli fermanlarla men edilmiştir.²²⁴ Buna rağmen Çorum’da köle ve câriye satışlarının hepsi bu tarihlerden sonra yapılmıştır. Bunun sebebi 1867’de Osmanlı ülkesine gelen Çerkez muhâcirler arasında 150.000 kişinin köle statüsünde bulunmasıdır. Kölelerin ve ailelerinin büyük çoğunluğu köylüydü ve bunlar emir veya bey olarak adlandırılan sahiplerine bağlıydılar. Köle sahiplerinin, köleleriyle birlikte engellenmeden imparatorluğa girmelerine izin verilmiştir. Bu büyük köle nüfusu göçü yüzünden, köle ticareti azalmaksızın devam etmiştir.²²⁵

Tanzimat’tan sonra sosyal ve hukukî sorunlara karşı Osmanlı aydını tarafından kullanılan hürriyet, kölelik kurumuna karşı kullanılmaya başlanmıştır. Edebiyatçılar sosyal hayatta yaşayan kölelik temasını ele alan hikaye ve romanlar yazarak köleliğin kötü yönlerini, insanoğlunun mal gibi alınıp satılamayacağı temaları ile köleliğin insani değerlere aykırı düşen unsurlarını ele almışlardır.²²⁶ Bütün bu aleyhte propagandalara rağmen kölelik, Osmanlı toplumunda varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Bu dönemde Çorum’da satışı yapılan câriyelerin hepsinin Çerkez asıllı Müslüman ve yaşları 9-17 arasında değişen kız çocukları olduğu görülmektedir. Bunların sahipleri de Çerkez muhâcirleri idi. Câriyeleri satın alan kişiler askeriye ve adliye gibi alanlarda çalışan gelirleri yüksek görevliler idi. Hatta Çorum Tahriyat Müdürü Abdülhalim Efendi’nin vekâleti ile Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa’nın dahi Çorum’dan câriye satın alması dikkat çekicidir.

²²³ Toledano, a.g.e., s. 77, 78.

²²⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunnâmesi”, Tanzimat I, İstanbul, 1999, s. 397.

²²⁵ Toledano, a.g.e., s. 128.

²²⁶ Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Parlatır, Tanzimat Edebiyatında Kölelik, Ankara, 1992, s.24-200

Satın alınan ve müstakilen sahip olunan köleler, sahiplerine itaat etmemeleri sebebiyle sık sık şikayet konusu olabiliyorlardı. 1882 Ekiminde Kırkdilim köyünde sakin Hacı Haris Ağa, yedinde müstakilen mülkü olan ana baba ve 3 çocuktan oluşan bir köle ailesini, kendi rızası olmadan başka yerlere gittikleri ve itaat etmedikleri için mahkemeye vermiştir. Bunlar mahkeme de köle olduklarını kabul etmişler, ancak sahiplerinin kendilerini nafakasız bıraktığı ve kölelik hukukuna riâyet etmediğini söyleyerek şikayetçi olmuşlardır. Mahkeme, sahibinin hukuka riâyet etmesi şartıyla, köle ailesinin yeniden itaat etmesini istemiştir.²²⁷

Tablo-16. Şeriyeye Sicillerinde Geçen Cârîye ve Köle Satış Hüccetleri²²⁸

Tarih	Satan	Satın Alan	Cârîye ve Kölelerin Özellikleri	Fiyatı
Nisan 1874	Sofular mah. Çerkez göçmenlerinden Hacı Mehmed Ağa	2. Ordu 6.Redif Alayı Miralayı Ahmed Faik Bey	Kara kaşlı karagözlü 10 yaşında Çerkez Müslüman Hanife kara kaşlı kara gözlü 9 yaşında Müslüman Asiye nâm cârîyeler	12500 kuruş
Mayıs 1874	Sofular mah. Çerkez göçmenlerinden Hacı Mehmed Ağa	2. Ordu 6.Redif Alayı miralayı Ahmed Faik Bey	Sarı kaşlı, ela gözlü, tahminen 10 yaşında Çerkez Müslim Hadice nâm cârîye	6000 kuruş
Temmuz 1901	Kırkdilim köy Çerkez göç. Ali Beğoğlu Hasan Ağa	Jandarma Komutam.Ömer Beyefendi	Müstakilen malı olan ela gözlü, buğday benizli, orta boylu, 12 yaşında Müslüman Çerkez Fâtıma	8200 kuruş
Mart 1904	Güvercinlik köyünden Çerkezoğlu Hacı İsmail	Çorum Bidayet Mahkemesi Mustantıkı Yusuf Neşet Bey	Müstakil malı ve mülkü olan, Müslim, orta boylu, siyah gözlü, buğday benizli 9 yaşında Kezban nâm cârîye	8000 kuruş
Haziran 1905	Sazdeğirmeni köy. Çerkez Canboladzâde Kazbek Bey	Çorum Ceza Reisi Abdülhalim Bey	Orta boylu, kara kaşlı, kara gözlü, dikçe burunlu, top çeneli, buğday benizli 17 yaşında Çerkez Fâtıma nâm cârîye	8000 kuruş
Mart 1906	Mecitözüne tabi Çorak köy Çerkez Hamzaoğlu İbrahim	Hacı Gevan mah Darendeli Hacı Mehmed Ağa	Çerkez asıllı orta boylu, ela gözlü, siyah saçlı, buğday benizli, 17 yaşında Gürcü nâm cârîye	8500
Nisan 1908	Sazdeğirmeni köy Canboladzâde Kazbek Bey	Halen Dâhiliye Nazırı olan Memduh Paşa	Orta boylu, buğday benizli, ela gözlü, kumral saçlı, 14 yaşında Çerkez Habibe nâm cârîye	8500
Kasım 1866	Hamidiye mah. Musa b. Hamza	Kayserili Kani Şeyhioğlu Ömer ağa	Kara gözlü, kara kaşlı, 15 yaşında Osman nâm gulâm	1000 kuruş
Kasım 1866	Muhâcirden Hamidiye köyünden Ahmedoğlu İbrahim	Kayserili Kani Şeyhioğlu Ömer Ağa	Ela gözlü, karakaşlı akıl baliğ Emrad Mustafa nâm gulâm	2000 kuruş

²²⁷ ÇŞS. 9-236/149.

²²⁸ ÇŞS.5-161/83; ÇŞS.5-173/88; ÇŞS.15-122/16; ÇŞS.15-III-297/239; ÇŞS.16-II-6/4; ÇŞS.16-II-170/88; ÇŞS.16-IV-286-347; ÇŞS. 3-301/164; ÇŞS.3-302/165.

Bundan başka sahibi ölen kölenin, sahibinin akrabalarına da itaat etmesi gerekiyordu. Hacı Nasrullah mahallesinde sakin, Aleybeyzâde Osman Ağa, oğlunun ölümünden sonra müstakilen yedinde malı olan, Mustafa adlı bir Müslim kölenin, kendisine itaat etmediğini söyleyerek dava açmıştı. Bu kişi mahkemede gulâm abd-ı memlû' olduğunu kabul ederek itaate razı olmuştur.²²⁹ Cârîye ve gulâma sahip olan kişilerin bunları kendi aralarında değiştirdikleri de oluyordu. 1864 Haziranında mahkemeye gelen Salih Efendi 1,5 sene önce 2 gulâmı, 2 cârîyesini İsmail Ağa yedinde olan 3 gulâm ve 1 cârîye ile değiştirmişti. Şimdi ise İsmail Ağanın bu alışverişten pişman olmasından dolayı satışın fesh edilmesini istiyordu.²³⁰ Terekelerde ise cârîye sahibi olan sadece bir kişi vardı. 1877 tarihinde Hacı Nasrullah mahallesinde sakin Alaybeyzâde Hacı Nuri Efendi'nin terekesinde 3000 kuruş değerinde Aişe adında bir Çerkez cârîye bulunmaktaydı.²³¹

Bunların yanında bazı kişilerde bakamadıkları küçük çocuklarını mahkeme yoluyla başka kişilere kira karşılığı veriyorlardı. Çocuklardan yaşları müsait olanlar gittikleri yerde hizmetkarlık yaparak nafakasını sağlıyorlardı. 1874 Kasımında Keskin kazası Afşar-ı Kebir köyünden Pehlivanoğlu Hasan, Çorum meclisine başvurup, tahminen 4 yaşındaki oğlu Mustafa'ya bakamadığından dolayı Uç mahallesinde Serveroğlu Osman'ın yanına hizmetçi olarak vermiştir. Küçük çocuk, aylık 5 kuruş ücret alacaktı.²³² Erkek çocukların yanında kız çocukları da bu şekilde hizmetkarlığa verilebiliyordu. Paşa köyünde 12 yaşında Dudu adlı yetim bir kız aylık 10 kuruş ile Sağırcı mahallesinden Asiye Hatun'un evinde hizmetçiliğe başlamıştı. Aldığı 10 kuruşun 8'i nafaka ve kisvesine harcanacak, 2 kuruş da rüşdüne kadar ev sahibesi tarafından biriktirilecekti.²³³ Bu şekilde küçük çocukların satılması bir ihtiyaçtan hasıl oluyordu. Yine 5 aylık bir erkek çocuğu, annesinin ölmesi üzerine babası tarafından bir aileye verilerek infak edilmesi sağlanmıştır.²³⁴

²²⁹ ÇŞS. 9-131/82.

²³⁰ ÇŞS. 3-190/103.

²³¹ ÇŞS. 7-259/180.

²³² ÇŞS. 6-40/42.

²³³ ÇŞS. 6-49/49.

²³⁴ ÇŞS.15-III-96/166.

Bu anlaşmalarda çocuklara kaç yaşına kadar bakılacağı belirtilmiyordu. Muhtemelen çocuk rüşde erinceye kadar sürüyordu. Sicillerdeki diğer örneklerden anlaşıldığına göre, vesikanın düzenlenmesinden itibaren süre belirlenmeksizin çocuklara verilen aylık meblağın belli bir kısmı çocuğun nafaka ve kisvesine sarf ediliyordu. Belli bir kısmı da çocuk rüşde erinceye kadar ev sahipleri tarafından biriktiriliyordu.²³⁵ Çocukları alan aileler, çocuklara nafaka ve kisve bahası vermek yanında, Kur'an ve güzel ahlakta öğretmek zorunda idiler.²³⁶

6- Nüfusta Meydana Gelen Değişiklikler ve Göç Hareketleri

Bir şehrin nüfusu hastalık, göç, savaş, kıtlık ve doğal afetler gibi sebeplerden azalıp çoğalabilmektedir. İncelenen dönemde Çorum'da nüfusa tesir eden faktörlerin başında göçler gelmektedir. Bu göçlerin büyük çoğunluğunu Balkanlar ve Kafkasya'dan gelip, Çorum'a yerleşen muhâcirler oluşturmaktadır. Bunun yanında az da olsa çeşitli sebeplerle Çorum'dan göç eden nüfusta mevcuttu. Bu sebeplerin başında doğal afetler gelmektedir. Çorum'da 1793 yılında meydana gelen deprem sonucunda birçok yer yıkılmış, çarşıda çıkan yangın sonucunda da dükkanlar mallarıyla birlikte yanmıştı. Bu sebeple 1793 Eylülünde tekrar bina yapmaya kudreti yetmeyen 800'den ziyade kimse beldeyi terk ederek başka mahallere yerleşmişlerdir. Bunun üzerine Çorum'un ileri gelenleri şer'î mahkemeye başvurarak, beldelerinin zayıf düşmesi dolayısıyla çeşitli vergilerden bir defaya mahsus muaf olmak istediklerini bildirmişlerdir.²³⁷

1845 temettuât defterlerinde ise, hâneleriyle birlikte Çorumu terk eden kişilere rastlanılmıştır. Defterlerde, bu kişilerin hangi sebeplerle firar ettikleri belirtilmemesine rağmen, geçinemedikleri için başka yerlere gittikleri âşikârdır. Firar eden bu kişilerin yanında, Tanzimat'ın başında kayıtlı olup ölüm, iflas ve askerlik gibi nedenlerle 1845 yılında vergi alınamayan 53 hâne mevcuttu. Bu hânelerden 27'si çocuksuz olarak öldüğü, 2'si askere gittiği, 4'ü iflas ettiği, 20 hânedede firar ettiği için vergileri alınamamıştır. Hânesiyle birlikte firar edenlerin, Çorum'a yakın olan Osmaniye, İskilip, Mecidözü ve Amasya'ya göç ettikleri

²³⁵ ÇŞS. 15-III-191/201; ÇŞS. 15-III-80/161; ÇŞS.15-III-217/212; ÇŞS. 12-525/88.

²³⁶ ÇŞS. 16-IV-39/201.

²³⁷ BOA.Cevdet Maliye, 1802, 26532, 28417.

görülmektedir.²³⁸ Çorum'un köylerinde de yukarıdaki sebeplerden dolayı 48 hânedan vergi alınmamıştır. Bunlardan, 18'i çocuksuz ölmüş, 4'ü askere gitmiş ve 26'sı da hâneleriyle firar etmiştir. Çorum ve köylerinden 1839'dan 1845 yılına kadar 46 hâne firar etmiştir. Bu sebeple tahmini 267 kişinin göç ettiği söylenebilir.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Çorum'daki nüfus artışının sebeplerinden biri de şehre yerleşen muhâcirlerdir. Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçler sonucunda, Çorum'da yeni mahalle ve köyler kurulmuştur. Osmanlı Devleti topraklarına ilk göçlerle gelenler, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlıların yenilmesi ve 1783 senesinde Kırım'ın Ruslar tarafından ilhâkiyle, vatanlarından sürülen Kırım Türkleridir.²³⁹ Bu şekilde başlayan Osmanlı topraklarına göç olayı, XIX. yüzyılda da devam eden Osmanlı-Rus Savaşları neticelerinde 1877-1878 ve 1890-1908 yılları arasında yoğunlaşarak 1920'lere kadar süregelmiştir. Ruslar özellikle Kafkasya'da planlı bir göç hareketinde bulunmuşlardır. Rusların planları, Kuzey Kafkasya halklarının üçte birini anayurtlarından göç ettirilerek bunlardan boşalan topraklara Rus-Kossak köylülerini yerleştirmektir. Bunun sonucunda 1859-1879 yılları arasında 2 milyon Kafkasyalının, anayurtlarından göç etmek zorunda kaldığı tahmin edilmektedir.²⁴⁰

Çorum şehrine ilk göçmenlerin hangi tarihte geldiği tespit edilememiştir. Muhtemelen, XIX yüzyılın ilk yarısında, Çerkes ve Kabartaylardan meydana gelen ve deniz yoluyla Samsun'a çıkıp, hayli güçlüklerle Çorum'a ulaşanlar ilk grubu oluşturmaktadır. Bunların bir kısmı Kadıköy demekle maruf 150 seneden beri boş olan arâziye yerleştirilmiştir. Diğer gruplarda uygun mahallere beş yüz altı yüz hâne birleştirilmek suretiyle iskân edilmişlerdir. Ayrıca, Çorum sancağında aşîret halinde dolaşan 300-400 hâne göçmeninde Çorum merkeze yerleştirilmeleri bir fermanla Çorum sancağı müteselliminden istenmekte idi.²⁴¹

²³⁸BOA. ML VRD.TMT.573, 532, 469, 433,420, 489,426,562, 476,440, 570, 403, 444, 503, 482.

²³⁹ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara, 1991, s. 43.

²⁴⁰ a.g.e., s. 45, 46, 52.

²⁴¹ BOA. Cevdet Dâhiliye, 6832. Tarihi bulunmayan bu belgede, Çorum sancağı müteselliminden bahsedilmektedir. Mütesellimlik Tanzimat öncesi sancak idarecisine verilen bir isim olması sebebiyle belgenin tarihinin 1839 yılından önce olduğu söylenebilir.

Çorum'a yoğun olarak göçler, Rusya'nın Panislavist politikasının zirve noktası olarak kabul edilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının neticesinde olmuştur. Göçler neticesinde, Çorum'da Hamidiye, İcadiye, Mahmudiye ve Selimiye isimlerinde 4 yeni mahalle kurulmuştur. 1879 senesinde Rusya istilası sonucunda Tuna vilâyeti Tulcu sancağı Babadağı kazasının Tengrivermiş köyünden 3, Armutlu'dan 21, Kocalak'tan 20 ve Elhan Çeşme köyünden 16 hâne ki toplam 60 hâne Çorum'a yerleşmiştir.²⁴² Bunlar için teşkil edilen mahalle muhtemelen İcadiye'dir. 1884'te Rumeli göçmenlerinin 50 hâne ile oluşturdukları mahalleye Sultan II. Abdulhamid'e izâfeten Hamidiye ismi verilmiştir. Kars muhâcirlerinin 1886'da 30 hâne ile yerleştikleri mahalleye de Şehzâde Selim adına izâfeten Selimiye adı verilmiştir.²⁴³ Böylece XIX. yüzyılın sonunda şehre 4 yeni mahalle eklenmiştir.

Göçmenlerin yoğun olarak gelmeleri sonucunda Çorum merkezi dışında kırsal kesimde de yeni köyler kurulmuştur. Çorum dahilinde 1891 yılında Çerkez muhâcirlerinin iskâmı için 3 yeni köy kurulmuştur. Abdalbodü mevkiinde kurulan köye Ertuğrul, Kavak mevkiindeki Mecidiye ve Enbiya Pınarı mevkiindeki de Osmaniye isimleri verilmiştir.²⁴⁴ 1896 yılında Çorum sancağı dahilinde Hamamözü mevkiinde Dutludere deneni mahalde Ahıska muhâcirlerin teşkil ettiklere köye Ma'mûratü'l-Hamid (Hamidiye) ismi verilmiştir.²⁴⁵ 1905 Şubatında Büğdüz köyü yakınında Burnu deneni mevkiide Ahıska muhâcirlerinin 4 sene önce teşkil ettikleri köye Burnu,²⁴⁶ 1909 Aralıkta Batum muhâcirlerinin Hüseyinâbâd nâhiyesi dahilinde 9 hâne ve 36 nüfus ile iskân edildikleri köye ise de Beşiktepe ismi verilmiştir.²⁴⁷

Bu dönemlerde gelen muhâcirlerin bir kısmı deniz yoluyla Samsuna çıkıp oradan Çorum, Yozgat ve Ankara yoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine gönderiliyordu. Bu yol güzergâhı üzerinde önemli bir nokta da bulunan Çorum çok sayıda göçmenin konakladığı bir şehir olmuştur. 1860 Aralıkta Samsun'a

²⁴² ÇSS. 8-148/81; ÇSS. 8-162/87; ÇSS. 8-163/87; ÇSS. 8-164/88.

²⁴³ BOA. İrade Dâhiliye, 7697.

²⁴⁴ BOA. İrade Şûrâ-yı Devlet, 6761.

²⁴⁵ BOA. İrade Dâhiliye, 21.

²⁴⁶ BOA. İrade Dâhiliye, 1322 ZA 19/26.

²⁴⁷ BOA. İrade Dâhiliye, 1327 Z/17.

çıkan Nogay muhâcirlerinden 507 erkek nüfusu, Çorum kazasına da iskân edilmek üzere gönderilmiştir. Çorum müdürüne gönderilen yazıda, gelecek göçmenler arasında çok fakir olanların bulunduğu belirtilerek, bunlara başta ekmek yardımı olmak üzere ikametleri müddetince her türlü yardımın yapılması istenmiştir.²⁴⁸ Çorum halkı da bu muhâcirlere gereken alakayı göstermiştir. Samsun İskelesini çıkan Nogay muhâcirlerinin Çorum kazasına mürur etmeleri için verdikleri 201 arabanın 7030 kuruş ücreti ile Mecidözü'ne gelen muhâcirler için verilen 88 arabanın 1848 kuruş ücreti ahâlî tarafından karşılanmıştır.²⁴⁹ 1861 Temmuzunda Nogay muhâcirlerinden olup Sinop, Osmancık, Hacıköy, Mecidözü, Çankırı, İskilip kazalarından Çorum'a gelen 893 hâne de Alaca'ya gönderilirken, Çorum'da konaklamıştır. Konaklayan bu göçmenlerin hâne ücreti ve nakliye masrafı olan 98261 kuruş ahâlî tarafından hazineye bağışlanmıştır. Ayrıca Çorum köylerinde 6 ay müddetle 450 hâne muhâcir misafir edilmiştir.²⁵⁰

1862 Martında Çerkez muhâcirlerinden Vesn kabilesi ümerâsından 100 hânenin Çorum'da misafireten ikamet eden bir grubu, Amasya sancağı dahilinde bulunan Ladik kazasında boş bir arâziye iskân edilmesi düşünülmüştür. Amasya mutasarrıflığına gönderilen yazıda buranın mezkûr muhâcirlerle gösterilmesi ve beğenmeleri durumunda iskân edilmeleri istenmekteydi.²⁵¹

Bu göçmenlerin büyük çoğunluğu devlet tarafından eski yerli köylerin, Türkmenlerin ve Yörüklerin geçim alanları dışında kalan devlete ve vakıflara ait topraklar üzerinde yerleştirilmişlerdir. Ancak gelen göç dalgalarının iskân edilmesi işi iyi örgütlenemediğinden, göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında birçok güçlükler ortaya çıkmıştır. Gelenlerin hangi bölgeden geldikleri ve oradaki ekonomik faaliyetleri düşünülmeden yerleştirilmeleri, bunların buldukları yerlerin şartlarına uyum sağlamasını zorlaştırmıştır.²⁵² Çorum'a gelen gruplarda da bu güçlüklerin yaşandığı görülmektedir. 1860 Ağustosunda Ankara eyâletine iskân edilmek üzere muhâcirlerden hayli nüfus gönderilmişti. Bunlardan Çorum ve Sorgun kazalarına yerleşenler ziraata heves etmemelerinden dolayı yerlerinden

²⁴⁸BOA. A.MKT.UM. 447/68.

²⁴⁹BOA. A.MKT.UM. 458/44 .

²⁵⁰BOA. İrade Dâhiliye, 34290.

²⁵¹BOA. A.MKT.UM.550/91.

²⁵²Sevgi Aktüre, a.g.m., s. 135.

hoşnut olmayıp, baharda Uzunyayla'ya gitmek arzusunda oldukları görülmektedir.²⁵³

Bunun yanında bazı muhâcirlerin de yerli halkla geçinemedikleri oluyordu. Hamamözü'ne iskân edilen Çerkez muhâcirleri yerli ahâlinin arâzisine tecavüz etmişlerdi. Bunun üzerine 1887 Nisanında 114 hânedan 70'i Ankara vilâyet dahilinde 2 kıta boş arâziye, 44 hâne ise Çorum kazası dahilinde bulunan diğer yerlere iskân edilmişlerdir..²⁵⁴

Osmanlı topraklarına yerleşen göçmenler 6 yıl süreyle askerden muâf tutuldukları gibi, malî durumları düzeline kadar 10 yıl süreyle de vergi muâfiyetinden yararlanmışlardır. Yine göçmenlere hükümet tarafından gerekli tarım aletleri ve tohum yardımı yapılarak ziraata yönlendirilmişlerdir.²⁵⁵ Göçmenlerin iskânları ve diğer ihtiyaçlarını daha iyi takip etmek için şehirlerde "*İskân-i Muhâcir Komisyon*"ları kurulmuştur. 1902 yılında "Çorum İskân Komisyonu" belediye reisi başkanlığında 4 üye ve 1 kâtipten meydana gelmişti.²⁵⁶

Bir asır boyu süren bu göçlerin kültürel, politik, dinî etkileri çok önemlidir. Rus otokrasisinden ve Ruslaştırma politikasından kaçan Rusya'nın Türk Aydınları giderek artan sayıda Türkiye'ye yerleşmişler ve bunlardan bazıları Osmanlı Devleti'nin siyasal ve kültürel yaşamında önemli roller oynamışlardır.²⁵⁷ İslâmcılık, Turancılık ve Milliyetçilik akımlarının gelişiminde göçmen ailelerin oynadığı rol, mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.²⁵⁸

C-AİLE HAYATI

1- Ailenin Teşekkülü

Aralarında gerçek veya uzlaşma bir akrabalık bağı olan, yani bütün sosyal münasebetleri bir soy etrafında toplanmış olan zümrelere aile denir.²⁵⁹ Bir

²⁵³BOA. A.MKT. UM. 456/38.

²⁵⁴BOA. Meclis-i Vükela, 19/66.

²⁵⁵Hayati Bice, a.g.e., s. 53.

²⁵⁶SVA. 1320, s. 246.

²⁵⁷François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Çev. Alev Er) İstanbul, 1996, s. 11, 12.

²⁵⁸Hayati Bice, a.g.e., s. 66-69.

²⁵⁹Hilmi Ziya Ülken, "Aile" Aile Yazıları I, (Der. Beylü Dikeçligil- Ahmet Çiğdem) Ankara, 1990, s. 27.

topluluğun siyasî sosyal ve hukukî durumunu anlamak için önce o topluluğun küçük bir nüvesi olan aileye bakmak lazımdır. Küçük bir aileyi incelemek aslında topluluğu incelemek demektir. Aile topluluğun en üst kademesinin başında bulunan devletin küçük bir modelidir. Türklere göre gök kubbe devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü ve kubbesi idi. Bu sebeple eski Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasındaki benzerlik çok canlı idi. Bu itibarla Türk aile yapısında, onun eski Türk siyasî kuruluşlarına yansıyan fertlerin davranışlarını, mülkiyet anlayışını, ferdi hukuku, adaleti vb. hususiyetleri tespit etmek mümkün olabilmektedir.²⁶⁰ Türk tarihinde, geniş zaman boyutu içinde bazen askerî ve siyasî kuruluşlar, bazen de teşkilat unsurları zaafa uğramakta; hatta kurulan devletler önemli krizlere yakalanarak yıkılmaktadır. İşte bu noktalarda Türk toplumunun en önemli dayanağı, aile olmaktadır.²⁶¹

a- Başlık: Bugün ülkemizin kırsal kesiminde devam eden başlığın, eski Türklerde ise “Kalın” adı altındaki varlığı bilinmektedir. Kalın erkek veya ailesi tarafından kızın babasına veya ailesine verilen ve miktarı tarafların malî ve sosyal durumuna göre değişen muayyen eşya veya hayvandan ibarettir.²⁶² Bunun Osmanlı döneminde nâmzedlik akçesi, kalın ve hatta yanlış bir adlandırma ile mehr olarak yaşadığı da söylenebilir. Maalesef, başlık konusunda bazı sosyolog ve hukukçular yeterli ve doğru bilgi sahibi olmadan bu geleneğin İslâm hukukundan neşet ettiğini tekrarlamışlardır. Oysa bu âdetin, geçmiş asırlarda İslâm hukuku müesseselerinin uygulanmaması biçiminde yaşadığı ve menşeinin çok eskilere gittiği sicillere dayalı çalışmalardan anlaşılmaktadır.²⁶³

Evlilik ve ekonomik bağımlılık yaşının küçük olduğu geleneksel toplumlarda, kız çocuk erken yaşlarda bir işgücü özelliğini kazandığından, damadın böyle bir ödeme yapması yaygın bir gelenektir. Başlık Doğu

²⁶⁰ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile, Aile Yazıları I, (Der. Beylü Dikeçligil- Ahmet Çiğdem) Ankara 1990, s. 287.

²⁶¹ Refik Turan, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I, Ankara, 1992, s. 82.

²⁶² Halil Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara, 1974, s. 274.

²⁶³ İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul, 2000, s. 60.

toplumlarında çok eski çağlardan bugüne az veya çok değişikliklerle ulaşılmış, çoğu kez hukukî metinlerde de tasdik edilmiştir.²⁶⁴

Çorum'da başlık parasının varlığı, başlığı veren erkek tarafının evlenmenin çeşitli sebeplerle gerçekleşmemesi üzerine parasını almak için mahkemeye başvurması üzerine ortaya çıkmaktadır. Bu durum sicillere yeterince yansımadığından, Çorum'da bu geleneğin ne kadar yaygın olduğu tespit edilememiştir. Sicillerde başlıkla ilgili dört adet belge bulunmaktadır. 1868 Martında evlenmek üzere 400 kuruş başlık verdiğini söyleyen bir kişi, evliliğin gerçekleşmemesi üzerine bu parayı mahkeme yoluyla geri almıştır.²⁶⁵

Başlık parası verdiği kızın ölmesi üzerine parayı geri almak için mahkemeye başvuran bir kişi sicillerde yer almaktadır.²⁶⁶ Başlık, paranın yanında eşya olarak da verilebiliyordu.²⁶⁷ Başlık her evlenen erkeğin vermesi gerekmeyen ve hukukî bir dayanağı olmayan bir usûl olmasına rağmen, sicillerdeki örneklerden anlaşılacağı üzere başlık parası verdiğini söyleyerek mahkemeye başvuran kişilerin bu paralarını geri aldıkları görülmektedir. Bu da başlık parası vermenin suç olmadığını gösterdiği gibi, hukukî bir tarafının da olduğunu göstermektedir.

b- Nişan (Nâmzed Olmak)

Ailenin teşekkülünde ilk adım olma niteliğini taşıyan nişanlanma merasimi, İslâm hukukunda nikâhın bir mukaddimesi sayılmıştır. Evlenecek tarafların belirlenip söz kesilmesinin akabinde, umumiyetle küçük bir merasim tertip edilerek, ileride nikâh yapılmasının düşünüldüğünün etrafa ilan edilmesinde ifade edebileceğimiz nişanlanma merasiminin, tarafları

²⁶⁴ İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler," Aile Yazıları I, Ankara, 1990, s. 280.

²⁶⁵ ÇŞS.3-536/253. Karahisarlı Demirli köyünden Topal Osman, Deniz köyünden Toskaoğlu Ömer Kethüda'nın kardeşinin kızı Fâtıma ile evlenmek amacıyla 400 kuruş başlık parası vermiştir.

²⁶⁶ ÇŞS.3-518/245. 1868 Ocağında Accel-i Sâni mahallesinden Seydimli Ömer, bir sene önce Karakeçili mahallesinden Hacı Vaazoğlu Hâfiz İsmail kızı Hadice ile evlenmek üzere, başlık parası nâmıyla 1600 kuruş veriyordu. Kızın ölümü üzerine, mahkeme yoluyla parasını geri almıştır.

²⁶⁷ ÇŞS. 3-538/253; ÇŞS.10-II-119/199, Bu belgelerde, başlık parası olarak, 1300 ve 1730 kuruş değerinde eşyanın verildiği görülmektedir.

nikâha zorlayıcı bir hükmü bulunmamaktadır.²⁶⁸ Nişanlanma bir tarafın karşı tarafa evlenme niyet ve arzusunu açıklamasıyla başlar. Evlilik teklifi almış olan tarafa teklifi reddetmediği sürece başka biri tarafından evlilik teklifinde bulunması caiz değildir.²⁶⁹ İslâm'a göre nişanlanma, evlenme vaadinden ibaret olup bugünkü anlamda bir nişanlılık ilişkisi söz konusu değildir. Evlenmeden önce mutlaka bir nişan merasimine veya başka bir muameleye ihtiyaç yoktur. Gerekli görülmemesine rağmen nişan âdetinin Asr-ı Saâdet'te de yer yer uygulandığını bilinmektedir.²⁷⁰

Çorum'da da evlenmeye karar verenler, söz kesme işleminden sonra belirli bir süre nişanlı kalırlardı. Belgelerde nişanlanma anlamında "*nâmzed olmak*" deyimini kullanılmaktadır.²⁷¹ Nişan törenlerinde ise şerbet içilmekte idi.²⁷² Kız çocuk daha küçük yaşlarda babası tarafından birine vaad edilerek karşılığında para veya eşya alınabilmektedir. Bu para baba tarafından kullanılır ve kız, yaş erince nâmzed olduğu gence verilir.²⁷³

Nişanlanma hadiselerinin sicillere kaydedilmemesi nişanın herhangi bir hukukî tarafının olmadığını göstermektedir. Fakat nişandan vazgeçen erkek tarafı bunu mahkemeye bildirme ihtiyacını hissediyordu. Bu tür belgelerde, nişandan vazgeçme sebepleri ise belirtilmemiştir.²⁷⁴ Çorum sicillerinde genellikle nişandan vazgeçme olayları bulunduğundan nişanlı durma süresini tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Fakat bazı belgelerden anlaşıldığına göre bu süre 2 sene ile 3 sene arasında değişebiliyordu.²⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde önüne geçilemeyen başka bir meselede silah altında bulunan asker nişanlılarının başkaları ile evlendirilmeleridir. 1877 Ağustosunda

²⁶⁸ Saim Savaş, "Fetva ve Şerhiye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 2, Ankara, 1993, s. 505.

²⁶⁹ Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 2, Ankara, 1993, s. 397.

²⁷⁰ Abdurrahman Kurt, Bursa Sicillerine göre Osmanlı Ailesi (1839-1876), Bursa, 1998, s. 23.

²⁷¹ ÇŞS. 3-509/241; ÇŞS. 16-II-225/107; ÇŞS.16-II-85/41.

²⁷² ÇŞS. 14-365/194.

²⁷³ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 77.

²⁷⁴ ÇŞS. 16-II-332/148, Çakır köyü ahâlisinden Taşkıranlıoğlu Abdüllatif b. Satılmış, mahkemede Karabayır köyünden Ali kızı Hava ile nişanlı olduklarını ancak aralarında akd-i nikâh yapılmadığını belirtmiştir. Şimdi ise, nişanlısı Hava ile evlenmekten vazgeçtiğini söyleyerek nişanın sona erdiğini bildirmiştir.

²⁷⁵ ÇŞS. 3-181/116; ÇŞS. 3-509/241.

Dâhiliye Nezâret'inden Çorum müdürlüğüne gönderilen bir yazıda, bu tür evlenmelerin önünün alınması istenmekte idi. Asker nişanlılarının başkaları ile evlenmeleri katiyen yasak olmasına rağmen, ülkede bu yasağa aykırı hareket edilmekte idi. Bu işin ne kadar çirkin olduğu bu neferlerin gece gündüz ibadet eden erbâb-ı zühden efdal mücâhidler oldukları bu yazıda belirtilerek nikâhı yapan nâiblerin cezalandırılacağı bildirilmektedir.²⁷⁶

1881 Nisanında Çorum kaymakamlığına Harbiye Nezareti'nden gelen tahrîratta yine bu konudan bahsedilmesi olayların önünün alınmadığını göstermektedir. Yazıda askerlerin memleketlerinde bulunan nişanlılarının başkalarıyla evlenmesine üzülenek firar edebilecekleri ve nişanlılarını alanları öldürebilecekleri, hatta böyle cinayetlerin bazı yerlerde vuku bulduğu belirtilerek, bu tür evlenmelerin yapılmasına kesinlikle izin verilmemesi isteniyordu.²⁷⁷ 1882 Aralıkta Çorum'a gönderilen başka bir yazıda ise asker nişanlılarına başkaları ile evlenebilmeleri için gereken izinnâmelerin verilmemesi istenmektedir.²⁷⁸ Sicillere yansıyan kayıtlardan seneler geçmesine rağmen asker nişanlılarının başkaları ile evlenmelerinin engellenemediği anlaşılmaktadır.

c- Evlenme (Nikâh Akdi)

İslâm hukukunda nikâh, esas itibarıyla tarafların ve şahitlerin iştirakiyle akdedilen medenî bir akiddir. Muteber olabilmesi için resmi bir memurun veya bir din adamının huzurunda yapılması şart değildir. Ne var ki nikâh akdinin önemi ve cemiyet hayatında oynadığı rol dolayısıyla oldukça erken devirlerden itibaren bu akid gelişigüzel bir şekilde akdedilmemiş; onun hukukî yönünü bilen ve önüne gelen evlilikte bunun gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol eden bir meslek adamının huzurunda yapılmasına önem verilmiştir.²⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde de kuruluştan itibaren nikâh akidleri ya bizzat kadılar veya kadıların verdiği izinnâme ile yetkili kılınan din adamları tarafından

²⁷⁶ ÇŞS. 7-347/267, ÇŞS. 7-344/265.

²⁷⁷ ÇŞS. 9-374/238.

²⁷⁸ ÇŞS. 9-281/177.

²⁷⁹ Mehmed Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akidleri", Osmanlı Araştırmaları, S. III, İstanbul, 1982, s.1.

yapılmıştır. Elimizde bulunan XVI. yüzyıla ait kadı beratlarında bunların vazifeleri arasında nikâh akdinin yapılması da sayılmaktadır.²⁸⁰

Nitekim Çorum'da da nikâh akidlerinin çoğunluğunu nâib, mahkemede yapıyordu. Nikâhlarını kıydırmak isteyen kişiler ya bizzat veya vekilleri vasıtasıyla mahkemeye başvururlardı. Eğer evlenmelerinde herhangi bir mahzur yoksa, mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel miktarları belirlenerek nikâh yapılır ve sicillere kaydedilirdi. Sicillerdeki nikâh akidleri şu şekilde düzenleniyordu: *“Nurullah mahallesinden Satıroğlu kızı Sultan b. Ali nâm bîkr-i baliğa-i akile, mecliste yine aynı mahalleden Karabıçakoğlu Hüseyin b. Ali, muhzırında babası hazır olduğu halde, mezbûr Hüseyin'in kendisine, 200 kuruş mehr-i muaccel ve 166 kuruş mehr-i müeccel ile talib olduğunu söyleyerek, rızasıyla şahidler huzurunda evlenmeyi kabul etmiş, böylece nikâh akdi yapılmıştır.*²⁸¹ Evlenecek kız mahkemeye vekilini göndererek nikâh yaptırabildiği gibi,²⁸² bazen evlerde de nikâhın yapıldığı oluyordu.²⁸³ Bazen yaşı küçük kızların velileri vasıtasıyla nikâhlandıkları görülmektedir. Ancak kızlar akile ve baliğa olduktan sonra²⁸⁴ yada babaların ölümünden sonra nikâhı kabul etmeyerek vazgeçebiliyorlardı.²⁸⁵

Nikâh yapılırken erkeğin kadına verdiği yahut taahhüt ettiği para veya mala mehr denilmektedir. Mehrin hukukî mahiyetini şu şekilde özetlemek mümkündür: Mehr, talak yetkisini kötüye kullanan kocaya karşı kadına verilmiş bir silahtır. Talak veya kocasının ölümü gibi sebeplerle evliliğin sona ermesi halinde kadının iktisadî geleceğini temin etmek gayesine matuf bir para veya mal ve de evlenmenin akdedildiğini gösteren, ona aleniyet sağlayan bir şekil

²⁸⁰ M. Akif Aydın, “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü” Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. II, Ankara, 1993, s. 438; İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 112, 113.

²⁸¹ ÇŞS. 11-1-108/52.

²⁸² ÇŞS. 7-62/41; 1876 Ekiminde Ferzend köyünden Şerife b. Hasan nâm bîkr-i baliğa, mahkemeye vekilini göndererek, aynı köyden Kôr İbişoğlu Ahmed ile evleniyordu Ayrıca, 9-235/149 ve 7-74/51 nolu belgelerde de vekil vasıtasıyla nikâh akdinin yapıldığı görülmektedir.

²⁸³ ÇŞS.16-II-175/90. 1906 Mayısında, Çorum mahkemesi başkâtibi Osman Rüşdi, Hamidiye mahallesinde bir eve giderek nikâh yapmıştır.

²⁸⁴ ÇŞS.3-286/158. Karasar köyünden Hüseyin Kethüda, mahkemeye başvurarak, 6 sene önce, Fâtıma b. Ali ile şahitlerin huzurunda nikâhlandığını şimdi ise Fâtıma'nın buluşa ermesiyle evlenmekten vazgeçtiğini söyleyerek dava açmıştır. Fakat davasına mutabık şahit getiremediği için kaybetmiştir. 14-349/186 ve 15-III-54/151 nolu belgelerde de buna benzer iki dava daha vardır.

²⁸⁵ ÇŞS. 9-333/210.

şartıdır.²⁸⁶ İslâm hukukuna göre mehrin muhakkak verilmesi gerekir. Mehrin nikâh sırasında zikredilmesi de lazımdır.²⁸⁷ Nitekim Çorum sicillerinde bulunan nikâh akidlerinin çoğunda mehr miktarları belirtilmiştir.²⁸⁸

Mehr iki kısımda veriliyordu. Nikâhtan önce verilene “*Mehr-i Muaccel*”, nikâh sonunda veya vefat halinde terekenin taksiminden önce zevceye ödenen kısmına da “*Mehr-i Müeccel*” deniliyordu.²⁸⁹ Çorum’da mehr-i muaccel miktarı 160 ile 500 kuruş arasında²⁹⁰ mehr-i müeccel ise 16 ile 526 kuruş arasında değişiyordu.²⁹¹ Mehr-i müeccel kocanın vefatı halinde terekeden, öncelikle alınması gereken alacaklar arasındadır. Tereke kayıtlarında kadınların alacakları mehr-i müeccel miktarı giderler kısmında belirtilmektedir. Bunun yanında mehrin yazılmadığı terekelerde mevcuttur.

Tablo-17. Terekelerdeki Mehr-i Müeccel Miktarları (1839-1909)

Mehr Miktarı/Kuruş	Mahalleler		Köyler	
	Sayı	Mahallelerdeki Toplam Sayıya Oranı	Sayı	Köylerdeki Toplam Sayıya Oranı
16-165 Arası	41	% 7.6	97	% 12.4
166	224	% 41.5	437	% 56
168-526 Arası	41	% 7.6	57	% 7.3
Mehr Bulunmayan Terekeler	234	% 43.3	189	% 24.2
Toplam	540	% 100	780	% 100

Terekelerdeki bilgilere göre, Çorum’da mehr-i müeccel, çoğunlukla 166 kuruş olarak verilmektedir. Ayrıca yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 423 (%32) erkek terekesinde mehr-i müeccel bulunmaması, İslâm hukukuna göre kocanın ölümü sonucunda mutlaka kadınlara verilmesi gereken mehrin bırakılmadığını göstermektedir. Bu miktarların üzerinde 1000 kuruş mehr verilerek yapılan üç adet nikâh akdi de bulunmaktadır.²⁹² 1845 Aralıkta Çorum’a gönderilen bir fermanla, mehr-i müeccel miktarları beş sınıf olarak belirlenmiş, bunların üzerinde verilmesi yasaklanmıştır. Buna göre evlenirken en yüksek 1251, en

²⁸⁶ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, *Türk- İslam Hukuk Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1990, s. 95.

²⁸⁷ İber Ortaylı, “Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 2, Ankara, 1993, s. 458.

²⁸⁸ ÇŞS. 11-I-62/36; ÇŞS. 7-3/08; ÇŞS. 9-8/24; ÇŞS.10-II-7/132; ÇŞS. 13-488/310.

²⁸⁹ İber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 65.

²⁹⁰ ÇŞS. 11-I-62/36; ÇŞS. 13-488/310; ÇŞS. 10-III-85/284; ÇŞS. 10-I-2/72; ÇŞS. 13-122/66.

²⁹¹ ÇŞS. 12-219/34; ÇŞS. 8 K-114/69.

²⁹² ÇŞS. 9-81/57; ÇŞS. 13-122/66; ÇŞS. 13-488/310.

düşük 151 kuruş mehr-i müeccel verilebilecekti.²⁹³ Buna rağmen Çorum'da, en düşük oran olan 151 kuruşun altında mehr-i müeccelin verildiği de görülmektedir. Mehr-i muaccel paranın yanında eşya olarak da verilebiliyordu.²⁹⁴

1845 tarihli bir ferman ile de düğünlerde fazla masraf yapılması yasaklanmıştır. Fermanla her mahalde görenek dedikleri belde adeti gereğince evlenme törenlerinde tarafların aşırı masraf ettikleri, bu durumun evlenmeye mani ve nüfusun azalmasına da sebep olduğu belirtilerek, Ankara eyâleti dahilinde fahiş masraflarla yapılan düğünlerin terk edilmesi istenmektedir. Evlenmek isteyenler ise masraflarını şu beş sınıftan birine göre yapacaklardı:

Birinci sınıf, beldenin ileri gelenleri ve servet sahibi kimseler olup, erkek tarafı, 8000, kız tarafı, 4000 kuruş harcayabilecekti. İkinci sınıfta erkek tarafı 4000, kız tarafı 2000 kuruş, üçüncü sınıfta erkek tarafı 2900, kız tarafı 900 kuruş, dördüncü sınıfta erkek tarafı 1050, kız tarafı 280 kuruş ve beşinci sınıfta ise erkek tarafı 510, kız tarafı 170 kuruş masraf yapabilecekti. Bundan fazla masraf yapanlar ise cezalandırılacaktı.²⁹⁵

Yukarıda bahsedilen sınıflandırmalara halkın riayet etmediği 26 sene sonra bu konularda başka emirnâmelerin gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Devlet çeşitli sebeplerle evlenmelerin geciktirilmesini hoş karşılamıyordu. 1871'de Çorum kaymakamlığına bu konularda yeni bir emirnâme gönderilmiştir. Buna göre mehr için en aşağı 10 dirhem gümüş yeter iken, bundan başka birtakım masraflar ihdas edilerek evlenmeler zorlaştırılıyordu. Bu sebeple köylerde 18-20 yaşlarını geçen kızlar kaçmaya tevessül ediyorlardı. Kız kaçırın delikanlılar kanunî cezaya uğradıkları gibi, cinayetler bile işleyebiliyordu. Bütün bunların önünün alınması için ağırlık, cihaz, nişan hususlarında ve velime cemiyetlerinde vuku' bulan israfın önlenmesi isteniyordu. Bunun için izdivaçlarda şu hususlara dikkat edilecekti:

²⁹³ ÇŞS. 1-324/151. Buna göre mehr-i müeccel beş sınıfa ayrılmıştı: 1. Sınıf 1251, 2. Sınıf 751, 3. Sınıf 401, 4. Sınıf 251 ve 5. Sınıf 151 kuruş idi.

²⁹⁴ ÇŞS. 16-IV-395/413. 1908 Ekiminde Katrançayı köyünden Alioğlu Feyzullah, mahkemeye başvurarak, 9 yaşındaki kızı Hasene'yi, 8 yaşındaki Hacı Ahmed'e, 1 ay önce kendi evinde şahitler huzurunda, m. muaccel olarak 3 adet tam ve 1 adet nısf yüzlük mecidiye altını nakden, 300 kuruş kıymetli bir atı da aynen alarak nikâhladığını beyan ediyordu.

²⁹⁵ ÇŞS. 1-324/151.

1- Evlenecek kız için nikâhtan evvel ve sonra erkeklerden ağırlık ve nişan nâmıyla bir şey alınmayacaktı. Fakat nikâhta mehr-i müeccel ve muaccel verilebilecekti. Bunlarda birinci sınıf 1000, ikinci sınıf 500 ve üçüncü sınıf 100 kuruşu geçmeyecek, fakir olanlar ise hiçbir şey vermeyeceklerdi.

2- Düğünlerde gerek davetliler ve gerek düğün sahibi ve akrabaları tarafından az çok hediye vermek ve almak yasaktı. Hiç kimse kumaş, çevre, çamaşır vs. şeyleri düğünde birbirlerine hediye etmeyeceklerdi.

3- Nikâh esnasında imam ve muhtarlardan başka hiç kimseye vergi ve hediye verilmeyecekti.

4- En büyük ehl ve iktidar sahiplerinin düğünlerinin 2 günden fazla sürmesi caiz değildi. Zenginler düğünlerde çorba ve pilavın dışında 5, en fazla 6 türden başka yemek yapmayacak, böylece israf önlenecekti. Normal düğünlerde de çorba, et ve pilav zerdenin dışında bir şey yapılmayacaktı.

5- Düğün sahipleri ve davetliler hamama gittiklerinde, hamamcı vs. hademeye hamam ücretinden başka hiçbir şey vermeyeceklerdi.

6- Zevcenin tezyinatına muteallik kına boya vs. şeyler erkek tarafından gönderilmeyecekti.²⁹⁶

Bazı dönemlerde nikâhta tarafların rızaları dışındaki uygulamaların arttığı görülmektedir. Bu sebeple devlet, duruma müdahale etmek zorunda kalıyordu. 1844 Mayısında Çorum kazasına gönderilen bir fermanda, nikâh ile ilgili yaşanan bazı meselelere dikkat çekilmiştir. Buna göre, bazı kaza ve köylerde bakire kızlar, otuz yaşına kadar, babaları ve akrabaları tarafından sebepsiz olarak evlendirilmedikleri gibi, kocaları ölmüş dul kadınların da bekar tutulmasının nüfusun azalmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Bu uygunsuzluğun derhal durdurulması için gereği fetvahânedен sorulduğunda; buluğa ermiş biri evlenmek istediğinde velisinin müsaadesinin gerekli olduğu, ancak veli sebepsiz yere nikâha izin vermezse, kadının izniyle nikâh kıyılacağı söylenmiştir. Daha sonra veli

²⁹⁶ ÇSS.4-882/369.

benim iznim yoktu diyerek nikâhı feshettirmeye kadir değildi.²⁹⁷ Çorum sicillerinde bu uygulamanın örnekleri bulunmaktadır.²⁹⁸

1871 Ocağında Çorum kaymakamlığına gönderilen bir emirnâmeye göre Çorum'un pek çok köyünde muhtar ve ihtiyar heyetinin, bakire ve dul kadınların nikâhlarını, gerekli tahkikatları yapmadan hemen kıydıkları tespit edilmişti. Bundan sonra muhtarlar evlenecek kişilerin izinnâmeleri yoksa kesinlikle nikâh yapamayacaklardı. Nikâhı gelip geçici imamlar değil, usulüne uygun olarak köy muhtarı yapacaktı. Mugayir davranan görevlilerin ise kalebentlik cezası ile cezalandırılacağı da bu yazıda önemle belirtilmiştir²⁹⁹

Tanzimat'tan sonra evlenme sahasında devletin ciddi müdahalesi "1881 Tarihli Sicill-i Nüfus Nizâmnâmesi" ile gerçekleşmiştir. Bu nizamnâme 1882 Nisanında Çorum kaymakamlığına gönderilmiştir. Buna göre, şer'î mahkemeden izinnâme alınmadan muhtar ve imamların nikâh kıymaları kesinlikle yasaklandığı gibi, bundan sonra izinnâmesiz nikâha cüret eden imam ve muhtarlar cezalandırılacaklardı. İzinnâme alınmadan bazı köy ve mahallelerde nikâh akdedilmesi sonucunda çoğunlukla nikâh davaları vuku bulduğundan mahkemeler için pek çok müşkülât çekildiği görülmektedir.³⁰⁰

İzinnâme alınmadan yapılan nikâhların daha sonra mahkemelik olduğu görülmektedir. İzinnâmesiz nikâhlarda kız tarafının bunu inkar edip vazgeçmesi daha kolay oluyordu. Bu durumda erkek tarafı da, davasını ispatlayamadığı için hakkını savunamıyordu.³⁰¹ Hatta izinnâmesiz nikâhlanıp daha sonra nikâhı bozarak başkası ile evlenenler bile olabiliyordu.³⁰² Falanca benim nikâhlımdır

²⁹⁷ ÇSS. 1-246/115.

²⁹⁸ ÇSS. 6-65/58. 1875 Ocağında İnalözü köyünden birisi kızının, kendi rızası dışında şahitlerin huzurundan evlendiğini, söyleyerek dava açmış, mahkeme davacının bu isteğini iltifata şayan bulmayarak reddetmiştir.

²⁹⁹ ÇSS. 4-881/369.

³⁰⁰ ÇSS. 9-168/110.

³⁰¹ ÇSS. 14-44/214. Hamdi köyünden Abdurrahmanoğlu Halil, Sorsaviş köyünden Haydar kızı Fâtıma ile 50 kuruş m. muaccel ve 50 kuruş m. müeccel ile nikâh yaptığını, şimdi ise Fâtıma'nın evlenmeyi kabul etmediğini söyleyerek mahkemeye başvuruyordu Fâtıma'nın bu iddiayı reddetmesi üzerine Halil'den şahit isteniyor. Fakat şahit getiremediği için davayı kaybediyor. ÇSS., 7-4/8; ÇSS. 3-388/201.

³⁰² ÇSS. 6-229/170.

diyerek, onun başkasıyla evlenmesine engel olmak isteyenler de bulunuyordu.³⁰³ Bu durumda izinnâmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Köylerdeki bazı nikâhların sicillere kaydedilmediği de bir gerçektir. Bu durumda olanların şehre herhangi bir sebeple geldiklerinde nikâh akidlerini mahkeme kayıtlarına geçirmek ihtiyacı duydukları görülmektedir.³⁰⁴

Bunun yanında, eşleri askerde bulunan kadınların kandırılarak başkaları ile evlendirilmek istendiği oluyordu. Bu kadınlar, eşlerinin şehit olduğu söylenerek yeni bir nikâha razı edilmek isteniyordu. Harbiye Nezareti'nden Çorum mahkemesine gelen bir yazıda, ellerinde bunu ispatlayan belge bulunmayan kadınların nikâhlarının yapılmaması isteniyordu.³⁰⁵

“*Sicill-i Nüfus-i Vukuât Talimatnâme*”sinin geçici 3. maddesine göre, ser’î mahkemelerde, bakire nikâhından 5, dul (şeybe) nikâhından 3 ve nikâh tazelemesinden de 1 kuruş nikâh harcı alınıyordu.³⁰⁶

2- Ailenin Dağılması (Boşanma)

Ailelerin dağılmasına sebep olan ancak İslâm hukukunun zorunlu durumlarda izin verdiği boşanma, hoş karşılanmayan bir hadisedir. İslâm’da aile ömür boyu sürmesi şartıyla kurulan bir müessesedir. Yani karı ve koca, ölünceye kadar evli kalmak niyet ve azmiyle evlenirler. Evlilikte süreklilik esas ise de evliliğin herhangi bir safhasında karı ve kocanın her ikisi veya birisi evliliği sürdüremeyeceği kanaatine varırsa bu durumda ayrılma, problemin hallinde son çare olacaktır.³⁰⁷ İslâm hukukuna göre, tek taraflı irâde ile eşini boşama hakkı kocaya aittir. Bu hak kocaya verilirken onun psikolojik özellikleri yanında mehri ödeme mecburiyeti göz önüne alınmış, ayrıca bu hakkı uluorta kullanmaması

³⁰³ ÇŞS. 16-II-224/107, Rum köyünden Kılıoğlu kızı Asiye ve vekili, aynı köyden Karaalizâde Kamil Efendiyi, nikâhlarına engel olduğundan dolayı mahkemeye veriyorlardı.

³⁰⁴ ÇŞS.16-II-257/121.1906 Kasımında Deliler köyünden Ferhadoğlu kızı Hasibe hatun, mahkemeye gelerek, köy ahâlisinden Subaşıoğlu Niyazi ile daha önce evlendiğini belirterek, bunun kayıtlara geçmesini istiyor.

³⁰⁵ ÇŞS. 9-301/191.

³⁰⁶ ÇŞS.10-I-44/95.

³⁰⁷ Hamza Aktan, a.g.m., s. 408.

içinde tedbir ve müeyyideler getirilmiştir.³⁰⁸ İslâm bunu bir hak olarak görmekle beraber “*helallerin en sevimsizi*” olarak vasıflandırmıştır.³⁰⁹

Osmanlı aile hukukunun kaynağını teşkil eden İslâm aile hukukunda üç çeşit boşanma vardır. Bunlardan birincisi kocanın tek taraflı bir irâde beyanıyla karısını boşamasıdır. Bu tür boşanmalarda herhangi bir boşanma sebebinin var olması gerekmediği gibi, meydana gelmesi için bir mahkeme kararına da gerek yoktur. Kocanın “*seni boşadım, boş ol*” gibi tek taraflı bir irâdesi boşanmanın meydana gelebilmesi için yeterlidir. Bu nevi boşanmalara “*Talak*” denmektedir.³¹⁰ Talakın oluşması için esas itibarıyla bir mahkeme kararına ihtiyaç yoktur. Ancak, bir talakın ve buna bağlı (mehr, nafaka alacakları, iddetin bitimi ve yeniden bir başkası ile evlenebilme gibi) neticelerin garanti altına alınabilmesi için boşanmaların mahkemelerce tescil edilmesi gerekiyordu.³¹¹ Sicillerde bu tür boşanmalara sıkça rastlanmaktadır.³¹² Bunlardan başka talakla boşamalarda “*3'ten 9'a şart olsun benim falan isimli karım yoktur*” gibi ifadelerle de boşanma gerçekleşebiliyordu.³¹³

Çorum sicillerinde rastlanan talak şekillerinden birisi de şartlı boşamadır. Bu boşanma da koca, karısını boşamayı belirli bir işi yapmaya bağlamaktadır. Ancak o işi yaparsa boşanma olmaktadır. Genellikle karı ve koca ile akrabalar arasında vuku bulan tartışmalardan sonra, kadınlara kocaları, “*kardeşin bu eve*

³⁰⁸ Hayrettin Karaman, “İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. II, Ankara, 1993, s. 391.

³⁰⁹ Abdurrahman Kurt, a.g.e., s. 55.

³¹⁰ Mehmed Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma Tefrik”, Osmanlı Araştırmaları, S. 5, İstanbul, 1986, s. 1.

³¹¹ Abdurrahman Kurt, a.g.e., s. 55.

³¹² ÇŞS.12-279/45, Uç mahallesinden Uçaroğlu kızı Melek, mahkemeye başvurarak, 40 gün önce evlerinde otururken, bir husustan dolayı kocası ile aralarında tartışma olduğunu ve kocasının yüzüne karşı “benim Melek adlı avradım yoktur” diye kendisini boşadığını ifade etmiştir. Bu durumda da kocasından mehr-i müeccel ve nafakasını da talep etmiştir. Kocasının kabul etmesiyle 166 kuruş mehr-i müeccel ve 54 kuruş nafakasını almıştır. ÇŞS.7-107/71.Şeyh Eyüb mahallesinden İpekoğlu kızı Kamile mahkemede, 3 ay önce tartışma esnasında, kocasının kendisini dövdükten sonra üç defa “ben seni boşadım var babanın evine git” diye kovduğunu söyleyerek mehr-i müeccelini istemiştir. Kocasının inkar etmesi üzerine de şahit getirerek ispatlamıştır.

³¹³ ÇŞS. 3-484/230, Tozluburun köyünden Fâtıma binti Mehmed, mahkemede 3 ay önce evlerinde sakin iken kocası Kör Ömeroğlu Hasanın kendisine bundan böyle “Fâtıma isminde ehlim yoktur. 3'den 9'a şart olsun” diye boşadığını söyleyerek, 166 kuruş mehr-i müeccelini talep ediyordu. Kocasının inkarı üzerine de 2 şahit getirerek ispatlıyordu. Yine ÇŞS.11-II-176/197 ve 9-86/60 numaralı belgeler bu konu ile ilgilidir.

*gelirse seni talak-ı selâse ile boşarım*³¹⁴ ya da “ *seni eniştenin evine gönderirsem benden 3 talak boş ol*”³¹⁵ diyerek şartlı talak ettiği görülmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre bu şartların gerçekleşmesi halinde kadınlar mahkemeye gelerek mehr-i müeccel ve nafakalarını talep edebiliyorlardı. Bazen de “*bir daha içki içip, sarhoş olursam, karım benden boş olsun*” gibi ifade kullanarak şart koşan kocalarda bulunuyordu.³¹⁶

Talak klasik İslâm hukukunda olduğu gibi mücerret bir hukukî muameledir. Esas itibarıyla kocanın irâdesine tâbi olan talak, koca gerçekten boşanma niyetine sahip olmasa dahî, boşanmayı ifade eden sözlerin söylenmesi ile gerçekleşirdi.³¹⁷ Sicillerdeki kayıtlara göre de talakla boşanma da kocanın şahitlerin huzurunda “*boş ol*” yada “*falan adlı avradım yoktur*” demesi yeterli oluyordu. Daha sonra mahkemede ben öfkeliydim veya talak niyeti ile söylemedim demesi mazeret olarak kabul edilmiyordu.³¹⁸ Kocasından izin alarak geceleyin düğüne giden bir kadına, daha sonra kocasının gelerek “*şimdi benimle gidersen git, gitmezsen benden üç talak ile boş ol*” demesi daha sonra mahkemede bu nevi şartlı boşanma ifadesi olarak kabul edilmiştir.³¹⁹ Talakla boşama, kadının gıyabında, şahitler huzurunda da yapılabiliyordu.³²⁰

³¹⁴ ÇSS. 9-69/52.

³¹⁵ ÇSS. 16-IV-246/322.

³¹⁶ ÇSS. 16-II-36/17. 1905 Mayısında Çepni mahallesinden Çakıroğlu kızı Aişe mahkemede, 4 ay önce kocasının, anasının evine gelip, bir daha teşrebü hamr eder isem, hatta koklar isem, karım Aişe benden üç talak boş olsun diye şart etmişti. 15 gün önce sarhoş olduğu halde gündüzleyin sakın olduğum eve gelmekle, ben boş oldum diyerek, mehr-i müeccel ve nafakasını istiyor.

³¹⁷ Halil Cin, Eski Hukukumuzda Boşanma, Konya, 1988, s.122. Koca karısının üç kere boşayabilir. Üçlü boşanmadan sonra eski karı koca yeniden birleşmek isterlerse hülle gerekir. Bu tür hülle ile tekrar evlenmeye sicillerde rastlanılmamıştır.

³¹⁸ ÇSS.15-III-174/194. Nitekim 1903 Aralıkta Medrese mahallesinden Şaraplıoğlu Hüseyin, mahkemede 2,5 ay önce karısı Fâtıma ile aralarında vuku bulan münakaşa esnasında “Fâtıma adlı avradım yoktur” demesi üzerine, karısının evi terk ettiğini, ancak bu sözleri talak niyetiyle söylemediğini belirterek, karısının eve dönerek kendisine itaat etmesini istiyordu. Sonuçta mahkeme bu şekilde bir ifadenin boşanma için yeterli olduğunu söyleyerek, davasını geçerli saymamış ve Fâtıma’ya muarızadan men etmiştir

³¹⁹ ÇSS. 16-IV-56/210.

³²⁰ ÇSS. 16-II-325/145. Berhan Kethüda mahallesinden Pınaroğlu kızı Asiye, İstanbul’da bulunan kocasının, gıyabında kendisini talak-ı selase ile boşadığını söyleyerek mahkemeye müracaat etmiştir. Bu boşamaya İstanbul’da şahitlik eden kişilerin de mahkemeye gelerek şahitlik yapmaları üzerine de boşanmıştır. Bu nevi boşamalara 10-III-84/284, 1-362/182 ve 11-I-146/65 numaralı üç adet belgede de rastlanılmıştır. Ancak bu tür gıyabi boşamalarda, uzun süre kocalarından haber alamayan kadınların iki tane yalancı şahit bularak, boşanmak istedikleri de oluyordu. Çünkü Hânefi mezhebinde kocası tarafından terk edilen kadınların, erkek tarafından boşanmadıkça boşanma hakları yoktu.

Erkeğin, karısının din ve imanına küfretmesi de boşanma sebebi olabiliyordu. Kocanın karısına cima lafzıyla küfretmesi bu tür boşanmalar için yeterli olup, “boş ol” veya “ben seni boşadım” gibi ifadeler kullanmasına lüzum kalmıyordu. Mahkeme bu tür durumlarda, kadın davasını ispatlarsa kocadan tecdîd-i iman tazelemesinin yanında, yeni bir nikâhında ancak kadının rızasıyla olabileceğini karara bağlıyordu.³²¹ Sicillerde bu tür boşamalarla ilgili belgeler çoktur.³²²

Kadınların kocaları tarafından dövülmesi de bu nevi boşama hadiseleri arasındadır. Akderoğlu Mustafa mahkemeye gelerek karısı Hacı Kafiyenin evi terk ettiğini, geri dönüp itaat etmesini talep etmiştir. Karısı ise “*kocasının kendisini bi-gayr-ı hak darb ile din ve imanına cimâ lafzıyla küfredip, benim Kâfiye isminde iyâlim yoktur diye talak-ı baîn ile tatlik ettiğini, ol vechile zevcesi olmadığımı*” şahitlerin şahadetleriyle ispatlamıştır.³²³ Diğer bir dövme hadisesinde ise bir kadın, kocasının aralarındaki geçimsizlik sebebiyle kendisini dövdüğünü söyleyerek dava açmış, fakat ispatlayamadığı için kocasına muârizadan men edilmiştir.³²⁴ Erkeklerin talakla boşadıkları eşleriyle tecdid-i nikâh yaparak tekrar evlendikleri de oluyordu.³²⁵ Hatta ikinci nikâhtan sonra tekrar boşanan bir çiftin varlığına da sicillerde rastlanmaktadır.³²⁶

Talak, Ric’î ve Baîn olmak üzere ikiye ayrılır. Ric’î talak evlilik ilişkisini kesin olarak nihayete erdirmez. Koca evliliğin devam etmesini istiyorsa yeni bir nikâha gerek kalmaksızın evliliğe devam edebilir. Talak-ı baîn de ise kesin şekilde

³²¹ ÇŞS. 4-471/169.

³²² ÇŞS. 10-I-60/104, Sarınbey köyünden Veli kızı Zeynep, 20 gün önce evde sakin iken kocası, İsaoglu Hüseyin’in, “cima lafzıyla din ve imanına küfrettiğini, böylece kendisinden boşadığını ifade ederek, mehr-i müeccel ve iddet nafakasını talep ediyordu. Kocasının inkarı üzerine de şahitler getirerek ispatta bulunmuştur. Bu konuyla ilgili, sicillerde, 7-32/24, 16-II-356/160, 7-59/40, üç belge daha vardır. 7-33/25, 7-124/83, 10-II-116/195, 11-I-75/41 ve 10-11/17 numaralı belgelerde ise kadınlar kocalarının kendilerine küfrettiğini söyleyerek, mehr-i müeccel ve iddet nafakası için mahkemeye başvurdukları görülmektedir. Ancak küfür iddialarını şahit getirerek ispatlayamadıkları için muarızadan men edilmişlerdir.

³²³ ÇŞS. 11-I-161/72.

³²⁴ ÇŞS. 5-33/18.

³²⁵ ÇŞS.10-III-157/336. Üyük köyünden Hızır b. Ahmed mahkemede, 11 gün önce karısını aralarında geçen bir münakaşa sırasında boşadığını, ancak iki gün sonra karısı Meryem’in rızasıyla nikâh yenileyerek evlendiğini, şimdi ise karısının itaat etmediğini ifade etmiştir. Karısının inkarına rağmen şahitlerin şahadetiyle iddiasını kanıtlamıştır.

³²⁶ ÇŞS. 6-157/121.

evlilik ilişkisi sona ermektedir. Geri dönüş olmayıp, evliliğin devamı için yeni bir nikâh gerekmektedir.³²⁷ Talak-i ric'î evlenmeyi mümkün merteye koruyan bir şekildir. Belli bir düşünme süresi vardır. Bu süre içinde koca kararından dönebilir ve evlilik yıkılmaktan kurtarılmış olur.³²⁸ Çorum sicillerinde ric'î boşanmaya rastlanılmamıştır. Bu boşanmaların hepsi talak-ı baîn ile olmuştur.³²⁹

Görüldüğü üzere talakla boşamada tartışmasız erkeğin yetkisi vardır. Talakla boşamanın kayıtlara geçmemesi çeşitli problemlere sebep olabiliyordu. Bazen boşadığı karısının başkasıyla evlendiğini duyan koca mahkemeye gelerek halen eşi olduğunu iddia edebiliyordu. Ancak kadınlar çoğunlukla şahitler vasıtasıyla boşandıklarını ispat ediyorlardı.³³⁰

İkinci tür boşanmada, karı kocanın anlaşarak ayrılmaları söz konusudur. Bu nevi boşanmada ayrılma talebi umumiyetle kadın tarafından gelir ve kadın belirli bir mal, umumiyetle alacaklı olduğu mehr karşılığında kocasından kendisini boşamasını isterdi.³³¹ Kadınlar boşanmak için mehrden ferâgat etmeleri dışında kocalarına belli bir miktar para,³³² gayr-ı menkûl ve eşya³³³ vermek suretiyle boşanma talep edebiliyorlardı. Kocasını bu teklifi kabul edip karısını boşarsa boşanma gerçekleşmiş olurdu. Bu boşanmaya da “*muhâla'a*” veya “*huP*” adı verilirdi³³⁴

Sicil kayıtlarında kadınların muhâla'aya başvurma sebeplerinin başında eşleri ile iyi geçinememeleri geliyordu. Sicillerde bu durum, “*aramızda hüsn-i muâşeret olmamağla*”,³³⁵ “*aramızdaki adem-i hüsn-i muâşerete binaen*”³³⁶

³²⁷ Hamza Aktan, a.g.m., s. 410

³²⁸ Halil Cin, a.g.e., s. 38.

³²⁹ ÇSS. 16-362/1; 15-371/103; 11-I-146/65; 12-1207/194; 13-88/48; 8-147/80; 9-169/110; 9-23/33

³³⁰ ÇSS. 7-41/29, 15-237/64.

³³¹ Mehmed Akif Aydın, a.g.m., s. 1.

³³² ÇSS. 4-335/125, Bu belgede, kadın mehr-i müccel ve idder nafakasından hariç, boşanmak için kocasına 1000 kuruş vermiştir. Yine 4-403/14 numarı bir başka belgede kadın malından 200 kuruş vererek boşanıyordu.

³³³ ÇSS. 4-530/184, Abdalata köyünden Emine b. Ahmed, kocası Mustafa'dan boşanabilmek için 83 kuruş mehr-i müccel, nafaka hakkından vazgeçtiği gibi, kendi malı olan, 1 ev, 1 bağ ve birer, çuval, çul, nūhas sini, ibrik, yün döşek, yorgan, yasdık vermek suretiyle boşanabiliyordu.

³³⁴ M. Akif Aydın, a.g.e., s. 1.

³³⁵ ÇSS. 9-220/140; ÇSS. 9-148/101.

³³⁶ ÇSS. 3-342/182, ÇSS. 6-19/17; ÇSS. 16-II-320/145.

“*aramızda hüsn-i imtizâc olmamağla*”³³⁷ ya da “*aramızda şikâk vuku'una binâen*”³³⁸ gibi umumi ifadelerle belirtiliyordu. Bunların dışında özel bir muhâla’ a sebebi ise şiddetli geçimsiz sonucu kadınların dövülmesidir.³³⁹ Bu boşanmalarda kadın mehr-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçerek boşanabiliyordu.³⁴⁰

Bundan başka Çorum mahkemesine kocasıyla geçinemediğini kabul eden, ancak kocasının kendisini dövüp, zorla mehr-i müeccel ve nafakadan vazgeçirmek suretiyle boşadığını ifade eden bir kadın başvurmuştu. Fakat dava sonucunda kadın ikrâh iddiasını ispatlayamamıştır.³⁴¹ Kocasının boşanmayı kabul etmek üzere ikrah ile kendi malı olan bir cehri tarlasını o zaman küçük şimdi balığ oğullarına hibe ile aldığını söyleyerek mahkemeye başvuran bir kadın da vardı. Mahkeme davayı, hadisenin üzerinden 6 sene geçmiş olması ve bu süre içerisinde kadının sukut kalarak davacı olmaması sebebiyle aleyhinde sonuçlandırmıştır.³⁴²

Bazen de kız çocuklarının 9, erkek çocuklarının 7 yaşına kadar annesi tarafından kendi maliyla bakması karşılığında yapılan muhâla’alar da oluyordu.³⁴³ Ancak kadınlar bakımlarını üstlendikleri küçük çocukların nafakasını temin edemeyecek duruma gelirlerse veya ölürlerse yada başkasıyla evlenirlerse çocuklara bakmak zorunda değillerdi. Bu durumda eski kocalarından bazı eşyaları talep etmek yada çocuklara nafaka bağlatırma hakları da vardı.³⁴⁴ Bazen bu tür

³³⁷ ÇSS. 10-III-126/318; ÇSS.11-I-67/38.

³³⁸ ÇSS. 10-III-113/61.

³³⁹ ÇSS.4-163/55. Kocası tarafından dövülmesi sonucunda karnındaki 3 aylık çocuğu ölü doğurduğunu ve mehr-i müeccel hakkından vazgeçmek suretiyle mahkemede boşanan bir kadına sicillerde rastlanılmıştır Bu tür davalarda dayak atan kocaya “ darb maddesi nizamı gereği ceza lazım geldiği de 4-417/169 numaralı belgede belirtilmiştir. Ancak cezanın nasıl olduğu, verilip verilmediği hususunda belgede bir bilgiye rastlanılmamıştır.

³⁴⁰ ÇSS. 10-II-98/185. 1885 Şubatında Amine b. Mehmed ve vekili mahkemede, kocası Musaoğlu Süleyman’dan 166 kuruş mehr-i müeccel ve nafaka-i iddetinden vazgeçerek boşanmak istemiştir. Kocasının da kabul ettiğini söylemesiyle muhalâa-ı sahiha-i şer’iyye ile boşanmışlardır 11-III-6/221.

³⁴¹ ÇSS. 5-33/18.

³⁴² ÇSS. 10-I-82/119.

³⁴³ ÇSS. 6-104/84, 15 s 1292. Ezil köyünden Emine b. Ali nâm hatun mahkemede, aynı köyden kocası Çalikoğlu İbrahimle aralarında anlaşmazlık olduğunu 166 kuruş mehr-i müeccel, nafaka-i iddet hakkından vazgeçerek ve küçük kızı Emine’ye 9 yaşına kadar kendisinin bakacağını kabul ederek boşanmıştır 9-153/103 nolu bir sicilde, Ümit Halife mahallesinden Aişe Hatun b. Osman, mahkemede, kocası Ahmed b. Ömer’den mehr-i müeccel ve nafakası fariğ olmak şartıyla ayrıldığını, bunu yanında 4 yaşında Ömer Sadık ve 1 yaşında Osman adlı çocuklarında da 7 yaşına kadar bakmayı kabul etmiştir.

³⁴⁴ ÇSS. 9-103/68; ÇSS. 16-426/30; ÇSS. 8-10/12.

boşanmalarda, kadının mehr-i müeccel ve nafakasından vazgeçmediği gibi, boşanmak için bazı eşyaları da kocasından aldığı görülmektedir.³⁴⁵

Bu tür boşanmalarda da talakla boşanmalarda olduğu gibi, sonradan kocaların eski karılarının başkalarıyla evlenmelerine engel olmak istedikleri görülmektedir. Fakat mahkeme bu talepleri çoğunlukla ciddiye almıyordu.³⁴⁶ Bazen de boşanma isteği kocadan gelebiliyordu. Koca, karısına “ *eğer mehr ve nafakam bana bağışlarsan bende seni boşarım* ” diyerek istekte bulunabiliyordu.³⁴⁷

Boşanmaların çoğu mahkemeye bildirilmiyordu. Kadınlar, talakla boşanma sonucu verilen sözler yerine getirilmezse ya da boşandıkları kocaları başkalarıyla evlenmelerine engel olurlarsa mahkemeye başvurarak şikayetçi oluyorlardı. 1889 Temmuzunda bir kayda göre 3 sene önce boşanan bir kadın hakkını almak için mahkemeye başvurmuştur.³⁴⁸

Evlilik birliğinin sona ermesinin önemli sonuçlarından birisi olan iddet, kocası ölen veya boşanan kadının başkasıyla evlenecek hale gelebilmesi için beklemesi gereken müddettir.³⁴⁹ Bu konu ile ilgili sicillerde iki belgeye rastlanmıştır. Yavru Turna mahallesinden Sultan b. İbrahim muhâla'a-ı şer'î ile kocasından boşandığını ve 2.5 ay geçtiğini bu süre içerisinde üç defa hayz görüp iddetinin dolduğunu söyleyerek, başka biri ile evlenmek için mahkemeden izin istemiştir.³⁵⁰ Bir başka hadise ise iddet süresi dolmadan bir başkası ile gıyabında nikâh yapılan bir kadının mahkemeye başvurarak durumu bildirmesiyle ortaya çıkmıştır. Mahkeme iddet müddeti dolmadan bir kadının başka biriyle evlenemeyeceğine karar vererek nikâhı feshetmiştir.

Birtakım sebeplerle erkeklerin muhâla'ayı kabul etmemeleri sonucunda, kocalarının evini terk ederek onları boşanmaya zorlayan kadınlarda vardı. Büyük ihtimalle evi terk etmelerinin sebebi şiddetli geçimsizlik idi. Sicillerde bu durum

³⁴⁵ ÇŞŞ. 8-113/61, Akpınar mahallesinden Emine b. Feyzullah, muhalâa ile boşanırken kocasından, mehr-i müeccel ve nafaka iddeti olarak 950 kuruş, yün döşek, yorgan, yastık, minder, tepsi, kazan gibi eşyaları da almıştır.

³⁴⁶ ÇŞŞ. 15-III-220/213; ÇŞŞ. 15-III-198/204; ÇŞŞ. 14-28/207; ÇŞŞ. 14-638/40.

³⁴⁷ ÇŞŞ. 16-IV-188/291; ÇŞŞ. 16-II-163/85.

³⁴⁸ ÇŞŞ. 11-II-32/140.

³⁴⁹ Abdurrahman Kurt, a.g.e., s., 63. Bu süre yaklaşık 3 aydır. Bkz. Halil Cin , a.g.e., s. 62

³⁵⁰ ÇŞŞ. 1-289/129.

kocalarına itaat ve inkıyat etmemek şeklinde ifade ediliyordu. Bu durumda mahkemeye erkek başvurup, karısının evi terk ettiğini söyleyerek tekrar eve gelip itaat etmesini talep ediyordu. Genellikle kadınların mahkeme sonucunda evlerine döndükleri görülmektedir.³⁵¹

Üçüncü tür boşanmada ise belirli sebeplerin varlığında eşlerden birisi, umumiyetle kadın, mahkemeye başvurmakta ve hakimden boşanmayı talep etmektedir. Sebeplerin vârid olması durumunda hakim, tarafların ayrılmasına hükmetmekte ve bu hükümle boşanma gerçekleşmiş olmaktadır. Bu nevi boşanmalarda kocanın bunu istemiş olması şartı yoktur. Bu boşanmaya “*Kazâî Boşanma*” veya “*Tefrîk*” denmektedir.³⁵² Bunlardan birisi kocanın ailesine yetecek kadar nafaka bırakmadan kaybolmasıdır. Bu durumda kocalarından ölü veya diri olduğuna dair herhangi bir haber alamayan kadınların, Hânefi mezhebine göre kayıp eşlerinden boşanma hakları yoktur.³⁵³ Erkeğin gaibliği ne kadar sürerse sürsün bu bir boşanma sebebi değildir.³⁵⁴

Çorum sicillerinde bu nevi boşanma isteğine sadece bir belgede tesadüf edilmiştir.³⁵⁵ Hatta çocuk ve karısını nafakasız terk eden ve kendisinden on bir yıldır haber alınamayan erkeklerde vardı.³⁵⁶ Bu durumda mahkemeye çocukları ve kendisi için nafaka bağlatırmak için başvuran kadınlarda bulunuyordu. Mahkeme gaip kocası üzerine belirli miktarlarda nafaka takdir edebiliyordu.³⁵⁷ Bu paranın gaip olan kocadan alınamayacağı bellidir. Fakat gaibin geride kalan mallarından

³⁵¹ ÇŞS. 16-II-174/89; ÇŞS. 9-163/109; ÇŞS. 16-II213/104 ;ÇŞS. 15-III-301/244 , 15-III-309/247.

³⁵² M.Akif Aydın, a.g.m., s. 1,2.

³⁵³ Abdurrahman Kurt, a.g.e., s. 62.

³⁵⁴ M.Akif Aydın, a.g.m., s. 3.

³⁵⁵ ÇŞS. 9-43/40.. Çöplü mahallesinden Fâtıma b. Ömer adlı kadın mahkemede, Darendе kasabası ahâlisinden kocası Ahmed Efendi'nin 6,5 sene önce kendisini iki küçük çocuğu ile nafakasız terk ederek, Darendе'ye gittiğini söylüyordu. Daha sonrada kocasının nafaka göndermediğinden bahisle paraya ihtiyaç duyduğunu belirtiyordu. 4,5 sene önce mahkemeden bir kıta nafaka hücceti aldığını ifade ediyordu. Eğer kocası Çorum'a gelirse, 4.5 senelik çocuklarının nafakası ile mehr-i müeccel ve iddet nafakasını da vererek huzur-ı şeride kendisini boşamasını talep ediyordu. Kadının çocukları için günlük 40' ar paradan toplam 3 kuruş nafakasının 4.5 senelik toplamı 4860 kuruş ediyordu. Ayrıca, 200 kuruş da m, müeccel alacağı vardı. Bütün bunların takibi için kadın yerine birini mahkemede vekil tayin etmiştir.

³⁵⁶ ÇŞS. 10-I-38/93.

³⁵⁷ ÇŞS. 13-466/200. Burada kadın kendisi için günlük 60 para nafaka bağlatırmıştı. Yine 15-III-161/190 numaralı belgede, iki küçük çocuğu için bir kadın günlük 40'ar para nafaka alma hüccetini mahkemeden almıştı.

alındığına dair sicillerde kayıtlar mevcuttur.³⁵⁸ Hânefi mezhebinin kocaları gaip kadınların boşanmasına izin vermemesi, örneklerde de görüldüğü üzere kadın ve çocukları zaruret içerisinde bırakmıştır. Tek çözüm kadın ve çocuklar için mahkemenin takdir ettiği günlük nafakadır.

Çorum sicillerinde 98 adet boşanma belgesi tespit edilmiştir. Bunlardan 43'ü muhâla'a, (% 43.8'i) 55 tanesi talak (%56.2'i) ile boşanma dir. Talak boşanmalardan 42'si talak-ı baîn ve 13 adeti de şartlı talaktır. Sicillerde kazâî yani tefrik ile boşanmaya tesadüf edilmemiştir.

a- Velâyet ve Vesâyet

Çocuk, karı kocanın ayrılması halinde anneye verilir ve ergenlik çağına kadar velâyetini ana üslenirdi.³⁵⁹ Çocuğun terbiye velâyetine yani muhafazaya muhtaç olduğu yaş (hidâne yaşı), cinsiyete göre değişmektedir. Hidâne yaşının üst sınırı genellikle kızlarda 9-11, erkeklerde 7-9 olarak tespit edilmiştir.³⁶⁰ Nitekim Çorum da velâyet altında olan çocuklarda bu yaş sınırı erkeklerde 7, kızlarda ise 9 olarak görülmektedir.³⁶¹ Ananın çocuğu muhafaza hakkına hâiz olabilmesi için hür, mümeyyiz, reşid, itimada layık, haysiyetli ve çocuğun muhafazasına ve eğitimine ehil olması gerekir.³⁶²

Vesâyet ise edâ ehliyeti, yani haklarını kullanma ehliyeti bulunmayan yada noksan olan kişinin mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kimseye tanınmasıdır.³⁶³ Tereke kayıtlarından anlaşılacağı üzere, Çorum'da ölen ana yada babanın mallarından, küçük çocuklarına kalan hisselerinin tasarrufu için mahkeme tarafından bir vâsi tayin ediliyordu. Çocukların vâsileri genellikle baba ölmüş ise annesi, anne ölmüş ise babası oluyordu.³⁶⁴ Bunların yanında kardeş, dede, amca, dayı gibi yakın akrabalarda vâsi olabiliyorlardı.³⁶⁵ Eğer ölen kimsenin küçük çocuğu varsa, tereke kayıtlarında

³⁵⁸ ÇSS. 8-98/52 numaralı bir belgede bu durumda olan bir kadın aylık 80 kuruş nafaka alıyordu.

³⁵⁹ Hayrettin Karaman, a.g.m., s. 390.

³⁶⁰ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, a.g.e., s. 117.

³⁶¹ ÇSS. 9-153/103; ÇSS. 9-103/68; ÇSS.16-426/30; ÇSS. 8-10/12.

³⁶² Halil Cin, a.g.e., s. 117.

³⁶³ Hamza Aktan, a.g.m, s. 427.

³⁶⁴ ÇSS. 3-213/117; ÇSS. 3-463/221; ÇSS. 10-III-93/293; ÇSS. 15-239/65; ÇSS. 16-IV-321/365.

³⁶⁵ ÇSS. 3-146/81; ÇSS. 5-163/83; ÇSS. 15-III-170/192; ÇSS.15-278/78.

vesâyet durumu “.. sağîre-i mezbûrenin vakt-i rüşd ve sidâdlarına değin, babaları müteveffâ-yı merkûmdan mevrûs emvâllerinin hıfz ve himâyesine ve tesviye-i umûrlarına kibel-i şer’iden vâsi nasb ve tayin olunan emânet-i marûf ve istikâmet ile mevsûf olan anası.....” şeklinde ifade edilmektedir.³⁶⁶

Bir kimsenin vâsi tayin edilebilmesi için emaneti koruyan, doğru, dürüst ve tüm yetkileri kullanmaya haiz olması lazımdır. Çorum’da bu dönemde kimlerin hangi oranda vâsi tayin edildikleri tereke kayıtlarındaki verilere göre, aşağıdaki tabloda ortaya konmuştur.³⁶⁷

Tablo-18. Tereke Kayıtlarına Göre Vâsiler (1839-1909)

Vâsi	Mahalle	Köy	Toplam	Oran
Nine	4	14	18	% 1.3
Ahâliden	13	27	40	% 2,9
Amca	40	114	154	% 11.3
Anne	239	499	738	% 54.5
Baba	30	9	39	% 2.8
Dede	21	25	46	% 3.3
Dayı	26	11	37	% 2.7
Enişte	5	2	7	% 0.5
Erkek Kardeş	49	206	255	% 18.8
Hala	1	2	3	% 0.2
Kızkardeş	6	10	16	% 1.1
Toplam	434	919	1353	% 100

Tabloda görüldüğü üzere babaları ölmüş çocukların vâsiliği, % 54.5 ile en çok annelere verilmektedir. Bu durumda, mahkemenin yetim çocukların vâsiliğini öncelikle annelere verdiğini göstermektedir. Yine küçük çocuklara vâsi olanların çoğunluğunun akrabadan kimseler olduğu ortadadır. % 2.9 oranında ahâliden kişiler vâsi tayin edildikleri de görülmektedir.

Sadece küçük çocuklar için değil, mallarının başında bulunmayan yaşça büyük varisler içinde vâsi tayin ediliyordu. Gâip olarak isimlendirilen bu kişilerin hangi amaçlarla nerelere gittikleri belgelerde genellikle belirtilmiyordu. Fakat gaiplerden bazılarının askerlik yapmak için gittikleri görülmektedir.³⁶⁸ Bundan başka şehir dışında bulunan ve yaşayıp yaşamadığı belli olmayan kimselerin

³⁶⁶ ÇŞS. 16-II-112/56; ÇŞS. 10-II-,39/151.

³⁶⁷ Bu veriler, Çorum sicillerindeki 1353 tereke kaydı taranarak ortaya çıkarılmıştır.

³⁶⁸ ÇŞS. 7-118/79.

mallarının korunması yanında,³⁶⁹ mal ve eşyasını tasarruf ve kontrol edemeyecek derecede mecnun olanlar için de vâsi tayin edilmektedir.³⁷⁰

Yetimlerin mallarını muhafaza etmek için tayin edilen vâsilerin görev süreleri sınırlı idi. Küçük çocuklar rüşde erip mallarını koruma durumuna gelince, mahkemeye başvurup yetki ve tasarruf haklarını geri alabiliyorlardı.³⁷¹ Bunun yanında, bazı vâsiler vesâyeti yerine getirmeye muktedir olmadıkları gerekçesiyle mahkeme kararıyla görevden alınabiliyordu.³⁷² Vâsilik ücretli yada ücretsiz yapılabilirdi. Ücretsiz vâsilik yapan bir kimse bulunmadığı zaman, senelik yada aylık ücret verilerek birisi vâsi tayin ediliyordu..³⁷³

Vâsilerin denetimi için üzerlerine bir kişi nazır adıyla tayin ediliyordu. Nazır, vâsinin yapacağı tasarruflara nezarette bulunmak üzere mal sahibi veya hakim tarafından tayin olunan kişilere deniliyordu.³⁷⁴ Belgelere göre nâzırlar da, yine vâsiler gibi akraba arasından tayin ediliyordu.³⁷⁵

b- Nafaka: Kadının ve çocukların geçimi-bunların kendilerine mahsus mal varlıkları bulunsa dahi- kocaya aittir. Diğer akrabalarda geçiminden aciz hale gelirse geçimlerini sağlamak en yakın erkeğin borcudur. Nafakanın içine bir insanın insanca yaşabilmesi için muhtaç bulunduğu maddi ve manevi ihtiyaçların tamamı girmektedir,yiyecek, içecek giyecek,mesken gibi.³⁷⁶ İslâm aile hukukunda nafaka kadın, çocuk, ebeveyn ve akraba nafakası olmak üzere dörde ayrılır.³⁷⁷

³⁶⁹ ÇŞS. 3-32/35, Accel-i Evvel mahallesinden Nalcıoğlu Hacı Ahmed b. Abdullah'ın hayatından 30 senedir haber alınmaması üzerine, mallarının muhafazası için eşi vâsi tayin ediliyordu.

³⁷⁰ ÇŞS.10-II-27/146. Hacı Yusuf mahallesinden mecnun olan Hayvalıoğlu Ömer b. Mehmed'in mallarının tasarrufu için, karısı Aişe Hatun mahkeme tarafından vâsi olarak görevlendirilmiştir.

³⁷¹ ÇŞS. 8-173/92, ÇŞS. 8-136/75.

³⁷² ÇŞS.9-63/49; ÇŞS.10-II-143/215. Câmii-i Kebir mahallesinden 2 yetimin vâsisi olan Melek b. Ahmed nâm hatun, şahitler şهادetiyle vesayete muktedir olmadığı anlaşıldığından görevine son verilmiştir. Yine bir başka belgede, vâsi olan bir anne yeniden evlenmesi sebebiyle vesayeti ikametden izhar-ı aczini talep etmiş ve mahkemeye başvurmuştur. 10-II-143/215.

³⁷³ ÇŞS.10-I-51/98; ÇŞS.6-297/226; ÇŞS. 8-201/108. Bu belgelerde senelik 50- 100 veya aylık 100 kuruş ücretle vâsilik görevini yapan kimseler vardır.

³⁷⁴ Rıfat Özdemir, " Harput ve Çemişgezek'te Askeri Aileler", Belleten, LIX/226,1995, s. 777.

³⁷⁵ ÇŞS.9-15/27,8-94/51 Çocukların nazırları belgelerin birinde amca diğerinde erkek kardeşi idi.

³⁷⁶ Hayrettin Karaman, a.g.m., s. 391.

³⁷⁷ Hamza Aktan, a.g.m., s. 407.

İslâm toplumunda kadın, geçinebilmek için çalışmak mecburiyetinde değildir. Onun geçimini her hâlükârda koca, baba, kardeş gibi bir erkek sağlamakla yükümlüdür.³⁷⁸ İddet nafakası evlilik boşanma ile nihayete erdikten sonra kadın iddet beklediği süre içinde devam eder. İddet bittikten sonra kadının nafaka talep hakkı kalmaz.³⁷⁹ Bilindiği gibi, sicillerdeki muhâla'a ile boşanma hüccetlerinde kadının mehr-i müeccel ve iddet nafakası hakkından vazgeçerek boşanma gerçekleşiyordu. Bu nevi boşanmalarda mehr-i müeccel miktarı belirtilmesine rağmen vazgeçilen nafakanın ne kadar olduğu yazılmıyordu. Ancak talakla boşanmalardan sonra, mahkemeye müracaat ederek mehr-i müeccel ve iddet nafakasını talep eden kadınların varlığından, bu paranın ne kadar verildiğini tespit etmek mümkündür. Çorum mahkemesinde, boşanmış kadınlara iddetleri süresince günlük veya aylık olarak nafaka veriliyordu. Bu miktarlar günlük 30 ile 60 para,³⁸⁰ aylık ise 30 ile 250 kuruş arasında değişmektedir.³⁸¹

İddet nafakası dışında, kadınları nafakasız bırakarak askere yada başka diyarlara giden erkeklerden alınan nafaka da vardı. Bu durumdaki kadınlar mahkemeye başvurarak, kendilerinin ve çocuklarının nafakası için kocalarının bazı kimselerde olan alacaklarından yeteri kadar nafaka takdir edilmesini isteyebiliyorlardı.³⁸² Kocasını askerde olan bir kadın da kayınpederinden aylık 20 kuruş nafaka almıştır.³⁸³ Bu konuda sicillerde ilginç bir kayıta da rastlanmıştır. Bir baba, mahkemeye müracaatla oğlunun çocuklarıyla karısını nafakasız bırakarak askere gittiğini ve oğluna 2300 kuruş borcu olduğunu belirterek, bu paradan gelin ve torunlarına nafaka verilmesini talep ediyordu. Bunun üzerine mahkeme kadın ve çocuklara aylık 90 kuruş nafaka takdir etmiştir.³⁸⁴

³⁷⁸ Hayrettin Karaman, a.g.m., s. 391.

³⁷⁹ Hamza Aktan, a.g.m., s. 407.

³⁸⁰ ÇSS. 11-I-146/65; ÇSS.16-IV-98/232.

³⁸¹ ÇSS. 10-I-60/104; ÇSS.15-III-343/260, 8-147/80, 9-69/52. Daha öce bahsedildiği üzere İslam aile hukukunda iddet süresi yaklaşık 3 ay idi.

³⁸² ÇSS. 8-86/47. 1878 Kasımında Yaydığı köyünden Alıcanoğlu Halil eşi Sabire mahkemede, kocasının 8 ay önce kendisini bila-nafaka bırakarak askere gittiğini şimdi ise nafakaya muhtaç olduğunu belirterek, mahkemede hazır olan Muzlimoğlu Arif Ağa zimmetinde olan kocasının alacak hakkından nafaka talep etmiştir. Mahkeme bu kadına, aylık 60 kuruş nafaka ve kisve baha takdir etmiştir.

³⁸³ ÇSS.9-211/127.Yine başka bir sicil kaydında kocası askerde bulunan bir kadın, kayınpederinden, kendisi ve çocuğu için, günlük 60 para alıyordu. ÇSS. 6-186/144.

³⁸⁴ ÇSS. 8-84/46.

Şayet koca, eşinin zarurî ihtiyaçlarını yerine getiremiyorsa, kadın mahkemeye mürâcaat ederek kocasının maddî durumuna göre nafaka takdir ettirebilmektedir. Sicillerde bazı erkeklerin, eş ve çocuklarının iâşe ve iskânlarını sağlamadıkları gibi eşlerini evden kovdukları görülmektedir.³⁸⁵ Yine bu durumda olan ve evlerinden atılan dört kadın, mahkeme vasıtasıyla kocaları kendilerine mesken temin edinceye kadar günlük 40 ile 60 para³⁸⁶ aylık 20 ile 100 kuruş³⁸⁷ nafaka alma hakkına kavuşmuşlardı.

İkinci evliliği yapan erkeklerin ilk eşleri mahkemeye mürâcaatla, kocalarından başka bir mesken tedârik etmesini isteyebiliyorlardı.³⁸⁸ Bundan başka aynı evde beraber ikamet ettiği kayın validesi ile geçinmeyerek, kocasından başka bir mesken tedarik etmesini isteyerek mahkemeye başvuran bir kadında bulunuyordu. Erkeğin başka ev tutacak malî kudreti olmadığını söylemesine rağmen, naib yeni bir ev tedarik etmesine kadar koca üzerine günlük 60 para nafaka takdir etmiştir.³⁸⁹

Bilindiği gibi annesi veya babası ölen çocukların mallarının muhafazası ve tasarrufu için mahkeme tarafından bir vâsi tayin ediliyordu. Bu vâsiler, mahkemeye başvurarak, vesâyetindeki çocukların günlük olarak yeme, içme, giyinme ve barınma gibi zarurî ihtiyaçlarını gidermek için, tasarruflarındaki malların nemasından kullanım hakkı istiyorlardı. Bunun üzerine mahkeme, çocuklara anne veya babalarından miras kalan mallarından “nafaka ve kisve-bâhâ” adı altında belirli bir para takdir ediyordu.³⁹⁰ Çorum’da bu miktar, aylık 10 ile

³⁸⁵ÇŞS.15-93/4. 1901 Nisanında Uç mahallesinden Dilber b. Abdullah mahkemeye müracaatla kocası ile geçinemediklerini, bu yüzden de kocasının kendisini evden çıkardığını belirterek, kocasından “mesken-i şer’ tedârik edinceye değin” nafaka talep ediyordu. Mahkeme kocanın mesken temin edinceye kadar eşine günlük 3 kuruş vermesini takdir etmiştir.

³⁸⁶ ÇŞS. 15-130/18; ÇŞS. 11-I-12/14.

³⁸⁷ ÇŞS. 8-133/74; ÇŞS.16-416/25.

³⁸⁸ÇŞS. 16-IV-269/337. 1908 Martında, Fâtıma Bacı mahallesinden Pelivanoğlu kızı Rukiye b. Mehmed mahkemede, kocasının bir hafta önce yeni bir kadın ile evlenerek kadını kendisi ile aynı evde iskân ettirdiğini, bunun üzerine kocası ile aralarında münakaşa olduğunu belirterek, kocasından kendisi için başka bir ev tedarik etmesini istiyordu. Bunun üzerine hakim, kocasının yeni bir ev tutmasına kadar, Rukiye hanımın zarurî ihtiyaçlar temin etmek üzere günlük 60 para nafaka vermesini kararlaştırmıştır. Bu durumda olan diğer bir kadının da kocasından günlük 100 para aldığı görülmektedir. ÇŞS. 16-IV-167/280.

³⁸⁹ ÇŞS. 16-IV-84/224

³⁹⁰ ÇŞS.9-100/68;ÇŞS. 8-88/48; ÇŞS.10-I-83/120;ÇŞS.6-30/34;ÇŞS.5-208/105; ÇŞS.16-II-120/61. Bu belgelerden başka, sicillerde bu konuda yüzlerce belge bulunmaktadır.

173 kuruş arasında değişmektedir.³⁹¹ Takdir edilen bu miktarların daha sonraki günlerde kifâyet etmemesi durumunda, vâsinin mahkemeye mürâcaatıyla zam talep etme hakkı bulunabiliyorlardı. Nitekim bir vâsi, vesâyeti altındaki bir çocuğun aylık 30 kuruşluk nafakasının yeterli olmadığını belirterek mahkemedен bunun artırılmasını istiyordu. Bunun üzerine mahkeme bu miktara 30 kuruş zam yaparak 60 kuruşa çıkarmıştır.³⁹²

Mahkeme yetim kalan çocukların dışında, boşanan eşlerin küçük çocukları için de babası üzerine belli miktarlarda nafaka takdir edebiliyordu. Daha önce bahsedildiği gibi boşanan eşlerin çocukları belli bir yaşa kadar anne velâyetinde bulunuyordu. Buna İslâm hukukunda “*Hidâne*” deniliyordu. Dönemin sicillerinde bu görevi daima annelerin üstlendiği görülmektedir.³⁹³

Boşanmış kadınlar mahkemeye mürâcaatla, halen bakım ve terbiyeleri altındaki küçük çocukların malları olmadığından dolayı zarurî ihtiyaçları karşılayamadıklarını söyleyerek, sabık eşlerinden nafaka talep ediyorlardı. Mahkeme bu durumda günlük yada aylık belli miktarlarda parayı çocukların babalarından alıyordu. Aylık olan bu miktar, 15 kuruşla 45 kuruş arasında değişmektedir.³⁹⁴ Bütün bunların dışında, halen evlilikleri devam etmekte olan kadınlar mahkemeye giderek, küçük çocukları için kocalarından nafaka ve kisve-bâhâ talebinde bulunuyorlardı. Demek ki bazı babalar evlilikleri devam ettiği ve İslâm hukuku gereğince nafakasını temin etmek zorunda oldukları halde eşleri ve küçük çocuklarına bakmak istemiyorlardı. Mahkeme bu durumda günlük yada aylık olarak belli bir miktar nafakayı babadan alabiliyordu.³⁹⁵

Ana babanın muhtaç durumda olması halinde, çocukları onların nafakasını sağlama mecburiyetinde idiler. Bu durum Kur'an'da da belirtilmiştir: “*Rabbin sadece kendine kulluk etmenizi, ana babanıza iyi davranmanızı kesin bir*

³⁹¹ ÇŞS.8-173/92; ÇŞS. 9-189/119; ÇŞS. 8-94/51; ÇŞS. 9-95/64.

³⁹² ÇŞS. ÇŞS. 8-90/48.

³⁹³ Anne mahkemede çocuğunun bakım ve terbiyesinde kendisinde olduğunu. “bi- hakkı’i- hidane-i hacr-ı terbiyemde olan..” şeklinde ifade etmektedir. Bkz. ÇŞS.13-117/64;11-I-115/54, 13-162/87
³⁹⁴ÇŞS. 12-643/104; ÇŞS.12-841/127; ÇŞS. 11-I-115/54, günlük olarak ta 20 para ile 60 para arasında nafaka veriliyordu. Bkz. ÇŞS. 7-161/109; ÇŞS. 10-III-9/238.

³⁹⁵ ÇŞS. 8-97/51, 7-2/8, Bu miktar günlük 40 para yada aylık 30 ile 75 kuruş olabiliyordu. Sicillerde bu durumdaki, babalarının çocuklarına niçin bakmadığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Muhtemelen maddi durumların elverişsizliği ya da ilgisizlik olabilir.

*şekilde emretti.*³⁹⁶ Ebeveyne çocukların nafaka ödemesi için ana babanın fakir olması yanında, evladın da bu nafakayı ödeyebilecek derecede maddi durumunun iyi olması şarttır. Muhtaç olan ebeveynin mahkemeye müracaatından sonra hali, komşularından, yakınlarından sorulup mutabık bulunulursa mahkeme nafaka takdir ediyordu. Nitekim sicillerde bu konu ile alakalı belgeler mevcuttur.³⁹⁷ Eğer muhtaç olan kişinin birden çok oğlu varsa, mahkemede her birinden ayrı ayrı aylık nafaka talebinde bulunabiliyordu.³⁹⁸ Muhtaç annelerde oğullarından nafaka alabiliyorlardı. Bu durumda olan bir anne, günlük 30 para, diğeri de günlük 45 para nafakayı mahkeme yoluyla oğullarından almışlardır.³⁹⁹

“İslâm Aile Hukukuna” göre birde yakın akraba nafakası bulunmaktadır. Ancak sicillerde bu konuyla alakalı herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir.

3- Tek ve Çokeşlilik (Poligami):

Bilindiği gibi İslâm dini, şartlarına riâyet edilmesi durumunda dört kadına kadar evlenmeye müsaade etmiştir. Ancak İslâm'ın dört kadına kadar evlenme için ruhsat veren bu ayetin sonunda aynı zamanda *“birden fazla kadınla evlendiğiniz takdirde aralarınızda adalet kuramayacağınızdan endişe ederseniz bir kadınla evlenin”* buyurularak tek evlilik teşvik edilmiştir.⁴⁰⁰ Diğer taraftan kadının ve çocukların geçiminin kocaya ait olması sebebiyle, birden fazla kadınla evlilik yapmak isteyen erkeklerin maddi durumlarının iyi olması gerekiyordu.

XVI. yüzyılda yaşayan Kınalızâde Ali Çelebi ünlü eseri *“Ahlak-i Alaî”* sinin ikinci kısmını(ilm-i tedbiri'l- menzîl) aile hayatına ayırmıştır. Burada Kınalızâde, poligami için olumsuz fikirler ileri sürerek, *“çok evliliğe özenen*

³⁹⁶ İsrâ, 17/23 ve Ankebut, 29/8; Lokman, 31/14.

³⁹⁷ ÇŞS. 8-179/95. 1879 Kasımında Yavru Turna mahallesinden Cerunoğlu Hacı Hüseyin, mahkemede, kendisinin fakir ve naçar olup, çalışmaya iktidarı olmadığından büyük oğlu Mehmed üzerine nafaka takdir olunmasını istiyordu. Mahkeme yaptığı araştırma sonucunda babanın gerçekten muhtaç olduğunu tespit ederek oğlunun her ay 100 kuruş nafaka vermesini kararlaştırılmıştır. ÇŞS. 9-115/72 numaralı bir belgede de bir muhtaç babanın oğlundan aylık 100 kuruş nafaka aldığı görülmektedir.

³⁹⁸ ÇŞS. 6-204/155. Paşa köyünden Helvacıoğlu Hasan b. Hüseyin, üç büyük oğlundan ayrı ayrı nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme her birinden aylık 15 kuruştan 45 kuruş nafakayı babalarına vermelerini takdir etmiştir.

³⁹⁹ ÇŞS. 9-65/50; ÇŞS. 15-III-181/197.

⁴⁰⁰ Nisa Suresi, 4/3.

*kimselerin ekseriyesinin evlerinde mücadele, husumet, kötü yaşayış mevcuttur, aile düzeni bozuktur. İlk kadın haklı olarak eve karşı ilgisizdir. Erkek evde tendeki can gibidir. İki bedene bir can olmadığı gibi, iki eve de bir erkek yakışmaz.”*⁴⁰¹ demektedir. Buradan açıkça anlaşılacağı gibi Kınalızâde, çok evliliği değil, günümüzde geçerli olan tek evliliği savunmaktadır. Bütün bunlara rağmen poligami acaba Osmanlı cemiyetinde ne derecede uygulanmıştır. Günümüzde, Müslüman Osmanlı toplumundaki ailelerin çoğunun çok eşli olduğuna dair yaygın bir düşünce vardır. Fakat bunun yanlış bir düşünce olduğunu yapılan araştırmalar göstermektedir. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Anadolu'nun değişik yerlerinde çok eşlilik oranı şu şekildedir: Bursa'da % 2,⁴⁰² Edirne'de % 7.3⁴⁰³ ve Ankara'da %12⁴⁰⁴ idi. XVI. yüzyılda Osmanlı toplumunda çok evliliğin pek iltifat görmediği bazı seyyahların gözlemlerine de yansımıştır.⁴⁰⁵

Tereke defterlerindeki verilerden, bu dönemde Çorum'da çok evlilik yapan kişilerin oranlarını ve özelliklerini tespit etmek mümkündür.

Tablo-19. Tek ve Çokeşlilik Oranları⁴⁰⁶

Eş sayısı	Mahalleler		Köyler	
	Sayı	Mahallelerdeki toplam sayıya oranı	Sayı	Köylerdeki toplam sayıya oranı
Tek Eşli Olanlar	348	% 90.6	789	% 89.5
İki Eşli Olanlar	35	% 9.2	85	% 9.6
Üç Eşli Olanlar	1	% 0.2	8	% 0.9
Toplam	384	% 100	882	% 100

Çorum şehrinde ve köylerinde iki eşli olan erkeklerin sayısı % 9.5'tir. Üç eşli olanlar ise sadece % 0,7 oranındadır. Bu durumda, Çorum'da evli bulunan

⁴⁰¹ Hüseyin Öztürk, Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile, Ankara 1990, s.110 Ayrıca bkz. Kınalızâde Ali Efendi, "İlm-i Tedbirü'l- Menzil", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 3, Ankara, 1993, s. 931.

⁴⁰² Kurt, a.g.e., s. 86.

⁴⁰³ Ö.Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", Belgeler, C. III, S. 5-6, 1966, s. 13.

⁴⁰⁴ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı" Belleten, LIV/211, 1990, s. 950

⁴⁰⁵ XVI. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen Alman Protestan papazı Salomon Schweigger: " Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmiştir. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor" demektedir. Nakl. İber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler", Osmanlı Araştırmaları, S. 1, 1980, s. 5.

⁴⁰⁶ Bu bilgiler 1226 adet erkek terekesinden çıkarılmıştır.

erkeklerin % 89.8'inin tek, % 10.2'sinin de çokeşli oldukları görülmektedir. Mahalle ve köyler arasındaki fark fazla değildir. İkinci ve üçüncü evlilik yapanların büyük çoğunluğu (93 kişi) köylerde yaşamaktadır. Şehirde ise sadece 35 kişi iki eşli, 1 kişide üç eşlidir. Bunlarından dışında bu dönemde 159 erkek de öldükleri sırada dul idi.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu dönemlerde Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki çok eşlilik oranlarına bakmak faydalı olacaktır. Bu oranlar: Demircide % 2,5,⁴⁰⁷ Bursa'da, % 2,2,⁴⁰⁸ İstanbul'da, % 2,5,⁴⁰⁹ Diyarbakır'da ise % 21.2⁴¹⁰ idi. Çorum ve Diyarbakır'da çokevlilik oranının Batı Anadolu şehirlerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu sebeple Orta ve Doğu Anadolu şehirlerindeki çokeşlilik sayısının Anadolu'nun batısına göre daha fazla olabileceği söylenebilir. Ancak kesin ve doğru bilgiler verebilmek için diğer Anadolu şehirleri ile alakalı benzeri araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Çorum'da ikinci evliliği yapan kişilerin bunu hangi sebeplerden yaptığını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Fakat ilk eşinden çocuğu olmayan erkeklerin ikinci bir eşle evlendiklerini terekelerden öğrenebilmekteyiz. İki yada üç eşli olup ta vefat eden erkeklerin terekelerinde, çocukların hangi anneden olduğu yazılmaktadır. Bu durumda eşlerden birinin çocuğu var diğerin yoksa erkeğin ikinci evliliği çocuk sahibi olmak için yaptığı söylenebilir. Çorum'da bu şekilde iki erkeğin, çocuk sahibi olmak için ikinci evliliğini yaptığı görülmektedir.⁴¹¹

Çorum'da geri kalan iki ve üç eşli 127 erkeğin de İslâm'ın kendilerine tanıdığı ruhsattan yararlanarak çok eşliliği tercih eden varlıklı kimseler olduğu âşikârdır. Nitekim öldüklerinde bunlardan 20'si 482 ile 2000, 97'si 2000 ile 20000 ve 12'si de 20000 ile 104962 kuruş arasında tereke bırakmışlardır. En düşük terekeye sahip iki evli kişi Tepecik mahallesinde oturan ve beş çocuğu

⁴⁰⁷ Ertan Gökmen, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası,(İdari, Sosyal ve Ekonomik Açıdan) Yayınlanmamış doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2000, s. 131.

⁴⁰⁸ Kurt, a.g.e., s. 87.

⁴⁰⁹ Alan Duben-CemBehar, İstanbul Hâneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İstanbul, 1996, s.161.

⁴¹⁰ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840),Ankara, 1995, s.277

⁴¹¹ ÇŞS. 15-III-214/210; ÇŞS. 14-223/143.

olan biri idi.⁴¹² 104962 kuruş ile en yüksek mal varlığını Kubbeli mahallesinde sakin Çorum mahkemesi başkâtibi Mehmed Emin Efendi bırakmış olup, öldüğünde iki eş ve üç çocuk sahibi idi.⁴¹³

4- Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları

Aileyi meydana getiren en önemli unsurlardan birisi de neslin devamını sağlayan çocuklardır. Osmanlı ailesinde çocuk babanın hukuki velâyeti altındadır. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi boşanmalardan sonra küçük çocukların belli bir yaşa kadar annenin yanında kalması yine İslâm hukukunun bir gereğidir. Baba bu dönemde de çocukların nafakasını yerine getirmek zorunda idi. Aile içindeki çocuk sayısının kesin olarak bilinmemesi Osmanlı ailesinin kaç kişiden meydana geldiğini tespit etmeyi güçleştirmektedir. Bu meselenin çözümü için sicillerdeki tereke kayıtlarının sıhhatli bir kaynak olduğu şüphesizdir. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde Çorum'da yaşayan ailelerin çocuk sayısını, cinsiyetini ve küçük büyük olma durumlarını terekelerdeki bilgilerden çıkarmak mümkündür. Ancak bu kayıtlarda da tereke sahibinin ölümü esnasındaki yaşayan çocuklar kaydedildiği için, önceden ölen çocukların sayısını yazılmamıştır.

Tablo-20. Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları (Mahalleler)⁴¹⁴

Tereke sahipleri	Çocuk suz aileler	Ailelerin Çocuk Sayıları											toplam aile sayısı
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	
Erkek terekeleri													
1 Eşli	7	38	55	72	85	44	25	13	7	1	-	1	348
2 Eşli	1	3	8	7	3	7	2	2	-	1	1	-	35
3 Eşli	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Dul	-	4	13	13	8	2	1	1	-	-	-	-	42
Kadın terekeleri													
Evli	4	19	21	12	4	3	1	1	-	-	-	-	65
Dul	1	7	3	4	2	1	-	-	-	-	-	-	18
Toplam aile sayısı	13	71	100	109	102	57	29	17	7	2	1	1	509
Toplam 509 aile içinde %	2.6	13.9	19.6	21.4	20	11.2	5.7	3.4	1.4	0.4	0.2	0.2	%100
Çocukların Sayısı	-	71	200	327	408	285	174	119	56	18	11	12	1681

⁴¹² ÇŞS. 10-III-195/358.

⁴¹³ ÇŞS. 5-63/33.

⁴¹⁴ Bu veriler 1839-1909 yılları arasında tutulmuş 16 adet Şer'iyye defterinden çıkarılmıştır.

509 tereke kaydındaki verilere göre hazırlanan bu tabloda, Çorum mahallelerinde sakin ailelerin çocuk sayıları hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Buna göre Çorum'daki ailelerin ortalama olarak 2 ile 4 çocuk sahibi oldukları görülmektedir. 509 aileden % 86.1'inin sahip olduğu çocuk sayısı bir ile beş ve % 11.3'ünün de altı ile on iki arasında değiştiği görülmektedir. Çocuğu olmayan aileler ise % 2.6 oranındadır. İki eşli ailelerdeki çocuk sayısı da hemen hemen tekeşli ailelerdekilerle aynı oranda olup ortalama iki ile beş arasında çocuğa sahiptirler. 509 ailenin sahip olduğu çocuk sayısı 1681'dir. Bu rakam toplam tereke sayısına bölüldüğünde her aileye ortalama 3.3 çocuk düşmektedir. Bu sayıya ana ve baba da ilave edildiğinde Çorum şehrinde bir ailede 5.3 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁵

Çorum'da çocuk sahibi olamayan aileler olduğu gibi, ortalamanın çok üstünde çocuğa sahip olanlarda bulunuyordu. İncelenen terekeler içerisinde dokuz, onbir ve on iki çocuğa sahip dört aile bulunmaktadır. Sığırcı mahallesinde sakin Elhac Mustafa b. Hacı Ebubekr tekeşli olup, beşi erkek, dördü kız dokuz çocuğuyla iki oda, kiler, ahır ve haymalıktan müteşekkil bir evde yaşıyordu. Öldüğünde de 35186 kuruşluk oldukça zengin bir tereke bırakmıştır.⁴¹⁶ Yine tekeşli, yedisi kız beşi erkek oniki çocuğu olan, Leblebicizâde Elhac Ali Arif Efendi, Akpınar mahallesinde üç oda, ahır, haymalık ve hariciye odalardan oluşan bir evde sakin idi. Öldüğünde 112428 kuruşluk tereke bırakmasından çok zengin biri olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁷ İki eşten altısı kız beşi erkek onbir çocuğa sahip Ömer b. Ömer, Hacı Recep mahallesindeki küçük bir evde sakindi. Bıraktığı 4042 kuruşluk terekeden orta halli bir kişi olduğu anlaşılıyor.⁴¹⁸ İki eşli ve üçü erkek altısı kız dokuz çocuğa sahip Müezzinzâde el-Hac Mustafa Efendi Kubbeli mahallesinde iki katlı ve oniki odalı bir evde sakindi. Öldüğünde 20171 kuruşluk bir varlığa sahipti.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Bu oran, Ankara'da 2.4, Amasya'da 2.2, Sivas'ta 2.52, Kayseri'de 2.4'tür. Çorum'daki ortalama çocuk sayısının bu şehirlerden daha yüksek olduğu meydana çıkmaktadır. Bkz. Ömer Demirel- Adnan Gürbüz- Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı" Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 1, Ankara, 1993, s. 118.

⁴¹⁶ ÇŞS. 3-532/251.

⁴¹⁷ ÇŞS. 3-13/9.

⁴¹⁸ ÇŞS. 3-258/145.

⁴¹⁹ ÇŞS. 16-IV-451/445.

Tablo-21 Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları/ Köyler⁴²⁰

Tereke sahipleri	Ç.A	Ailelerin Çocuk Sayıları													T.A.S
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Erkek terekeleri															
1 Eşli	5	65	114	119	137	131	88	64	41	18	4	1	1	1	789
2 Eşli	-	3	13	12	13	10	11	6	8	4	3	1	-	1	85
3 Eşli	-	-	-	1	1	2	1	1	1	-	1	-	-	-	8
Dul	1	11	32	22	23	10	8	5	4	-	1	-	-	-	117
Kadın terekeleri															
Evli	-	7	5	1	4	1	-	1	-	-	-	-	-	-	19
Dul	-	2	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Toplam aile sayısı	6	88	164	159	178	155	108	77	54	22	9	2	1	2	1025
Toplam 1025 aile içinde %	0.6	8.6	16	15.5	17.4	15.1	10.5	7.5	5.2	2.1	0.9	0.2	0.09	0.2	100
Çocukların Sayısı	-	88	328	477	712	775	648	539	432	198	90	22	12	26	4347

Yerleşim birimleri bakımından şehir ve köyler çok farklıdır. Köyler tamamen tarımsal üretime dayalı kırsal yerlerdir. Bu yüzden tarımda çalışacak insan gücüne ihtiyaç vardır. Köylerde bu ihtiyacın karşılanması için ailelerin daha çok çocuk sahibi olmak istedikleri de malumdur. Bunun için köyde yaşayan ailelerin şehirdekiler göre daha fazla çocuğa sahip oldukları görüşü yaygın bir kanaattir. Bu farklılık göz önüne alınarak, şehir ve köydeki tereke sahipleri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Böylece köyde yaşayan ailelerin sahip oldukları çocuk sayısı ile şehirdekilerin çocuk sayılarının hangi oranlarda olduğu, gerçekten bir farkın olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Köylerde aileler ortalama iki ile beş arasında çocuğa sahip idiler. 1025 aileden bir ile beş arasında çocuğa sahip olanların oranı % 72.6'dır. % 26.8'ini ise altı ile on üç çocuğa sahip olan aileler oluşturmaktadır. Çocuğu olmayan aileler ise % 0.6 ile düşük bir orandadır. İki ve üç eşli ailelerdeki çocuk sayısı tekeşlilerde olduğu gibi ortalama iki ile beş arasındadır. Köylerde on iki ve on üç çocukla en fazla çocuğa sahip olanlar tekeşli ailelerdir.

1025 ailenin sahip olduğu çocuk sayısı 4347'dir. Bu rakam aile sayısına bölündüğünde her aileye ortalama 4.2 çocuk düşmektedir. Buna anne ve baba da

⁴²⁰ Bu veriler, 1839-1909 yılları arasında köylere ait 1025 tereke kaydından çıkarılmıştır. Ç. A: Çocuksuz Aile, T.A.S: Toplam Aile Sayısı.

ilave edildiğinde köylerde bir ailede 6.2 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Böylece köydeki ailelerin daha çok çocuğa sahip olabilecekleri görüşü bu sonuçlarla teyit edilmiştir. Ortalamamın çok üstünde çocuğa sahip olan ailelerin özelliklerine bakacak olursak şu şekildedir: Delibekiroğlu köyünden Çalikoğlu İsmail b. Mehmed'in tekeşinden beşi erkek sekizi kız on üç çocuğu olup, bir göz oda bir ahır ve samanhânedden oluşan küçük bir evinden başkade gayr-ı menkûlu yoktu. Öldüğünde de 2610 kuruşluk düşük bir tereke bırakmıştı.⁴²¹ Yine iki eşi ve beşi erkek, sekizi kız, on üç çocuğu ile Laçın-i Kebir köyünde yaşayan Osman b. Hüseyin öldüğünde 8469 kuruşluk tereke bırakmış, bu paranın da 2629 kuruşu borçlara ve cenaze masraflarına harcanmıştır.⁴²²

Aileyi meydana getiren kişilerin cinsiyet ve yaşları bakımından durumları da önemlidir. Çocukların büyük küçük veya kız-erkek olması durumu sosyal ekonomik vs. yönlerden birçok olayların açıklanmasına yardım edebilir

Tablo-22. Çocukların Cinsiyetleri ile Küçük-Büyüklik Oranları⁴²³

Yeri	Erkek						Kız						Top
	B	%	K	%	Top	%	B	%	K	%	Top	%	
Mah	444	50.8	429	49.2	873	52	405	50.1	403	49.9	808	48	1681
Köy	1543	63.4	892	36.6	2435	56	1178	61.6	734	38.4	1912	44	4347
Top	1987	60	1321	40	3308	55	1583	58	1137	42	2720	45	6028

Çocuklar terekelerde kebîr ve sağır olarak kayıt edilmekte idi. İslâm hukukunun tespit ettiği büyüklük ve küçüklük ölçüsünün hangi yaşlarda başladığı belli olmadığından, sağır ve kebîrin hangi yaştaki çocuklar için kullanıldığı belli değildir. Bunun yanında yeme içme, giyinme, yatıp kalkma gibi kendi işini kendisi görebilecek kadar bir olgunluk devresi olan, erkekler için yedi, (istiğna yaşı) kızlar için de dokuz yaşından küçük olanlar için sağır tabiri kullanılmış olabilir.⁴²⁴ Eğer rüşde ermemiş çocuğa sağır (küçük) denilirse, İslâm hukukunda belirli bir rüşd yaşı tespit edilmediği de görülmektedir. Ancak Osmanlı

⁴²¹ ÇŞS. 13-173/92. Bu kişi ayrıca birer çift camus ve karasığır öküzüne de sahipti.

⁴²² ÇŞS. 5-98/54, terekesinde yaşadığı ev hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

⁴²³ B: Büyük Çocuk, K: Küçük Çocuk yerine kullanılmaktadır.

⁴²⁴ Aktan, a.g.m., s. 427.

Devleti'nde Tanzimat'tan sonra rüşd yaşı 20 olarak tespit edilmiştir.⁴²⁵ Bundan dolayı, sicillerde hangi yaştan küçük çocuklara sağır denildiği tam olarak belli değildir. Çorum merkezinde erkek çocukların çocuk nüfusuna oranı % 52, kızların ise % 48'dir. Bunlardan erkeklerin %50.8'i, kızların da 50.1'ini büyük çocuklar oluşturmaktadır. Köylerde ise durum biraz daha farklıdır. Köylerde erkek çocukların oranı % 56, kız çocuklarının oranı ise % 44'tür. Yine bu çocuklardan erkeklerin % 63.4'ü ve kızların % 61.6'sı ise büyük kimselerdi.

Sonuçta Çorum genelinde çocuk nüfusunun % 55'ini erkek, % 45'i ise kız çocukları oluşturmaktadır. Bunların içinde de büyük erkek çocuklar % 60, büyük kız çocukları ise % 58 oranında idi. Bu çocuklardan başka ana karnında bulunan ve haml denilen 36 adet çocukta terekelerde kayıtlıdır.

5- İsimler: İslâm dinine göre Müslümanlar, çocuklarına güzel isimler vermek zorundadır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda çocuklara isim verilirken öncelikle din büyüklerinin isimleri tercih ediliyordu. Böylece toplumun inanç ve düşünce yapısı da ortaya çıkmaktadır. Temettuât ve tereke kayıtları taranarak, Çorum'daki erkek ve kadın isimlerinin çeşitleri ve kullanım oranları tespit edilmiştir. Sicillerde isimler lakab ve unvanlardan sonra yazılmakta idi. "*Topuzoğlu Ahmed bin Osman*" veya "*el-Hac Elvan bin el-Hac Ali*" "*Râbia binti el-Hac İbrahim* gibi.⁴²⁶

Mahallelerde en çok kullanılan erkek ismi, % 15 ile Mehmed'dir. Onu % 9,2 ile Mustafa ve % 8,3 ile de Ali izlemektedir. Mustafa, Mehmed, Ali, Ahmed, Hasan, Hüseyin, Osman, Ömer, Halil, İbrahim, İsmail ve Bekir mahallelerdeki erkek isimlerin % 81,1'ini oluşturmaktadır. Mahallelerde verilen kadın isimlerinin başında % 12,5 oranı ile Emine adı gelmektedir. Fâtıma ismi % 12,4 gibi küçük bir farkla ikinci sıradadır. Bu iki ismin yanında Asiye, Âişe, Dudu, Meryem, Şerife, Şakire, Zeliha, Kezban, Nuriye ve Hadice isimleri kullanılan tüm isimlerin % 65,8'ini meydana getirmektedir.

⁴²⁵ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, a.g.e., s. 22.

⁴²⁶ ÇŞS. 3-373/197; ÇŞS.12-897/137; ÇŞS. 13-308/135; ÇŞS. 3-490/233.

Tablo-23. Mahallelerde Kullanılan İsimler.

Mahallelerde En Çok Kullanılan İsimler											
Erkek İsimleri						Kız İsimleri					
İsim	adet	%	İsim	adet	%	İsim	adet	%	İsim	adet	%
Abbas	4	0,1	Lütfi	2	0,06	Âdile	2	0,2	Meryem	69	6
Abdullah	51	1,8	Mahmud	10	0,3	Adviye	5	0,4	Münire	8	0,7
A.Kadir	11	0,4	Mehmed	429	15	Âişe	98	8,4	Nazife	23	2
A.Kerim	7	0,3	Memiş	19	0,7	Akkız	7	0,6	Nuriye	22	1,9
A.Rahmân	12	0,4	Mesud	4	0,1	Asiye	41	3,5	Râbia	14	1,2
Ahmed	211	7,4	Mûsa	10	0,3	Atike	7	0,6	Râhime	4	0,3
Âbidin	4	0,1	Mustafa	266	9,2	Atiye	13	1	Refia	3	0,2
Ali	237	8,3	Necib	6	0,2	Döndü	2	0,2	Râsime	7	0,6
Ârif	15	0,5	Nuri	9	0,3	Dudu	45	3,8	Rukiye	4	0,3
Bekr	91	3,2	Osman	236	8,2	Elif	2	0,2	Sabire	19	1,6
Bekdaş	6	0,2	Ömer	184	6,4	Emetullah	4	0,3	Sâfiye	6	0,5
Cafer	2	0,06	Reşid	3	0,1	Emine	146	12,5	Sâfure	4	0,3
Ebubekr	21	0,7	Receb	3	0,1	Fâtma	145	12,4	Sâhure	14	1,2
Elvan	10	0,3	Rıza	2	0,1	Feride	6	0,5	Sâniye	3	0,2
Emin	7	0,3	Rifat	5	0,06	Hacer	4	0,3	Sare	10	0,9
Emrullah	6	0,2	Rüşdü	4	0,2	Hadice	21	1,8	Sâriye	3	0,2
Eşref	3	0,1	Sabri	2	0,1	Hâfize	10	0,9	Satı	11	0,9
Fazlı	7	0,3	Sâdik	7	0,06	Halime	6	0,5	Sıdıka	10	0,9
Feyzullah	10	0,3	Said	3	0,3	Hamide	3	0,2	Sultan	3	0,2
Hâfız	3	0,1	Sâlih	14	0,1	Hanife	14	1,2	Şâkire	31	2,6
Hakkı	2	0,06	Süleyman	58	0,5	Hanım	6	0,5	Şefika	19	1,6
Halil	92	3,2	Seyid	3	2	Hasene	2	0,2	Ü. Gülsüm	4	0,3
Hamdi	3	0,1	Satılmış	13	0,1	Hasibe	4	0,3	Ümmühan	4	0,3
Hamza	3	0,1	Tevfik	5	0,2	Hatun	8	0,7	Yeter	2	0,2
Hasan	187	6,5	Veli	21	0,7	Hava	5	0,4	Zekiye	20	0,7
Hızır	23	0,8	Veys	3	0,06	Hayriye	7	0,6	Zeliha	28	2,4
Himmet	3	0,1	Yunus	2	0,06	Kâmile	18	1,5	Zeyneb	10	0,9
Hüseyin	185	6,4	Yusuf	17	0,6	Kezban	24	2	Diğer	56	4,8
İbrahim	109	3,8	Zârif	2	0,06	Lütfiye	3	0,2			
İsmail	99	3,4	Diğer	52	1,8	Melek	8	0,7			
Toplam	2868					Toplam				1169	
Mahallelerde En Az Kullanılan İsimler											
Erkek isimleri				Kız İsimleri							
Abdülaziz	Cemil	İhsân	Niyazi	Ağca	Gülistan	Nâile	Selver				
Abdülbâkî	Cuma	İbil	Oruç	Ahî Sultan	Güllü	Nâzik	Selvinâz				
Abdülfettâh	Durmuş	İdris	Rûmî	Akife	Gürcü	Nazlı	Servet				
Abdülgafûr	Emirze	İsa	Salim	Aliye	Habibe	Nefise	Suâde				
Abdülhakim	Enver	İzzet	Sıddık	Arzu	Huriye	Nesibe	Suna				
Abdürrezzâk	Esad	Kanber	Sıdkı	Avniye	İhsâne	Penbe	Şahânde				
Adil	Edhem	Kasım	Şerif	Behlûle	Kâfiye	Rakibe	Şehrî				
Alemdâr	Fethullah	Kerem	Şevket	Cemile	Kerime	Refikâ	Şeyma				
Akif	Hacı	Mikdad	Üfret	Çicek	Mahî Hatun	Rüveyde	Tenzile				
Asım	Haşim	Muhiddin	Yahya	Elmas	Makbûle	Saâdet	Ünzile				
Ataullah	Haydar	Murteza		Eşrefe	Miyâse	Sâdiye	Zahide				
Berhan	Hilmi	Münib		Fehime	Münise	Saliha	Zâriye				
Beşir	Hurşid	Müslim		Fethiye	Müyesser	Satia	Zehra				
Bâyezîd	Hüsni	Nebî		Firdevs	Nâciye	Selime	Zübeyde				

Köylerde en çok verilen erkek ismi %11,4 ile Mehmed'dir. % 9 ile Ali, % 8,8 ile Hüseyin ise Mehmed'den sonra en çok kullanılan isimlerdir. Köylerde de en çok kullanılan isimler mahalledekilerle aynıdır. Bunlara Süleyman ismi eklenebilir. Çok kullanılan isimlerin başında, Türklerce çok sevilen ve saygı duyulan peygamber ve halife isimleri gelmektedir. Köylerde ise Fâtıma % 15 ile en fazla kullanılan kadın ismidir. Âişe % 9, Emine % 8 oranında kalmıştır. Köylerde mahallelerde en çok kullanılan kadın isimlerine ek olarak Zeyneb, Satı, Sultan, Elif ve Hanife isimleri bulunmaktadır.

Mahalle ve köylerde belirli isimlerde yoğunlaşma erkek isimlerinde % 81 iken kadınlarda bu oran % 64'tür. Bu da kadınlara verilen isimlerin daha çok ve çeşitli olduğunu göstermektedir. Bu dönemde mahallerde 112, köylerde 138 farklı erkek ismi kullanılırken; kadınlar içinde mahallerde 116, köylerde ise 128 değişik isim kullanılmıştır

Çorum'da, Arapça ve Farsça isimlerin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Türkçe isimlerin hem çeşitliliği hem de kullanımının çok az olduğunu görmekteyiz. Aydın, Dursun, Durmuş, Durak, Duman, Çakır, Koçu gibi Türkçe erkek isimleri sınırlı sayıda kullanılmaktaydı. Bu isimlerden Dursun, Durmuş ve Durak çocukları ölen ailelerin, yeni doğan çocuklarının yaşaması için koymayı uğur saydıkları adlardandır.⁴²⁷ Akkız, Akça, Çiçek, Döndü, Döne, Gökçe, Güneş, İnci, Satı ve Yeter gibi az ve sınırlı biçimde kullanılan Türkçe kadın isimleri de vardı. Bunlardan Döne ve Döndü çocukları arka arkaya kız olan ailelerin, son kız çocuklarına verdikleri isimler arasında olup, bundan sonra doğacak çocuğun erkek olacağına inanılırdı. Bir çocuk, sık sık hastalanır veya ağır bir hastalıktan kurtulursa yine eski adı bırakılarak kendisine bu ad verilirdi. Çocuğu olmayan veya olup yaşamayan aileler, doğacak çocuklarını muhitlerindeki bir yatıra, bir tekkeye, yahut çocuğu yaşayan bir aileye satarlardı. Kız doğarsa Satı, erkek doğarsa Satılmış adı verilirdi. Yeter de tıpkı Döne gibi arka arkaya olan kız çocuğu doğumuna son vermek dileğiyle konulan adlardan biridir.⁴²⁸

⁴²⁷ Aydiil Erol, Adlarımız, Ankara 1992, s. 122.

⁴²⁸ a.g.e., s. 120, 356, 435.

Tablo-24. Köylerde Kullanılan İsimler.

Köylerde En Çok Kullanılan İsimler											
Erkek						Kız					
İsim	adet	%	İsim	adet	%	İsim	adet	%	İsim	adet	%
Abbas	7	0,1	Hızır	30	0,6	Âişe	241	9	Melek	39	1,5
Abdullah	82	0,7	Hüseyin	423	8,8	Akkız	12	0,4	Meryem	128	4,8
Âbidin	5	0,1	İbiş	14	0,3	Amine	6	0,2	Mevlûde	6	0,2
A.Kadir	17	0,3	İbrahim	195	4	Arzu	15	0,6	Nazife	36	1,3
A.Rahim	8	0,2	İsa	8	0,1	Asiye	49	1,8	Nûriye	13	0,5
Ahmed	364	7,6	İsmail	201	4,2	Bağdad	6	0,2	Râbia	10	0,4
Ali	431	9	Kadir	6	0,1	Cennet	18	0,7	Râsime	7	0,3
Arif	23	0,5	Mahmud	11	0,2	Döndü	40	0,8	Rukiye	9	0,3
Aşir	11	0,2	Mehmed	547	11,4	Döne	22	0,8	Sabire	13	0,5
Bayram	5	0,1	Memiş	52	1	Dudu	72	2,7	Safiye	13	0,5
Bekr	101	2,1	Murad	6	0,1	Elif	81	3	Sanem	16	0,6
Bekdaş	27	0,6	Murteza	13	0,3	Elmas	6	0,2	Sâniye	6	0,2
Cafer	8	0,2	Mûsa	58	1,2	Emine	212	8	Sâriye	8	0,3
Cuma	22	0,4	Mustafa	409	8,5	Esmâ	33	1,2	Satı	108	4
Davud	4	0,08	Necib	8	0,2	Fâtıma	404	15	Satıa	31	1,2
Derviş	4	0,08	Osman	312	6,5	Gevher	8	0,3	Selver	9	0,3
Dursun	4	0,08	Ömer	248	5,2	Gökşen	6	0,2	Sultan	84	3,1
Feyzullah	5	0,1	Receb	15	0,3	Güllü	29	1	Sündüs	7	0,3
Ebubekr	13	0,3	Sâdik	17	0,3	Gülistan	9	0,3	Şâkire	15	0,6
Elvan	12	0,2	Sâlih	25	0,5	Hadice	105	4	Şehriban	8	0,3
Emin	14	0,3	Satılmış	78	1,6	Hâfize	11	0,4	Şems	23	0,9
Eyüb	5	0,1	Seyid	5	0,1	Hamide	8	0,3	Şerife	145	5,4
Fazlı	11	0,2	Süleyman	109	2,3	Hanife	56	3,1	Ümmühan	10	0,4
Gâzi	9	0,2	Şaban	8	0,2	Hanım	24	0,9	Ü.Gülstüm	20	0,7
Habib	9	0,2	Şâkir	5	0,1	Hasene	19	0,7	Yeter	28	1
Hacı	7	0,2	Şükrü	8	0,2	Hava	12	0,4	Zahide	12	0,4
Halil	176	3,4	Yakub	5	0,1	Kamer	19	0,7	Zehra	37	1,4
Hamza	15	0,3	Yusuf	63	1,3	Kâmile	19	0,7	Zeliha	33	1,2
Hasan	393	8,2	Zeynel	16	0,3	Kezban	88	3,3	Zeyneb	80	3
Haydar	14	0,3	Veliddîn	5	0,1	Leylâ	6	0,2	Diğer	68	2,5
			Diğer	78	1,6	Maviş	7	0,3			
Toplam				4784		Toplam				2665	

Köylerde En Az Kullanılan İsimler							
Erkek				Kız			
Abdülmuttalib	Emrullah	Kahraman	Resul	Âbide	Gülhatun	Menevşe	Semâ
Arzuman	Eşref	Kalender	Rıfat	Akdan	Gülizâr	Mercan	Semahat
Aziz	Ferhat	Kamer	Ruşen	Âlime	Gülstüm	Mihribân	Seniha
Arab	Fevzi	Kanzafer	Sadullah	Atike	Gülşen	Mümine	Seyyide
Âsaf	Gafur	Kasım	Salman	Azize	Güneş	Müslime	Şamile
Aydın	Garip	Koçu	Selahaddin	Bahar	Gürcü	Narin	Şaziye
Bahrî	Hakkı	Kanber	Tâlib	Billur	Gürsin	Nâzlı	Şefika
Battal	Hakverdi	Kibar	Ülfet	Cemâle	Gülay	Nazmiye	Şehriye
Behçet	Halid	Koca	Yahya	Dilber	Gülfem	Necibe	Şeker
Besim	Hamdullah	Lokman	Zekeriya	Fadiş	Güzide	Nûriye	Şirin
Beşir	Hanef	Mânsûr	Zülfikar	Firaz	Hasibe	Penbe	Şükrüye
Bilal	Hârûn	Memik		Fıtnat	İmeş	Râhime	Turna
Cemil	Hurşid	Mutullah		Firdevs	İnci	Refia	Ünzile
Çakır	Hittsam	Mürsel		Gökçe	İpek	Revan	Vâhide

Duman	İlyas	Nesimi		Gülbahar	İsmihân	Reyhan	Zâkiye
Durak,	İskender	Numan		Gülcihân	Kadriye	Sâdiye	Zârife
Durmuş	İslâm	Nûri		Gülçe	Kâfiye	Sâhure	Zâkiriye
Emirhan	İnce	Ramazan		Gülfirâr	Medine	Sare	Zülâle
Emirza	Kader	Râşid		Gülhanım	Mehrî	Selvi	Zülfıye

“Çorum Mufasssal Tahrîr” defterinden yararlanılarak 9606 vergi mükellefinin adları üzerine yapılan bir çalışmada, XVI. yüzyılda Çorumluların Balı, Budak, Sevindik, Bağışladı, Beyrek, Ergeldi, Sülemiş, Yetilmiş vs. gibi Türkçe isimleri kullandıkları ortaya çıkmıştır. Yine bu çalışmada Çorum’da XVI. yüzyılda da en çok kullanılan erkek isimlerinin XIX. yüzyılda olduğu gibi Mehmed, Ali, Mustafa, Hasan, Hüseyin, vs. isimler olduğu görülmektedir.⁴²⁹

Çorum’da çift isim vermenin pek yaygın olmadığı görülmektedir. Belgelerde çoğu bir ile üç arasında değişen sayılarda geçen çift isimler özellikle erkek isimleridir. Çift isimler en çok Mehmed adıyla meydana getirilmekteydi. Mehmed ile kullanılan isimler şunlardı: Mehmed Rüşdü, Mehmed Ali, Mehmed Emin, Mehmed Kâzım, Mehmed Hamdi, Mehmed Sabit, Mehmed Ârif, Mehmed Kâmil, Mehmed Münir, Mehmed Nûri, Mehmed Tevfik, Mehmed Esad, Mehmed Reşad, Mehmed Rahmi, Mehmed Şâkir. Diğer çift isimler ise, Ali İhsan, Ali Osman, Ahmed Emin, Halil Kâmil, Hasan Arif, Hızır Fazlı, Hüseyin Bahrî, Mustafa Sabit, Elvan Yaşar, Ömer Lütfi, Ömer Nûri, Bekir Sami, Ömer Said, Hızır Ömer, İbrahim Edhem ve Osman Hilmi’dir.

6- Unvan ve Lakablar

Kişilerin sosyal statüsü ve sülalesini gösteren unvan ve lakab kullanımı Osmanlı toplumunda oldukça yaygındır. Çorum halkının kullandıkları unvan ve lakabların bilinmesi bu bakımdan önemlidir. Belgelerde kişinin lakab ve unvanı varsa mutlaka belirtiliyordu. Bu yüzden, temettuât sayımlarındaki vergi mükelleflerinin hangi unvanı kullandıkları tespit edilerek bir tablo oluşturulmuştur.

⁴²⁹ Yılmaz Kurt, “Çorumlu Kazası Kişi Adları” (XVI. Yüzyıl), OTAM, S. 6, 1995, s. 218, 220; Yılmaz Kurt, “Çorum Sancağı Kişi Adları” (XVI. Yüzyıl), Belleten LIX/224, 1995, s.75-119.

Tablo-25. Mahallerde Kullanılan Unvanlar

Unvanı Olanların Meslekleri	Kullanılan Unvanlar										Unvanı olanların toplamı
	Ağa	Ba ba	Şeyh	Der viş	Efen di	Hacı	Hâ fiz	Keth üda	Mol la	Sey yid	
Çiftçi						6					6
Esnaf	6	2		1	15	132	8		6	1	172
Görevli	6	2	3	2	44	16	14		2	2	88
İşçi						6			1		7
Mesleksiz, hasta	12			2	9	44	3	3	3		77
Toplam	24	4	3	5	68	204	25	3	12	3	351
Toplam 1998 vergi mükellefi içindeki %	1,2	0,2	0,2	0,3	3,4	10,2	1,2	0,2	0,6	0,2	17,5

Mahallelerde 1845 yılında yaşayan 1998 kişiden sadece % 17,5'ini bir unvanı bulunmaktaydı. Geri kalan % 82,5'lik gibi büyük bir bölümü herhangi bir unvan kullanmamaktaydı.

Tabloya bakıldığında o zamanki ulaşım şartlarının zorluğuna rağmen, mahallelerde sakin kişilerin % 10,2'sinin uzun bir yolculuktan sonra Hac görevini ifa ederek hacı olduğu görülmektedir. Bunların içinde malî durumları iyi olan esnaf kesimi önemli bir yer tutar. Çünkü hac görevi kişilerin ekonomik durumlarıyla yakından ilgilidir. Bunun yanında hem yolun uzunluğu hem de çöllerde Bedevilerin saldırıları dolayısıyla hac kervanlarının güvenliğini sağlamak oldukça zordu.⁴³⁰ Bunlara hastalıkların da eklenmesiyle hac yolunda ölümler meydana geliyordu. 1887 Eylülünde Çakır mahallesinden Müezzinoğlu Ahmed Hicaz'da öldüğü için Çorum'daki terekesi mirasçıları tarafından paylaşılmıştır.⁴³¹

"Efendi" okuyup yazması olanlara unvan olarak verilen bir tabirdir. Tanzimat'tan önce orduda binbaşıya kadar olan rütbe sahiplerine de resmen efendi unvanı verilirdi. Tanzimat'tan sonra efendi unvanı, resmi muamelatta yalnız okur yazarlara ve mektep talebelerine tahsis edilmiştir.⁴³² Çorum'da da çoğu talebe ve din görevlisi olan kişilerin % 3,4'lük bir oranda bu unvanı aldıkları görülmektedir.

"Ağa" yüksek mevki sahipleri hakkında kullanılır bir tabirdir. Bilhassa Tanzimat'tan önce ıstıhlalarda ağalık pek mühimdi. Yeniçeri ocağı zabıtlarına

⁴³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, Hacılar ve Sultanlar, (Çev. Gül Çağalı Güven) İstanbul, 1995.

⁴³¹ ÇSS. 11-I-20/17.

⁴³² Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. I, s. 595, 596.

umumiyetle ağa denilirdi. Sonraları okuma yazması olmayanlar hakkında kullanılmıştır. Tanzimat'tan sonra ise alaylı zabıtlardan okuma yazma bilmeyen mülazım ve yüzbaşılara ağa denirdi.⁴³³ Çorum'da bu unvanı kullananlar genellikle emekli sipahiler, esnaf ve diğer ahâlîden kişilerdir.

“*Derviş*” tarikat mensubları hakkında kullanılır bir tabirdir. Aynı zamanda mütevazi, ârif, kanâatkâr kimselere de derviş-meşreb denilirdi.⁴³⁴ Çorum'da ise bu unvanı tarikat dervişi, müezzin, demirci esnafı, mesleksiz ve dilencilik yapan 5 kişi kullanmaktadır. Kur'anı ezberlemiş olanlar için kullanılan “*hâfız*” unvanını, Çorum'da, genellikle talebe, muallim ve imamlık yapan kişiler kullanmakta idi. “Molla” ulemâ hakkında kullanılan bir tabir olmasına rağmen, Çorum'da bu tabiri kullanan kişilerin çoğunluğu esnaf ve mesleksiz kişiler olup, sadece bir talebenin bu unvanı kullandığı dikkati çekmektedir.

“*Seyyid*” Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in neslinden gelenler için kullanılırdı.⁴³⁵ Çorum'da seyyid unvanı kullanan üç kişiden ikisi müderris ve biri de terzi esnafı idi. “*Kethüda*” bir daire veya konağın yahut bir nevi umurun idaresinde memur olan mutemet kişiler için kullanılır bir tabirdir.⁴³⁶ Mahallelerde bu unvanı kullananlar Poşiyân taifesinden dilencilikle geçimini temin eden üç kişidir.

Bektaşî şeyhlerinin ulularının unvanı olan “*baba*” tabirini kullanan 4 kişiden ikisi attar, ve biri imam diğeri de derviş-i seyyahin fukarası idi. Bir tarikatın piri hakkında kullanılan ve halk arasında “*şeh*” de denilen “*şeyh*” tabirini,⁴³⁷ mahallelerde üç kişi kullanmaktaydı. Bunlardan birisi Nakşibendi tarikatı postnişini, diğeri ise aynı tarikatın iki dervişi idi.

⁴³³ a.g.e., s.21, 22, 596.

⁴³⁴ a.g.e., s. 428.

⁴³⁵ a.g.e, C.III, s. 290.

⁴³⁶ Şemsettin Sami, a.g.s., s. 1145. Halk arasında kahya denilirdi. Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e. C. II, s. 251.

⁴³⁷ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. III, s. 346.

Tablo-26. Köylerde Kullanılan Unvanlar

Unvanı olanların Meslekleri	Kullanılan Unvanlar									Unvanı olanların toplamı
	Ağa	Der viş	Efen di	Hacı	Hâf ız	Kethü da	Mol la	Sey yid	Şeyh	
Çiftçi	7	25	3	14		26	7	1		83
Esnaf		2								2
Görevli		3	22	2	1		3		1	32
İşçi		1		2			3			6
Mesleksiz, hasta	1	2	3	9						15
Toplam	8	33	28	27	1	26	13	1	1	138
Toplam 2556 Vergi Mükellefi İçindeki %	0,3	1,3	1,1	1,1	0,03	1	0,5	0,03	0,03	5,4

Köylerde unvan kullanımı şehre göre daha azdır. Köylerde yaşayanların % 94,6'sının herhangi bir unvanı yoktu. En çok kullanılan unvan, % 1,3 oranla derviş idi. Temettuât defterlerinde tekke-nişîn veya derviş olarak kaydedilenler Hıdırlık, Babaoğlu, Elicek Sultan, Sarıkamış, Seydim ve Beydilli köylerinde yaşamaktadır. Yine köylerde hacca gidenler ise sadece 27 kişidir. Bu da köylerde yaşayanların ekonomik durumlarının zayıflığını göstermektedir. Sonuç olarak, mahalle ve köylerde yaşayanlardan sadece, % 10.1'in bir unvan kullanmakta olduğu görülmektedir.

Belgelerde şahısların çok çeşitli lakablar kullandıkları görülmektedir. Bunları sekiz grupta değerlendirebiliriz. Çorum'da lakab olarak herhangi bir isim, (Kadiroğlu, Velioglu..) kişinin geldiği yerin ismi, (Erzurumluoğlu, Amasyaloğlu, Osmancıkloğlu..) dinî bir tabir, (Hâfizoğlu, Softaoğlu, Mollaoğlu..) kişinin herhangi bir uzvunun eksikliği veya fazlalığını belirten bir isim,(Koroğlu, Topaloğlu, Altıparmakloğlu, Başbüyükloğlu..) etnik menşe bildiren bir isim, (Kürtoğlu, Ermenioğlu, Boşnakoğlu, Gürcüoğlu..) yapılan bir mesleğe istinaden verilen bir isim (Helvacı, Kahveci, Çerezci, Sıvacı) ve bazı hayvan isimleri (Arslanoğlu, Öküzöğlu, Kurtoglu, Çakaloğlu..) kullanılmakta idi.

D- GİYİM VE EV EŞYALARI

1-Giyim- Kuşam

a- Kumaşlar: Çorum tereke kayıtlarında geçen giyim eşyalarının çeşitlerine bakmadan önce bunların hammaddeleri olan kumaşlar üzerinde durmak gerekir. Temelde bütün giyim kuşamın hammaddesi yün, pamuk ve ipekten mamul iplik ve kumaşlardır. Bunlardan pamuklu dokumaların ve pamuk ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu görmekteyiz.⁴³⁸ Terekelerde geçen kumaş çeşitleri atlas, altıparmak, basma, bez, canfes çit, çitari, çuha, damasko, dimi, hurşidiye, kadife, kenefi, kutnî, mecdiye, meydanî, selimiye, serâser, seveyî, şalaki, şal ve üsküfe idi.

Türk kumaşlarında her çeşit tezyinât bulunmakta, fakat çoğunluğunu nebati maddelerden alınan motifler teşkil etmektedir. Bilhassa çiçeklerden lale, karanfil, gül, şakayık, sümbül, nilüfer, nar ve nar çiçekleriyle zülfü arus önde gelir. Motiflerin kıtaları çiçeklerin şekilleri, yaprakların kıvrılışı devirlere göre değişmektedir.⁴³⁹

Kutnî Arapça pamuk demektir. Dilimizde pamuklu dokumaya da kutnî denilirdi. Pamuk ipliği karışık, atlas taklidi bir ipekli kumaşta kutnî adını taşırdı.⁴⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğunun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde Şam, Halep, Bağdat, Bursa, İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu.⁴⁴¹ Çitari, ipekle karışık pamuk ipliği ile dokunmuş sarı kırmızı ve çubuklu bir kumaş olup, bilhassa Şam'da dokunurdu. Alaca çok dayanıklı umumiyetle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu bir pamuklu kumaştır. İpeklisi de dokunmuştur. Pamuklu alaca ve ipekli alaca diye iki türüdür. Anadolu'nun hemen her tarafında el tezgahlarında çok eski zamanlardan

⁴³⁸ Halil İncik "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü" Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomisi, İstanbul, 1996, s. 259.0

⁴³⁹ Tahsin Öz, " Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar", III. Ankara 15-20 Kasım 1943, Ankara, 1948, s. 562..

⁴⁴⁰ Reşad Ekrem Koçu, Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara 1967, s. 162.

⁴⁴¹ Halil İncik, a.g.m., s. 296.

beri dokuna gelmiştir. Altıparmak da alaca kumaşının bir cinsidir. Altı parmakta çubuklar sarı, siyah, beyaz, mavi, yeşil ve mor altı renk üzerindedir.⁴⁴²

Yünden yapılan kumaşa çuka veya çuha denilirdi. İpekli kumaşlardan biriside canfestir.⁴⁴³ Gayet ince, mat ve daima düz renk olurdu. Sarı, mor, yeşil ve muhtelif renklerdeydi. Canfesin en makbulu de al canfesdir.⁴⁴⁴ Meydanî ise Hindistan'da, Şam'da ve Diyarbakır'da dokunan bir nevi ipekli çizgili kumaşın adıdır. Üsküdar'da Selimiye'de dokunduğu için selimiye adıyla anılan kumaşın da fevkalâde işlemleri olan beyaz, açık pembe, tahinî ve daha açık zarif renklerle yollu veya düz çiçeklileri vardır.⁴⁴⁵

Aslı düz beyaz dokumanın çeşitli süs motifleriyle, basma sureti ile süslenmesi, Türk süslemeciliğinde "yazmacılık" adını almıştır. Süs motifleri basma usulü ile yapılmış pamuklu, keten, ipekli kumaşlar memleketimize Avrupa mamûlâtı olarak gelmiş ve basma adı ile anılmıştır. Adı basmanın içi ve yüzü perdahlıdır. İçi havlı (tüylüce) ve dışı perdahlı olanlar "pazen", içi perdahlı ve dışı havlı olanlarda "divitin" adını taşır.⁴⁴⁶

Çorum'da kullanılan kumaşlardan biri de sevayî denilen ipekli kumaştır. Altın veya gümüş telle işlemeli olanlarına telli sevayî denilirdi. Makbul elbiselik kumaşları arasındadır.⁴⁴⁷ Bez, pamuktan veya ketenden dokunmuş kumaştır. Rengi daima beyaz olur. İpliğin cinsine, dokunuş tarzına, kalınlığına, inceliğine, yumuşaklığına, sertliğine, kabalığına göre muhtelif cinsleri olup, Amerikan bezi, Trabzon bezi gibi isimler alır. Bir kısmı da tülbent ve patiska gibi tamamen hususî isimler alır.

Çit üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez basmaya verilen bir addır. Gayet sık dokunmuş kaba bir beze de dimi deniliyordu. Şal taklidi kumaşlara ise şalaki denilmekte idi. Damasko ise Şam şehrinin Arapça adı olan Dımışk'tan alınmış ve önce Fransız- İtalyan tüccarları ağzında kullanılmış ve daha sonra Şam şehrinde

⁴⁴² Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 10, 13, 77.

⁴⁴³ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. I, s. 111, 379, 384, 258.

⁴⁴⁴ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 50.

⁴⁴⁵ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II, s. 526, a.g.e. C. III, s. 197, 161.

⁴⁴⁶ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 25, 26, 77.

⁴⁴⁷ a.g.e., s. 204, 205.

yapılıp, Avrupa'dan Osmanlı Devlet'ine gelen iki yüzlü, keten yahut yün karışımı ipekli kumaştır. Kıymetli yün kumaşlarından biri de en güzellerinin İran ve Hindistan'da dokunduğu şal kumaşıdır. Bu kumaş, omuz ve boyun için atkılık, kuşaklık, esvaplık ve sarıklık için kullanılırdı.⁴⁴⁸

Serâser daha ziyade İstanbul'da tanınmış bir ipekli kumaştır. Nevine göre altın veya gümüş tel ile dokunurdu. Bu kumaş ihsan olunan hilatlarda kullanılırdı. Üzerleri tezyinatlı olanlara çiçekli serâser nâmı verilirdi.⁴⁴⁹ Serâserin altın ve gümüş telleri arasına incilerde katılırdı.⁴⁵⁰ Atlas, ipekten dokunmuş esvaplık bir kumaş olup, al, mavi, yeşil, sarı ve daima düz renklidir. Üzerinde hiçbir tezyini motif bulunmaz. İncesi kalını olur. Fakat her iki çeşidi de sertçedir.⁴⁵¹ Atlasın düzü, haralısı ve taraklısı da bulunmaktadır.⁴⁵²

b-Kadın Kıyafetleri: Çorum'da, çeşitli kumaşlardan yapılan ve yaygın olarak kullanılan kadın baş giyimleri arasında başörtüleri gelmekte idi. Bunların çenber, yazma, çevre, dülbent, yaşmak ve baş calkısı adı verilen çeşitli vardı. Çenberler, oyalı, Çorumkârî, İstanbulkârî, Köprükârî, sırmalı, ipekli, delikli olabiliyordu. Yine yazmanın da adı türleri vardı.⁴⁵³

Kadın terekelerinde fes, sarık ve püskül gibi baş giyeceklerine de rastlanılmaktadır. Fesin al, mor, şerabî renkleri olup, erkeğin büyük, kadının küçük olmak üzere hususî şekilleri vardı. Püsküller ise baş tarafı hususî bir şekilde renkli ipekten bağlanmış yarım metre uzunluğunda siyah ipekten bükülerek yapılırdı. Fesin püskülü ise erkeklerinki küçük, kadınlarınki büyük olurdu.⁴⁵⁴ Başörtüsü yanında kadınlar dışarı da çar ve peçe gibi örtüleri kullanıyorlardı. Çar, kadınların başlarına örtükleri bezden yapılma, kenarları el oyaları ile süslü bir baş örtüsüdür. Çorum'da beyaz ve hümayun çar ile peçe, peçe bağı adı verilen çeşitleri kullanılırdı.

⁴⁴⁸ a.g.e., s. 35, 77, 86, 91, 213, 214.

⁴⁴⁹ Tahsin Öz, Türk Kumaş ve Kadifeleri I, İstanbul, 1946, s. 62, 63.

⁴⁵⁰ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 204.

⁴⁵¹ a.g.e., s. 17.

⁴⁵² Tahsin Öz, a.g.m., s. 562.

⁴⁵³ ÇŞS.3-226/124;ÇŞS. 10-I-34/90;ÇŞS. 12-1205/192; ÇŞS.12-1024/158;ÇŞS. 7-268/187; ÇŞS.3-226/214.

⁴⁵⁴ Eşref Ertekin, "Çorum Tarihindeki Kadın Elbiseleri", ÇD, S. 48, 1944, s. 1443.

Yaşmak kadınların ferace giydikleri zamanlarda başlarını ve yüzlerini sardıkları beyaz örtüye verilen addır. İki parçadan mürekkep olan yaşmağın bir parçası baştan çeneye, öteki de çeneden başa doğru bağlanırdı. Yaşmak, fazla kısımları omuzlardan aşağı sarmak üzere feracenin üstünden sarkıtılarak kullanıldığı gibi, o kısımlar feracenin yakasından içeriye alındığı da olurdu.⁴⁵⁵

Osmanlı kadınların dışarı çıkarken vazgeçilmez giyecekleri çarşaf idi. Çorum'da kadınlar, adi, melez, satranç, işlemeli, Kastamonu, Amasyakârî, Kırmızılı ipek, Çorumkârî ipekli gibi çeşitlerini kullanmakta idiler. Çarşafın yanında "*Bürük*" denilen bir dış giysisi de sicillerde geçmektedir.

Kadınların giydikleri gömleklerin de esas olarak iki çeşidi vardı. Birisi yakalı diğeri yakasızdır.⁴⁵⁶ Bundan başka gömleklerin süs ve kumaşı bakımından Bursakârî, adi, melez işli, Çorumkârî, kenefi, delikli, ipekli, pullu ipek, bez, oyali olmak üzere çeşitli şekilleri vardı.⁴⁵⁷

Öte yandan Osmanlı toplumunda giyim kuşam kültürünün vazgeçilmez unsurları uçkur, kemer ve kuşaktır. Uçkur, belden aşağı giyilen don, şalvar gibi giyecekleri, kemer ise, daha çok üstlük diye tabir edilen uzun ve vücudun en dışına giyilen bol kıyafetleri bel kısmında sıkıp tutmak için kullanılırdı. Çorum'da kadınlar sim kemerlerde kullanıyorlardı. Yine erkek ve kadınlar vücudun bel kısmını sıcak ve sıkı tutmak için kuşak sararlardı.⁴⁵⁸ Çorum'da kadınlar Acemkârî, Trablus, Çorumkârî, Hamakârî, Tosya, adi, sevayî, üsküfe kuşakları bellerine sararlardı. Terekelerde, sadece uçkur ve işli uçkur şeklinde iki değişik şekline rastlanılmıştır.

Kadın ve erkeklerin dış kıyafetler olarak belden aşağısı için ve yukarıdan aşağıya doğru inen mintan ve entarinin uçlarını toplayarak don ve dizliğin üzerine giydikleri şalvarın,⁴⁵⁹ Çorum'da basma ve yün olanları kullanılmaktaydı. Bağlama şalvarın yukarı kısmında bele bağlanacak yerlerdeki bezek gibi alt kısımda, topuklar hizasında dahi yukarı ki bezekten daha enli bezekleri vardır. Bu

⁴⁵⁵ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.s. C. III, s .606.

⁴⁵⁶ a.g. m., s. 1443.

⁴⁵⁷ ÇSS.6-286/217;6-247/185; 6-196/204; 11-IV-17/274.

⁴⁵⁸ Ömer Demirel-Muhittin Tuş- Adnan Gürbüz, a.g.m. s. 721.

⁴⁵⁹ a.g.m., s. 721.

bezeklere takılan kaytanlarla paçalar baldıra bağlanırdı. Kumaş kısmı kıvrılarak bezekler görünmeyecek bir şekilde topuklara salıverilirdi. Paça ise bu bağlama şalvar altına giyilen bir nevi dondur. Buna halk arasında çağşır, mandik, tumman da denilmektedir.⁴⁶⁰ Terekelerde sadece ipek paçaya rastlanılmıştır.⁴⁶¹

Kadın ve erkekler iç çamaşırı olarak belden aşağıya don ve dizlik giymektedirler. Kışın iç çamaşırı olarak belden yukarıya içlik-işlik, zıbın giyilmektedir. Çorum'da dizliklerin selimiye, basma çeşitleri ile donların çabut ve sarı çit çeşitleri kullanılmaktaydı. İşliklerin ise çetari, kumaş, çabut, mecdiye, selimiye, satranç, kutnî, basma, seveyî, altıparmak, hurşidiye, yeşil atlas, sarı çabut, basma çit, ibrahimiye gibi çok çeşitleri bulunmaktadır..

Mintan iç gömleği üstüne giyilen, etekleri kalçaları örtecek kadar uzanan ve uzun kollu düz yakalı, önü entari gibi yarım yırtmaçlı 3-4 düğme ile kapanırdı ve baştan geçirilip giyilirdi.⁴⁶² Boydan diz kapaklarına kadar uzanan ve aynı zamanda dış elbise olarak ta giyilen entari ve fistan ise tüm Anadolu'da ortak ve yaygın olarak giyilen giysilerdendir.⁴⁶³ Çorum'da kadınların kullandıkları entarilerin kumaşlarına ve yapıldıkları yerlere göre oldukça çok çeşitleri vardı Mecidiye, seveyî, (gözlü, beyazlı) çitari, (milaniye), hurşidiye, tefarük tülü, basma, Merzifonkârî, üsküfe, (gögezli, morlu, beyazlı) kutnî, (tefarük, satranç) Halebkârî/Halebî, (Acem, beyaz), selimiye, kumaş, alaca, meydanî (morlu, sarı) serâser, alaca, altıparmak, damgahâneli, sobalı, hindiye, kadife, mavi şal, canfes (çiçekli, sarı ipek), atlas entariler kullanılırdı.

Dolama adı verilen çuhadan yapılmış, önü açık bir nevi entari de vardı ki üstüne bir kuşak bağlanırdı. Kuşak dolama ve atlas dolama gibi çeşitleri vardı. Kadınların bele bağladıkları ve vücudun belden aşağı kısmını örten giysi ise peştamal idi. Çorum'da serâser, Tokat, karaburga, Mısır ve zincirli peştemaller kullanılmaktaydı.⁴⁶⁴ Osmanlı toplumunda yukarıda ifade edilen kıyafetlerin

⁴⁶⁰ Eşref Ertekin, a.g.m., s. 1442.

⁴⁶¹ ÇŞS. 9-K-78/75.

⁴⁶² Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 174.

⁴⁶³ Ömer Demirel- Muhittin Tuş- Adnan Gürbüz, a.g.m., s. 721.

⁴⁶⁴ ÇŞS. 6-196/152.

hepsinin üzerine hırka, salta, yelek, ceket, palto, libade, ferace, kaftan adı verilen dış giyecekler giyilirdi.

Salta bir çeşit kısa cepkenin adıdır. Çuhadan kesilir bir üstlük idi. Cebkenden farkı kollarının tamamen ceket koluna benzemesidir.⁴⁶⁵ Çorum'da kullanılan salta çeşitleri şunlardır: Mai siyah şalaki salta, adi sırmalı çuha salta, sırmalı salta, mai çuha salta, canfes, basma salta, mısır kadife salta, gögez salta, kürk kaplı çuha salta, mai kırmızı salta ve simkârî çuha salta. Hırka ve yeleklerden ise kutnî yüzlü ve çuha yelek ile basma hırkalar kullanılmaktaydı. Libade de dikişli pamuklu kısa hırkadır. Astarı ve yüzü arasındaki pamuğu verev dikişle dikilirdi ve bu dikişler hırkanın sırt kısmında balık sırtı denilen şekilde kavuşurdu. Kısa dik yakalı, eteği bel hizasında kısa ve kolları bol, kol yenleri bileğin üç dört parmak üstünde kalır, yakası, önünün iki boyu ve eteği, kol ağızları harç ile süslenirdi. Önü daima açık dururdu.⁴⁶⁶ Ferace ise kadınların sokakta giydikleri, kol, yen ve bedeni bol ve uzun üst elbisesidir. Palto, ferace, libade kaftan ve cekete terekelerde çok az rastlanılmıştır. Kadın terekelerinde çok rastlanan eşyalardan biride hamam takımları idi.

Kadınların ayaklarına giydikleri ayakkabıların da basma, canfes, yün basma, sevayî, şalaki, merinos, kutnî, şal, çiçekli, çabut, selimiye, hurşidiye, altıparmak, üsküfe, satranç, meydanî, çit gibi çeşitleri bulunuyordu. Bunlardan başka çizme, kundura, pabuç, mest (uzun boğazlı, zenne mest), terlik, iskarpin gibi ayakkabı çeşitleri kullanılmaktaydı.

Çorap, eldiven gibi giysiler de az sayıda terekelerde geçmektedir. Mendil yerine el yağlığı tabiri belgelerde geçmektedir. Çorum'da kadınlar her türlü eşyasını belli bir düzende saklamak için bohça ve sandık kullanmakta idi. Basma, meydanî, kutnî, sevayî ve Acemkârî kumaşlardan yapılan elbise bohçaları Çorum'da kadınların kullandıkları eşyalar arasındaydı.

⁴⁶⁵ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 201.

⁴⁶⁶ a.g.e., s. 168.

c- Kadınların Kullandıkları Ziyet Eşyaları: Çorum'da kadınların kullandıkları ziyet eşyaları çok çeşitli idi. Kadınlar fesin üzerine, alna ve gerdanlarına değişik altınlardan meydana gelen süslemeler takmakta idiler. Bunlardan tepelik, fesin tepesine uyacak şekilde değirmi olarak kesilen ve hazırlanan bir mukavvanın üzerine kaplanan bir kumaş parçası üzerine, birkaç sıra yirmilik veya başka kıymette altınlar dizilerek yapılırdı. Bazen tepelikteki altınların ortaya yakın bir sırasına bir dizi inci de takılırdı. Ortada kalan beşibirlik büyüklüğünde olan boşlukta Yemliha yazılı bir gümüş veya altın tılsım veya sırma sarılı bir muska da dikilirdi⁴⁶⁷. Tepelikte yirmilik altınların yanında İstanbul nisfiyesi, sandıklı nisfiye, bütün adı verilen altınlar da kullanılırdı. Tepeliğin kenarına taklit inciler, sim tepelik ve zincirli altınlar gibi süslemelerde yapılırdı.⁴⁶⁸

Alın altını ise, iki parmak enliliğinde bir bez üzerine dikilmiş, onluk, beşlik veya rub'iyeye⁴⁶⁹ altınlardan meydana gelirdi. Bu süs, fesin alna gelen kıyasına dikilirdi. Bunun üstüne düz kıvrak çeki çekilir ve altın elmas veya inciden yapılmış top, mıska iğne denilen süsler sokulurdu.⁴⁷⁰ Çorum'da bazı kadın terekelerinde anlaşıldığına göre yirmilik ve sandıklı altınlardan yapılan bir süs olan Boğazlıkta kullanılmakta idi. Gırtlak altını da denilen bu süs, hilal şeklinde altın paralarla yapılırdı. Muşambalı bir bez üzerine hilal şeklinde kesilmiş bir kumaş dikilir, altınlar tam bir ay şeklinde konulurdu.⁴⁷¹

Gerdan yada terekelerde geçtiği şekliyle "Gerdban" bir süs eşyası olarak Çorum'da kadınlar tarafından kullanılıyordu. Buna Gerdaniye de deniliyordu. İpek kaytan veya şeride biraz aralıklı olarak çeşitli altınlar dikilerek boyuna asılırdı. Altınların küçüklerinin kenarlarına, büyüklerinin ise ortaya gelmesine dikkat edilirdi. Kadınların bazıları hepsini Mahmudiye altınından, bazıları da küçük altından yaparlardı.⁴⁷² Yirmilik nisfiye altın, kıremse, bütün Mahmudiye, İstanbul nisfiyesi, üçlük altınlarında gerdaniyede kullanıldığı oluyordu.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Eşref Ertekin, a.g.m., S. 51, (1944) s. 1512; ÇSS. 9-245/155.

⁴⁶⁸ ÇSS. 12-1205/192; ÇSS. 7-268/187; ÇSS. 7-266//185; ÇSS. 8-K-74/45.

⁴⁶⁹ ÇSS. 8-K-205/146.

⁴⁷⁰ Eşref Ertekin, a.g.m., s. 1512.

⁴⁷¹ a.g.m., s. 1512.

⁴⁷² a.g.m., s. 1512.

⁴⁷³ ÇSS. 9-245/155; ÇSS. 12-1205/192; ÇSS. 7-268/187; ÇSS. 7-266/185; ÇSS. 9-280/176.

“Pazubend” denilen 8-10 santim uzunluğunda, iki santim genişliğinde, boru gibi yuvarlak gümüş bir süste kadınların taktıkları süsler arasında idi. Bunun içi boş olup, bir ucu kapalı diğer ucu ise kapalıdır. Burasının kapağı açılarak içine muska konulurdu. İki ucundan zincirle kola takılırdı. Borunun her tarafı kabartma işlemlerle işlenmiştir. Borunun alt tarafında altın takmak için ufacık halkalar vardır. Bu halkalara yirmilik altın takılırdı.⁴⁷⁴ Pazubend bir muska olduğu zaman, yazılı kağıt bir muşambaya sarılır, sonra pazubend içine yerleştirilirdi. Altın ve ağır mücevherlerde yine önce beze istif edilerek araları göz göz dikilir, sonra pazubendin içine konulurdu.⁴⁷⁵ Pazubend terekelerde sim pazubend şeklinde geçmektedir.⁴⁷⁶

Yine gümüşten yapılan ve “İğil İğil” tabir olunan kol bağı da kadınlar tarafından kullanılan ziynetler arasındadır. Terekelerde çift olarak yazılmasından kadınların her iki kollarına bunu taktıklarını göstermektedir.⁴⁷⁷ Çorum’da kadınlar bunların yanında çeşitli yüzük ve küpelerde takıyorlardı. Yüzüklerin beyaz, sırma gümüş, sim burma, elmas taklidi pırlantalı, altın halkalı elmas, yakut taklidi, akik kaşlı, sarı kaşlı, sim sedef kaşlı ve adi sim gibi çeşitleri vardı.⁴⁷⁸ Küpeler ise altın, dolap, incili, etrafı elmas taşlı, gümüş mercan, Felemenk, sümbül ve yakut olabiliyordu.⁴⁷⁹

Bunların yanında altın, tırtıl, sim ve tel bilezik kadınların kullandıkları diğer ziynetler arasındadır.⁴⁸⁰ Bazı kadın terekelerinde “Enelçek” denilen bir kadın süsüne de rastlanılmaktadır.⁴⁸¹ Enelçek uçları kopçalı, iki parmak kalınlığında ve 25-30 santim uzunluğunda, üzerine altın dizilmiş bir kadın süsüdür. Bu süsün bir ucu sağ kulak üstünden kopça ile kısıkyaya (mor yazma olup hem çeki üstüne hem de alın altınının üstüne bağlanırdı), diğer ucu da çene

⁴⁷⁴ Eşref Ertekin, a.g. m., s. 1513.

⁴⁷⁵ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s. 30.

⁴⁷⁶ ÇŞS. 7-260/181.

⁴⁷⁷ ÇŞS. 10-22/25; ÇŞS. 10-14/18; ÇŞS. 7-260/181; ÇŞS.8-K-169/113; ÇŞS.9-280/176.

⁴⁷⁸ ÇŞS. 6-196/152; ÇŞS.7-271/190; ÇŞS.8-k-129/84; ÇŞS.7-266/185; ÇŞS. 9-245/155.

⁴⁷⁹ ÇŞS. 6-196/152; ÇŞS. 12-1205/192; ÇŞS.10-I-34/90; ÇŞS. 8-K-40/27.

⁴⁸⁰ ÇŞS. 7-241/159.

⁴⁸¹ ÇŞS. 1-106/59.

altından geçirilerek yine fes kenarındaki kısıkyaya kopça ile takılırdı.⁴⁸² Kadınlar köstekli saat, basma saat ve gümüş saatler de kullanmaktaydılar.⁴⁸³

Üzerinde maşallah yazan askı zincirleri terekelerde geçen ziynetlerden biridir.⁴⁸⁴ Maşallah yazılı gümüş ve üzerine altın yaldızlı, beşibirlikten büyük bir tılsım olan bu ziynet alın altına üzerine takılırdı.⁴⁸⁵ Kadınlar ayrıca ayaklarına gümüşten yapılan halhallar takıyorlardı. Yine bazı terekelerde saca takılan sim sac uçlarına da rastlanılmaktadır.⁴⁸⁶ Ayrıca kadınların vazgeçemedikleri eşyalardan biri de kaynaklarda mirat olarak geçen aynalar ve fil dişi taraklardır.

d-Erkek Kıyafetleri: Erkek baş kisveleri arasında fes, sarık, başlık, imame ve destâr gelmektedir. Destâr ve imame başa giyilen takke, fes ve emsali şeyler üzerine sarılan sarık manasına gelen tabirlerdir.⁴⁸⁷ Çorum'da yeşil renklisi ve Çanakkale destârîsi kullanılmakta idi. Yine sarıklarda beyaz ve yeşil renkler makbuldü. Çenberler arasında sırmalı, abaniye, çuha, Çorumkârî ve adi olanları başta gelmektedir. Al ve mecidiye feslerde erkeklerin taktıkları başlıklar arasındadır.

Kadın ve erkeklerde iç çamaşırı olarak belden aşağı don ve dizlik belden yukarı ise işlik giydiklerinden daha önce bahsedilmişti. Erkeklerin giydikleri donlar terekelerinde sadece beyaz don şeklinde geçmektedir. Dizlikler, yün basma, dokuma, kutnî, atlas, ipek çitari, çabut, mavi, olabiliyordu. Basma, Merzifonkârî, çitari, çabut işlikler erkeklerin en çok kullandıkları arasında idi.

Erkeklerin dış kıyafetleri arasında bulunan entariler, yapıldıkları kumaşlara ve yerlere göre adlandırılıyordu. Selimiye, şak, bez, gögez, kutnî, tire (ipek, kısa), mavi, hurşidiye, seveyî, ipek çetari, gibi kumaşlardan dikilen entarilere terekelerde sıkça rastlanılmaktadır. Erkeklerin dış giysilerden birisi de şalvardır. Erkekler, yün, kutnî, çuha, Çorumkârî, çuha badiş, mavi, kıl, aba gibi

⁴⁸² Eşref Ertekin, a.g.m, S. 49-50 (1944) s. 1481.

⁴⁸³ ÇŞS. 10-22/25;ÇŞS. 12-1205/192;ÇŞS. 11-I-41/27.

⁴⁸⁴ ÇŞS. 10-II-94/295; ÇŞS.16-II-305/138.

⁴⁸⁵ Eşref Ertekin, a.g.m., s. 1513.

⁴⁸⁶ ÇŞS. 1-106/59.

⁴⁸⁷ Mehmed Zeki Paşalın, a.g.e.,C. I, s. 431,C. II, s. 59.

şalvar çeşitlerini kullanıyorlardı. Gömleklerin ise Çorumkârî ipek, beyaz, kenefi ve melez türleri vardı.

Acemşal, Çorumkârî yün, Tirebolu, beyaz yün, ipek, Hamakârî kuşaklar Çorum'daki erkeklerin vücudun bel kısmını sıcak ve sıkı tutmak için sardıkları kuşaklar arasındadır. Bunların yanında sahtiyan gayret kuşaklarına sıkça rastlanılmaktadır.

Erkeklerin, kıyafetlerin hepsinin üzerine giydikleri dış giyecekleri de çeşitli idi. Bunlar, hırka, (basma, satranç, beyaz, çuha, beyaz Şamkârî) yelek, (kutnî, çuha dolama, canfes) abaniye, (ipek, beyaz, Şamkârî, Hindkârî, Halebkârî, çuha) salta, (kırmızı, sırmalı çuha) cebken⁴⁸⁸ (çuha cebe) libade (beyaz) ve aba idi. Kürk yine erkeklerin soğuktan korunmak için giydiği üstlük çeşitlerinden biri idi.⁴⁸⁹ Çuha kaplı cebe kürk, kuzu derisi kürk, kuplu çalkafa kürk, Rumelikârî kuzu derisi kıl kürk olanları en çok kullanılanlardı. Rumelikârî beyaz boyabası da yine Çorum'da erkeklerin kullandıkları dış giyimler arasında idi. Abdest alınırken giyilen kolları dirseğe kadar kısa olan abdestlik ise terekelerde nadir olarak rastlanan erkeklerin kullandıkları bir üstlüktür.

Ayakkabı çeşitleri arasında ise çizme, mest ve pabuç bulunuyordu. 1854 yılında dikici ve çarıkçı esnaflarına ait narh kayıtlarında ayakkabılar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Buna göre ulu ayak siyah ve kırmızı, kaba rüzgar siyah ve kırmızı, ulu orta çizme, zenane çizme, kiçi ayak siyah ve kırmızı çizme, gönani sarı kırmızı çizme, gönani siyah ve kırmızı yemeni, ala, evsat ve edna çarıklar erkek ve kadınların kullandıkları ayakkabılar arasında yer almakta idi.⁴⁹⁰ Çorum'da pantolon ve setriyeye ise sadece redif alayında görevli subayların terekelerinde rastlanılmaktadır.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Gömlek üzerine giyilir. Giyenin yaşına içtimai mevkiine, mesleğine göre altında uzun paçalı çakşır, şalvar hatta kara bez don bulunurdu. Yakası düz kesim, önü düz veya çapraz eteği kısa, ancak bele kadar inerdi. Kolları uzun, el üstüne kadar düşerdi. R. Ekrem Koçu, a.g.e., s.51.

⁴⁸⁹ Tüyleri yumuşak ve güzel hayvanların giyimde kullanılmak üzere sureti mahsusada hazırlanmış postlar ve postlara kaplanan kumaşlarla yapılmış üstlük esvaplardır. R. Ekrem Koçu, a.g.e., s. 164.

⁴⁹⁰ ÇSS.2-41/21.

⁴⁹¹ ÇSS. 6-89/74; ÇSS. 11-II-225/213; ÇSS. 5-110/63.

2- Ev Eşyaları

a-Sergi Eşyaları: Çorum evinde sergi amacıyla kullanılan eşyaların başında halı, kilim çul, keçe ve hasır gelmektedir. Yer sergisi olarak halı nadir şekilde kullanılmakta olup genellikle duvarlara yan halısı olarak asılmakta idi. Bunların, Türkmen yan halısı, Kürt halısı denilen oda halısı gibi çeşitleri bulunuyordu.

Halıya nispetle daha yaygın kullanılan sergi çeşidi kilimdir. Hemen her evde değişik nitelikte ve sayıda kilim bulunmakta idi. Bozlak, Kürt, Kırmızılı, Kendir, Kayserikârî, Şarkışlakârî, Alaca, Tülüce gibi kilim çeşitleri Çorum'da kullanılmakta idi. Bozlak kilim tabiri de adi kilimler için kullanılmakta idi. Kilimden sonra en çok kullanılan diğer bir yer sergisi çuldur. Kendir, kara, alaca, Çorumkârî, kıl olmak üzere değişik malzemedен yapılan çullar kullanılırdı. Terekelerde çula cicim adı da verilmektedir. Çorum evlerinde rastlanılan sergiler arasında bulunan keçe ise yün veya kıldan ıslatılarak dövülmek suretiyle yapılan kalın ve kaba bir kumaş çeşidinden yapılmakta idi.⁴⁹² Beyaz, tülü ve Acem keçeleri, odalarda kullanılmakta idi. Hasır ise çok az kullanılmakta olup, Mısırkârî hasır bazı evlerde kullanılıyordu.

Daimi odalarda serili bulunan halı, kilim ve çulun dışında, daha ziyade nâmaz kılmak amacıyla kullanılan seccadelerde diğer bir sergi çeşididir. Seccadelerin, halı, kilim, şalaki, tülü, yün satranç ve Kürt halı seccade olmak üzere çeşitleri vardı. Kilim seccadelerin saçaklısı da bulunuyordu.

Yatak olarak kullanılan makat (sedir), aynı zamanda bir oturma grubu idi. Odaların genellikle bir kenarında uzunlamasına bulunurdu. Yüksekliği 50-60 cm. eni dar ve altı boş olan tahtadan yapılan sedirler, misafirlerin ağırlandığı baş köşeler idi.⁴⁹³ Bunların üzerlerine şilte adı verilen döşemeler serilirdi. Şilteler, yapıldıkları kumaşlara göre basma, çuha, çabut yüzü olabildiği gibi, içlerindeki malzemeler yün ve ot olabiliyordu. Şilteler makat üzerini serildiği gibi yere de serilerek üzerinde oturulurdu. Şiltelerin iki yüzü de kullanılabiliyordu. Bunların

⁴⁹² Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e. C. II, s. 237.

⁴⁹³ Mehmed Emin Yolalıcı, "XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık-Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler, Samsun, 1998, s. 231

üzerine makat örtüsü denilen örtüler seriliyordu. Bu örtüler Frenkârî mavi veya hümayun kumaştan yapılıyordu. Kaynaklarda büyük minderler için şilte tabiri kullanılmakta idi. Şiltelerin duvar taraflarına köşe minderleri ve oda yastıkları konurdu. Minderler ayrıca yere serilerek üzerlerine oturulan sergiler arasındadır. Minderler ebatlarına göre, küçük ve büyük olmak üzere iki çeşittir. Yüzsüz fitil, yün yüzlü, çaput yüzlü, basma yüzlü, damasko yüzlü ve kendir minderler en çok kullanılanlar arasında idi. Minderlerin içine yün ve çaput, hurda konulmakta idi. Oda ve yatak yastıkları içine konulan malzemelere göre yün, ot, kıl, tüy, deve yünü, ot, saman, pamuk gibi çeşitleri vardı. Kumaşlarına göre de basma, çitari, yüzsüz, dimi yüzlü yastıkları kullanılmakta idi. Evlerde bulunan elbise ve diğer eşyaların saklandığı sandıklar da Çorum evinin vazgeçilmez eşyaları arasındadır. Çorumkârî yeşil, selvi, adi tahta sandıklar en çok kullanılanları idi. Temizlik için kullanılan havluların da abdest ve baş havlusu olmak üzere iki çeşidi vardı. Tülü, beyaz gibi adlarla da terekelerde geçmektedir.

Osmanlı toplumunda Batılılaşma hareketlerinin hemen her alanda yoğun olarak hissedildiği bu dönemde, Batılı ev mobilyalarının Çorum'da yaşayan aileler tarafından kullanılıp kullanılmadığı merak konusudur. Terekelerde nadir de olsa Batılı mobilyalara rastlanılmaktadır. Oldukça zengin sayılabilen iki kişinin terekesinde geleneksel Osmanlı ev eşyaları yanında karyola, sandalye ve masa (ceviz, tahta) gibi Batılı mobilyalara da rastlanılmıştır.⁴⁹⁴ Yine Çorum mahkeme başkatibi Mehmed Emin Efendi'nin ve Binbaşı Mehmed Ağa'nın evlerinde de sandalye kullanılmakta idi.⁴⁹⁵ Ayrıca bazı evlerde basma cam perdelerine de tesadüf edilmiştir. Çeşitli eşyaların muhafaza edildiği çekmecelerinde ceviz ve adi olanları kullanılmakta idi.

b-Yatak takımları: Çorum halkının büyük çoğunluğu yere serilen yataklarda yatarlardı. Yataklar, geceleri serilip, gündüzleri ise toplanarak yüklüklerde muhafaza edilirdi. Yatak-döşek, yorgan, yastık, çarşaf her evin değişmez eşyaları arasında yer almaktadır. Döşeklerin içlerinde genellikle yün

⁴⁹⁴ÇŞS. 10-III-204/362;ÇŞS.10-III-127/318.Azab Ahmed mahallesinde sakin Fakioglu Bektaş Mehmed Ağa, 75457, Şeyh Eyüb mahallesinde sakin Mehmed Habeş Efendi b. Hasan ise 44192 kuruluşluk terekeye sahipti.

⁴⁹⁵ ÇŞS.,5-63/33;ÇŞS. 5-110/63.

kullanılıyordu. Bazı evlerde de hurda dolu yataklar bulunuyordu. Bunlara ait yüzler ise kutnî, tire, basma, dimi (taraklı,satranç) ve fitil kumaşlarından yapılmakta idi. Bu arada yüz­süz yataklarda olabiliyordu.

Yorganlar da yapıldıkları kumaşlara göre altıparmak,ipek, basma,(Acem, dallı, beyaz) dimi, kutnî, Merzifonkârî, seveyî, ipek satranç yüz­lü olabiliyordu. Yorganların içlerinde yün, pamuk, çaput gibi malzeme kullanılıyordu.Yine çocukların beşiklerinde kullanılan beşik yorganlarına Çorum evlerinde sıkça rastlanılmaktadır. Çorum'da yaşayan ailelerin bazılarının da misafirler için ayrı yataklar muhafaza ettikleri de görülmektedir.

c- Mutfak Eşyaları: Çorum'da yaşayan aileler, çok çeşitli ve zengin mutfak eşyasına sahiptiler. Belgelerde aşhâne ve matbah tabir edilen ayrı bir odadan fazla bahsedilmemektedir. Bu yüzden mutfak eşyalarının önemli bir kısmı yemeklerin yapıldığı ocak çevresinde muhafaza ediliyordu..

Ancak bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Çorum'da mutfak denilen aşevleri iki katlı yapıların alt kısmında, tek katlı evlerin yan taraflarında bulunurdu. Bitişiginde de içten küçük bir kapı ile geçilen kilerlik vardı. Diğer odalara "kapı aralığı" tabir olunan müşterek bir koridor ile bağlanırdı.⁴⁹⁶

Çoğunlukla küçük parçalardan oluşan mutfak eşyalarının isimleri, terekelerde genellikle tek tek ifade edilmeksizin evânî-i nühas (bakır kaplar) başlığı altında toplu olarak verilmektedir. Buna rağmen bazı terekelerde, ayrıntılı olarak mutfak eşyalarının isimleri yazıldığından, Çorum'da kullanılan mutfak eşyalarının isimlerini tespit etmek mümkündür.

Ocaklarda, 50 santim uzunluğunda gövdesi olan, 10 santim yüksekliğinde, üç ayağı ve ön ayakları hizasında gövdeden yukarı 60 santim kadar yükselen, boynu ve üstünde başı bulunan demirden yapılmış bir alet olan ocak eşeği bulunurdu. Bunun gövdesi üzerine odunların bir başı konarak ocak çatılır, bu suretle odunlar mail bir vaziyet alırdı. Bir taraflarının altı boş kalır, bu boşluğa alevlenmiş çıra parçaları konularak odunlar tutuşturulurdu.⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Nazmî Tonbuş, " Çorum'un Eski Matbah ve Yemekleri", ÇD,S. 40, 1943, s. 1202.

⁴⁹⁷ a.g.m., s. 1203, 1204.

Ocakta yemeklerin pişirilmesi için kullanılan kazanlar sacayak denilen bir alet üzerine konurdu. Yine ocaklarda kullanılan maşa vazgeçilmez mutfak eşyaları arasındadır. Ocağın iki yanında ufak tefek eşya koymak için duvar içlerine gömülmüş “Medine”, “Terece” denilen alçıdan yapılmış “Hücrecikler”, bunların yanlarında yine duvarların içine girmiş tahtalar üst üste gözle bölünmüş “Bucaklıklar” bulunurdu. Mutfak duvarının iki tarafında adam boyu yüksekliğinde raflar vardı.⁴⁹⁸ Tencere tabiri belgelerde nadir olarak geçmektedir. Büyük küçük yemek pişirilen kapların hepsine kazanı adı verilmektedir. Terekelerde kazanların kuzu kazanı, nühas çay kazanı, nühas su kazanı, çamaşır kazanı, çorba kazanı, ocak kazanı ve dökme kazan gibi çeşitleri kayıtlardır.

Çay kazanı iki tarafı kulplu, çamaşır suyu veya bulgur kaynatmaya, büyük toplantılarda ve bilhassa köy düğünlerinde yemek pişirmeye vs. gibi işlere yarayan büyük kazandır. Banma denilen kazan ise çay kazanından biraz daha küçük ve alt tarafı yuvarlak olup, çamaşır kaynatılır, pekmez pişirilirdi.⁴⁹⁹ Yemek pişirmede kuşhâne denilen tencerelerde kullanılmakta idi. Tavalalar ise yağ, kahve ve ateş tavası olmak üzere üç çeşit idi.

Ocakta pişirilen yemekler genellikle her evde bulunan bakır sahan, çanak, tas, tabak gibi kaplarla yenirdi. Hoşaf, çorba gibi yemek adına göre ad verilen çanaklar yanında, Çorum’da maden çanaklarda kullanılmakta idi. Az sayıda çini çanaklar da kullanılmakta idi. Taslardan da gümüş ve sefer tası adı verilenleri bulunmaktadır. Tabaklardan ise, turşu tabağı ile maden tabaklar kullanılıyordu. Çorum’da bakır yemek tabaklarına yani sahanlara Kapaklı denilmekte idi. Bunlar belgelerde kapaklı sahan şeklinde belirtilmektedir.

Hazırlanan bu yemekler yere serilen sofranın altı üzerinde sini, masaf denilen büyük tepsiler içerisinde yenilirdi. Bunların bakır masaf, dökme küçük sini, Kürt sinisi, divan sinisi gibi çeşitleri vardı. Yemekler ise çeşitleri ayrıntılı olarak verilmeyen kaşıkla yenilmekteydi. Yemeklerde sofranın peşkeri denilen havlular da kullanılmakta idi.

⁴⁹⁸ a.g.m., s. 1204.

⁴⁹⁹ Nazmi Tonbuş, “Çorum Eski Yemek ve Mutbahları II, Mutbah Eşyası,” ÇD, 41,1943, s. 1238.

İçme ve el yüz yıkama suyunun konduğu kaplarda çeşitli idi. Helke denilen bakır su kovasının teneke olanı da kullanılmakta idi. El ve yüz temizliği ile abdest almak için kullanılan eşyaların başında, hemen her evde bulunan leğen ve ibrik gelmektedir. Çorumda genellikle bakır ibrikler kullanılmakta idi. Bunların yanında pirinç sarı ibrikler ile çay ibrikleri de vardı. Leğenlerinde bakır olan el leğenleri kullanılmakta idi.

İçecek suyun saklandığı kaplara gelince bakır büyük su güğümü, testi, küp ve dağarcık (dağar) denilen kaplar en çok kullanılanlar arasında idi. Bardaklar hakkında kayıtlarda ayrıntılı bilgi olmayıp, sadece su bardağı şeklinde geçmektedir. Ancak bazı evlerde şerbet bardakları da vardı. Yine Hacıdan getirilen zemzem suyunun konulduğu bakır zezemiyelere de bazı evlerde rastlanılmıştır.

İmparatorluğun birçok yerinde olduğu gibi, Çorum'da da kahve en çok içilen içecekler arasındadır. Osmanlı toplumu zengin bir kahve kültürüne sahiptir. Bu nedenle Çorum evlerinde kahve ile ilgili kaplar çoktur. Kahvenin öğütüldüğü kahve değirmenleri başta olmak üzere cezve, fincan, zarf, kahve kutusu, kahve tavası, nühas kahve tabağı, kahve tepsisi, damgalı sim kahve ibriği, kahve güğümü evlerde en çok bulunan kahve takımları arasında gelmektedir. Özellikle cezveler çok çeşitli idi. Büyüklüklerine göre küçük, orta, küçük birlik olmak üzere üç çeşit cezve kullanılmakta idi. Yine Sivaskârî cezvelere Çorum evlerinde rastlanılmıştır. Zarf ise, kulpsuz fincanların elde tutulurken elin yanmaması için fincanı koymaya mahsus muhtelif şekildeki kabın adıdır. Evlerde zarflara çok ehemmiyet verildiğinden, gayet süslü şekillerde tahtadan, pirinçten, gümüşten yapılanları vardı.⁵⁰⁰

Çeşitli yiyecek maddelerinin saklandığı küp ve çömlükler hemen hemen her evde bulunmakta idi. Küplerin büyük ve küçük olanları vardı. Bunlarda genellikle pekmez saklanırdı. Pekmezin yanında küpler turşu için de kullanılmakta idi. Pekmezlerin fiçılarda muhafaza edildiği de oluyordu.

Ekmek yapmak için ocaklarda ekmek sacı kullanılmakta idi. Bunun teneke olanı da vardı. Ekmek tahtası, ekmek teknesi ve ersin denilen ve yufka

⁵⁰⁰ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. III, s. 648.

ekmeği yaparken hamur kesmeğe ve herhangi bir kap içindeki donmuş yağı keserek çıkarmağa yarayan el ayası genişliğinde sapı uzunca keskin demir parası⁵⁰¹ da hemen her evde bulunurdu. Satır (lahm satır), bıçak,(bila-bıçak, Alaçam bıçağı) elek, kalbur ve sepetleri (Kürt sepeti, elbise sepeti) diğer mutfak eşyaları arasında sayabiliriz

d-Aydınlatma ve Isıtma Eşyaları : orum'da evlerin aydınlatılmasında şamdan, lamba, fener, gaz lambası kullanılmakta idi. Diğerlerine göre daha yaygın olan şamdanın büyüğü, kğ, fiskesi, adisi, tunçtan yapılanı, damgalı sim İstanbulkârî ve el şamdanı gibi eşitleri kullanılmakta idi. Fenerlerin ise cam ve bakır ve sarısı bulunmakta idi. Yine bazı evlerde gaz lambalarına da rastlanılmıştır.⁵⁰²

Her evde bulunan ve yemek pişirme de kullanılan ocaklardan ısınma ve aydınlatma amacıyla da yararlanılmakta idi. orum'da kış aylarında gündüz ve geceleri yaz mevsimlerinde ise yalnız geceleri aile efradı ocakta yanan ateşin çevresine " ivinlik"e minder serilerek otururlardı. Burada kadınlar ısınır, yemek pişirir, yanan ateşten faydalanarak el işleri yapar ve sohbet ederlerdi.⁵⁰³

Isınmada ocaktan sonra yaygın olarak kullanılan alet ise mangaldır.. Mangalların büyük ve kğ oluyordu. Yapıldığı malzemeye göre de bakır, teneke, demir, adi, sac, ve kızıl nühas, mangallar kullanılmakta idi. orum'da daha çok bakır mangallar tercih edilmekteydi Kastamonu mangalı adı verilen bir mangala da orum evlerinde rastlamaktayız. Evlerin ısıtılmasında sobanın da çok az sayıda kullanıldığı görülmektedir.⁵⁰⁴

e- Silahlar: orum'daki evlerde silahlara fazla rastlanılmamıştır. Evlerde ateşli silahlardan özellikle tüfekler yaygın olarak bulunuyordu. Tfeklerin tek namlu, Kara takım, kaval, sim tetikli, adi, sim bilezikli, Bahesaraykârî, ifte demirli, Çerkez, Dağıstan şişhâne, çıplak kundaklı sarı demirli, kara takım kısa tüfek gibi eşitleri vardı. Tabancalar arasında da kara takım, İngiliz, altıpatlar, altıdner, akmaklı, sarı takım, döner, eczalı, adi, sim kaplı olanları

⁵⁰¹ Nazmi Tonbuş, a.g.m., ř. 1240.

⁵⁰² şS. 12-1306/223.

⁵⁰³ a.g.m., ř. 1204.

⁵⁰⁴ şS. 10-III-204/362; şS.10-III-314/417.

kullanılıyordu. Kesici silahların başında kılıçlar geliyordu. Bunların arasında, Şamkârî kılıç, sim kaplı taban kılıç ve adi kara takım kılıç bulunuyordu. Yine kesici silahlardan olan kamalarında kara takım kama, sim kabzalı kama olmak üzere iki çeşidi vardı. Silahların sahtiyan silahlıklarda muhafaza edildiği görülmektedir. Şehirde ve köylerde sakin 1543 kişinin bıraktığı terekelerdeki eşyalar arasında ateşli silah bulunanlar sadece 247 kişi (%16'sı) idi. Bunlardan 27'si şehirde 120 ise köylerde yaşamakta idi.

f- Hayvan ve Zirâat Takımları ile Diğer Ev Eşyaları: Çorum'da çeşitli büyükbaş hayvanlara ait takımlar kullanılmakta idi. Binek ve yük hayvanlarında kullanılan eğer heybesi, kıl heybe, kara heybe, eğer, gem, urgan, semer hemen hemen her evde bulunmakta idi. Ayrıca camus ve sığır öküzlerinin çektikleri arabalarda kullanılıyordu. Yine araba kayışı, araba tahtası, araba tekeri gibi aletlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Deve çuvalı, büyük çuval, nakışı çuval, kıl çuval, harar gibi çeşitli çuvallarda evlerde kullanılan eşyalar arasında idi.

Zirâatta kullanılan aletlerde çok çeşitli idi. Tırpan, orak, küreme orak, saban, saban demiri, çift demiri, düğen tahtası,yaba, çapa, tırmık, bel gibi tarım ürünlerinin ekim ve hasadında kullanılan aletlerin yanında, keser, testere, balta, kerpeten, çekiç, burgu, mikras gibi yardımcı aletlerde evlerdeki hırdavat eşyalarının başında geliyordu.

Bunların yanında, başta buğday olmak üzere diğer tahılların saklandığı ambarlar da Çorum evlerinin müştemilatı arsında idi. Ambarlar terekelerde büyük ve küçük olarak adlandırıldığı gibi, içlerine konulan malzemeye göre de hınta ambarı, zahire ambarı, un ambarı gibi adlarla da kaydedilmiştir. Çorum'da küçük ambarlara herkil de denilmekte idi.

Keyif verici maddelerin içilmesinde kullanılan eşyalar arasında nargile takımları başta gelmektedir. Adi nargile, sim sırlı nargile, küçük ve büyük nargileler en çok kullanılan nargileler arasında idi.

E- SAĞLIK

Osmanlı Devleti'nde bu dönemde şehirlerde sağlık işlerine memleket tabibi adı verilen görevliler bakmakta idiler. Kent merkezlerinde görevli bu tabibler, her kim hastalanırsa gidip onu tedavi etmek, eğer hasta kendisi gelirse de bekletilmeksizin muayene edip ilacını vermek zorunda idi. Bunun yanında hastaların istekleriyle verdikleri ücretler dışında, fakirlerden ücret alınmayacaktı. Eğer alındığı belirlenirse de tabiplere devletçe ödenen ücretlerden kesileceği 1849 Nisanında yayınlanan "*Talimat-ı Tıbbiye*"de ifade edilmektedir.⁵⁰⁵

1890 Kasımında 6 seneden beri Çorum memleket tabibi olan Mehmed Yahya Efendi, "*her türlü hasta yanında asker ve muhacirinden hasta olanların tedavisinde*" gösterdiği hizmetlerden dolayı 5. rütbeden mecidiye nişanı ile taltif edilmişti.⁵⁰⁶ Çorum'da hastanenin ne zaman yapıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık Ancak 1325/1907 tarihli Ankara salnâmesinde Çorum'da bir hastanenin bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁰⁷

Çeşitli sebeplerle yaralanarak ölen kişilerin cenazelerin incelenmesi, tabip veya cerrah başkanlığında kâtib ve zabtiye neferinden oluşan bir keşif ekibi tarafından yapılıyordu. Bu heyet olay mahalline giderek, cenaze üzerinde inceleme yapıyordu. Maktulün vücudunda tahrip olan azalar tek tek sicile kaydediliyordu.⁵⁰⁸ Yalnız bu heyet kadınların cenazelerini bu şekilde kontrol edemiyordu. Kadın cenazelerine komşuları bakarak cerraha bildiriyorlardı.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 312.

⁵⁰⁶ BOA. İrade Dâhiliye, 92689.

⁵⁰⁷ SVA. 1325, s. 294.

⁵⁰⁸ Bu konularla ilgili sicillerde birçok örnek bulunmaktadır. ÇŞS. 6-198/153. 1875 Haziranında cerrah Çorakoğlu Hüseyin Ağa ve ekibi Emir Ahmed mahallesinde mecruhan ölen, Ceziroğlu Mehmed'in büyük oğlu Mehmed'in cenazesini incelemesi sonucunda sol ayağının iç tarafının kasık mahallinde dört parmak büyüklüğünde bıçak yarası olduğunu müşahede etmişlerdi; ÇŞS. 9-82/581880 Kasımında kurşunla öldüren Şeyhler mahallesinden Eşablıoğlu Mustafa'nın azalarının incelenmesi sonucunda, 5 gün önce sağ tarafından iki eğeyi kemiği üzerine bir adet kurşunun isabetiyle mecruh olduğu ve bu kurşunun arkasında sağ kürekçik altı tarafında et ile derisi arasında kaldığı anlaşılmış, yapılan tedaviye rağmen ölmüştür; ÇŞS. 7-87/59. Yine 1880 Kasımında Yavruturna mahallesinde bir kişinin sağ göğsüne isabet eden kurşunun arka sağ küreğinden çıkması sonucu öldürdüğü görülmektedir.

⁵⁰⁹ ÇŞS. 6-199/153. 1875 Temmuzunda aynı cerrah, Berhan Kethüda mahallesinde Oflazoğlu İsmail'in kızı Şehriban'ın cenazesini muayeneye gittiğinde, mahalleden üç kadın azaları kontrol ederek cerraha bildirmişlerdi. Küçük kızın sağ ve sol kolunda ve gözü üzerinde kara ve bere boğazının da şiş olduğu anlaşılmıştı.

Bazen iki cerrahın yaralı veya ölü keşfine gittikleri görülüyordu.⁵¹⁰ Ayrıca cenazeler üzerinde yapılan muayene sonucunda kişinin herhangi bir darp ile değil eceli ile öldüğü de ortaya çıkabiliyordu. Muhtemelen bu gibi şüpheli ölümlerde hadiselerde cenaze yakınları yada ahâliden bazı kişiler mahkemeye başvurarak cenazelerini keşfini talep ediyorlardı.⁵¹¹ Sadece Müslümanların değil, gayr-i Müslimlerin de yaralı veya ölüleri bu heyet tarafından inceleniyordu.⁵¹²

F-MESKENLER-ÇORUM EVİ

Çorum'daki evlerin özelliklerine geçmeden önce geleneksel Osmanlı-Türk evi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Osmanlı evinin oluşmasında çeşitli ülke insanları, çeşitli iklim ve topografi koşulları ve diğer dış etkenler etkili olmuşlarsa da, bu farklı etkenleri bir araya getirerek hamur edip, Osmanlı-Türk evini oluşturan Türk unsuru, Türk sanatı ve Türk yaşam kültürüdür.⁵¹³ Kuban'a göre, "*Ev Türk şehrinin isimsiz kahramanıdır*". Çoğu kez gösterişsiz, mütevazı evlerin biçimi, doğal bir yapı eyleminin sonucunda ortaya çıkmıştır.⁵¹⁴

Türk evi genellikle bir katlıdır. Ancak zaman ile kat adedi fazlalaşmıştır. Fakat daima esas kat tektir. Birkaç katlı evlerde bu esas kat mutlak en yukarıdadır. Bir katlı basit evlerde esas kat tercihen zeminden 1,5-2 metre yüksekte bulunmaktadır. Bu katın altı kısmen veya tamamen boşaltılır. Fakat zamanla burası da depo, ahır, arabalık, samanlık ve taşlık olarak kullanılmıştır.⁵¹⁵ Türk evinin yapısı genellikle, üç kısımdan oluşur. Birincisi, taştan olan yukarıda

⁵¹⁰ ÇŞS. 5-112/66; Çiriş mahallesinde Beğlioğlu Hasan'ın evinde yaralı olarak yatan Abdalbodu köyünden Bektaş'ın muayenesini cerrah mühtedi Mehmed Efendi ve Batumcu Hasan Ağa birlikte yapmışlardı. Yapılan muayenede bu hastalıktan kurtulmanın şüpheli olduğu anlaşılmıştır. Yaralının sağ ayağı diz kapağının tüfekle vurulmasından kangren olduğu, ayrıca karaciğerinin de parçalandığını tespit edilmiştir. Tabibler ayrıca yaralıda sıraca ve akarca illeti de bulunduğunu müşahede etmişlerdi. Ayrıca bu konuda bkz. ÇŞS.5-111/65 ve ÇŞS. 5-113/66.

⁵¹¹ ÇŞS. 7-162/109. 1877 Mayısında Hamamözü Kayaklı Çiftlik köyünde, Felahoğlu Osman'ın 10 yaşında ölen oğlu Hasan'ın cenazesi incelenmiş ve herhangi bir darp veya cerh izine rastlanmadığından eceli ile öldüğü tespit edilmiştir.

⁵¹² ÇŞS. 6-185/144. 1875 Haziranında Kubbeli mahallesinden Ermeni milletinden Kasir'in kızı Marim'in keşfini mahallede kadınlarından Emine hatun ve anası yapmışlardı. Çocuğun başının tepesinin sağ tarafı sopa ile cerh edilmiş, bunun yanında da omuz başında siyahlık ve kara bere görünmekteydi.

⁵¹³ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi I*, İstanbul, 1984, s. 19.

⁵¹⁴ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 7, İstanbul, 1968, s. 69.

⁵¹⁵ Eldem, a.g.e., s. 16.

belirttiğimiz giriş katı, ikincisi hepsi üst katta olan odalar, üçüncüsü de odaları birleştiren sofadır.⁵¹⁶ Sofa için bugünkü hol en uygun karşılık gibi görünüyor.⁵¹⁷

Osmanlı evinde oturma ve yatma mekanları birbirinden ayrı değildir. Yataklar sabahları yüklüklere kaldırılır, oda oturmaya uygun hale getirilirdi. Oturma mekanından ayrı başlı başına bir mutfak, sadece büyük evlerde olurdu. Yani evlerin bütün odaları çok işlevliydi.⁵¹⁸

Kanunî'nin İran seferi sonrası Amasya'da bulunduğu bir tarihte, Avusturya-Macaristan imparatoru bir elçilik heyetini Amasya'ya göndermişti. 1555 yılının 4 Nisanında Çorum'dan geçen bu heyette bulunan Hans Dernschwam daha sonra yolculuk sırasında bir günlük tutmuştur. Bu günlükte yazdığına göre, o tarihte Çorum'daki evler kerpiçten yapılmış, alçak, çatısı olmayan, toprak damlı yapılarıdır.⁵¹⁹ İncelenen dönemde ise çok az sayıda toprak çatılı eve rastlanılmıştır.⁵²⁰

Aşağıdaki tablo mahallelerde bulunan 152 ev göz önüne alınarak meydana getirilmiştir. Çorum halkının büyük çoğunluğu (% 82.8'i) tek katlı evlerde oturuyordu. Fevkânî denilen iki katlı evler % 17.2'lik bir oranda bulunuyordu. Ayrıca evlerin % 40.7'sini tek, % 32.2'sinin ise iki odalı olmasından, Çorum'daki evlerin çoğunlukla bir veya iki odalı olduğu söylenebilir. Odalar için genellikle "göz" tabiri kullanılmaktadır.⁵²¹ Bunun yanında, belgelerde evin hariciye menzil denilen bir kısmından bahsedilmektedir. 1874 senesinde, Sofular mahallesinden Mehmed Ağa, kendi evinin yanında bulunan 1 oda 1 ahır ve bir miktar avlu ve iki kanatlı sokak kapısından müstemil hariciye menziline 2000 kuruşa satmıştır.⁵²² Bu satış belgesinden anlaşıldığına göre, hariciye menzil tabiri, geniş bir avlunun etrafında sıralanan tek katlı ve tek odalı evler için kullanılmaktadır. Bu evlerin avluları için belli bir sınır ve ölçü verilmeyerek,

⁵¹⁶ Maurice M. Cerasi, Osmanlı Kenti ,(Çev. Aslı Ataöv), İstanbul 1999, s. 157-159.

⁵¹⁷ Suraiya Faroqhi, " Şehir Evinin Fiziki Şekli", (Çev. İbrahim Kalın), Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 3, Ankara, 1992, s. 1152.

⁵¹⁸ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, (Çev. Elif Kılıç), İstanbul, 1997, s. 170

⁵¹⁹ Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,(Çev. Yaşar Önen), Ankara 1992, s. 269.

⁵²⁰ ÇŞS.13-287/127;ÇŞS.14-690/57.Berhan kethüda mahallesinden Gedikoğlu Halil b. Mustafa'nın 2 odalı ve Gülabibey mahallesinden Osmanoğlu Halil'in 1 odalı evleri toprak çatılı idi.

⁵²¹ ÇŞS. 3-364/191.

⁵²² ÇŞS. 6-16/24.

genellikle bir miktar avlu denilmesi, satışlarda da çift kanatlı sokak kapısının tek kanadının satılabilmesi bu mekanın ortak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca iki katlı evlerin avlusunda bulunan odalar için de hariciye menzil tabiri kullanılmaktadır.⁵²³

Tablo-27. 1840-1909 Yılları Arasında Çorum Evleri

Evlerin Özellikleri	Adet	Toplam Ev İçerisindeki Oranı
Tek Katlı	126	% 82.8
İki Katlı	26	% 17.2
Odalar		
1 Odalı	62	% 40.7
2 Odalı	49	% 32.2
3 Odalı	17	% 11.1
4 Odalı	13	% 8.5
5 Odalı	6	% 3.8
6 Odalı	3	% 1.9
7 Odalı	1	% 0.6
8 Odalı	1	% 0.6
10 Odalı	1	% 0.6

Ev için sicillerde menzil tabiri kullanılmaktadır. Satış kayıtlarında evin bulunduğu yer ve özellikleri ayrıntılı bir şekilde belirtiliyordu. Kubbeli mahallesinden Mehmedoğlu Abdullah'ın sattığı ev, “üç taraftı, başkâtib Mehmed Emin Efendi, Aleyhioğlu Hacı Hüseyin hâriciye odaları ve Tirelioğlu menzili ve dördüncü taraftı cadde ile sınırlanmış fevkânî 2 oda, tahtânî 1 mahzen, 1 kiler, 1 ahur ve samanhâne, ve avluda 1 ambar ve iki kanat sokak kapıdan müteşekkil idi.”⁵²⁴ Satış belgelerinden anlaşıldığına göre, evlerin bir tarafı muhakkak caddeye bakıyordu. Satış hüccetlerinden başka tereke kayıtlarında da evler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

1845 senesinde Çorum nâibliğine gönderilen bir fermandan anlaşıldığına göre, İstanbul ve taşralarda bazı kimseler kârgîr yapmaya güçleri yetmesine rağmen ev, dükkân ve mağazaları ahşab yaptırmakla yetiniyorlardı. Bunun sebeplerinden birisi kârgîr bina yaptırılmasının yasak olduğu düşüncesidir. Halkın binalarını ahşab yaptırmasının diğer bir sebebi ise kârgîr bina yaptırsam zengin bilirlir ve daha fazla vergi alırlar düşüncesiydi. Fermanda bu tür düşüncelerin

⁵²³ ÇSS. 7-143/96.

⁵²⁴ ÇSS. 3-307/166.

yersiz olduğu belirtilerek, kârgîr bina yaptırmak isteyenlere hiçbir vergi talep edilmeden izin verileceği ifade edilmiştir. Ancak binalar yapılırken sokakların dar bırakılmaması özellikle isteniyordu.⁵²⁵

Tablo-28. Çorum Evlerinin Bölümleri

Evlerin Bölümleri	Adet	Toplam İçindeki Oranı
Ahır	81	% 53.2
Samanlık	20	% 13,1
Kiler	23	% 15.1
Mahzen	20	% 13.1
Haymalık	11	% 7.2
Avlu	87	% 57.2
Sokak kapısı	56	% 36.8
Toplam	152	% 100

Odaların haricinde evin diğer kısımları kiler, mahzen, ahır, samanlık, haymalık ve avlu idi. Mutfak bitişiğinde içten bir kapı ile geçilen yerlere kiler deniyordu. Haymalık hakkında sicillerde ayrıntılı bilgi yoktur. Ancak evlerin avlusunda üstü kiremitle örtülü, ekseriya etrafı açık yerlere bu isim verilmektedir. Buranın münasip bir yerinde dört-beş metre uzunluğunda ve iki metre derinliğinde çok geniş bir ocak bulunuyordu. Bu ocağın içinde pekmez kaynatmaya mahsus, hususî tarzda yapılmış küre denilen diğer bir ocak, yufka ekmeği pişirmek için tandır, şıra kestirmeğe, çamaşır ve suyunu kaynatmağa yarayan büyük kazan koyulabilecek başka bir ocak daha bulunuyordu. Haymalıkta ayrıca bağbozumu zamanında üzümler ezilir, şıra yapılırdı. Reçeller, pekmezler pişirilir, çamaşır yıkanır, boş köşelere odun yığınları istif edilirdi. Bir tarafında da bağdan üzüm getirmeğe mahsus şınavatlar, şapşallar ve üzümleri sıkın cendere bulunurdu.⁵²⁶

Çorum'daki evlerin % 53.2'sinde ahır bulunması halkının yarısından fazlasının evlerinde hayvan beslediğini göstermektedir. Çorum'da bulunan evlerin yarısından fazlasının ise bir avlusu bulunuyordu. Ahır, kiler, mahzen ve samanlık gibi kısımlar, iki katlı evlerin altında,⁵²⁷ tek katlı evlerin ise bitişiğinde bulunuyordu.⁵²⁸ Evlerde odalar arasındaki geçişi sağlayan sofaya sadece iki evde

⁵²⁵ ÇSS. 1-70/44.

⁵²⁶ Şınavat, 2.5-3 metre uzunluğunda 0.60 cm derinlik ve genişliğinde tahtadan yapılmış oluktur.. Şapşal ise üzüm taşımağa, pekmez koymağa mahsus altı dar üstü geniş fiçı şeklinde tahtadan yapılmış küfedir. Nazmi Tonbuş, "Çorum'un Eski Matbah ve Yemekleri" ÇD, S. 40,1943, s. 27.

⁵²⁷ ÇSS. 3-307/166; ÇSS. 6-322/247.

⁵²⁸ ÇSS. 7-73/50; ÇSS. 6-171/130.

rastlanmıştır. Accel-i Evvel mahallesinde iki katlı⁵²⁹ ve Karakeçili mahallesinde tek katlı, iki odalı bir evde sofa kısmı bulunuyordu.⁵³⁰ Ayrıca belgelerde, evlerin avlusunda çeşme, kuyu gibi kısımlardan hiç bahsedilmemektedir. Sadece, Emir Ahmed mahallesinde Damadoğlu kızı Fatıma b. Ebubekir'in evinin avlusunda “*mâ-i lezîz cereyan eden*” bir çeşme kayıtlarda yer almaktadır.⁵³¹ Bundan dolayı Çorum'da yaşayanların su ihtiyaçlarını mahallelerindeki çeşmelerden karşıladıkları söylenebilir. Bundan başka evlerde mutfak için bir odanın ayrılmaması, odaların çok amaçlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Aynı odada hem yemek yapılıyor hem de yatılıyordu.

Türk anlayışına göre ev geçici bir mekandır. Yaşamakta olan kuşağa bağlıdır. Aile yuvası nesilden nesile yaşatılacak ve korunacak bir kavram değildir. Bu bakımdan evler, imkân oldukça yeniden yapılır, babadan oğula geçmezdi. Ancak imkânsızlık veya evin bir ağa ve bey makamı olması halinde bu makamın sürdürülmesinde anlam vardır.⁵³² Bu sebeple Çorum'da günümüze ulaşan birkaç ev kalmıştır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1950 yılında Arkeolog Mahmud Akok, Çorum'un Çöplü mahallesinde bulunan Tekkeli Hoca evinin eski değeri olup olmadığını incelemek üzere göndermiştir. Akok yaptığı incelemeler sonucunda bu evin bir eski ev örneği olmadığını müdürlüğe bildirmiştir. Akok bu evden başka Sofular mahallesinde bulunan Celebzâde, Şarkıyan mahallesindeki Hafız Hacızâde ve Bezginzâde Hacı Ahmed evlerini incelemiştir. Bu evlerden, birinin tam rölövesini ve yapı detaylarını diğer üçünün de plan, cephe ve bazı detaylarını tespit etmiştir. Böylece, XIX. yüzyıl Çorum evinin ayakta kalan örnekleri ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır.⁵³³

⁵²⁹ ÇŞS. 14-653/45.

⁵³⁰ ÇŞS. 5-102/56.

⁵³¹ ÇŞS.4-717/270.

⁵³² Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., s. 40.

⁵³³ Mahmud Akok, “Çorum'un Eski Evleri”, *Artitekt*, C. 20, S. 237-238, 1951 s. 171. Akok'un verdiği bilgiye göre, bu evler 1218-1258 yılları arasında yapılmıştır. Tekkeli evi Çöplü mahallesi, Sağrıçı sokak, No: 73/81'de, Celebzâde evi Sofular mahallesi, Aynalı sokak, No: 14' de, Hafızhacızâde evi Şarkıyan mahallesi Azab sokak, No: 31'de ve Bezginzâde Hacı Ahmed evi, Osmancık Caddesi, No: 90'da bulunuyordu.

İki katlı bu evlerin genel özellikleri şu şekildeydi: Evlerin ikametgâh katları, plan bakımından geniş sofa* kenarına kurulmuş odalardan ibarettir. Alt katlar çok defa az irtifalıdır. Sofalara ahşap asma merdivenlerle çıkılırdı. Alt katlarda kalın ve kârgîr duvarlar görülürdü. Bu taş malzeme ile yapılan duvarlarda çamur harç kullanılmıştır. Üst katlarda kuzeye rastlayan duvarlar kalın ve kârgîrdir. Sofaya bakan oda duvarlarıyla diğer bölme duvarları ağaç çatkılı ve kerpiç dolgudur. Bunlarda yine harçla örtülmüştür. Sofa korkulukları klasik Türk stilinde ahşap parmaklıklarla çevrilmiştir. Oda ve sofaların taban döşemeleri ahşap kirişler üzerine toprak ve tuğla kaplamalıdır. Çatılar umumiyetle ahşap ve oturma tarzındadır. Dam örtüleri kiremitlidir. Doğramalar çam malzeme ile yapılmıştır. pencereler ekseriyetle ahşap parmaklıdır. Doğramadan yerli dolaplar ve perde duvarları bu evlerin başlıca özelliğidir. Alçı pencereler, alçı şömine ve şerbetlikler, çubukluklar ve bilhassa duvar sıvaları dikkati çeken hususlardır. Plan ve detay bakımından başka yerlerde tanıdığımız klasik Türk mimarlığının eski ev örnekleri karakterini tamamen bu evlerde görmekteyiz.⁵³⁵

* Çorum evlerinde sofa sadece iki belgede geçmektedir. Muhtemelen sofa evin önemli bir bölümünü teşkil etmediğinden sicillerde yazılmamıştır.

⁵³⁴ Akok, a.g.m., s. 171, 172. Celepzâde ve Tekkeli Hoca evlerinin planları için bkz. EK-4, 5.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

A-TARIM

1-Osmanlı Arâzi Sistemi

Osmanlı Devleti'ne gelinceye kadar İslâm memleketlerinde arâzi üç kısma ayrılıyordu. Birincisi öşrî toprak denilen ve fetih sırasında Müslümanlara temlik olunan, mülk arâzilerdir. Müslümanlar bu toprakları diğer malları gibi nasıl dilerlerse tasarruf edebilirlerdi. İkinci kısım, harâcî topraklardır. Fetih sırasında gayr-ı Müslimler elinde bırakılmış ve kendilerine mülk olarak verilmiştir. Üçüncü nevi topraklar da vardır ki, ne öşriye ve ne de harâciyedir. Arz-i memleket denilen beytül-mâl veya mîrî arâzidir. Bu arâzinin aslı harâciyedir, lakin toprağın rakabesi devlet için alıkonulmuştur. Bu nevi arâzi rakabesi devlet hazinesi için alıkonulmuş ve toprak reayaya ariyet şeklinde verilmiştir. Reâyâ bunu zirâat eder, işler, bağ ve bahçe ve bostan haline getirir, hasılasından harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzafasını verir. Osmanlı ülkesinde arâzi de, işte bu tarzda arz-i memlekettir. Mîrî yerler, reayanın mülkü değildir. Âriyet suretinde tasarruf edip işlerler. Öşr namıyla harâc-ı mukâsesini ve çift akçası adıyla harâc-ı muvazzafasını verirler.¹

Osmanlı Devleti hakim olduğu geniş arâzilerde özel şahıslara toprak mülkiyeti tanımamış ve bütün arâziyi devletin kabul etmiştir. Bunun yanında bağ, bahçe ve içine ev yapılmış olan çevrili yerler, yani imâr görmüş arâzi ferdin mülkü sayılmaktadır. Osmanlı arâzi sistemine göre toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu, kendileri çalışmak suretiyle bu toprakları ekip biçen köylü halkın, bahçe, bağlar hariç, ellerindeki arâzilerini başkalarına satmaya hakları olmadığı ve hele geniş topraklara mâlik olmakla suretiyle arâziye dayanan bir zenginliğin Osmanlı rejiminin kurulmasıyla sona erdiği anlaşılmaktadır.²

¹ Halil İnalcık, "İslâm Arâzi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi" Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993, s. 23, 24.

² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar" DTCTFD, XIII/1-2, 1955, s. 42.

Köylü umumiyetle bir çift öküzle işlenebilecek ve bir çiftçi ailesinin geçinmesine müsait olacak büyüklükte olan ve “çift” tabir edilen işletme bütünlerinden birini, devlet nâmına bu arâzinin kiraya verilmesine ve idaresine memur olan sipahi veya emine, tapu resmi namı altında tanılan bir peşin kira vererek kiralamış oluyordu. Üç sene boş bırakılan bir toprak kiracının elinden alınarak başka birine kiralanırdı. Bu kiracılık irsî ve daimîdir. Toprak diğer mirasçılara intikal etmezse de, babadan oğula bir mülk gibi geçerdi.³ Bu durum tımar ve zeâmet sisteminin ortadan kaldırılmasına ve 1858 Arâzi Kanunnâmesinin yayınlanmasına kadar bu şekilde devam etmiştir.

1858 Arâzi Kanunnâmesi bir mukaddime ile üç bölüm halinde 132 maddeden ibarettir.⁴ Buna göre, Osmanlı ülkesinde arâzi, mülk, mîrî, vakıf, metrûk ve mevat olmak üzere beş kısım idi.⁵ Bu kanunnâmede tıpkı eski arâzi kanunları gibi arâzinin tasarrufuyla birlikte rakabesi de bir mülk gibi özel şahısların veya vakıflar gibi hukukî şahsiyetlerin elinde bulunan topraklarla rakabesi devlete ait bulunmak itibarıyla tam bir şekilde mülk olmayan topraklar tasnifinin ortaya koyduğu ikiliği kabul etmiştir.⁶

Bu arâzilerden en önemlisi, Osmanlı Devleti’nde toprakların büyük bir kısmını teşkil eden mîrî arâzilerdir. Mîrî arâzi yukarıda da belirtildiği gibi tasarruf şekli tımar denilen nizam ile çiftçilere ekilmesi için verilen devlet arâzileridir. Tımar sisteminin tamamen bozulmasından sonra bu arâziler rakabesi devlette kalmak şartıyla tasarruf hakkı bir bedel karşılığında ve süresiz olarak şahıslara devredilmiştir. Umumiyetle kabul edilen fikre göre, 1839’da Tanzimat’ın ilanı ile dirlik (tımar) sistemi kaldırıldığından bu tarihten 1847’ye kadar kısmen sipahiler ve kısmen mültezimler ve bu tarihten sonra özellikle mültezim ve muhassıllar mîrî arâziyi tefvîz etmişlerdir. Arâzi kanunundan sonra da mal memurları devleti temsilen tefvîz muamelesi yapmışlardır. 1874 yılında da ilk defa tapu teşkilatının

³ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 324, 325.

⁴ A.g.m., s. 373.

⁵ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, Türk-İslâm Hukuk Tarihi, C. 2, İstanbul, 1990, s. 287, 288.

⁶ Ömer Lütfi Barkan, a.g. m., s. 374.

kurulmasıyla sadece tapu memurları, mîrî arâzinin tefvîzinde devleti temsil etmişlerdir.⁷

2- Tarım Arâzilerinin Durumu

a-Ekili ve Dikili Arâzilerinin Miktarı

Tablo-1. Toprağın Kullanım Alanları İtibarıyla Dağılımı, 1845⁸

Arâzilerin Buldukları Yerler	Arâzilerin Çeşitleri/Dönüm					toplam ekili ve dikili arâzi/dönüm
	Ekili arâziler		Dikili Arâziler			
	Mezrû/Gayr-i Mezrû Tarla	Bağ	cehrilik	Bostan	meyvelik	
Çorum Civarındaki Arâziler /Dönüm	5524.5	995	1416.5	86	21,5	8043.5
Toplam Arâzi İçindeki Yüzdeleri (Çorum civarı)	% 68.7	% 12.4	% 17.6	% 1	% 0.3	%100
Köylerdeki Arâziler/dönüm	46860	3283	798.5	183	2,5	51127
Toplam arâzi içindeki yüzdeleri (Köyler)	% 91.6	% 6.4	% 1.6	% 0.4	-	%100
Toplam Arâzi Miktarı	52384.5	4278	2215	269	24	59170.5
Toplam İçinde Yüzdesi	% 88.5	% 7.2	% 3.7	% 0.5	0.04	%100

1845'te yapılan temettuât sayımlarındaki bilgilere göre, Çorum ve köylerinde özel tasarruf hakkı altında bulunan ekili ve dikili arâzilerin toplamı 59170.5 dönümdür. Bunun % 88.5'ini yani, 52384.5 dönümünü ekili arâzileri meydana getiren mezrû tarlalar oluşturmaktadır. Bu tarlalar, şehirde % 68.7 köylerde ise % 91.6 oranında idi. Çorum genelinde ekili ve dikili arâzilerin % 7.2'sini bağlar, % 3.7'sini ise cehrilikler teşkil etmektedir.

Çorum havalisinin arâzisinin kuvvetsizliğinden, yarısı bir sene, yarısı diğer sene zirâat olunmaktaydı. Bu yüzden temettuât defterlerinde arâziler mezrû ve gayr-ı mezrû tarla olarak birlikte yazılmıştır. Bu durum temettuât defterlerin hepsinin başlangıcında, “ *Bu havalide arâzinin kuvveti olmadığından nısfı bir sene ve nısfı, aher sene zirâat olunduğu.*”⁹ şeklinde ifade edilmektedir. Eğer bu şekilde ekim yapılmazsa tarladan verim alınamayacağı da bazı defterlerde ayrıca

⁷ Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul, 1985, s. 79, 80.

⁸ Bu rakamlar, Çorum'daki 42 mahalle ve 156 köye ait Temettuât defterlerinden çıkarılmıştır.

⁹ BOA. ML. VRD. TMT. 452, s. 2; 493, s. 2; 445, s. 2; 563, s. 2.

belirtilmektedir.¹⁰ Bununun yanında defterlerde, arâzisi sahiplerinin tarlaları yazılırken, “*münâvebe tarîkiyle mevrû gayr-ı mevrû tarla*” şeklindeki bir ifadenin kullanılması, Çorum’da bir yılda arâzinin tamamının değil, yarısının ekildiğini, bir kısmının da nadasa bırakıldığını te’vid etmektedir. Buna da nöbet yoluyla ekim denilmekteydi. Dolayısıyla Çorum’da toplam ekilebilen arâzilerin yarısı her yıl nadasa bırakılmış oluyordu. Bunun için, sayımların yapıldığı tarihte, Çorum’da 52384.5 dönüm arâzinin yarısı yani 26192.2 dönümü gayr-i mevrû idi. Bu şekilde toprağı nadasa bırakma sadece Çorum’da yapılan bir usûl değildir. Osmanlı çiftçisi, daha çok toprağını 2 yada 3 yılda bir dinlendirerek verim gücünü kazandırmaya çalışıyordu. Boş bırakma süresi ise çoğunlukla 1 yıldır.¹¹ Bunun yanında Çorum’da, bazı arâzilerin ise tamamı ekilmemekte idi. Gayr-ı mevrû, kıraç ve boz tarla şeklinde ifade edilen bu arâzilerin miktarı Çorum civarında 52, köylerinde ise 254 dönüm idi.

1325/1907 tarihli Asya ve Afrika-yı Osmanî Zirâat İstatistiği’nin verilerine göre, Çorum’da 243142 dönüm ekili arâzi vardır. Ancak bu rakam içerisinde köylerdeki arâzilerin olup olmadığı belli değildir.¹² 1911 Tarım İstatistiğinde ise Çorum ve köylerindeki ekili ve dikili arâzinin miktarı 240630 dönümdür.¹³ Bu durumda 1845 senesinden 1907’ye kadar 64 yıllık bir sürede Çorum’daki ekili ve dikili arâzilerin dönüm olarak yaklaşık 4 kat büyüdüğü ortaya çıkmaktadır. Bu arâzilerin ormanlık alanlar kesilerek mi yoksa zirâata elverişli olmayan yerlerin çeşitli yollarla ıslah edilmesiyle mi ortaya çıktığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

b-Zirâatı Yapılan Ürünler

Temettuât defterlerindeki bilgilerden, ekili ve dikili arâzilerin miktarlarını, büyüklüklerini dönüm olarak tespit etmek mümkündür. Dikili

¹⁰ BOA.ML.VRD.TMT.445, s. 2.

¹¹ Tefik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul, 1998, s. 89.

¹² 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî İstatistiği, Dersaadet, 1327, s. 5. Burada Çorum kazası nüfusu 60346, tarımla meşgul olan hane sayısı da 7200 olarak verilmektedir. Salnameler göre bu dönemki şehir merkezinin nüfusu 20 bin civarında idi. Bu durumda verilen 60346 rakamının içerisinde köylere ait nüfusta bulunmasından 240630 dönüm arazinin Çorum ve köylerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Ticaret ve Zirâat Nezâreti İstatistik Daire-i Umumiyyesi Müdüriyeti, Memâlik-i Osmaniyenin 1329 Senesine Mahsus Zirâat İstatistiği, Dersaadet, 1332, s. 40-503.

arâzilerde bağ, cehrilik, bostan, meyvelik olarak ayrı ayrı yazılmıştır. Fakat, ekili arâzilerin pamuk ve duhan (tütün) zirâatı yapılanları dışındakiler sadece mevrû ve gayr-ı mevrû tarla şeklinde kayıt edilmişlerdir. Dolayısıyla buralarda hangi ürünlerin ekildiği ve bunlar için kaç dönüm arâzinin kullanıldığı belli değildir. Bununla birlikte bu mevrû tarlalarda yetiştirilen ürünlerin, buğday, arpa, burçak, nohut, soğan, yulaf ve alef olduğu aynı defterlerdeki a'sâr gelirlerinden anlaşılmaktadır.

Tablo-2. Çorum'da Zirâatı Yapılan Ürünler, Bunlara Ayrılan Arâzi Miktarları, Atılan Tohum ve Alınan Hasılat ile Meyveler (1907¹⁴ ve 1911¹⁵ Yıllarında)

Ürün adı	Ürünün ekildiği arâzi /Dönüm		Bir dönüme atılan tohum Kile/kıyye ¹⁶		Alınan hasılat Kile/kıyye			
	1907	1911	1907	1911	Bir dönemden		Genelinden	
					1907	1911	1907	1911
Buğday	126000	160000	1	1	6	6	756000	960000
Arpa	80000	53300	1	1	7	6	560000	319800
Yulaf	24000	1200	1	1	7	8	168000	9600
Darı	2400	800	0,25	0,5	10	4	24000	3200
Mısır	2400	3200	0,25	0,18	10	5	24000	16000
Burçak	2400		1		10		24000	
Tütün	42						2070	
Afyon	1100	1500		1	-	2	1850	3523
Kapluca		400	-	1	5		-	2000
Keten	-	800	-	2	-	80	-	64000
Kenevir	-	420		5	-	25	-	10500
Cehri	-	800				62,5	-	50000
Nohut	1200	3520	10	20	200	160	240000	563200
Fasulye	1200	3200	10	10	200	155	240000	496000
Mercimek	1200	3100	10	20	200	160	240000	497000
Patates	1200	600	6	5	60	150	72000	90000
Pancar	-	10	-	1	-	300	-	3000
Havuç	-	10	-	1	-	200	-	2000
Soğan	-	1600	-	1		200	-	320000
Sarımsak	-	20	-	5		40	-	800
Elma	-	500	-				-	100000
Armut	-	350	-	-	-	-	-	70000
Erik	-	120						18000
Kayısı		30						4800
Ceviz	-	150						24000
Üzüm	-	5000						25000000
Toplam	243142	240630						

¹⁴ 1325 Senesi Asya ve Afrika Zirâat istatistiği, s. 22-25, 130, 131, 182, 183.

¹⁵ Ticaret ve Zirâat Nezareti ..... a.g.e. s. 40-43, 126-128, 198, 199, 244, 247, 386, 387, 391,503.

¹⁶ Buğday, arpa, kapluca, yulaf, mısır, darı ürünlerinin miktarları kile, diğer ürünler ise kıyye ile verilmiştir. Kile, hububat ölçüğü olarak kullanılır. Muhtelif neveleri vardı. İstanbul kilesi, ortalama 25 kilogram idi. 1 Kıyye ise 1282 gram idi.

Bu ürünlerden başka, Çorum'da bakla,¹⁷ pirinç, domates, kavun¹⁸ gibi ürünlerin de ekimi yapılıyordu. 1845'te, Çorum'un 17 köyünde 75 dönüm arâzide pamuk zirâatı yapılıyordu.¹⁹ 1845 senesinde Babaoğlu ve Balım Sultan köylerinde 12.5 dönüm arâzide zirâatı yapılan tütünün aradan uzun zamanlar geçmesine rağmen 1907'de de sadece 42 dönüme çıktığı görülmektedir. Tablodaki verilere göre bu dönemlerde, Çorum'da 20 çeşit bitkisel ürün ve 5 çeşit meyve zirâatı yapılmaktaydı. 5 yıllık bir dönemde Çorum'da ekili ve dikili arâzilerin dönümleri birbirine yakındır. 1911 senesinde üretilen meyvelerden bir kısmı da kurutularak tüketilmekte idi. Armut hasılatından 2000, erikten 1500 ve kayısıdan 800 kıyye kurutulmaktaydı.

1911 senesinde Çorum'da bulunan arâzinin % 90.1'ine tahıl, % 4'üne baklagil ekiliyordu. Arâzinin % 2.4'ünü bağ ve cehrilik, % 0.5'ini ise meyve bahçeleri teşkil etmekteydi. Geri kalan % 3'lük bölümde patates, soğan, tütün, afyon, sarımsak gibi ürünlerin ekimi yapılmaktaydı.

c- Hânelerin Sahip Oldukları Ekili Arâzilerin Büyüklükleri

Ziraî üretimde etkinliği belirleyen faktörlerden biri olan işletme büyüklüğü, tarım ekonomisi bakımından büyük önem taşır. Genellikle sermaye donatımı daha yeterli olan işletmeler, etkin tarım metotlarını kolaylıkla benimseyerek ziraî gelişmeye destek olurlar. Buna karşılık sermaye donatımı yetersiz olan küçük işletmenin modern ve ileri tarım metotlarını benimsemesi oldukça güçtür. Osmanlı tarım istatistiklerinde tarım işletmeleri üçe ayrılmıştır:

1- İmalât-ı Sağîre: Yüzölçümleri 10 dönümden az olan küçük işletmelerdi.

2-İmalât-ı Mutavassıta: Yüzölçümleri 10-50 dönüm arasında olan orta büyüklükte işletmelerdi.

3-İmalât-ı Cesîme: Yüzölçümleri 50 dönümden daha fazla olan büyük işletmelerdi.²⁰

¹⁷ SVA. 1311, s. 285.

¹⁸ SVA. 1320, s. 252.

¹⁹ Bu köyler, Akdam, Belkavak, Boztepe, Hacıbey, Hızırlı, Karakeçili, Kertme, Kızılviran, Küçük Yamadı, Sarıkamış, Tut, Tutpınar, Tozluburun, Üçdam, Yarımca, Yaniyaban, ve Yerli idi.

²⁰ Tevfik Güran, a.g.e. s. 81.

Bu ölçülere göre, Çorum'daki ekili arâzilerin büyüklüklerinin ve hâneler arasındaki dağılımının belirlenmesi, üretim ilişkilerini inceleyebilmek için yeterli olacaktır. Ayrıca mevcut mevrû tarlaların halk arasında dağılımının ne şekilde olduğunun tespit edilmesi de mülkiyet ilişkileri açısından önemlidir.

Tablo-3. Arâzi Büyüklükleri ve Arâziye Sahip Olan Hâne Sayısı ²¹

Yeri	Topraksız		Küçük işletmeler		Orta büyüklükte işletmeler 10-50 dönüm arası				Büyük işletmeler 50 dönümden büyük				Toplam	
			1-9 dönüm		10-25 dönüm		26-50 dönüm		51-100 dönüm		100+dönüm			
	H.S	T.M	H.S	T.M	H.S	T.M	H.S	T.M	H.S	T.M	H.S	T.M	H.S	T.M
Mahalleler	1753	0	77	422	93	1567	46	1778	19	1314	10	3409	1998	8490
%	87.7		3.9	5	4.6	18.4	2.3	21	1	15.5	0.5	40.1	%100	%100
Köyler	793	0	297	1765	1061	18319	336	12045	65	4265.5	4	449	2556	36843.5
%	31		11.6	4.8	41.5	49.7	13.2	32.7	2.5	11.6	0.2	1.2	%100	%100
Toplam	2546	0	374	2187	1154	19886	382	13823	84	5579.5	14	3858	4554	45333.5
%	55.9	0	8.2	4.8	25.4	43.9	8.4	30.5	1.8	12.3	0.3	8.5	%100	%100

Defterlerdeki verilerden hazırlanan bu tablo Çorum'daki toprak sahipleri ve arâzilerin büyüklükleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi Çorum havalisinin toprağının verimsizliği sebebiyle her sene arâzinin belli bir kısmı ekilmeyip nadasa bırakılıyordu. Nadasa bırakılan bu arâzilerin temettuât defterlerinde mevrû ve gayr-ı mevrû adı altında birlikte yazılması sebebiyle her sene kaç dönümünün nadasa ayrıldığı tam olarak tespit edilememiştir. Her ne kadar kayıtlarda yarısı denmekteyse de, oran tam olarak belli değildir. Bu yüzden tablodaki veriler, Çorum'da ekilmeye müsait tüm arâzilere ait rakamlardır. Zaten defterlerde de ekilemeyen yerler kıraç, boz şeklinde ayrıca belirtilmiştir.

Mahallelerde yaşayan 1998 vergi mükellefinden sadece 245 (%12.2) kişinin ekili bir tarlası bulunmakta idi. Bu da şehirde tarım dışı faaliyetlerin daha yoğun olduğunu göstermektedir. Buna karşılık köylerde yaşayan 2556 hânedan 1763'ünün (% 69'unun) bir ekili arâziye sahip olması, Tevfik Güran'ın "*köylü ekonomisi*" diye²² nitelediği sosyo-ekonomik modelin Çorum köylerinde geçerli

²¹ H.S: Hane sayısını, T.M: toprak miktarını ifade etmektedir. Bu tabloya Çorum ve köylerinde kiralanan, ortak ekilen, boz ve kıraç araziler dahil edilmemiştir.

²² Tevfik Güran, a.g.e., s. 112.

olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Çorum ve köylerinde yaşayanların yarısından fazlasının yani % 55.9'unun bir toprağı bulunmuyordu. Tabloda, bitkisel üretim yapılan (buğday, arpa, pamuk, tütün, soğan gibi) arâzilerin tipleri ve büyüklükleri yer almaktadır. Bölgede 1-50 dönüm arasında değişen küçük ve orta büyüklükteki üretici işletmeleri yaygındır. Bu arâziler toplam ekili alanlar arasında, Çorum'da % 44.4, (3767 dönüm-216 hâne sahip) köylerde ise % 67.7'lik (32129 dönüm-1694 hâne sahip) oran ile en büyük paya sahiptir.

Bu işletmelerde tarımsal faaliyetleri bir ailenin kendi üretim araçları ve emek gücüyle yapması mümkün idi. Bunlar ancak geçimlik bir gelir sağlayabilen, kendi kendine yeterli bağımsız küçük üreticiler olup, toprağı işlemek için tarım araçlarına, hayvanlara ve emek gücüne sahip kişilerdir. 50 dönümden büyük işletmeler ise şehirde % 55.6, (4723 dönümü-29 hâne sahip) köylerde ise % 12.8'lik (4714.5 dönümü-69 hâne) bir oranda idi. Şehirde 29 hânenin toprakların yarısından fazlasına sahip olması arâzilerin bu kişilerin tekelinde toplandığını göstermektedir. Köyler de ise böyle bir tekelleşmenin olmadığı görülmektedir.

Köylü ekonomisinde kırsal nüfus, köy denilen sosyo-ekonomik, idarî ve coğrafi açıdan belirli özelliklere sahip bir yerleşim biriminde yaşayan, birbirleriyle sürekli ilişkide bulunan ve ortaklaşa sorumluluklar yüklenen küçük topluluklardan oluşur. İşletmeye sahip olmanın temelinde yatan ekonomik neden, ailenin geçimini sağlamaktır. Bu nedenle işletme aileyle bütünleşmiştir. Köylü ekonomisinin önemli bir diğer özelliği de işletmelerin küçüklüğüdür. Ailenin sahip olduğu toprak miktarı, orta büyüklükte bir ailenin geçimini sağlayabilecek kadardır. İşletmenin küçük oluşunun önemli bir sonucu ücretli işgücüne gerek duyulmamasıdır. İşletmeler küçük ve getirebilecekleri gelir çiftçiyi ancak geçindirebilecek kadar olduğundan köy topluluğunu oluşturan hâneler arasında gelir ve yaşam düzeyleri bakımından büyük farklar yoktur.²³

Çorum köylerinde toprağın eşitlikçi bir şekilde küçük ve orta büyüklükler halinde dağılmış olduğu görülmektedir. Köylerde hâne başına ortalama 7 dönüm arâzi düşmektedir. Dönümleri küçük de olsa 1763 hânenin toprak sahibi olması ve bunlar arasında büyük toprak sahiplerin azlığı Çorum'da

²³ Tevfik Güran, a.g.e, s. 112-113.

toprakların adil olarak aileler arasında dağıldığının bir göstergesidir. Osmanlı tarımı da büyük ölçüde bu şekilde idi. Gerçekten bu dönemde ülkede, geçimini tarımdan sağlayanların büyük çoğunluğu küçük miktarda toprak sahibi köylü aileleriydi.²⁴

Toprak sahiplerinin mesleklerine gelince şehirde toprak sahibi olan 245 hânedan sadece 44'ü çiftçilik yapmaktaydı. Geri kalan 201 kişinin çoğunluğu esnâf, idarî ve dinî görevli idi. Köylerdeki arâzi sahiplerinin 1581 çiftçi, geri kalan 182'si ise amele, çoban, ırgad gibi tarım işlerinde çalışan kişilerdi.

1907 senesinde Çorum'da zirâatla meşgul olan hâne sayısı 7200'dür. Bu hânelerin 2000'i 10-50 dönüm, 5200'ü de 50 dönümden büyük arâzilere sahip idi.²⁵

d- Çorum'da Büyük Arâzi Sahipleri

Çorum'da ekilebilen toprağın büyük bir kısmına sahip olan küçük üreticilerin dışında diğer bir grupta çiftlik tipi yerleşim birimlerine sahip olan büyük üreticilerdir. Bu şekilde defterlerde 6 yer kayıtlıdır. Sahipleri şehirde yaşamasına rağmen tasarruflarındaki bu çiftlikler köylerde bulunuyordu. Bununla beraber yüz dönümden daha fazla toprağa sahip 8 aile daha vardı. Çorum'da bulunan ekili arâzinin %7.4'üne bu 14 aile sahip idi. Bunların 10'u şehirde 4'ü ise köylerde yaşamaktadır. Büyük arâzilere sahip bu kişilerden şehirdekilerden sadece birisi, köylerdekilerin de tümü çiftçilik yapmakta olup, diğerleri sanatsız, yada daha önce idarecilik yapmış ve din hizmetlerinde bulunmuş kişilerdir. 750 dönümle en büyük arâziye sahip olan Sümükoğlu Osman Ağa'nın, herhangi bir mesleği yoktu. Değişik köylerde bulunan arâzilerden 475 dönümünü icara vermiş, geri kalanını da kendisi ekmekteydi.

²⁴ Tevfik Güran, a.g.e s. 118. Güran'ın yaptığı araştırmaya göre, 19 yüzyıl ortasında örnekleme için seçilen 14 yerleşim biriminde, küçük üretici aile işletmeleri hakim durumdadır.

²⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika.. s. Dal.

Tablo-4. Çorum ve Köylerinde Büyük Arâzi Sahipleri (100 Dönüm Üzeri)

Yeri	Arâzi Sahibinin Lakabı, Unvanı ve Adı	Mesleği	Arâzilerin Bulunduğu Yerler	Dönüm
Hacı Yusuf ²⁶	Sümüklüoğlu Osman Ağa	Mesleksiz	Karapınar ve Çor.civ 275 dönüm Tengrivermiş, Deliler, Karacavıran köylerinde icare verdiği 475 dönüm tarla	750
Karakeçili ²⁷	Kadifezâde Hacı Mehmed Ağa	Müdür-i sabık	İsmail ve Üyük köylerinde 375 dönüm çiftlik ve Çor. civ. 212 dönüm tarla	587
Sofular	Seyfullahzâde Osman Efendi	İmam	Yaydığın köyünde	160
Sofular ²⁸	Karskadısızâde Müteveffa Emin Ağa'nın Oğlu Sabi Mehmed Ağa	Talebe	Yakuparpa, Bozboğa, Karacavıran köylerinde 125 dönüm çiftlik, Celil köyünde 80, Çor. civ 23 dönüm tarla	228
İsa Halife ²⁹	Müteveffa Müfti Hilmi Efendinin Oğulları Ebubekr ve Münib Efendiler	Talebe ve Müderris	İlca, Kulaca, Hamamlıçay, Karapürçek, Kayı, Yadiğin köylerinde 428 dönüm çiftlik ve Çor civ.140 dönüm tarla	568
Şeyh Eyüb	Abbaszâde Hacı Ömer Ağa	Mesleksiz	Kavaklıçiftlik, Laçın-i Kebir köylerinde 240 dönüm çiftlik, Çor.civ 12 dönüm tarla	252
Şeyh Eyüb ³⁰	Ömerdedeoğlu Bekr Ağa	Mesleksiz	Paşa köyünde 286 dönüm çiftlik, Çorum civarında 24 dönüm tarla	310
Sığircı	Yancıoğlu Ali Ağa	Mesleksiz	Gürcü köyünde 300dönüm çiftlik, Çor.civ icare verdiği 32 dönüm tarla	332
Sığircı ³¹	Müteveffa Hacı Receboğlu Yetimi Sabi Hasan	Çiftçi	Erdek köyünde 48 dönüm çiftlik, Çorum civarında 72 dönüm tarla, ortak	120
Akpınar ³²	Çoşdaroğlu Hacı Osman	Mesleksiz	Sarmaşa köyünde 78, Çor. Civ 24 dönüm	102
Harzedin ³³	Emir Mehmedoğlu Osman	Çiftçi	Köyde	120
Tarhan ³⁴	Köy Muhtarı Satılmış Kethüda	Çiftçi	Köyde	120
Eskici ³⁵	Yamukoğlu Ahmed Kethüda	Çiftçi	Köyde	105
Yenice ³⁶	Köse Alininoğlu Hasan	Çiftçi	Köyde	104
toplam	14 kişi			3858

Bu toprakların işletiliş tarzına gelince, bunlardan biri toprağının bir kısmını icara vererek, birisi ortakçı ile diğerleri de kendileri arâzilerinde zirâat yapmaktaydılar. Fakat böyle büyük arâzileri, ailelerin kendi üretim araçları ve iş

²⁶BOA. ML. VRD. TMT. 538, s. 2.

²⁷BOA. ML. VRD. TMT. 440, s. 2.

²⁸BOA. ML. VRD. TMT. 576, s. 3.

²⁹BOA. ML. VRD. TMT. 418, s. 2.

³⁰BOA. ML. VRD. TMT. 503, s. 3, 5.

³¹BOA. ML. VRD. TMT 444, s. 4, 19.

³²BOA. ML. VRD. TMT. 512, s. 15.

³³BOA. ML. VRD. TMT. 552, s. 6.

³⁴BOA. ML. VRD. TMT. 577, s. 2.

³⁵BOA. ML. VRD. TMT. 413, s. 2.

³⁶BOA. ML. VRD. TMT. 419, s. 2.

gücüyle işlemesi mümkün değildir. Bu yüzden ya arâzinin bir kısmının kiraya verilmesi yada ırgad, amele gibi ücretli emekle çalışan kişilerle işletilmesi gerekliydi. Defterlerde bu ailelerin, yanlarında ırgad çalıştırıp çalıştırmadıklarına dair bilgi yoktur. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım kesiminde işgücü kıt ve bu yüzden ücretler yüksek olduğundan çiftliklerin doğrudan doğruya işletilmesi ekonomik değildi.³⁷

e-Toprakların Tasarruf Biçimleri: Çorum'da gerek şehirde yaşayanların sahip oldukları büyük arâzilerde ve gerekse küçük köylü işletmelerinde ekili topraklar mülkiyet açısından dört şekil göstermektedir. Bunlardan birincisini, toprak sahibinin kendi tasarrufunda bulundurduğu yerler teşkil etmektedir. İkincisi kira ile tutulan topraklardır. Üçüncüsü kiraya verilen ve dördüncüsü de ortak ekilen topraklardır.

Tablo-5. Çorum ve Köylerinde Arâzinin Tasarruf Biçimleri

Tasarruf biçimleri	Mahalleler			Köyler		
	Toprak miktarı dönüm	Toprağı işleyen hâne sayısı	Toplam toprak miktarına %	Toprak miktarı dönüm	Toprağı işleyen hâne sayısı	Toplam toprak miktarına %
Toprak sahiplerinin kendi tasarrufundaki arâziler	6618.5	167	% 70.9	35092	1591	% 81.5
Kiralanan Arâziler	847	33	% 9	6204	234	% 14.4
Kiraya verilen Arâziler	1767.5	70	% 19	1569.5	162	% 3.7
Ortakçlıkla Ektirilen Arâziler	104	6	% 1.1	182	10	% 0.4
Toplam	9337	276	% 100	43047.5	1997	% 100

Çorum'daki arâzilerin önemli bir bölümü, toprak sahiplerinin kendi tasarrufu altında bulunan topraklardır. Bu oran şehirde % 70.9, köylerde ise % 81.5'tir. Ekilen arâzilerin şehirde % 19'u, köylerde ise % 3.7'si sahipleri tarafından kiraya verilmektedir. İcara verme usulüne şehirde yaşayanlar daha çok başvurmakta idiler. Bunun sebeplerinden birincisi, bu kişilerin çiftçilik dışında bir meslekle iştigal etmeleridir. Nitekim şehirde toprağını kiraya veren 70 kişi de çiftçilik dışında bir mesleğe sahiptir. İkinci bir sebepte, bunların başka bir arâziye daha sahip olmalarıdır. Dolayısıyla, tarlasının birini kiraya verip, diğerini de kendisi ekebilmektedir. 70 kişi arasında bu durumda olan 7 hâne vardır. Köylerde

³⁷ Tefik Güran, a.g.e., s. 121.

arâzisini kiraya veren 162 kişinin mesleğine bakıldığında, çiftçi olmadıkları görülmektedir. Bu kişiler çoğunlukla ırgad, hizmetkâr, çoban, amele gibi tarım alanında çalışan yardımcı elemanlardır. Yine yetim, talebe gibi babalarından miras kalan toprakları kendileri ekemeyip, icara vermek zorunda kalanlar da vardır.

Bunun yanında şehirde 33, köylerde 234 aile kiracılık yapmaktadır. Kira ile tutulan arâziler Çorum'da % 9 (847 dönüm), köylerde ise % 14.4 (6204 dönüm) oranında idi. Şehirdeki bu 33 ailenin 31'i topraksız olup, 2'sinin ise 8'er dönüm arâzisi bulunmaktaydı.³⁸ Köylerde kiracı durumunda olan 234 ailenin tamamı topraksız olup, kiraladıkları 2-99 dönüm arasında değişen arâzileri ekmekteydiler.

Toprağını kiraya verenler yıllık sabit bir kira karşılığı olan ve icar denilen bir usulle anlaşıyorlardı. Bu tür anlaşmalar kayıtlarda "*icâr-ı senevîyye*"³⁹ şeklinde bir ifade ile senelik ücret belirtilerek yazılıyordu. Buna karşılık, toprağı kiralayan kişilerin ortaklık biçiminde mi yoksa kira karşılığında mı anlaştıkları kayıtlarda belirtilmemiştir. Bu arâziler, defterlerde "*müstecîren mezrû gayr-ı mezrû tarla*"⁴⁰ şeklinde dönüm ve senelik gelirleri yazılmak suretiyle belirtilmektedir. Fakat ortaklık yoluyla toprağı işleme şeklinde kiralamanın kayıtlarda ayrıca belirtilmesinden dolayı, toprağı kiralayan kişilerin senelik bir ücret ödedikleri söylenebilir. Çorum ve köylerinde 267 kiracıya karşılık, tarlasını kiraya veren hâne sayısı 232'dir. Kiraya verenlerle kiracıların arasındaki fark, büyük ihtimalle kiraya verenlerin Çorum dışında başka şehirlerden olmalarından kaynaklanıyordu.

Çorum'da ortaklık yoluyla toprağın kiralınmasına rağbet edilmediği görülmektedir. Çorum ve köylerinde sadece 16 aile 286 dönüm arâziyi ortakçılık usûlüyle ekmekteydiler.

³⁸BOA.ML.VRD.TMT.426, s.2. Gülabibey mahallesinde sakin bu iki kişi, çiftçilikle uğraşmaktaydılar. 8'ser dönüm arazileri yanında birisi 16, diğeri de 12 dönüm toprağı kiralayarak ekmekteydiler.

³⁹BOA. ML.VRD.TMT.538, s. 6, 8.

⁴⁰BOA. ML.VRD.TMT., 419, s. 2; BOA. ML.VRD.TMT.561, s. 2.

3-Bağcılık ve Bahçecilik (Bostan)

Bağcılık kaza tarımında önemli bir yere sahiptir. Bağcılık ve bahçecilik tarla tarımına göre emek-yoğun faaliyetler olup nüfusun yoğun olduğu kasaba ve şehir çevrelerinde oldukça yaygındır. Bağ ve bahçe ürünleri pazara dönük ürünlerdir. Bağlar XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun bazı bölgelerinde tarım yapılan toprakların önemli bir bölümünü meydana getiriyordu. Bağ ve bahçe ürünlerinin, vilayetlerin ziraî üretimleri içindeki payı %1 ile % 32 arasında değişiyordu.⁴¹ Çorum'da ise bu oran % 7.2 idi.

Tablo-6. Çorum Civarındaki Bağ Mevkileri ve Dönümleri⁴²

Mevkii	Dönümü	Toplam Dönüm İçindeki Oran	Mevkii	Dönümü	Toplam Dönüm İçindeki Oran
Aşcılar	19.5	1.9	İbrahim Çayırı	22.5	2.2
Ayarık	95	9.5	Ilıca	239	24
Çomarderesi	29.5	2.9	Kabaklı	450	45.2
Develik	13.5	1.3	Mürsel	53.5	5.3
Fetene	46	4.6	Sondol	26.5	2.6
Toplam				995	

Evliya Çelebi, Çorum'da bulunan 4300 hânenin hepsinin bağlı-bahçeli olduğunu zikretmektedir.⁴³ 1845 senesinde Çorum mahallelerinde sakin 1998 hânedan 1246'sının bağı mevcut olup, bunlardan da 63'ünün ikinci bağı vardı. Buna göre, Çorum'da sakin kişilerden % 62.3'ünün bir bağı bulunuyordu. Bu hânelerin sahip oldukları bağlar, 2679 dönüm olup, 151 dönümü harab idi. Bu bağlar, Çorum civarındaki bazı mahaller ile köylerde bulunuyordu.

Çorum civarında bağların en yoğun olduğu mevki % 45.2'lik oranla Kabaklı idi. Daha sonra % 24 oranında bağın bulunduğu Ilıca bölgesi gelmektedir. Tablodaki mevkilerden başka Köpeklik, Çoraklık, Derikuyusu denen mahallerde de az miktarda bağ bulunmakta idi. Ayrıca Temettuâtlarda bulunmayıp sicillerde kayıtlı olan İçeridere, Elmalı, Poyralı ve Kapuönü gibi mevkilerde de bağ arâzileri vardı.⁴⁴ Çorum halkının sahip olduğu 2679 dönüm bağdan sadece 995 (%37.1) dönümü Çorum civarında bulunuyordu. Geri kalan 1684 (% 62.9) dönüm Çorum

⁴¹ Tefik Güran, a.g.e. s. 79.

⁴² Bu bilgiler 42 mahalleye ait Temettuât defterlerinden çıkarılmıştır.

⁴³ Evliya Çelebi, Seyahatname, C. II, Dersaadet, 1314, s. 408.

⁴⁴ ÇŞS. 6-175/92;ÇŞS. 6-188//146;ÇŞS. 6-289/220; ÇŞS.6-37/40;ÇŞS. 7-253/172.;ÇŞS.7-264/184.

köylerinde idi. Bunların çoğu da Eşençay (321 dönüm), Kuruçay (124.5 dönüm), Sarın (362 dönüm), Eskiekin (116,5 dönüm), Aleyki (75 dönüm), Acıpınar (38 dönüm) ve Yavi (164.5 dönüm) gibi Çorum'da en çok bağcılık zirâatının yapıldığı köylerdir.

Çorum şehrinde yaşayan kişilerin köylerdeki 1684 dönüm bağından, 972 dönümü bu dört köyde bulunup, geri kalan 712 dönüm ise 40 değişik köyde idi. Şehirde ikâmet edip, köylerde bu kadar dönüm bağa sahip olan kişilerin bulunmasının çeşitli sebepleri olabilir. Bunlardan birisi, bu köylerden gelip Çorum'a yerleşen kişilerin köylerindeki bağlarını satmayarak bağcılık yaptıkları düşünülebilir. Bir diğer sebepte Çorum civarında bağcılığa uygun yeterince arâzinin bulunmamasıdır.

Tablo-7. 10 Dönümden Fazla Bağ Arâzisi Olan Köyler ⁴⁵

Köy	Dönüm	Köy	Dönüm	Köy	Dönüm	Köyler	Dönüm
Abdalata	157.5	Çanakçı	20.5	Kılıçviran	19.5	Sarın	548
Acıpınar	81.5	Çayköy	16.5	Kızılviran	106	Tarhan	15
Ahiilyas	19.5	Deliler	64	Kızılpınar	16	Tut	26
Aleyki	93	Eskiekin ⁴⁶	184	Kuruçay	140.5	Yavi	335
Anbarcı	24.5	Elemin	38.5	Kuyumcu	71.5	Yoğunpelid	18,5
Bağzık	10.5	Eşençay	529	L. Kebir	30.5	Diğer köyler ⁴⁷	315
Bayındır	83	Hamamlıçay	55.5	L. Sağır	21.5		
Boğabağı	24	Harzeddin	37.5	Rum	45		
Bügdüz	88.5	K. Yamadı	33.5	Saray	14	Toplam	3283

Köylerde ise 2556 hânedan 974 kişinin bağı olup, iki bağı olan sadece 5 kişi bulunuyordu. Sadece 57 köyün arâzisi bağcılığa müsait idi. Köylerde bir bağa sahip olan hânelerin oranı % 38.1 idi. Toplam 1599 dönüm bağdan, 25.5 dönümü ise harab durumda idi. Sakin olduğu köy dışında başka köylerde bağı olan kişiler de bulunmaktadır.

⁴⁵ Bu rakam köylerde yaşayanların sahip oldukları 1599 dönüm bağa, şehirde sakin olup, ancak köylerde de 1684 dönüm bağı olan kişilerin bağlarının toplanmasıyla elde edilmiştir.

⁴⁶ Boğabağı ve Eskiekin önceleri Çoruma dahil idi. Ancak daha sonra Amasya'ya bağlı Mecitözü kazasına ilhak edilmiştir. Temettuât kayıtlarında bu köylerde bulunan bağların sadece dönümleri yazılmış olup, gelirleri yazılmamıştır.

⁴⁷ Bu köylerdeki bağların miktarı 2 ile 8 dönüm arasında değişmektedir. Bu köyler: Dereçay, Kozluca, Paşa, Sülüklü, Yenice, Aşlıarmut, Çaltıçak, Çukurviran, Hacı Bayram, Çender, Kızağlı, Mescitli, Serpin, Sarıkamış, Karakeçili, Kartabayır, İnalözü, ...vs. idi.

Köyler arasında bağ arâzisinin en fazla olduğu yer % 16.7'lik oranla Sarın'dır. Daha sonra % 16.1 oranla Eşençay gelmektedir. Üçüncü en çok bağa sahip olan köy ise % 10.2 ile Yavi'dir. Köylerde bulunan 3283 dönüm bağdan 2968 (% 90.4'ü) dönümü tablodaki 32 köyün arâzisinde bulunmakta idi. Geri kalan 315 dönüm bağdan 25.5 dönümü harabe olup, 289.5 dönüm bağ da diğer köylerde bulunuyordu. Çorum kazasında temettuât kayıtlarına göre bağ arâzileri 995'i şehirde, 3283'ü de köylerde olmak üzere 4278 dönümdür. Bunlardan 176.5 dönümü ise harab vaziyette bulunuyordu.

Tablo-8. Bağların Büyüklükleri

Bağ Sahiplerinin oturdukları yerler	Bağ büyüklükleri/Dönüm						Toplam bağ sahipleri	Toplam hâne sayısı
	0.5-2	2.5-4	4.5-6	6.5-8	8.5-10	11-15		
Bağ sahiplerinin sayısı (Mahalle)	961	252	62	27	4	3	1309	1998
Mahalledeki toplam bağ sahiplerine %	73.4	19.2	4.7	2.	0.3	0.2	100	
Bağ sahiplerinin sayısı (köyler)	810	134	24	4	1	1	974	2556
Köylerdeki toplam bağ sahiplerine %	83.1	13.8	2.4	0.4	0.1	0.1	100	

Çorum ve köylerinde bağların büyük kısmı 0.5 ile 4 dönüm arasında değişen büyüklüktedir. Şehirde bulunan bağların % 92.6'sı, köylerde ise % 96.9'unun 0.5 ile 4 dönüm arasında olduğu görünmektedir. Şehirdeki bağların % 73.4, köylerde ise % 83.1'i oluşturarak bu oran içinde en büyük paya sahip olan 0.5 ile 2 dönüm arasındaki bağlardır. Şehirde en büyük bağ sahibi İsa Halife mahallesinin muhtarı olan ve terzilik mesleğiyle iştigâl eden, Kürtoğlu Ahmed olup, Bayındır ve Kabaklı mevkiğinde 14,5 dönüm bağı vardı.⁴⁸ Yine Karaman Çavuş mahallesinden Bağvand Tankaloğlu Mehmed'in Sarın köyünde 12 dönüm bağı mevcuttu.⁴⁹ Asker tekaüdü olup, Karakeçili mahallesinde sakin Yunusoğlu Hızır'ında, Eşençay köyünde 12 dönüm bağı bulunuyordu.⁵⁰ Köylerde en büyük

⁴⁸ BOA. ML.VRD. TMT. 418, s. 3.

⁴⁹ BOA. ML.VRD. TMT. 509, s. 3.

⁵⁰ BOA. ML.VRD. TMT. 440, s. 7.

bağ sahibi, Seydim köyünde sakin olan ve zirâatla uğraşan Ebubekr Ağa olup Eşençay'da 11 dönüm bağı bulunuyordu.⁵¹

Bunun yanında sicillerdeki tereke kayıtlarında, tahta üzüm oluğu, üzüm cenderesi, pekmez fiçisi, pekmez küpü gibi üzümle ilgili ev eşyaları bol miktarda bulunmaktadır.⁵² Terekelerden anlaşıldığına göre, Çorum'da kara ve akpekmez ile kuru üzüm gibi üzümünden yapılan gıda ürünleri her evde tüketilmekte idi.⁵³

1909 Tarım İstatistiğine göre, Çorum ve köylerinde 87483 dönüm bağ arâzisi bulunup, yıllık 27976 ton üzüm elde ediliyordu. Bunlarında değeri de 5451 kuruş tutuyordu.⁵⁴ Bu durumda 1845'ten 1909 yılına kadar geçen dönemde bağ arâzilerinin 20 kat arttığı söylenebilir.

Temettuât kayıtlarında bostan veya sebze bahçesi olarak kaydedilen arâzilerde bulunmaktadır. Şehirde 86 dönüm sebze bahçesi ekiliyordu. Bahçelerden % 79.5'i, Çorum civarında, % 3,5'i Kabaklı, % 2'si Ayarık ve % 1 dönümü de Hamamlıçayda bulunmakta idi. Bu 86 dönüm bahçe 36 hânenin tasarrufunda bulunuyordu. Köylerde ise 183 dönüm sebze bahçesinin 144 hâne tarafından tasarruf edildiği görülmektedir. Bu arâziler 24 ayrı köyde bulunmakta idi.

4- Cehri Zirâatı

a- Kaza Tarımında ve Ekonomisindeki Yeri ve Yetiştigi Mevkileri

Cehri üzüme benzeyen meyvelerinden sarı boya elde edilen bir ağaççıktır.⁵⁵ Söz konusu bu ağaççığın boyu 1-2 metreyi buluyordu. Bir step bitkisi olan cehrinin Latince ismi Rhamnustinctoria'dır. Cehrinin doğal yetişme sahası İç Anadolu stepleri olmakla beraber, bitki bu saha dışına da taşabilmektedir. Cehrinin Anadolu'daki tarihi bir hayli eski olsa gerektir. Mahallî boya sanayiini, dokumacılık ve halıcılığı bu madde ile beraber diğer boya bitkilerini desteklediği

⁵¹BOA. ML.VRD. TMT. 583, s.1.

⁵²ÇSS. 5-104/57; ÇSS. 6-237/176; ÇSS. 6-19/26; ÇSS. 8-K-133/87.

⁵³ÇSS.6-29/33; ÇSS 14-675/52; ÇSS. 6-19/26.

⁵⁴ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi C.3, Ankara, 1997, s. 67.

⁵⁵ İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. III, İstanbul, 1948, s. 201.

bilinmektedir. Anadolu'da cehrinin en çok ve en iyi kalitede yetiştiği yöre Kayseri çevresi idi.⁵⁶

Cehri, yeşil renk boyaların altında astar olarak kullanılmasından ve birçok boyaların terkiplerine girerek ton değiştirmesinden dolayı bir zamanlar nebati boyacılığın can damarı mesabesinde idi. Sentetik boyaların imaline başlanmazdan önceki devirlerde cehri, "*Türk Cehrisi*" adı altında Avrupa piyasalarında çok önemli bir mevkiye sahipti. Bilhassa 1830 yılından sonra cehri zirâatı Anadolu'da çok genişlemiş ve o sıralarda bağ, bahçeler gibi kurulmuş cehrilikler de meydana getirilmiştir.⁵⁷

Cehri yabanî olarak yetişen bitkiden de devşirilebilmekle beraber, aşılansarak yahut çelik dikmek suretiyle de tesis edilirdi. Başlıca iki çeşit cehrilik vardı: Bakımlı olanlar, yabanîler. Yabanî bitkiler aşılıp bakılırsa güzel ürün verirlerdi.⁵⁸ Temettuât kayıtlarına göre Çorum'da yabanî cehrilikler orman yada baltalık olarak da adlandırılıyordu.⁵⁹ Yabanî cehriliklerin aşılansması veya yeniden dikilmek suretiyle tesis edilen cehriliklerden ürün alma süresi Çorum'da 3 ile 7 sene arasında değişiyordu.⁶⁰

Cehrinin meyveleri dört dilimli olup yaz sonlarında yeşilimtrak sarı ve sarı renkte iken toplama vakti gecikirse esmerleşip kararırđı.⁶¹ Toplama işleri kadın ve çocuklar tarafından görülür ve bu vesile ile büyük üretim bölgelerinde şenlikler yapılırdı. Toplama işinde yere örtü serilir, dallar ya silkelenerek, yahut bir sopa ile vurulmak suretiyle meyveler düşürülür, bazen de elle koparılır, gölgelik ve rüzgarlı bir yerde 15 gün kadar kurutmaya bırakılırdı. Kurutulan meyveler ağırlıklarının üçte bir kadarını (yahut yarısını) kaybederdi.⁶²

⁵⁶ Tuncer Baykara, "Cehri Üzerine Notlar" Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir 1992, s. 181, 182, Kayserinin yanında Konya, Ankara, Kastamonu ve Sivas vilayetinin çeşitli kazalarında cehri zirâatı yapılırdı. Çorum'dan başka Mecitözü, İskilip kazalarında da cehri yetişiyordu.

⁵⁷ İktisat ve Ticaret...s. 201.

⁵⁸ Tuncer Baykara, a.g. m., s. 181.

⁵⁹ BOA. ML.VRD. TMT., 562, s. 3.

⁶⁰ BOA. ML.VRD. TMT. 512, s. 15, 573, s. 2, 5, 433, s. 2, 4, 489, s. 8; 426, s. 3.

⁶¹ İktisat ve Tic... s. 201.

⁶² Tuncer Baykara, a.g.m., s. 182.

Tablo-9. Cehri Zirâatı Yapılan Yerler ve Dönümleri

Çorum Şehri					Köyler				
Hasılat alınan cehrilikler			Yeni dikilenler		Hasılat alınan cehrilikler			Yeni dikilenler	
Mevki	Dönüm	%	dönüm	%	Mevki	Dönüm	%	Dönüm	%
Ayark	34	% 3.5	34	% 7.5	Aliki	32.5	%6.9	12.5	%3.8
Çomar	379.5	% 39.3	150	% 33.2	Babaoğlu	14	%2.9	-	-
Develik	4	% 0.4	-	-	Büget	15	%3.1	-	-
İlica	40	% 4.1	39	% 8.6	Çakır	58	%12.3	27	%8.2
Kabaklı	270.5	% 28	81.5	% 18	Kılıçviran	10	%2.1	-	-
Mürsel	71	% 7.3	35.5	% 7.8	Kuruçay	118.5	%25.2	81.5	%24.8
Sıklık	146.5	% 15.1	108.5	% 24	Sarın	11	%2.3	-	-
Tercan	17.5	% 1.8	3	% 0.6	Seydim	88.5	%18.8	63	%19.1
Sondol	2	% 0.2	-	-	Yoğunpelit	15.5	%3.2	24.5	%7.4
					Karaağaç	-	-	16.5	%5
					Gevhersalik	9.5	%2	40	%12.1
					Çalıca	6	%1.2	12	%3.6
					Elemın	7	%1.4	10	%3
					Diğer köyler	84.5 ⁶³	%17.9	41.5 ⁶⁴	%12.6
Toplam	965		451.5		Toplam	470	-	328.5	-

Çorum'da ürün veren cehrilikler 1435 dönümdür. Bu cehriliklerden 965 dönümü Çorum civarında, 470 dönümü ise köylerde bulunuyordu. Çorum'da en çok cehri bahçesinin bulunduğu mahal % 39.3 bir paya sahip olan Çomar'dır. Daha sonra Kabaklı (% 28) ve Sıklık (% 15.1) adı verilen yerler gelmektedir. Kuruçay % 25.8'lik bir oranla en çok cehri zirâatının yapıldığı köydür. Cehri üretiminde Seydim ve Çakır köyleri de önemli bir paya sahiptir.

Cehrinin yetişmesinde emek istememesi, taşlık yerlerde de gelişmesi ve iyi gelir getirmesi sebebiyle rağbet görmekteydi. Dolayısıyla bu dönemlerde Çorum'da mevcut cehriliklerin yanında, yeni cehriliklerin de ihdâs edildiği görülmektedir. Temettuât kayıtlarına göre, şehirde 451.5, köylerde ise 328.5 dönüm olmak üzere toplam 780 dönüme yeni cehri ağacı dikilmiştir. Yeni cehrilikler için yine şehir civarında Çomar (% 32.2) ve Sıklık (% 18) mevkiilerinin

⁶³ Bu köyler: Abdalata, Eliceck Sultan, Eşençay, Firuz, Hamamlıçay, Karapürçek, Ovacık, Tarhan Kozlusu, Tarhan, Taşpınar, Çanakçı, Kınık, Kozluca, Eskiekin, Laçın-i Kebir, Laçın-i Sağır ve Kuyumcu'dur. Buralarda 0,5 ile 8 dönüm arasında cehrilikler bulunuyordu.

⁶⁴ Bu köylerde 0,5 ile 5 dönüm arasında cehrilik bulunmaktadır. Bunlar, Büğdüz, Çanakçı, Firuz, Abdalata, Eşençay, Hamamlıçay, Kınık, Kızılköy, Kozluca, Kuyumcu, Serpin ve Eskiekin'dir

tercih edildiği yukarıdaki tabloda görülmektedir. Köylerde de yine en çok cehri zirâatının yapıldığı Seydim ve Kuruçay köylerinde yeni cehriliklerin de önemli bir payı vardır. Halen ürün veren 1435 dönüm cehriliğin yarısından daha fazla bir miktarda 780 dönüm yeni cehrilik arâzisinin ihdâs edilmesi, bu bitkinin hayli kârlı olduğunu göstermektedir.

Cehrinin hasat döneminde Çorum'da şenlikler yapılırdı. Çorum'da şenlikler bağ ve cehri zirâatının yapıldığı yerlerin başında gelen Sıklık boğazında bulunan Çomar vadileri ve tepelerinde yapılmakta idi. Cehri kemâle ermeğe başladığı zaman sahipleri çocuklarıyla birlikte buralardaki küçük kulübelerine taşınırlar, gündüzlerini cehri toplamakla gecelerini kulübeleri önünde ateş yakıp kuzu kızartmakla ve delikanlıların halaylarıyla geçirirlerdi. Geç vakitlere kadar davul zurna çalınır, gündüzden hazırlanan çeşitli yiyecekler yenirdi. Cehri toplanırken devşiricilerin önlerine önlükler bağlanır, uçları “*kevik*” tabir olunan ağaç, kıskaçlarla birbirine tutturulur bir tane cehri meyvesinin dahi ziyan olmamasına ve ağaçlara zarar verilmemeye çalışılırdı. Buralarda eğlenilir, kız beğenmeler ve nişanlanmalar olur, o yılın kazancı çuvallanıp dönülürdü. Çorum'da bu şenliklere “*cehri yarenliği*” adı veriliyordu. Daha sonra her türlü tatlı sohbetler bu ad ile Çorum'da yaşatılmıştır.⁶⁵

Cehrinin başlıca alıcısı önce İngiltere olup, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Fransa ön plana geçmiştir. Cehri ihracatı XIX. yüzyıl ortalarına doğru bilhassa İzmir limanından yapılıyordu. Daha sonraki yıllarda Samsun, Mersin ve İskenderun limanları da önem kazanmıştır.⁶⁶

b- Cehrilik Sahipleri ve Cehri Arâzilerinin Büyüklükleri

Çorum'da cehrinin önemli bir gelir kaynağı olduğundan bahsedilmişti. Şehir merkezinde yaşayan 1998 vergi mükellefinden 508'inin (%25.4) bir cehriliği bulunuyordu. Şehirde yaşayan yalnız bir kişinin iki cehriliğe sahip

⁶⁵ Fahrettin Ünsal, “Cehrilik Yarenliği”, ÇD, S. 45, 1944, s. 1344, 1345.

⁶⁶ Tuncer Baykara, a.g.m., s. 185.

olduğu görülmektedir. Köylerde bu oran daha az olup, 2556 vergi mükellefinden sadece 116 (% 4.5) hânenin bir cehriligi vardı.

Tablo-10. Cehrilik Sahipleri ve Cehriliklerin Büyüklükleri

Mah/köylerdeki Cehrilik sahipleri	Cehrilik Büyüklükleri /Dönüm						Toplam Cehrilik sahipleri	Toplam hâne sayısı köy/mah
	0,5-2	2,5-4	4,5-6	6,5-8	8,5-10	12-20		
Hasılat veren cehrilikler	0,5-2	2,5-4	4,5-6	6,5-8	8,5-10	12-20		
Cehrilik sahiplerinin sayısı (Mahalle)	306	158	24	5	1	7	501	1998
Mahalledeki toplam cehrilik sahiplerine oranı	%61	%31.5	%4.8	% 0.9	0.1	%1.4	%100	
Cehrilik sahiplerinin sayısı (Köyler)	89	18	9	-	-	-	116	2556
Köylerdeki toplam cehrilik sahiplerine oranı	%76.7	% 15.5	%7.8	-	-	-	%100	
Toplam(köy ve mah)	395	176	33	5	1	7	617	
Yeni İhdâs Edilen Cehrilikler								
Cehrilik sahiplerinin sayısı (Mahalle)	210	99	9	5	1	2	326	1998
Mahalledeki toplam cehrilik sahiplerine oranı	%64.4	%30.4	%2.8	%1.5	%0.3	%0.6	%100	
Cehrilik sahiplerinin sayısı (Köyler)	17	4	1	-	-	-	22	2556
Köylerdeki toplam cehrilik sahiplerine oranı	%77.3	%18.2	%4.5				%100	
Toplam(Köy- Mah)	227	103	10	5	1	2	348	

Sayımların yapıldığı dönemde şehirde 327 hâne yeni cehrilik ihdâs etmiştir. Bunlardan da 40'ı daha önceden bir cehrilige sahipti. Yeni cehriliklerin köylerde ise sadece 22 hâne tarafından dikildiği görülmektedir. Şehirdeki 508 hâneye 327 yeni kişinin katılması cehri zirâatının Çorum'da çok büyük bir gelişme gösterdiğinin bir işaretidir ki bu % 64.3'lük bir artışa tekabül etmektedir. Buna karşılık köylerde yaşayanların cehri zirâatına fazla rağbet etmedikleri de ortadadır. 2556 vergi mükellefinden sadece 22 kişinin yeni cehrilik ihdâs etmesi bunun en büyük delilidir. Buna karşılık Çorum'da yaşayanların cehriliklerinin bir kısmı bağ arâzilerin yoğun olarak bulunduğu köylerde idi. Ayrıca belgelerde bağ içinde bir miktar cehrilik şeklinde ifadelerin bulunması cehri ağacının bağların içinde yetiştirildiğini de göstermektedir. Çorum civarındaki 965 dönümünden başka köylerde bulunan 470 dönüm cehrilikten 252.5'u şehirde yaşayan kişilerde

aittir. Dolayısıyla köylerde ürün veren cehriliklerin yarısına şehirde yaşayanlar sahiptir.

Çorum'da cehrilige sahip olan vergi mükelleflerinden çoğunluğu da tıpkı bağ sahiplerinde olduğu gibi 0.5-4 dönüm arasında değişen cehriliklerde zirâat yapıyorlardı. Şehirdeki cehriliklerin 464'ü (% 92.6'sı) köylerdekilerin de 107'si (% 92.2'si) 0.5-4 dönüm arasında idi. Yeni ihdâs edilen cehriliklerde şehirde 307 (% 94.7), köylerde ise 21 (% 95.4'ü) dönümü yine 0.5-4 dönüm arasında idi. 20 dönümle en büyük cehrilige sahip olan, Şeyh Eyüp mahallesi câmisi hatibi Veliâğzâde Veli, Sıklıkta bulunan cehriliginden senelik 315 kuruş gelir alıyordu.⁶⁷ Köylerde ise en büyük cehrilige sahip olan Bûğet köyünden Köseoğlu İbrahim'dir. Çomarda bulunan 6 dönümlük cehriligi senelik 90 kuruş hasılat getiriyordu.⁶⁸ Çorum'da 1 dönüm cehrilik senelik ortalama 62 kuruş gelir getirmekte idi.

B- HAYVANCILIK

Hayvan yetiştiriciliği, en önemli ziraî faaliyetlerden biridir. Tarımla uğraşan hâneler çeşitli amaçlarla hayvan yetiştirirlerdi: a- At, öküz ve manda gibi hayvanları koşum ve yük taşımada işlerinde kullanmak b-Gübre sağlamak c- Çiftçinin kendi ailesinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını gidermek d- Bu ürünleri piyasa için üretmek. Tarla tarımını temel faaliyet olarak yürüten çiftçiler, hayvanları üretim faaliyetlerinin yardımcı araçları olarak kullanırlar. Buralarda hayvanlar, gübre sağlar, taşıma, çift sürme, harman işlerini görür, çiftçinin hayvan ürünü ihtiyacını karşılardı. Buna karşılık hayvancılığı temel faaliyet olarak yürüten bir işletme, pazar için et, yağ, süt, deri ve yapağı üretmek üzere hayvan yetiştirir.⁶⁹ Acaba Çorum ve köylerinde hangi amaçlarla hayvan yetiştirilmekte idi. Hayvanlar ziraî üretime yardımcı araç olarak mı yoksa hayvancılığı temel amaç edinen, pazara yönelik bir amaç için mi beslenmekteydi. İşte bu kısımda bu sorulara cevap aranacaktır.

⁶⁷ BOA. ML.VRD.TMT. 503, s. 2.

⁶⁸ BOA. ML.VRD.TMT. 406, s. 3.

⁶⁹ Tefik Güran, a.g.e., s. 100.

1-Büyükbaş Hayvancılık

Çorum ve köylerinde öküz, manda gibi koşum işlerinde, katır, beygir, merkep, deve gibi yük işlerinde kullanılan ayrıca inek gibi sütünden ve etinden yararlanılan çeşitli büyükbaş hayvanlar yetiştirilmekte idi. Temettuât defterlerinde hânelerin sahip oldukları hayvanların sayıları ve yıllık ne kadar gelir getirdikleri ayrıntılı bir şekilde kayıtlıdır. Çorum ve köylerinde bu hayvanların yıllık gelirleri türlerine ve durumlarına göre farklı idi.

Tablo-11. Vergi Alınan Büyükbaş Hayvanların Yıllık Sabit Gelirleri

Hayvanın türü	Çorum ve köylerinde büyükbaş hayvanlardan elde edilen yıllık gelir
1 adet sağmal inek ve buzağı ⁷⁰	15 kuruş
1 adet sağmal camus inek ve malağı ⁷¹	30 kuruş
1 adet maya merkep ve sıpası ⁷²	7.5-25 kuruş arasında
1 adet kısrak ve tayı ⁷³	15-60 kuruş arasında
1 adet beygir, nakliyesinden ⁷⁴	295-355 kuruş arasında
1 adet tülü deve, nakliyesinden ⁷⁵	100 kuruş

Bu hayvanlardan beygir hariç diğerlerinin senelik sabit gelirleri olup, bunlar defterlerde yazılarak, gelirlerinden vergi alınmaktaydı. Ancak beygir nakliye işlerinde kullanılırsa yıllık geliri belirtilerek senelik vergi alınmaktaydı. Şehirde, bu durumda olan ve nakliyecilik yapan sadece 12 aile vardı.

Şehirde en çok beslenen büyükbaş hayvan % 22'lik bir orana sahip olan sağmal sığır inehtir. 1998 hâneden 558'inin (% 27.9'u) bir sığır ineği bulunmaktaydı. Bunlardan 380 hânenin 1, 122 hânenin 2, 287 hânenin 3, 15 hânenin 4, 7 hânenin 5, 5 hânenin 6 ve 1 hânenin de 10 ineği bulunmaktaydı. Bir ineğe sahip olanlar büyük ihtimalle pazara yönelik değil de kendi ihtiyaçları için evlerinde inek beslemekteydi. Birden çok ineği olanlarında süt ve mamullerini

⁷⁰BOA. ML.VRD.TMT. 532, s. 14, 18, 561, s. 3; 499, s. 3; 428, s. 5; 431, s. 4; 565, s. 6.

⁷¹BOA. ML.VRD. TMT. 426, s. 6; 466, s. 2; 496, s. 3; 549, s. 2; 557, s. 2; 556, s. 3.

⁷²BOA. ML.VRD.TMT. 494, s. 2, 4; 490, s. 2, 4; 535, s. 4.

⁷³BOA. ML.VRD.TMT. 534, s. 3; 495, s. 3.

⁷⁴BOA. ML.VRD.TMT.410, s. 5; 473, s. 8.

⁷⁵BOA. ML.VRD.TMT.579, s. 5; 523, s. 4; 536, s. 10.

satmak için bu hayvanları yetiştirdikleri düşünülebilir. Şehirde 10 adetle en fazla inek besleyen kişiler müteveffa Müftü Hilmi Efendinin oğulları idi.⁷⁶

Tablo- 12. Büyükbaş Hayvan Sayıları ve Bunlara Sahip Olan Hâneler⁷⁷

Hayvan türü	Mahalleler			Köyler		
	Sayı	Toplam hayvan sayısına oranı	Hayvanlara sahip olan hâne sayısı	Sayısı	Toplam hayvan sayısına oranı	Hayvanlara sahip olan hâne sayısı
Koşum hayvanları						
Kara sığır öküzü	129	% 3.4	56	3407	% 20.4	1572
Camus öküzü	45	% 1.2	23	1099	% 6.6	479
Diğer büyükbaşlar						
Sağmal sığır ineği	843	% 22	558	2946	% 17.6	1867
Sağmal camus ineği	120	% 3.1	91	338	% 2	294
Dölsüz Sığır ineği	131	% 3.4	90	959	% 5.7	726
Dölsüz camus ineği	16	% 0.4	16	131	% 0.8	117
Buzağı	829	% 21.6	557	2913	% 17.5	1867
Düve	23	% 0.6	20	151	% 0.9	114
Dana	41	% 1	29	803	% 4.8	527
Tosun	12	% 0.3	6	358	% 2.1	226
Malak	118	% 3.1	88	360	% 2.1	317
Maya merkep	95	% 2.5	59	565	% 3.4	545
Dölsüz merkep	28	% 0.7	24	359	% 2.1	355
Sıpa	87	% 2.3	52	569	% 3.4	547
Erkek merkep	788	% 20.6	778	748	% 4.5	712
Kısrak	83	% 2.2	67	230	% 1.4	210
Tay	100	% 2.6	85	270	% 1.6	248
Dölsüz kısrak	32	% 0.8	30	161	% 1	154
Katır	5	% 0.1	5	1	0	1
Beygir	227	% 5.9	192	178	% 1	170
Esb	81	% 2.1	79	4	% 0.02	4
Tüflü deve	-	-	-	125	% 0.7	67
Dölsüz deve				17	% 0.1	15
Toplam	3833			16692		

Köylerde yaşayan 2556 hânedan 1867'si (% 73'ü) ise evinde bir sığır ineği beslemekte idi. Köylerde sığır öküzünden sonra en çok beslenen hayvan, % 17.6'lık bir oranla sığır ineğidir. 1867 hânedan, 1074'ünde 1 ineğin bulunması, köylerde yaşayanların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için inek beslediğini göstermektedir. Defterlere göre bir inek yıllık 15 kuruş gelir getiriyordu. Ancak, bu gelirin ineklerden elde edilen en önemli ürün olan süttan mi, yoksa peynir, yağ, yoğurt gibi mamullerden mi elde edildiği kayıtlarda belirtilmemiştir. Günde

⁷⁶ BOA. ML.VRD.TMT. 418, s.2. Bunların senelik 5492 kuruş gelirleri olduğu gibi, ayrıca ortaklarından yıllık 10038 kuruş gelirleri vardı.

⁷⁷ Bu veriler mahalle ve köylere ait 198 adet temettuât defterinden çıkarılmıştır.

iki kez olmak üzere inek ve mandalar on ay sağlatabiliyordu. Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarında bölgesine göre değişmekle birlikte yılda bir inek, 192-770 kilogram dolaylarında süt verebiliyordu.⁷⁸ Sütü için beslenen diğer bir hayvanda camus ineğidir. Şehirde 91 hânedede 121 adet camus ineği beslenmekteydi. Bu hânelerden 68'si ayrıca sağmal sığır inekte yetiştirmekteydi. Bu hayvan yıllık 30 kuruş ile sığır ineğine göre iki kat gelir getiriyordu.

Daha önce bahsedildiği gibi Çorum köylerinde tarım yaygın bir biçimde yapılmaktadır. Dolayısıyla bölgede çift sürme işlerinde koşum hayvanlarının önemi ortadadır. Çift sürme işlerinde gücünden yararlanılabilen hayvanlar öküz, at ve katırdır. Osmanlı çiftçisi bunlardan en çok öküzü kullanıyordu. Bir çift at bir iş gününde 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu. Fakat öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli idi. Üstelik öküzün beslenme gideri daha azdı.⁷⁹ Hem bu yüzden hem de kayıtlarda bu hayvanların dışında çift sürmek için kullanılabilecek hayvanlardan olan katır ve at sayısı çok az miktarda olmasından, Çorum'da da tarım arâzilerinin sürülmesinde kullanılan en önemli koşum hayvanlarının kara sığır ve camus öküzleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Toprağı olan kişileri, arâzilerini ekmek için ya koşum hayvanlarını beslemek yada arâzilerini kiraya vermek zorunda idiler. Şehirde 245 hânenin ekili bir toprağı olmasına karşın 56 hânedede 129 sığır öküzü ve 21 hânedede 45 camus öküzünün bulunması, toprak sahiplerinin ikinci yolu tercih etmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Nitekim şehirde bulunan arâzilerin %19'u sahipleri tarafından kiraya verilmekteydi.

Köylerde ise durumun daha farklıdır. İlgili bölümde belirtildiği gibi, köylerde toprağına sahip aile sayısı 1763'tür. Buna karşılık 1572 hânedede 3407 sığır ve 479 hânedede de 1099 camus öküzü bulunuyordu. Bunların içinde 276 kişi aynı zamanda hem camus hem de sığır öküzüne sahipti. Buna göre 1775 hânenin elinde 4680 baş camus ve sığır öküzü bulunmaktaydı. Bu hayvanların çift olarak tarlayı sürme işini yaptığı düşünülürse, bu rakam 2340 çift öküz demektir. Çorum ve köylerinde 52384.5 dönüm ekilebilen arâzinin olduğu ve her sene bunun yarısı

⁷⁸ Tevfik Güran, a.g.e., s. 104. Oysa aynı tarihlerde Avrupa'da bir inek yılda 2400-5500 litre süt verebiliyordu.

⁷⁹ A.g.e., s. 86.

işlendiğine göre, (yaklaşık 26192 dönümü) bir çift öküze sürmesi için yaklaşık 11.2 dönüm arâzi düşüyordu..

Yük taşımak, bağ ve bahçeye gitmek için en çok bulunan hayvanlardan biri de erkek merkebtir. Şehirde 778 hânedede 788 erkek merkeb bulunup, sağmal sığır inekten sonra % 20.6'lık bir oranla en çok beslenen hayvandır. Köylerde de 712 aile 748 adet merkebe sahipti. Yük hayvanlarından birisi de beygir idi. Beygir aynı zamanda şehirler arası nakliyecilikte de kullanılmaktadır. Nitekim şehirde beygiri olan 192 hânededen 12'si katırcılık denilen nakliye mesleğiyle uğraşıyordu. Şeyhler mahallesinden Veli Osmanoğlu Hacı Mustafa, 5 beygiri ile katırcılık yapıyordu ve bu işten yıllık 392.5 kuruş geliri vardı.⁸⁰ Beygirler bunun yanında odun kesme ile kömür yapma ve taşımacılığıyla uğraşan hânelerin temel üretim araçlarıdır. Nitekim Seydim köyünde beygiri olan yedi ailenin kömürcülüğünden geliri vardı.⁸¹ Köylerde yetiştirilen bir başka hayvanda devedir. Defterlerde tülü deve olarak belirtilen bu hayvanların köylerde 67 hânedede 167 baş olarak bulunduğu görülmektedir. Bir deve yıllık 100 kuruş gelir getirmekteydi. Ancak bu hayvanın yük taşımada mı yoksa kılları için mi beslendiği kayıtlarda belirtilmemiştir.

Bütün bu bilgilere göre Çorum'da büyükbaş hayvancılık bitkisel üretim faaliyetlerini tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Hayvancılık temel üretim faaliyeti olarak görülmemektedir. Hayvanların büyük bir kısmını sağmal inek ve koşu öküzleri oluşturmaktadır. Ailelerin çoğunluğunun bir inek sahibi olması bu hayvanların evin ihtiyaçları için beslendiği fikrini ortaya çıkarmaktadır. Yine koşu hayvanları da tamamen tarım arâzilerinin sürülmesinde kullanılmaktadır.

2- Küçükbaş Hayvancılık

Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvancılık, daima önemli bir faaliyet olmuştur. Göçebe topluluklar, bu faaliyeti tek geçim kaynağı olarak sürdürüyordu. Bunlar, pazara dönük olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık veriyorlardı. İmparatorlukta, özellikle nüfus yoğunluğunun azlığı hayvancılığı teşvik ediyordu. Ülkede tarım yapılmayan toprakların fazlalığı hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir

⁸⁰ BOA. ML.VRD.TMT.410, s. 9.

⁸¹ BOA. ML.VRD.TMT., 583, s. 2, 4, 8.

ortam sağlıyordu. Özellikle dağlık iç bölgelerde ulaşım imkanlarının yetersizliği, çiftçiliğin gelişmesine engel olmakta idi.⁸²

Tablo- 13. Küçükbaş Hayvan Sayıları ve Hânelere Dağılımı

Hayvan türü	Mahalleler			Köyler		
	Sayısı	Mah. toplam hayvan sayısına %	hayvanlara sahip hâne sayısı	Sayısı	Köy. toplam hayvan sayısına %	hayvanlara sahip hâne sayısı
Keçiler						
Sağmal keçi	1060	% 21.5	202	4340	% 25	599
Oğlak	980	% 19.9	200	3959	% 22.9	596
Erkek keçi	253	% 5.1	50	1512	% 8.7	246
Dölsüz keçi	51	% 1	10	1028	% 5.9	147
Koyunlar						
Sağmal koyun	1219	% 24.8	240	2905	% 16.8	365
Kuzu	1117	% 22.7	238	2688	% 15.5	364
Erkek koyun	216	% 4.4	37	541	% 3.1	90
Dölsüz koyun	23	% 0.5	8	353	% 2	64
Toplam	4919			17326		

Şehirde sakin 1998 hânedan 202'sinin (% 10.1'inin) sağmal keçisi, 240 hânenin de (% 12'sinin) sağmal koyunu bulunmaktadır. Bunlardan 52 hânenin de hem keçi hem de koyun yetiştirdiği görülmektedir. Köylerde ise 2556 hânedan 599'u (% 23.4'ü) sağmal keçi, 365'i de (% 14.3) sağmal koyun sahibidir. Şehirde beslenen küçükbaş hayvanların başında kuzularıyla birlikte küçükbaş hayvanların % 47.5'ini oluşturan sağmal koyun gelmektedir. Köylerde ise en çok beslenen hayvan oğlaklarıyla beraber % 47.9'lık bir paya sahip olan sağmal keçidir. Sağmal koyun ve kuzusu % 32.3 ile ikinci sıradadır.

Defterlerde sağmal keçi ve koyunların gelirleri yazılırken kuzu ve oğlaklarıyla birlikte değerlendirilmekteydi. Buna göre bir baş sağmal keçi oğlağıyla bir baş sağmal koyun da kuzusuyla, yıllık 5'er kuruş gelir getiriyorlardı. Bu gelir sabit olup, Çorum ve köylerinde bulunan bütün sağmal keçilerin ve koyunların aynı oranda gelir getirdiği temettuât kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁸³ Bu hayvanların sütünden etinden ve yününden faydalanılıyordu. Osmanlı Devleti'nde bir koyun yılda 51-77 kilogram dolaylarında süt verebiliyordu.⁸⁴

⁸² Tefik Güran, a.g.e., s. 100,101.

⁸³BOA. ML.VRD.TMT.508., 4,12; 473, s. 4; 571, s. 2; 468, s. 3 .

⁸⁴ Tefik Güran, a.g.e. s. 104, Buna karşılık Avrupa'da bir koyun yıllık 500 litre süt verebiliyordu.

Defterlerde bir de erkek ve dölsüz olarak belirtilen keçi ve koyunlar bulunmaktaydı. Bunlarda yıllık 2,5 kuruş gelir getirmekteydi.⁸⁵ Bu hayvanlar eti, kılı ve yünü için beslenmekteydi. Zira dokuma sanayiinin ham maddesi olan yapağı da bu hayvanların kıllarından elde edilmekteydi. 1909 senesi Tarım İstatistiğine göre Anadolu'da ortalama olarak yılda bir koyundan 1,4 kilogram yün, bir kıl keçisinden 450 gram kıl alınıyordu.⁸⁶ Elde edilen kıl, yün gibi ürünler ya doğrudan doğruya ham olarak ya da halı ve kilim dokunarak pazarlara sürülüyordu.

Çorum'da tarım arâzilerinin sürülmesi için kullanılan koşum hayvanları, tüm hayvanlar içinde % 10.9'luk bir orana sahipti. Bu hayvanlar Çorum'da her sene ekilebilen 26000 dönüm arâzinin ekilmesinde yeterli idi. Yine sütünden yararlanan ineklerde bütün hayvanların dörde biri oranında idi. Çorum ve köylerinde pazara yönelik küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı söylenebilir. Çünkü küçükbaş hayvanlar, % 52 bir oranla Çorum'da bulunan hayvanların yarısından fazlasını teşkil ediyordu. Bu durum daha sonraki kısımlarda hânelerin gelirleri incelenirken daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Tablo-14. Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayıları

Hayvan türü	Mahal leler	Köyler	Top lam	Mahalle ve Köylerde Bulunan Toplam Hayvan Sayısına Oranı
Koşum hayvanları(sığır ve camus öküzleri)	174	4506	4680	% 10.9
Sığır ve camus İnekleri (sağmal, dölsüz, buzağı, düve, dana, tosun, malak)	2133	8959	11092	% 25.9
Deve Beygir, kısrak, katır, esb, tay	528	986	1514	% 3.5
Merkepler(Maya,erkek,dölsüz ve sıpa)	998	2241	3239	% 7.6
Keçiler(sağmal,dölsüz,erkekve oğlak)	2344	10839	13183	% 30.8
Koyunlar(sağmal,dölsüz ,erkek ve kuzu)	2575	6487	9062	% 21.2
Toplam	8752	34018	42770	

3- Arıcılık

Çorum ve köylerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanında çok az miktarda da arıcılık yapılmaktaydı. Temettuât defterlerine göre, bir arı kovanı

⁸⁵ BOA. ML.VRD.TMT.551, s. 7; 461, s. 5; 475, s. 5; 398, s. 2.

⁸⁶ Tefik Güran ,a.g.e, s. 104.

senelik 5 kuruş gelir getiriyordu. Şehirde iki, köylerde ise dört hânenin arı kovanları bulunmaktaydı. Azab Ahmed mahallesinde müytab esnâflarından olan Hazinedâroğlu Hacı Ömer 5 kovana sahipti ki, bunlardan yıllık 25 kuruş gelir elde ediyordu.⁸⁷ Yine Hacı Nasrullah mahallesinde dülger esnâfi Çekersizzoğlu Osman ustanın 10 kovanı vardı.⁸⁸ Köylerde sadece Tarhan Kozlusu'nda çiftçilikle uğraşan dört hânedede 13 kovan bulunmaktaydı.⁸⁹ 1909 yılı Tarım İstatistiğindeki kayıtlarda ise Çorum'da 16382 adet arı kovanından yıllık 43 ton bal üretildiği belirtilmektedir.⁹⁰

C-HALKIN MESLEK VE GELİR GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

1-Hâne Reislerinin Meslekî Dağılımı

Temettuât sayımlarındaki verilerden elde edilen en önemli bilgilerden birisi de şehir ve köyde yaşayan kişilerin meslekleri ve bu mesleklerden elde ettikleri gelirlerdir. Meslekler tasnif edilirken başlıca üç grup altında ele alınmıştır.⁹¹ Bunlardan birinci grup tarımla ilgili meslekler, ikincisi, çeşitli hizmet ve ticaret kollarında çalışan esnâf ve bu mesleklerdeki kalfa ve çıraklar grubudur. Üçüncü grup ise üretimle fazla ilgisi olmayan, din, eğitim ve idarî hizmetler alanlarında çalışanlarla kadın çocuk, yaşlı, işsiz ve sanatsız hâne reislerinin olduğu kişilerden oluşmaktadır.

Şehirdeki en önemli meslek grubu, hizmet, mal üreten ve satan esnâf ile bu alanlarda kalfa, çırak olarak çalışan kişilerdir. Toplam hânelerden 931'i (% 46.6'sı) esnâf ve ticaretle ilgili mesleklerden geçimini sağlamaktadır. Bunlardan 101 hâne berber, katırcı, kizir, sünnetçi, tellak gibi hizmet üreten esnâftır. Esnâf grubu içinde mal üretme ve satma alanında çalışanların oranı % 30.5'tir. Bunların çoğunluğunu, bezzâz, attâr, debbâğ, dikici, ekmekçi, helvacı, serrâc, demirci, tüccâr v.s. gibi meslekler meydana getiriyordu. 210 hâne reisi de çırak ve kalfa

⁸⁷ BOA. ML.VRD.TMT. 428, s. 2.

⁸⁸ BOA. ML.VRD.TMT.476, s. 3.

⁸⁹ BOA. ML.VRD.TMT. 415, s. 2, 3.

⁹⁰ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikler, s. 69.

⁹¹ Bu tasnif, Tevfik Güran'ın 1845 temettuât sayımlarına göre, incelediği "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası" adlı çalışmasından alınmıştır. s. 165.

olarak bu alanda çalışmaktadır. En fazla çırak çalıştırılan alanlar 40 çırakla dikici, 30 çırakla debbâğ ve 31 çırakla müytâb mesleğindeydi. Bu mesleklere kalfa olarak ta 33 kişi çalışmaktaydı. En fazla kalfa terzi, debbâğ ve dikici alanındaydı. Bunlardan 11'i terzi, 9'u debbâğ, 6'sı dikici mesleğinde idi. Bu oranlarda ve çeşitlilikte esnâf ve tüccâr grubunun Çorum'da faaliyet göstermesi, küçümsenemeyecek bir ihtisaslaşma düzeyini yansıtmaktadır.

Tablo-15. Hâne Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımı 1845 (Mahalle ve Köyler)

Meslekler	Mahalleler		Köyler	
	Kişi Sayısı	%	Kişi sayısı	%
1-Tarımla İlgili Meslekler				
a-Çiftçi	77	% 3.8	1826	% 71.4
b-İrgâd ,Amele, Hizmetkâr	251	% 12.6	319	% 12.5
c-Çoban, Bağvand	42	% 2.1	99	% 3.9
2-Sanayi ve Ticaret ile İlgili Meslekler				
a-Hizmet Üreten Esnâf	101	% 5.1	20	% 0.8
b-Mal Üreten ve Satan Esnâf	610	% 30.5	48	% 1.9
c-Kalfa, Çırak	220	% 11	-	
3-Üretimle İlgili Olmayanlar				
a-Görevliler				
b-İdarî Görevliler	5	% 0.3	-	
c-İmam, Müezzin, Hatib, Şeyh	42	% 2.1	32	% 1.3
d-Müderris, Muallim, Talebe	66	% 3.3	4	% 0.2
e-Süvari, Piyade, Asâkir-i nizâmîye, Bekçi, Zabtiye, Bekçi	40	% 2	7	
f- Yaşlı, Çocuk, Hasta, Gâib	49	% 2.4	51	% 2
g- İşsiz, Sail	75	% 3.7	37	% 1.4
h- Mesleksiz	393	% 19.7	113	% 4.4
i- Diğer	27	% 1.3	-	
Toplam	1998		2556	

Şehirde yaşayanların yoğunlaştığı ikinci meslek grubu, bir üretimle ilgisi olmayanlardır. Bu gruptaki 697 hânedan 393'ünü defterlerde bilâ-sanat olarak kaydedilen mesleksiz kişiler meydana getirmektedir. Bu kişilerin 49'unun da aynı zamanda işsiz olduğu da kayıtlarda belirtilmektedir. Bilâ-sanat olarak kaydedilen bu kişilerin 96'sı (% 24.4) hiçbir gelire sahip değildi. Geri kalan 297 (% 75.5) hânenin de gayr-ı menkûl ve hayvanlardan elde ettikleri gelirlerden başka kazançları yoktu. Bu grupta diğer bir meslekte belgelerde "sâil" olarak ifade

edilen dilenciliktir. 45 kişi geçimini bu yolla sağlıyordu. Yine 30 hâne reisi de amel-mânde⁹² yani işsizdir. Bunlardan da 16'sının hiçbir geliri yoktur.

Tarımla ilgili mesleklerin oluşturduğu birinci grubun en önemli kesimini ırgad, amele, hizmetkâr, çoban, bahçıvan gibi tarım işçilerini kapsamaktadır. 370 hâneden 293 hâne reisi bu alanda çalışmaktaydı. Ücretli tarım işçilerinin çokluğu şehirde geçici işgücüne ihtiyaç gösteren bağ ve tarla gibi emek isteyen tarımsal faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Çiftçilik yapan 77 kişinin 30'u da kira ile tuttıkları arâzilerde zirâat yapmaktaydı. Toplam hânelerin % 18.5'inin tarımla ilgili mesleklerden geçimlerini sağladıkları görülmektedir. Bu durum şehirde tarımın bir geçim kaynağı olarak öneminin az olduğunu göstermektedir.

Köylerde yaşayanların meslek durumları şehir merkezine göre daha farklıdır. Kırsal nüfusun meslek gruplarına bakıldığında, köylü ekonomisinin temelini meydana getiren bağımsız küçük çiftçiler çoğunluktadır. Toplam hânelerin % 87.8'i (2244 hâne) tarım alanında çalışan kişilerdir. Bunlardan 1826 hânesi bağımsız çiftçiler, 418'i de ırgad, amele, hizmetkâr ve çoban gibi tarım işçileridir. Görüldüğü gibi Çorum köylerinde temel faaliyet ve geçim kaynağı çiftçiliktir. Mal, hizmet üreten ve satan esnâf ise toplam hânelerin sadece % 2.7'sini (68 hâne) oluşturmaktadır. Bunlarda odunculuk, kömürcülük, demircilik, bardakçılık, değirmencilik ve nakliyecilik gibi temel ihtiyaç alanlarında çalışan kişilerdir. Bu durum Osmanlı köylüsünü çiftçilik dışı faaliyetlere iten sebeplerin Çorum'da geçerli olmadığı göstermektedir. Bunların başında geleni tarım işletmelerinin miras yoluyla parçalanmasıdır. Bu şekilde parçalanmış işletmelerde aileler, topraklarını sağladığı güven dolayısıyla elden çıkarmayarak çiftçiliğe devam ediyorlar, gelir açıklarını çiftçilik dışı yan faaliyetlerde bulunarak kapatmaya çalışıyorlardı. Bundan başka nedenlerde borç, salgın gibi, çiftçiye toprağını elinden çıkarmaya sürükleyebiliyordu.⁹³

Üretimle direk ilgisi olmayanlar köylerde yaşayan hânelerin % 9.3'ünü (224 hâne) oluşturmaktadır. Bunların çoğunluğu da mesleksiz kişilerdir. Mesleksiz

⁹² Amel=iş, Manden de farsça kalmak manasındadır. Amalmande ise işten kalmış, iş göremez, muattal ve hiçbir iş göremez kişi demektir. bkz. Semsettin Sâmî, Kamûs-ı Türkî, s. 951.

⁹³ Tefvik Güran, a.g.e., s. 117.

113 hâne reisinden sadece 4'ünün hiçbir geliri yoktu. Diğerlerinin mevcut mallarından gelirleri vardı. İşsiz olan 31 kişiden 14'ünü de geliri olmayıp, geri kalanların bazen ırgadlık, amelelik yaparak geçindikleri görülmektedir.

2-Hânelerin Gelir Kaynakları

Temettuât defterlerinde yer alan bilgiler, Çorum ve köylerinde yapılan iktisadî faaliyetlerin gelir yaratma açısından nisbî önemi ve bu gelirlerin meslekler arasındaki dağılımı konusunda ayrıntılı bilgi verecek niteliktedir.

Tablo-16. Mahallelerde Çeşitli Meslek Gruplarınca Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibarıyla Dağılımı/ Kuruş, 1845

Gelir Kaynakları	Çiftçi	Tarım İşçileri	Esnâf ve Tüccâr	Üretimle ilgisi olmayanlar				Toplam
				Görevliler	Meslek Siz	Hasta, Çocuk, İhtiyar	İşsiz ve Sail	
1-Tarımsal gelirler								
a- Bitkisel Üretim	11980	602.5	4686	8405.5	3439	240	150	29.503
b-Bağ ve Bahçecilik	1491	6258.5	23327	3587.5	8754.5	314	489	44.221.5
c- Cehri Geliri	839	12976.5	27995	9175	9750.5	324.5	540	61.600.5
2 -Hayvancılık								
a- Büyükbaş	1920	1602	10084.5	2635	2472	60	1434	20.207.5
b- Küçükbaş	442.5	1052	6896.5	1972.5	2097.5	60	85	12.606
3-Esnâflık, Ticaret	3566.5	1441.5	198902	14358.5	14114.5	1055	2794.5	230.945
4- Ortakçılık			490		97			587
5- Ücret Gelirleri		31933		40497.5	2908		608	75.946.5
6- Zuhûrât ⁹⁴	13233	6845.5	16322	7320	25690	527.5	2843.5	72.781.5
7-Rant Gelirleri								
a-Gayr-ı Menkul Kiraları	726	374	9686	2184	4718.5	232.5	60	17.981
b- Toprak Kiraları		103.5	663.5	307.5	1058			2132,5
c- Vakıf Gelirleri		57.5	1827.5	11236	5683.5	6	212.5	19.023
Toplam	34,198	63.246,5	300.880	106.679	80.783	2819.5	9216.5	592.822.5

Şehirde gelir yaratıcı faaliyetler arasında esnâflık ve ticaret gelirleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu gelirler, şehrin toplam yıllık gelirleri arasında % 40'lık bir paya sahip bulunmaktadır. Bu gelirin % 86.1 gibi büyük bir kısmını da esnâf ve tüccâr elde etmektedir.

⁹⁴ Bazı şahıslarda zuhûrât başlığı altındaki yer alan bu gelirlerin bir kısmı vergi mükelleflerinin bir emek sarf etmeden elde ettiği gelirlere aittir. 1845 temettü sayımlarında hangi kalemlerin nasıl yer alacağına dair soru-cevap şeklinde hazırlanan bir yazıda elde edilen gelirler her yılki kazançlar arasında ise "temettua-ı kadîme" addolunacağı; her yılki kazançları içinde yer almıyorsa "zuhûrât temettü" adı altında kaydedileceği belirtilmektedir. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", Belleten LIX/225, 1995, s. 410.

Tarımsal faaliyetlerden doğan gelirler % 22.8'lik bir oranla ikinci sıradadır. Bunların içinde bağcılık ve cehricilik % 78.2'lik bir oranla büyük bir paya sahiptir. Tarımsal faaliyetlerden doğan gelirlerin doğal olarak önemli bir bölümünü çiftçiler tarafından kazanılması gerekirken, esnâflık faaliyetlerinde bulunan grubun bu gelirin önemli bir kısmına sahip oldukları görülmektedir. Çiftçiler bu gelirin % 10.6'sına sahipken, esnâf ve tüccâr, % 41.4'lük oranla en büyük payı almaktadırlar. Bunların içinde de bağcılık ve cehricilik tipindeki tarımsal faaliyetler önemli bir bölümü oluşturmaktadır

Ücretler %12.8 bir oranla şehirde yaşayanların üçüncü sıradaki gelir kaynakları arasındadır. Bu gelirleri meydana getirenler, ırgad, çoban, bağvant gibi çoğunluğu tarım işçileri olan ve ücretle çalışan kişilerle idarî, dinî, askerî görevliler ve eğitim alanında çalışan kişilerdir. Tarım alanlarında gündelikçi olarak ücret karşılığı çalışan ırgad, amele gibi tarım işçileri bu gelirlerinin % 42'lik gibi önemli bir kısmını elde etmektedirler.

Dördüncü sırada, %12.3'lük bir oranla vergi mükelleflerinin her seneki kazançları arasında yer almadığı için defterlerde zuhûrât gelirleri adı altında yazılan ve muhtevası bilinmeyen gelirler gelmektedir. Bu gelirlerin % 22.4 ile en büyük kısmını yine esnâf ve tüccârlar elde etmektedir.

Rant gelirleri denilen gayr-ı menkûl ve vakıf gelirlerinin oluşturduğu gelirler % 6.6'lık bir payla beşinci sıradadır. Bu gruptaki gelirin % 35'ini görevliler elde etmekte idi.

Hayvancılık % 5.5'lik bir oranla şehirde en az kazanç getiren gelir kaynağıdır. Yine esnâf ve tüccâr mesleğinde olanlar hayvancılık gelirlerinin de % 51.7'sini elde etmektedir. Çiftçiler hayvancılık gelirlerinin sadece %7.2'sini kazanabilmektedirler.

Şehirdeki toplam gelirin oluşmasında meslek gruplarının katkılarına gelince, en büyük paya esnâf ve tüccârlar sahipti ki, toplam gelirin % 50.7'sini elde ediyorlardı. Üretimle fazla ilgisi olmayanlar gelirlerin % 33.5'ini, tarım işçileri, % 10.5'ini ve çiftçiler, % 5.3'ünü sağlamışlardır.

Tablo-17. Köylerde Çeşitli Meslek Gruplarınca Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibarıyla Dağılımı/ Kuruş, 1845

Gelir Kaynakları	Çiftçi	Tarım İşçileri	Esnâf ve Tüccâr	Üretimle ilgisi olmayanlar				Toplam
				Görevliler	Meslek Sız	Hasta, Çocuk, İhtiyar	İşsiz ve Sail	
1-Tarımsal gelirler								
a- Bitkisel Üretim	291267	1066,5	63	540	306	-	-	293.242.5
b-Bağ ve Bahçecilik	35.449.5	9878.5	791,5	420	833	565	615	48.552.5
c- Cehri Geliri	4535	702	288	152	170	-	-	5847
2 -Hayvancılık								
a- Büyükbaş	62.058.5	5150	2000.5	854	7292	1191	510.5	79.056.5
b- Küçükbaş	52.206	4767.5	270	135	6867,5	457.5	10	64.713.5
3-Esnâflık, Ticaret	36885	4042,5	8477.5	740	1612	355	901	53.013
4- Ortakçılık	225	120	-	48	281	-	-	674
5- Ücret Gelirleri	11811	54343.5	-	4287	1432		705	72.578.5
6- Zuhûrât	178947	6341,5	1389	565	4987.5	620	1525	194.375
7-Rant Gelirleri	-							
a-Gayr-ı Menkûl Kiraları	-		-	-	-	-	-	-
b- Toprak Kiraları	-	1752,5	281.5	195,5	387.5	394.5	43,5	3055
c- Vakıf Gelirleri	7634	-	-	600	3117.5	-	-	11351.5
Toplam	681018	88164.5	13561	8536,5	27286	3583	4310	826459

Tablodaki verilere göre, Çorum köylerinde temel faaliyetin ve geçim kaynağının tarım gelirleri olduğu görülmektedir. Bu durum, daha önce bahsedilen “köylü ekonomisi” modelinin varlığını daha kesin bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Toplam gelirin % 42’sini bu gelirler oluşturmaktadır. Tarım gelirlerinin doğal olarak önemli bir bölümü (% 95.3) çiftçiler tarafından kazanılmaktadır. Tarımsal gelirler içinde yer alan bitkisel üretimde, buğday ve arpanın (% 84.3) önemli bir yeri vardır. Köylerde şehirdeki durumun tersine bağ, bahçecilik ve cehri zirâatı bitkisel üretime göre çok düşük bir seviye kalmaktadır.

Köylerde ikinci sırada gelir getiren grup ise, kaynağı belli olmayan ve köylünün her seneki gelirleri arasında yer almayan zuhûrât denilen gelirlerdir. Toplam gelir içinde % 23.5’lik bir paya sahipti. Zuhûrât gelirlerini önemli bir bölümünü (% 92) yine çiftçiler elde etmekteydi.

Üçüncü önemli gelir grubu toplam gelire içinde % 17.4’lük bir paya sahip olan hayvancılıktır. Tarım faaliyetleriyle uğraşan çiftçilerin hayvan

yetiştirme faaliyetleriyle yakın ilişkisi olması hasebiyle, bu gelirlerinde % 79.5'lik gibi çok önemli bir kısmını çiftçilerin kazandığı görülmektedir.

Irgad, amele ve hizmetkâr, çoban gibi ücret karşılığı çalışan tarım işçilerin ve görevlilerin meydana getirdiği ücret gelirleri köylerde dördüncü sıradaki kazanç grubudur. Toplam gelirlerin içinde % 8.8'lik bir paya sahiptir. Doğal olarak bu gelirlerin önemli bir bölümü (%74.9) tarım işçileri tarafından kazanılmaktadır. Çiftçilikle uğraşan 66 kişinin ırgadlık ve amelelik de yaparak kazanç sağladıkları görülmektedir. Küçük işletmesinde geçimine yetecek kadar ürün elde edemeyen bu kişiler tarım işçisi olarak kazanç sağlamaktaydılar. Köylerde yaşayan görevlilerin önemli bir bölümü, dinî alanlarda faaliyet gösteren imam, hatib, tekke-nişîn gibi kişilerdir. Bunlar arasında da imamların sayısı çoğunlukta idi.

Esnâflık ve ticaret faaliyetlerinden elde edilen gelirler beşinci sıradadır; toplam gelirler içinde ise % 6.4'lük bir paya sahiptir. Bu gelirlerin % 69.6'sı gibi büyük bir kısmını yine çiftçiler elde etmektedir. Yukarıda değinildiği gibi işlediği topraktan geçimine yetecek kadar kazanç sağlayamadığı için çiftçiler tarım dışı faaliyetlere itilmektedir. Çorum köylerinde de mesleği olan çiftçiliği yanında odunculuk, kömürcülük ve çeşitli ticaret işleriyle uğraşan 81 hâne reisi bulunmaktaydı. Bunun yanında köylerde değirmenci, demirci, çerçi, oduncu, kömürcü, nakliyecisi ve kuyumcu gibi temel ihtiyaç alanlarında çalışan esnâf bu gelirlerin sadece % 16'sını elde ediyorlardı. Vakıf geliri ise %1.4'lük bir payla köylerde yaşayanların en az gelir elde ettikleri bir grubu meydana getirmekte idi.

Defterlerde bilâ-sanat olarak adlandırılan mesleksiz kişiler dikkati çekmektedir. Bunlar tamamen mesleksiz ve işsiz kişiler değillerdi. Sahip oldukları gayr-ı menkûl ve hayvanlardan elde ettikleri temettu kazançlarının yanında bazıları da hizmetkârlık, ırgadlık, odunculuk yaparak gelir elde edebiliyorlardı.

Tarımsal gelirleri meydana getiren, bitkisel üretim, bağ, bahçe ve cehricilik ile tarım işçilerin elde ettikleri ücretler, toprak kiralari, hayvancılık gelirleri gibi gelirler toplam gelirlerin % 68.8'ini oluşturmaktadır.

Köylerdeki gelir getirici faaliyetler ve bunlardan hangi meslek gruplarının ne kadar pay aldıkları ortaya konmasından sonra, toplam gelirden hangi mesleklerin hangi oranlarda payı olduğuna bakılacak olursa, yine en büyük payın çiftçi ve tarım işçileri tarafından kazanıldığı görülmektedir. Çiftçiler toplam gelirin % 82.4'ünü, tarım işçileri, % 10.6'sını elde etmektedirler. Esnâflar % 1.7 üretimle direk ilgisi olmayanlar ise % 5.3 ile toplam gelirden en düşük oranda pay sahibidirler.

3- Hâneler Arası Gelir Dağılımı

Küçük üretici durumunda olan köylü işletmeciliğinin yaygın olduğu köylü ekonomisinde ve küçük esnâf ve tüccârların yoğun olarak bulunduğu Çorum gibi kasaba tipi yerleşim merkezlerinde hânelerin gelir düzeyleri arasındaki farklar azdır.

Gelir dağılımını iki safhada ele alınabilir, vergilerden önce ve sonra. Biz burada vergiler verilmeden önceki şekliyle ele alacağız. Bilindiği gibi geliri yaratan en önemli kaynak gayr-ı menkûller ve çeşitli ticarî ve meslekî faaliyetlerdir. Çorum merkezinde gelir kaynaklarının önemli bir kısmının esnâfîk ve ticaret faaliyetlerinden, köylerinde ise tarımsal alanlardan elde edildiği daha önceki kısımlarda belirtilmişti.

Tablo-18. Hânelerin Gelir Gruplarına Göre Dağılımı/Kuruş⁹⁵

Yeri	Geliri Olmayanlar		0-250		251-500		501-1250		1251-2000		2001+		Toplam	
	H.S	H.Y	H.S	H.Y	H.S	H.Y	H.S	H.Y	H.S	H.Y	H.S	H.Y	H.S	H.Y
Mahalleler	182	%9.1	1168	%58.4	411	%20.6	172	%8.6	48	%2.4	17	%0.8	1998	%100
Köyler	62	%2.4	1147	%44.9	932	%36.5	402	%15.7	12	%0.4	1	%0.03	2556	%100
Toplam	244	%5.4	2315	%50.8	1343	%29.5	574	%12.6	60	%1.3	18	%0.4	4554	%100

Gelirin başlıca gelir dilimleri itibarıyla dağılımının yapıldığı tabloya bakıldığında yoğunlaşmanın, % 92.9'lük bir oranla 0-250 ile 251-1250 kuruşluk gelir gruplarında olduğu görülür. Bunların en büyük bölümünü ise, 0-250 kuruş arasında değişen ve en alt geliri meydana getiren grup oluşturmaktadır. Şehirde, 1998 hânenin % 58.4'ü teşkil eden 1168 hâne, köylerde ise 2556 hânenin % 44.9'unu teşkil eden 1147 hâne bu 0-250 kuruş arasında gelire sahiptir. Şehirde ve

⁹⁵ H.S: Hane Sayısı, H.Y: Hane Yüzdesi .

köylerde yaşayan halkın yarısını gelir sıralamasında en alt dilimde yer alan bu gelir grubu oluşturmaktadır. Buna karşılık geliri 2000 kuruştan fazla hâne sayısı sadece 18'dir. Bu toplam hâneler içinde % 0.4'lük bir orana tekâbül etmektedir. Bu durum hâneler arasında büyük gelir farkları olmadığını göstermektedir. Şehirde ve köylerde hânelerin büyük çoğunluğu orta gelir gruplarında yer almaktadır.

Köylerde en düşük geliri elde eden Eymir köyünden Kalloncuoğlu Hüseyin idi. Bir mesleği olmayan aynı zamanda topal olan bu kişinin sadece sağlam bir ineğinden yıllık 15 kuruş geliri vardı.⁹⁶ Şehirde en düşük gelirli ise, Çakır mahallesinde sakin, mesleksiz ve ihtiyar Göleoğlu İbrahim olup, 1,5 dönüm bağından yıllık 12,5 kuruş gelire sahipti.⁹⁷

Defterlerde, sâhib-firâş, meflûç, a'ma, ihtiyar, vs. gibi tanımlamalarla söz edilen, iş göremeyen kişilerin yanında amelmânde, bilâ-sanat, sâil gibi işsiz ve mesleksiz olduklarından başkalarının yardımlarıyla geçinen ve hiçbir gelire sahip olamayanlarda mevcuttur. Bu durumda şehirde 182, köylerde 62 hâne vardı. Toplam hâne içinde bunlar % 5,4'lik bir oran oluşturmaktadırlar.

Defterlerde geliri olmayan hâne reislerinin ad, unvan meslekleri belirtildikten sonra, malî durumu açık şekilde yazılmaktadır. Geliri olmayan toplam hâneden 122' sinin yani yarısının sadece barınabilecekleri bir evleri vardı. Bu durum kayıtlarda "*merkûmun sakin olduğu hânesinden gayrı bir nesnesi olmayıp, şunun bunun înesiyle geçinmekte olduğu*"⁹⁸ şeklinde ifade edilmekteydi. 98 kişinin de geçimini temin edebileceği herhangi bir geliri bulunmuyordu. Bunların evleri dahî yoktu ve belgelerde "*merkûmun emlak, arâzi vesaire dair hiçbir nesnesi olmayıp şunun bunun înesiyle geçinmekte olduğu*"⁹⁹ şeklinde tanımlanıyordu.

Bunların yanında herhangi bir meslekle iştigal ederken, çeşitli sebeplerle gelirini kaybedenlerde bulunmaktaydı. Tepecik mahallesinde sakin Deli Baltaoğlu Süleyman daha önce dört çift öküz ile çiftçilik yaparken hayvanları telef olmuş,

⁹⁶BOA. ML.VRD.TMT. 467, s. 3.

⁹⁷BOA. ML.VRD.TMT. 469, s. 6.

⁹⁸BOA. ML.VRD.TMT. 440, s. 3.

⁹⁹BOA. ML.VRD.TMT. 573, s. 9.

borçlarını ödeyememiş ve muhtaç duruma düşerek ahâlînin sadakasıyla geçinmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁰ Yine tütün ticaretiyle meşgul olan Katırcıoğlu Hasan, Bafra'ya giderken yolda malları ve parası gasp edilmiş, bu yüzden vergisini ödeyemeyecek duruma düşmüştür.¹⁰¹ Bunların yanında iş göremez duruma gelen kişilerde bulunuyordu. Çepni mahallesinden Hacı Nebioğlu İsmail daha önce çiftçi iken felç geçirerek çalışamaz hale gelmiş ve sadaka ile hayatını idame ettirmek zorunda kalmıştır.¹⁰² Yine Kuyumcu köyünde sakin bir kişi ırgadlık yaparak geçimini devam ettirirken gözleri kör olmuş, çalışamaz hale gelmiş ve îâne ile geçinmek zorunda kalmıştır.¹⁰³

Tablo- 19. Hiçbir Geliri Bulunmayan Hâneler

Mal Varlıkları	Meslekleri					
	Mesleksiz İşsiz	Kör, Mücrim, Topal, Felçli	İhtiyar Çocuk	Asker Gaib	Esnâf	Toplam
Evinden Başka Birşeyi Yok	39	24	48	3	8	122
Hiçbirşeyi Yok	40	21	26	7	4	98
Bağından Başka Birşeyi Yok	4	3	2			9
Tarlasından Başka Birşeyi Yok	1	1	3			5
Hayvanından Başka Birşeyi Yok	3					3
İflas Edenler	4	1			2	7
Toplam	91	50	79	10	14	244

En yüksek gelir grubunda yer alan ve 2500 kuruştan daha fazla gelir kazanan 10 hânenin gelir kaynakları hakkında yapılacak ayrıntılı bir analiz, yüksek tabakanın gelir yaratıcı servetlerini hangi alanlarda topladığı konusunda açıklık getirecektir.

Çorum'da en yüksek gelire sahip 10 hâne, gelirlerinin % 70.1 gibi önemli bir bölümünü ticaret faaliyetlerinden kazanmaktadır. Toprak gelirleri % 22'lik bir oranla düşük bir paya sahiptir. Yüksek tabakanın gelirleri arasında toprak ve gayri menkul kirası gibi rant gelirleri önemli bir yer tutmaz. Buna dayanarak zengin tabakada müteşebbis eğilimlerin pek güçlü olduğunu söylenebilir. Öte yandan en

¹⁰⁰ BOA. ML. VRD. TMT. 482, s. 5.

¹⁰¹ BOA. ML. VRD. TMT. 420, s. 5.

¹⁰² BOA. ML. VRD. TMT. 433, s. 4.

¹⁰³ BOA. ML. VRD. TMT. 480, s. 7.

yüksek gelir grubu arasında esnâf grubu içinden bezzâz, debbâğ ve tüccâr gibi 6 hâne reisinin olması bunların birikmiş bir sermayeye sahip olduklarını gösterir.

Tablo-20. En Yüksek Geliri Elde Eden 10 Hâne Reisinin Gelir Kaynakları

Mesleği	Lakab, Unvan ve Adı	Gelir Çeşitleri /Kuruş					toplam gelir
		Tarım geliri	Gayr-ı menkûl	Vakıf geliri	Hâyyvan gelirleri	Ticaret geliri	
Talebe	Karskasızâde müteveffa Emin Ağanın oğlu sabi Mehmed	3175		200	337,5	5287,5	9000
Tüccâr ¹⁰⁴	Hacı Abdurrahmanzâde Hacı Mehmed Ağa	816,5	45		385	2490	4736,5
Müdür-i sabık ¹⁰⁵	Kadifezâde Hacı Mehmed Ağa	4046			305,5	3515	7866,5
Bezzâz	Oruçoğlu Hacı Ali	517			657,5	2026	3200,5
Bezzâz	Karagözoğlu Hacı Mustafa	205	265		362,5	2093,5	2926
Bezzâz ¹⁰⁶	Tütokoğlu Hacı Hüseyin	247,5	20		332,5	4992,5	5592,5
Debbâğ ¹⁰⁷	Molla Hasanoglu Hacı Hasan Efendi	323,5			105	4562,5	4991
Zirâat müdürü ¹⁰⁸	Hacı Abdurrahmanzâde Hacı Osman	797,5	40		257,5	2285	3380
Çiftçi ¹⁰⁹	Oduncuoğlu Hacı Ahmed	180			175	2950	3305
Bezzâz ve imam ¹¹⁰	Abdülkerimoğlu Hacı Ömer Efendi	281	25	85	155	2475	3021
Toplam		10589	395	285	3073	33677	48019

D-ÇORUM ESNÂFI VE FAALİYETLERİ

En genel çizgileri ile esnâf, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimiyle ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenmeler olarak tanımlanabilir. Esnâf örgütlenmeleri, bugün bildiğimiz anlamda belirli bir iş kolunun bütünü, hatta birkaç mal veya hizmeti ihtiva eden bir bölümünü kapsamaktan oldukça farklı, çok dar ve sınırlı zümreler halinde, her mal ve hizmet için ayrı birer birim oluşturan kuruluşlardı. Belirli bir malın ham maddeden başlayarak nihaî tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnâf

¹⁰⁴ BOA. ML.VRD.TMT. 576, Sofular mah s. 2, 6.

¹⁰⁵ BOA. ML.VRD.TMT. 440, Karakeçili mah, s. 2.

¹⁰⁶ BOA. ML.VRD.TMT. 562, Hacı Kemal mah., s. 2, 5, 6.

¹⁰⁷ BOA. ML.VRD.TMT. 396, Çiriş mah s. 4.

¹⁰⁸ BOA. ML.VRD.TMT. Şarkıyan mah., 479, s. 2.

¹⁰⁹ BOA. ML.VRD.TMT. 431, Ümit Halife mah., s. 2.

¹¹⁰ BOA. ML.VRD.TMT. 395, Hacı Recep mah., s.18.

birimi olarak örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamada, farklı mal türleri varsa, onlar da ayrı birer örgütlenme birimi oluşturlardı.¹¹¹

Esnâf teşkilatlarının doğuşuna bakıldığında karşımıza tasavvufî bir cereyan olan fütüvvet çıkmaktadır. Bu cereyanın en mühim şartları Müslüman ve bir meslek sahibi olmaktı. Bunun yanında zenaat sahiplerinin çoğunun fütüvvet teşkilatına girmeleri esnâflıkla fütüvveti birbirinden ayrılmaz iki unsur haline getirmiştir. Fütüvvetin Anadolu'daki kolu, teşkilatın piri Ahi Evran'a izâfeten Ahilik adıyla anılırdı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ahilerin rolleri bulunduğu gibi ilk Osmanlı hükümdarlarından bazılarının da teşkilat mensubu oldukları bilinmektedir.¹¹² Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, şehirlerde yaygın ve kuvvetli olan örgütlenme olan Ahi teşkilatının yerini, daha sonra lonca esnâf teşkilatı almaya başlamıştır. Lonca teşkilatının sürekli olarak gelişmesine mukabil, ahî teşkilatı debbâğ esnâfi arasında varlığını devam ettirebilmiştir.¹¹³ Ahilik miras ve geleneklerinden kalma esnâf teşekkülleri, bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Çorum'da da lonca teşkilatı adı altında faaliyet gösteriyordu. Her esnâfın bir loncası, her loncanın bir yiğit başısı, bir şeyhi, bir işçibaşı vardı. Kurulun daimi üyeleri ileri gelen esnâf ihtiyarları ile birlikte esnâf işlerini düzenler, yiğitbaşı kurula başkanlık eder, işçibaşı kurul kararlarını tebliğ ve yerine getirirdi. Bütün esnâfi ilgilendiren büyük işlerde debbâğhânedeki (Ahi Evran) tekkesinde genel toplantı yapılır, bu toplantılara debbâğların yiğitbaşısı başkanlık ederdi.¹¹⁴

Lonca sistemi zamanla çökmeye başlamıştır. Ticaret yollarının değişmesi, Osmanlı esnâfi üzerindeki ilk ve en önemli darbeyi oluşturmuştur. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yoğunlaşan şehirlere akın hareketleriyle, tarım kesimindeki köylüler esnâf üzerinde önemli bir baskı oluşturmuşlardır. Bunların yanında Avrupa'nın sanayi inkılabını gerçekleştirip kütleî istihşâle

¹¹¹ Mehmed Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkiler", Ahilik ve Esnaf, Konferans ve Seminer, Metinler Tartışmalar, İstanbul, 1986, s. 113.

¹¹² Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti Tarihi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 606, 607.

¹¹³ Rifat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara, 1998, s. 226, Rifat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840)", I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler, 13-17 Ekim 1986, Samsun s. 400.

¹¹⁴ Nazım Tonbuş, "Çorum'da Ahilik", ÇD, 57, 1946, s. 3, 4.

geçişi, ucuz maliyetli makine mahsulleriyle daha çok el emeğine dayanan mamullerin rekabet imkanını ortadan kaldırmıştır.¹¹⁵ XIX. yüzyıl boyunca bu birlikler gereken yenilikleri sağlayamadıkları gibi içten ve dıştan her türlü desteği yitirmişlerdi. Bu yüzden incelediğimiz dönemin sicillerinde ve diğer arşiv belgelerinde lonca teşkilatının faaliyetleri, esnâf lonca ilişkileri hakkında bilgiler mevcut değildir.

1-Esnâf Grupları

Daha önceki kısımlarda, Çorum'da, şehir ekonomisine canlılık getiren belirli bir esnâf grubunun varlığından bahsedilmişti. Çorum'da kaç çeşit esnâfin faaliyette bulunduğu ve sayılarının ne kadar olduğu temettuât defterlerindeki kayıtlardan öğrenilebilmektedir. Çorum'da faaliyet gösteren esnâfi ürettiği malların, üretim ve kullanım özelliklerine göre belli bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkündür. Çorum esnâfi, ürettiği mal çeşitlerine göre, gıda, deri, dokuma, maden ve verdiği hizmete göre de inşaat, nakliye, sağlık, temizlik gibi gruplara ayırarak tasnif edilebilir.

a- Gıda İmal Eden ve Satan Esnâf

Herhangi bir alanda üretiminin amacı insanın temel ihtiyaçlarını karşılamaktır. Yemek ve içmek de insanın temel ihtiyaçlarındandır. Bu yüzden öncelikle bu ihtiyaçların karşılanması gerekir. Çorum'da bu alanda hizmet veren oldukça yoğun bir esnâf grubu bulunmaktaydı.

Bu grupta mühim bir bölümü sebze ve meyve satan manav esnâfi meydana getirmektedir. Daha sonra un imaliyle uğraşan değirmenciler gelmektedir. Bunların 5 tanesi de köylerde yaşıyordu.¹¹⁶ Tuzcu esnâfindan Kanberoğlu Hüseyin¹¹⁷ aynı zamanda sakin olduğu mahallenin de muhtarı idi. 1840 tarihli bir sicil belgesine göre, Çorum'da, 4 bakkal, 7 ekmekçi, 12 helvacı, 6

¹¹⁵ Ahmed Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, 1986, s. 423-427.

¹¹⁶ Bu köyler, Abdalbodu, Babaoğlu, Eliceck Sultan, Laçın-i Kebir ve Sarın'dır.

¹¹⁷ BOA. M.L. VRD. TMT. 509, Karaman Çavuş Mahallesi, s. 17.

kasap, 5 leblebici, 29 manav, 16 tuzcu ve 14 adette uncu esnâfi bulunmaktaydı.¹¹⁸ Buna göre beş senelik bir sürede bazı esnâflarda önemli bir azalmanın olduğu görülmektedir

Tablo-21. Gıda İmal Eden ve Satan Esnâf

Esnâf Adı	Usta	Kalfa	Çırak	Toplam
Bakkâl	3			3
Börekçi	6			6
Değirmenci	14			14
Ekmekçi	10		6	16
Helvacı	10	1	2	13
Kasap	3		1	4
Kelleci	3			3
Leblebici	4			4
Manav	17			17
Tuzcu	6			6
Uncu	8			8
Toplam	84	1	9	94

b- Dericilik ve Deri ile İlgili Esnâf

Deri sanayiinin Anadolu'da öteden beri gelişmiş olduğu bilinmektedir. Nitekim XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiye'sinde zamanın ölçülerine göre “kasaba” çapını aşan hemen hemen bütün şehirlerde “debbâğlar esnâfi” öteki esnâf kollarının yanında önemli bir yere sahip idi. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya gibi birinci sınıf şehirlerde deri işleri zenaati, buraların ticarî hayatına canlılık veren birkaç üretim dalından biri bulunuyordu.¹¹⁹ Çorum'da Fatih devrinde ve XVI. yüzyılın sonlarında debbâğların hayli etkin oldukları görülmektedir. Bu dönemde satılan dükkânlar arasında debbâğ dükkânlarından çok söz edilmesi, bu sanatın Çorum'da canlı olduğunu kanıtlamaktadır.¹²⁰ Diğer birçok Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi incelenen dönemde Çorum'da da dericilik ve onun yan iş kolları, şehrin ekonomisinde önemli bir yere sahipti.

¹¹⁸ ÇŞS. 1/17-10.

¹¹⁹ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, C. 2 (1453-1559), İstanbul, 1995, s.148.

¹²⁰ Suraiya Faroqhi, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum” Çorum Tarihi, Tarihsiz, s. 98.

Tablo-22. Dericilik ve Dericilikle İlgili Esnâfın Sayıları

Esnâf Adı	Usta	Kalfa	Çırak	Toplam
Çarıkcı (Köşkir)	5			5
Debbâğ	64	9	30	103
Dikici	58	6	43	107
Haffâf	4			4
Semerci	17			17
Serrâc	12		8	20
Toplam	160	15	81	256

Dericilik faaliyetlerinde bulunan esnâfın önemli bir kısmını (% 40.2) derileri sahtiyan haline getiren debbâğlar oluşturmaktadır. Debbâğların bu işlemi yaptıkları debbâğhâneler iki kattan oluşur ve alt katlarında deriler işlenir, üst katta kurutulurdu. Kimyasal maddelerin kullanılmadığı işlemler organik maddelerle yapılırdı.¹²¹ Debbâğhânelerin Anadolu şehirlerinde özel bir durumları bulunmaktadır. Anadolu kentlerinde bulunan esnâf çarşılarında esnâf genellikle kendi işyerinde ürettiği işlenmiş malı perakende olarak yine aynı yerde müşterisine satmaktadır. Ancak debbâğlar bu tür üretici perakendecilerin dışında kalmaktadır. Çorum'da olduğu gibi dericiliğin bulunduğu diğer Anadolu kentlerinde debbâğhânelerin işleyiş düzeninden ve kent mekanındaki yer seçiminden "*debbâğların*" doğrudan tüketiciye satış yapmadıkları anlaşılıyor. Bunun sebebi de debbâğhânelerde işlenen derilerin hâlâ yarı işlenmiş mal niteliği taşımasıdır. Bu işleyiş içinde debbâğhânelerin esnâf çarşılarının bulunduğu kentin ticaret merkezinde yer almaması gerekmektedir. Diğer yandan debbâğhânelerde yapılan işlem çevreye koku yayan kirli bir iş olduğundan ve derilerin işlenmesi sırasında kullanılan havuzların su kaynağına yakın olması gerektiğinden Çorum'da, tabakhâneler topluca bir bölgede, ticaret merkezinin batısında yer almıştır.¹²² Bundan dolayı 1595'te bu yerin adı Debbâğhâne mahallesi olarak geçmektedir. Sonra buranın adı Medrese mahallesi olarak değiştirilmiştir.¹²³

¹²¹ Hilal Ortaç, Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996, s. 101.

¹²² Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", Çorum Tarihi, Tarihsiz, s.128.

¹²³ Neşet Köseoğlu "Çorum'un 350 Yıl Evvelki İle Bugünkü Mahalle Adları Hakkında Bir Araştırma" ÇD. S. 9-10,1939, s. 302.

Debbâğhânedede bulunan debbâğ dükkânlarına aynı zamanda sahtiyan dükkânı da denildiği sicillerde görülmektedir.¹²⁴ Bir debbâğ dükkânının fiyatı 700-15000 kuruş¹²⁵ arasında değişmekteydi. Ayrıca sicillerde sahtiyan, meşin, cild ve göneden söz edilmektedir. Genel olarak Çorum'da camus, sığır ve keçi gibi çeşitli hayvanların derisine cild denilmekteydi. Bunun yanında keçi derisine sarı tüylü de denilmekteydi.¹²⁶ Bu cildler, debbâğhânelerde, sile denilen tahta havuzlarda bekletiliyordu.¹²⁷

En değerli ve pahalı gönün camustan elde edildiği görülmektedir. Moşna tabir edilen camus cildinin tanesi 205 kuruştan satılırken,¹²⁸ yine kızıl camus cildi denilen bir cinsi de 240 kuruş değerinde idi. Buna karşılık ham camus cildi daha ucuz olup tanesi 60 kuruştan, kara sığır gönü ise 20 kuruştan satılmaktaydı.¹²⁹ Bütün bunların yanında merkeb ve beygirlerin de derisinin kullanıldığı görülmektedir. Bir merkeb gönü 12 ile 25,¹³⁰ bir beygir gönü de 30¹³¹ kuruş değerinde idi. Deriler çeşitli renklerde boyanabiliyordu. Kırmızı, gülhârî, narenci ve ergüvanî adlarında en az beş ayrı kırmızı tonu yer almaktadır.¹³² Çorum'da kırmızı sahtiyan siyah sahtiyana göre daha pahalı idi. Bir kırmızı sahtiyan 20 kuruş iken, siyahı ise 8 kuruş idi.¹³³ Sicillerde geçen meşin kelimesinin sözlük anlamı genel olarak deri ile aynı olmasına karşın ucuz bir deri çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Bir adet beyaz meşinin değeri 5,5 kuruş civarında idi.¹³⁴

Debbâğların işledikleri deriler muhtemelen şehirde kesilen büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde ediliyordu. Daha önce bahsedildiği gibi debbâğların deri ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan Çorum'da yetiştirilmektedir.

¹²⁴ ÇŞS. 10-II/87-179.

¹²⁵ ÇŞS. 9-K-61/55; ÇŞS. 3-532/251; ÇŞS. 3-136/76; ÇŞS. 3-470/225.

¹²⁶ ÇŞS. 9-K/76-72; ÇŞS. 8-K-65/41.

¹²⁷ ÇŞS. 13-40/20. 1304 senesinde ölen Karacaköylüoğlu Ali Ağa'nın 9 adet tahta havuzu vardı.

¹²⁸ ÇŞS. 9-K/76-72.

¹²⁹ ÇŞS. 3-472/225.

¹³⁰ ÇŞS. 13-42-35; ÇŞS. 10-IV-23/468.

¹³¹ ÇŞS. 8-K-16/12.

¹³² Suraiya Faroqhi, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu) İstanbul, 1994, s. 201,202.

¹³³ ÇŞS. 3-164/90; ÇŞS. 13-368/156.

¹³⁴ ÇŞS. 13-368/156.

Debbâğlardan başka deriyi malzeme olarak kullanan diğer bir meslekte ayakkabı yapımı ve ticaretiyle uğraşan esnâflardır. Bunlardan dikiciler, ayakkabı imal ederek ve dikerek geçinen, esnâfların başında gelmektedir.¹³⁵ Dikiciler, dericilikle ilgili meslekler içinde % 41.8'lik bir paya sahipti. Dikiciliğin yanında başka görevler de yapan kişiler bulunmaktaydı. Şıgırcı mahallesinde sakin, Kadioğlu Hasan Efendi aynı zamanda imamlık yapmaktaydı.¹³⁶ Dikicilerin, meşin yapıştırmakta kullandıkları sarı zambak kökünden yapılan bir macunun çiriş adı ile adlandırıldığı bilinmektedir.¹³⁷ Çirişin bu tarihte Çorum'da bir mahallenin adı olarak karşımıza çıkması dericiliğin Çorum'daki yaygınlığının göstermektedir. Mahalleye bu adın verilmesinin bir hikayesi de vardır. Hacı Kemal adında zengin bir dikici ustasının yüzlerce çırağı varmış. Bunlar dikilecek sarı pabuç ve mestlerin çirişlerini yaparlarmış. Bunların hepsi aynı mahallede oturdukları için bu ad verilmiştir. Hacı Kemal de bu mahalleye defnedilmiştir. Sonradan bu mahalle ikiye ayrılmış birisine de Hacı Kemal denilmiştir.¹³⁸ Ayakkabı, terlik ve emsalı gibi şeylerin hazırlarını satan esnâflar ise haffâflardı.¹³⁹ Çorum'da dört adet haffâf esnâfi vardı. Bunun yanında sığır derisinden yapılan çarıkları yapan ve satan çarıkcı ya da köşgîr adı verilen esnâf da 5 adet olarak Çorum'da faaliyette bulunmaktaydı.

Ayakkabıcılardan başka deriyi işleyen diğer esnâf serrâc ve semerciler idi. Serrâclar, debbâğlar tarafından üretilen derilerden eyer, at takımı, araba koşumları yapan ve satan esnâf olup, Çorum'da deri sanayiinde %7,8'lik bir paya sahiptiler. Bunun yanında 17 adet semerci esnâfi da faaliyet göstermekte idi.

c- Dokuma (Giyim-Mefruşat) İle İlgili Esnâf

Osmanlı Devleti'nde dokumacılık çok gelişmiş bir seviyede bulunuyordu. Bu sanayi kolu halk kitlelerinin bütün giyim eşyalarını karşıladığı gibi, dışarıya da satış yapabilmekte idi. Bu endüstri kolunu, kendir, kenevir,

¹³⁵Şemsettin Sâmî, a.g.s., s. 642.

¹³⁶BOA. ML.VRD:TMT.444, s. 12.

¹³⁷Şemsettin Sami, a.g.s., s. 510.

¹³⁸Neşet Köseoğlu, a.g.m., s. 298.

¹³⁹Şemsettin Sami, a.g.s., s. 584.

idi.¹⁴⁴ 37 kişi de bez, kumaş vs. gibi mensucat ürünleri satan bezzâzlıkla uğraşıyordu.

Tablo-23. Dokuma Alanında Faaliyet Gösteren Esnâf.

Esnâf türü	Üsta	Kalfa	Çırak	Toplam
Abacı	2			2
Basmacı	1			1
Bezzâz	37			37
Boyacı	13	1	7	21
Çulha	29		2	31
Hararcı	3			3
Kazzâz	2			2
Keçeci	7		2	9
Kendirici	1		2	3
Müytâb	37	2	31	70
Tarakçı	2			2
Terzi	103	11	23	137
Urgancı	2		4	6
Toplam	239	14	71	324

Dokuma sanayiinin hammaddesi olan pamuk az miktarda Çorum'un köylerinde de ekilmekte idi. Temettuât defterlerinde penbe tarlası olarak belirtilen pamuk zirâatı, sadece 17 köyde, 75 dönüm arâzide yapılmaktaydı. Bu sebeple bu ürünün Çorum'un pamuk ihtiyacını karşılayamayacağı ortadadır. Sicillerde geçen ihtisâb ve damga vergilerin tarifelerinin yer aldığı bir belgeden anlaşıldığına göre, Çorum'un pamuk ihtiyacı Adana'dan karşılanmakta idi. Buna göre Adana'dan gelen penbe yüklerinden deve yükünden 4, beygir yükünden ise 3 kuruş ihtisâb vergisi alınmaktaydı.¹⁴⁵ Hem Çorum'da üretilen hem de Adana'dan gelen pamuk, çulhalar tarafından çıkıklarda pamuk ipliği ve pamuklu dokuma haline getirilmekte idi. Çorum'da bu işi yapan 29 çulha ustası ve 2 çulha çırağı vardı.

Dokunan bezler ise boyacılar tarafından boyanırdı. XVI. yüzyıldan beri Çorum'da çok üreten boyahâneleri olduğu görülmektedir. Bu tarihte Rum vilâyetinde Çorum, Tokat'tan sonra boyahânelerin yoğunlaştığı ikinci yerdi.¹⁴⁶ XIX. yüzyıl ortalarında da boyacılar, Çorum'da dokuma kolunda faaliyet gösteren esnâf arasında % 6,5'lik bir paya sahipti. Çorum'da, boyama işinin yapıldığı, 12 boyahâne bulunmaktaydı. Bu boyahânelerde, analin boyalar çıkıncaya kadar hep

¹⁴⁴ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, İstanbul, 1993, s. 588; Şemsettin Sami, a.g.s., s. 1425.

¹⁴⁵ ÇŞS. 1-20/12.

¹⁴⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 186.

tabii boyalar kullanılmaktaydı. Üç ana renkten kırmızı için kökboya ve kırmızı; mavi için çivit; sarı için ala cehri kullanılırdı.¹⁴⁷ Bu bitkilerden olan cehri Çorum'da bol miktarda üretildiği için muhtemelen sarı renkli dokumaların maliyeti burada daha ucuza geliyordu. Çividin en makbulü Lahorda yetiştiği ve ithal malı oluşu dolayısıyla kıymeti fazla idi. Kırmız ise Hint inciri üzerinde yaşayan bir böcekti. Genelde boyacı esnâfi aralarında anlaşmalar gereği boyayacakları maddeleri tespit ediyorlardı. Pamuk ve ipek ipliği, kumaş, deri kağıt gibi maddelerin her birinin hangi esnâfça boyanacağı belliydi.¹⁴⁸ Muhtemelen Çorum'da faaliyet gösteren boyacılar da böyle bir işbölümü yapıyorlardı.

Tarakçılar ise dokuma tezgahlarında ipliklerin takıldığı tarakları yapmaktaydılar.¹⁴⁹ Abacı denilen esnâf ise kaba yünlü kumaşlardan olan abaları imal ediliyordu. Kazzâzlarda, da ipeği işleyen ve satan esnâf arasında idi. Keçe denilen dövülmüş yünden haklı, kilim, aba gibi kumaş ve ev eşyası imal eden ve satan esnâfa ise keçeci denilmekteydi Çorum'da 7'si usta 2'si çırak olmak üzere 9 kişi bu alanda çalışmaktaydı.

d- Alet ve Ev Eşyası Yapan ve Satan Esnâf

Osmanlı Devleti'nde madenî işlerle ilgili faaliyetler, dokumacılık ve deri işlerinden sonra gelmektedir. Bu alanda da, özellikle bakır ve demircilik yaygındı. Çünkü ülkede maden ocaklarının ürettiği demir ve bakırın memleket ihtiyacından fazla olduğu bilinmektedir.¹⁵⁰

Çorum'da demircilik geleneksel üretim kollarından biridir. Çorum'da bulunan demirci esnâfindan iki tanesi Ovacık ve Han Kozlusu köyünde faaliyet gösteriyordu. Ancak bunlar herhangi bir dükkâna sahip olmadıklarından, sanatlarını nerede icra ettikleri belli değildir.¹⁵¹ Demirciler, sicillerdeki tereke

¹⁴⁷ Mübahat Küttükoğlu, a.g.m., s. 634.

¹⁴⁸ a.g.m., s. 635.

¹⁴⁹ Mübahat Küttükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul, 1983, s. 61. Kamış taraklarındaki her 40 dişe bir çile adı verilirdi.

¹⁵⁰ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 145, 146.

¹⁵¹ BOA. ML.VRD.TMT. 530, s. 3; 584, s. 2.

kayıtlarına göre, hemen hemen her evde bulunan, balta, kazma, tırpan, nal, maşa, ekmek sacı, sac ayağı, ersin, keser, bıçak, kama, çekiç gibi ev eşyaları ile kesici aletleri yapan ve satan sanatkârlardı.¹⁵² Yapılan bu aletler Çorum ve köylerinin ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktaydı Çorum sancağında demircilik ve bakırcılık için geçerli olan hammaddeyi sağlayacak herhangi bir maden bulunmamaktadır. Bu yüzden, muhtemelen bunların hammaddeleri Çoruma diğer yerlerden getirilmekte idi. Bir demirci ustası sanatını icra ederken acaba hangi malzemeler kullanılmaktaydı. Bunu 1875 Aralık ayında bir demirci ustasının bıraktığı tereke kaydındaki bilgilerden ayrıntılı biçimde öğrenebilmekteyiz. Bu kişinin demirciler çarşısında sahip olduğu 3000 kuruşluk demirci dükkânında, 10 batman ağırlığında bir örs, iki küçük ve büyük sava tabir olunan demir, üç adet çift sapanlı demiri, balta, gülâb, maşa, saç ayağı, mismar, kasac, çekiç, bel ve demirci küreği olmak üzere 872,5 kuruş değerinde malzeme bulunmakta idi.¹⁵³ Yine başka bir demirci dükkânında bunlara ilave olarak körük, kösüre taşı, şıvıd ve meskuf demir gibi aletler bulunuyordu.¹⁵⁴

Tablo- 24. Alet ve Ev Eşyası Yapan ve Satan Esnâf

Esnâf türü	Usta	Kalfa	Çırak	Toplam
Bardakçı	3			3
Bakırcı	2			2
Cilacı	1			1
Demirci	17	3	18	38
Kalaycı	4		1	5
Kuyumcu	11			11
Kürekçi	1			1
Tüfenkçi	4			4
Toplam	43	3	19	65

Bu dönemde Çorum'da demirciliğe göre bakırcılığın daha sönük olması sebebiyle sadece iki bakırcı esnâfi faaliyette idi. Sicillerdeki terekelerde hemen her evde bulunan ve evânî-i nühâs adı altında genel olarak belirtilen mutfak

¹⁵² ÇSS. 8-K-65/41; ÇSS. 6-37/40; ÇSS. 7-253/172; ÇSS. 11-I-284/122.

¹⁵³ ÇSS.6-237/176.

¹⁵⁴ ÇSS. 6-19/26.

eşyalarını imal edenler bakırcılardı. İmal edilen aletler arasında kazan, tava, sini, tas, leğen, ibrik, tepsi gibi mutfak eşyaları bulunuyordu.¹⁵⁵

Çorum'da bakırcılık için gerekli hammadde ise Ergani'deki bakır yataklarından sağlanmaktadır. Ham bakırdan saf bakır elde edilmesi Anadolu kentlerinde genellikle haddâdhânelerde yapılırdı. Bu dönemde Çorum'da haddâdhâne bulunduğu gösteren bir bilgi yoktur. Çoruma en yakın bakırcılık merkezi olan Tokat kentinde XIX. yüzyılın ilk yarısında bu işi yapan birkaç haddâdhâne bulunduğu göre, Çorum bakırcıları için gerekli saf bakırın Tokat'tan getirildiği varsayılabilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'taki bakır üretiminin düşmesi, kentte bulunan dökümhâne en büyüklerinin kapalı olması, Tokat'taki bakırcılar kadar, Çorum bakırcılarının da üretimlerinin düşmesine neden olmuştur. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Çorum'un işlenmiş mal üretim listesinde bakırcılığın bulunmaması kentteki bu geleneksel üretim faaliyetinin önemini yitirdiğini gösterir.¹⁵⁶

Evlerde bulunan bakır mutfak eşyalarını kalay çekerek beyazlatan kalaycı esnâfi da Çorum'da dört usta ve bir çırakla faaliyette bulunmaktadır. Altın ve gümüşten kap ve süs eşyaları yaparak geçinen bir diğer esnâf kuyumculardır. Bu konuda, Çorum'da ilginç bir durum söz konusudur. 11 kuyumcu esnâfindan 9'u köylerde yaşamaktadır. Bunlardan 6'sı Sapa, 2'si Seyfe ve 1'ide Sorşavuş köyünde idi. Köylerinde herhangi bir arâzi sahip olmayan bu kişiler geçimlerini tamamen bu sanattan sağlıyorlardı.¹⁵⁷

Yine köylerde faaliyet gösteren mesleklerden birisi de bardak imal eden ve satan bardakçı esnâfidir. Bu kişilerden 2'si Karadoğan ve 1'i Seydim köyünde sakin idi.¹⁵⁸ Şehirde tüfek ve tabanca imal ve tamir eden dört esnâf mevcuttur. Eczalı kara takım tüfek, sarı ve kara takım tabanca, gibi çeşitli tabanca ve tüfek çeşitlerine sicillerde rastlanılmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁵ ÇSS. 6-50/50; ÇSS. 11-II-106/325; ÇSS. 8-K-107/65.

¹⁵⁶ Sevgi Aktüre, a.g.m., s. 131.

¹⁵⁷ BOA. ML.VRD.TMT., 564, Sapa, s. 6,8; 464, Seyfe, s. 6 .

¹⁵⁸ BOA. ML.VRD.TMT., 450, Karadoğan, s. 3; 583, Seydim, s. 8.

¹⁵⁹ ÇSS. 8-K-19/13; ÇSS. 7-263/172.

e- Nakliye Alanında Çalışan Esnâf

Anadolu'da ticarî mallar kervanlarla taşınırdı. Kervanlarda en çok develer kullanılırdı. Çünkü develer az masraf gerektiren ve üç dört atın çekeceği yükü taşıyabilen hayvanlardı. Bunun yanında deve kervanlarında atlar, katırlarda bulunurdu.¹⁶⁰ Bu dönemde Çorum'da da bölgelerarası ve yerel ticarete deve ve beygirlerin kullanıldığı görülmektedir. Temettuât defterlerinde bu esnâf deveci, katırcı ve yolcu gibi çeşitli isimler altında belirtilmiştir. Şehirde 20 katırcı esnâfi faaliyette idi. Bunlar sahip oldukları 41 beygirle yük taşıma işini yapıyorlardı. Yine şehirde 10 ve köylerde 5 kişi olmak üzere yolcu olarak adlandırılan 15 adet esnâf taşıma işinde çalışmaktaydı. Yolcu denilen bu kişiler de nakliye işlerinde beygir kullanıyorlardı. Devecilerin tamamının köylerde yaşadıkları görülmektedir. 4 kişi 8 deve ile nakliye faaliyetinde bulunuyorlardı.

f- Diğer Esnâf (Hizmet, İnşaat, Temizlik ve Isınma Alanlarında Çalışanlar)

Tablo- 25. Diğer Esnâf

Esnâf türü	Usta	Çırak	Toplam	Esnâf Türü	Usta	Çırak	Toplam
Attâr	24		24	Kömürücü	-	-	9
Barutcu	1		1	Lüleci	1		1
Berber	13	1	14	Mücellid	1		1
Çerci	5		3	Nalbant	7		7
Çıbıkçı	2		2	Oduncu	-	-	51
Duhancı	21		21	Sıvacı	3	2	5
Dülger	18	2	20	Sünnetçi	1		1
Eskici	-	-	3	Taşçı	1		1
Kahveci	10	3	13	Tellak	3		3
Kaltakçı	4		4	Tüccâr	-	-	23
Kizir	-	-	12	Toplam	213	8	221

Attârlar dükkânlarında ıtırıyat yani güzel kokular satan esnâftır. Bu esnâftan bazıları ikinci bir meslekte yapmaktaydılar. Câmi-i Kebîr mahallesinde sakin Müezzinoğlu Hacı Bekir attârlığın yanında aynı zamanda bezzâzlıkta yapıyordu.¹⁶¹ Yine attârlıktan başka imamlık ve kayyumluk gibi dinî görevleri de

¹⁶⁰ J.B. Tavernier, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, İstanbul, 1980, s. 68.

¹⁶¹ BOA. ML. VRD. TMT. 470, s. 7.

yapan kişiler bulunuyordu.¹⁶² 1874 Kasımında vefat eden berber esnâfindan Abdülbakioğlu Ömer'in dülger çarşısında 2200 kuruş değerindeki bir berber dükkânında bulunan eşyaları o tarihlerde bu esnâfların kullandıkları malzemeler hakkında bizlere bilgi vermektedir. Bu dükkânda birer bakır leğen,¹⁶³ kazan ve suyu ısıtmak için küçük mangal, tabak, bileği taşı, boğaz leğeni, berber aynası, 16 adet ustura bıçağı, 3 makas ile 10 adet havlu olmak üzere 176 kuruş değerinde malzeme bulunuyordu.

Çerçiler ise, her nevi ufak tefek eşya satan ve çoğunlukla para ile satmayıp başka mallarla değiştiren gezginci esnâf idi.¹⁶⁴ Çorum'da bulunan çercilerden ikisi Abdalbodü ve Hacılar Hanı köylerinde yaşamaktaydılar¹⁶⁵.

Defterlerde duhancı olarak belirtilen tütün alım satımıyla uğraşan esnâf sayısı 21'dir. Çorum'da az miktarda da olsa Babaoğlu ve Balım Sultan köylerinde 12.5 dönümlük arâzide tütün ekimi yapılmaktaydı.¹⁶⁶ Tütüncülükle ilgili bir meslekte çibıkçı denilen tütün çubukları yaparak geçinen esnâf idi.

Bunlardan dülger, sıvacı ve taşçı inşaat alanında çalışan esnâf arasında yer alır. Bu alan arasında mühim bir yeri olan dülgerler, binaların kapı ve pencere gibi doğrama kısımları hariç çatı, döşeme, tavan, merdiven vs. kaba ahşap kısımlarını yapan sanatkârlardır. Bunlar için neccâr adı da kullanılırdı.¹⁶⁷ Kaltakçı ise kaltak denilen eyer ve semerlerin tahta kısımları imal eden esnâf hakkında kullanılan bir tabirdir.¹⁶⁸ Kizir ise köy muhtarlarının kahyasına verilen addır.¹⁶⁹ Buna rağmen Çorum'daki 12 kizirden 6'sı mahallelerde faaliyette bulunuyordu.¹⁷⁰

¹⁶² BOA.ML.VRD.TMT. 440, s. 3, Karakeçili mahallesinden Hacı Vaazoğlu İsmail, Câmi-i Kebir'de kayyumluk görevini de yapıyordu. ML.VRD.TMT.436, s.3, Hacı Gevan mahallesinde sakin Karskadıszade Ebubekr Efendi de imamlık yapıyordu.

¹⁶³ ÇŞS. 6-35/38.

¹⁶⁴ M.Zeki Pakalın, a.g.s., C. I, s. 352. Bunlara eşyaları yere yayarak sattıkları için yaymacı da denilmektedir.

¹⁶⁵ BOA. ML.VRD.TMT., 472, s. 6; BOA. ML.VRD.TMT 511, s. 6. Bu kişilerin sahip oldukları herhangi bir arazileri yoktu. Sadece çercilikten çok az senelik gelirleri vardı.

¹⁶⁶ ML.VRD. TMT.514, s. 2, 3. Babaoğlu köyünde 11.5 dönüm, Balım Sultan köyünde ise 1 dönüm ekili duhan tarlası mevcuttur.

¹⁶⁷ M. Zeki Pakalın, a.g.e., C. I, s. 435.

¹⁶⁸ a.g.e, s. 153.

¹⁶⁹ Şemsettin Sami, a.g.s., s. 1164; M.Zeki Pakalın, a.g.e. C, II, S. 285. Aynı zamanda küçük köylerde hükümetle halk arasında vasıta olan küçük memura da kizir denilmekte idi.

¹⁷⁰ Bu köyler, Demirşeyh, Hacılar Hanı, Kfire, Ovacık, Sarın ve Tarhan idi.

Kömürcülük yaparak geçinen esnâfların tümü Seydim köyünde sakin idi. Muhtemelen bu köy civarında bir kömür madeni bulunuyordu.¹⁷¹ Çorum halkının ısınma ihtiyacını karşılayan bir diğer esnâf baltacı da denilen odunculardır. Oduncu esnâfindan 21 tanesi köylerde yaşamaktaydı. Daha önceki bölümde Çorum'daki evlerde bulunan kitap sayıları hakkında bilgi verilmiştir. İşte hem evlerdeki hem de okul ve câmilerde bulunan az sayıdaki kitapların ciltlenmesi tamir edilmesi için, Çorum'da bulunan bir mücellid esnâfının yeterli olduğu anlaşılmaktadır.

Defterlerde meslekleri tüccâr olarak yazılan 23 kişi değişik malların ticaretini yapıyorlardı. Bunlardan 3'ü cehri, 4'ü pamuk alım satımıyla uğraşıyordu. Hem cehri hem de pamuk ticareti yapan 2 tüccâr bulunuyordu. Diğerleri de boya ve ayakkabı ticaretiyle uğraşıyorlardı.

Tablo-26. Çorum Esnâfı (Mahalle ve Köyler)

Esnâf Grupları	Usta		Kalfa		Çırak		Toplam	
	Sayı	Toplam usta içindeki %	Sayı	Toplam kalfa içindeki %	Sayı	Toplam çırak içindeki %	Sayı	Genel toplam içindeki %
Gıda imal eden ve satan	84	% 10.8	1	%3	9	% 4.8	94	% 9.4
Dericilik ve dericilikle ilgili Esnâf	160	% 20.6	15	%45.5	81	% 43	256	% 25.6
Dokuma (Giyim-Mefrûsât)	239	% 30.7	14	%42.4	71	% 37.8	324	% 32.4
Alet ve Ev Eşyası Yapan Satan	43	% 5.5	3	% 9	19	% 10.1	65	% 6.5
Nakliye (Deveci, Katırcı, Yolcu)	39	% 5	-	-	-		39	% 3.9
Diğer (Hizmet, İnşaat, Temizlik, Isınma vs.)	213	% 27.4		-	8	% 4.3	221	% 22.1
Toplam	778		33		188		999	

Çorum'da bu tarihte 62 değişik iş dalında usta, kalfa, çırak olarak çalışan 999 esnâf faaliyet gösteriyordu. Bu da Çorum'da azımsanmayacak çeşitlikte sanat kollarının varlığını göstermektedir. Toplam 999 esnâfın 68'si Çorum'un değişik köylerinde faaliyetteydiler. Tabloda da görüldüğü üzere, Çorum'da esnâfların en yoğun olarak bulunduğu iş kolu % 32.4 ile dokumacıdır. Bu alanda ise 13 değişik esnâf faaliyette bulunmaktadır. İkinci sırada % 25.6'lık bir oranla dericilik gelmektedir. Burada da 6 çeşit esnâf faaliyetteydi. Çorum'da bulunan

¹⁷¹ BOA. ML. VRD. TMT. 583, s. 2-16.

esnâf arasında dikkat çekici başka bir husus ta bazı müderris, imam, hatip, talebe gibi din işleriyle uğraşan kişilerin aynı zamanda terzilik, bezzâzlık ve attârlık yaparak üretime katkıda bulunmalarıdır.

Bunun yanında bezzâz, duhancı, terzi gibi bazı esnâflar muhtarlık görevi de yapıyorlardı. Temettuât defterlerindeki verilere göre de bu tarihte Çorum'da faaliyet gösteren herhangi bir gayr-ı Müslim esnâf bulunmuyordu. Ancak daha sonra 1875 Kasımında Çorum çarşısında kiraladığı dükkânda terzilik yapan Yozgatlı bir Ermeni esnâfına rastlanılmıştır.¹⁷² Bundan başka daha sonraki tarihlerde çoğunlukla Ermeni tüccârın Çorum'da dükkân kiralayarak esnâflık yaptığı görülmektedir.

2- Çorum'un Bölgelerarası Ticaretteki Yeri ve Gayr-ı Müslim Tüccârın Faaliyetleri

Şehir ve kasabalar yahut memleketler arasında yapılan geniş çaptaki ticaret, toptan ticarettir. Osmanlı topraklarında gerek memleket içinde üretilen, gerekse memleket dışından gelen mahsûl ve mamûllerin üretildikleri yerler veya ulaştıkları limanlardan diğer yerlerine dağıtılması işi de toptancı tüccârlar tarafından yürütülürdü. Malın tüketiciye ulaşımı tüccâr vasıtasıyla yapılırdı. İç ticaret XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarında kadar Osmanlı teba'ası olan Müslüman ve gayr-ı Müslim tüccâr tarafından birlikte yürütülmüştür. Fakat XIX. yüzyılda durumun değiştiği, yabancı tüccârların önce toptan ticarete, 1838 Balta Limanı Muahedesi sonrasında perakende ticarete de başladıkları görülecektir.¹⁷³

Çorum'un Fatih döneminde bölgelerarası ticaret ile olan belki en önemli ilişkisi, zaman zaman İstanbul'un iâşesine katkıda bulunmasıdır. Bunların arasında, buğday başta gelmektedir. Ancak, İstanbul'un zahiresi az geldiği zaman Osmanlı başkentine yapılan satışlarda, bir çeşit zorunlu satış haline gelmektedir.¹⁷⁴

Bunların yanında Çorum'da ev kiralayarak yada satın alarak ticarî faaliyette bulunan gayr-ı Müslimler bulunuyordu. 1885 Temmuzunda Merzifonlu

¹⁷² ÇŞS. 6-235/174.

¹⁷³ Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 567, 570, 571.

¹⁷⁴ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 100.

Karabet veledi Agor, Uç mahallesinde kiraladığı bir evde ailesiyle birlikte oturuyordu. Bıraktığı 2767 kuruşluk terekeden fakir bir tacir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ 1878'de Çorum'da vefat eden Merzifonlu Umuroğlu Pedros veledi Etamek adlı Ermeni tüccâr iki katlı ve üç odalı altında mağazası olan bir konakta yaşıyordu. Bundan hariç, 2 dükkâm, 1 arsası daha olan bu tüccâr, 99188 kuruşluk oldukça zengin bir tereke bırakmıştır.¹⁷⁶ Yine 1877 Martında Çorum'da Accel-i Evvel mahallesinde sakin iken ölen Kayseri Talas köyü ahalisinden Mıkırdıç veledi Agop, 41435 kuruş tereke bırakmıştır. Bıraktığı mallardan kumaş tüccârı olduğu anlaşılan bu kişinin terekесinin 27840 kuruşunu 249 kişide olan alacağı teşkil ederken, 35308 kuruşta borç bırakmıştır.¹⁷⁷ Yine Tokatlı olup Veli Paşa hanında vefat eden kazzâz esnâfindan Kara Karabet veledi Kirkor'un da 7932 kuruşluk terekесinin 4150 kuruşunu, 36 kişide bulunan alacağı teşkil ediyordu.

Bu dönemdeki ticaret ilişkilerinde, bölgedeki tarımsal ürünlerin dış pazarlara gönderilmesi deniz yoluyla oluyordu. Bu sebeple bölgenin limanı işlevini yapan Samsun şehrinin önemli bir yeri vardı. Doğal olarak Samsun'a gidip gelen nakliyeciler Çorum'dan geçerken konaklıyorlardı. Nitekim 1875'de Kırşehir sancağı Mecidiye kazasının Karaova köyünden Deveci taifesinden bir kişinin 4 baş tülü devesiyle Çorum'da bir süre konakladığı görülmektedir.¹⁷⁸ 1878 Ekiminde Kayserili olup katırcılık yapan, Kavas b. Abdullah Samsun'dan gelirken Çorum'da vefat etmişti.¹⁷⁹

Sicillerdeki kayıtlara göre, değişik tarihlerde ticaret amacıyla Çorum'a gelerek hanlarda ikâmet eden mühim miktarda gayr-ı Müslim tüccâr bulunuyordu. 1840 Nisanında Çorum'daki hanlarda, 51 gayr-ı Müslim tüccâr bulunmaktaydı. Bunların tamamı Ermeni milletinden olup, Kayseri, Kastamonu, Ankara, Tokat, Merzifon, Yozgat ve Amasya'dan gelmişlerdi.¹⁸⁰ Daha sonraki yıllarda, Ölçekzâde, Dedeoğlu, Velipaşa hanlarında sakin iken vefat eden gayr-i Müslim

¹⁷⁵ ÇSS. 6-95/78.

¹⁷⁶ ÇSS. 8-K-204/143.

¹⁷⁷ ÇSS. 7-276/202.

¹⁷⁸ ÇSS. 6-34/37 .

¹⁷⁹ ÇSS. 8-K-67/42.

¹⁸⁰ ÇSS. 1-30/16.

tüccâra da rastlanılmaktadır. 1879 Aralıkta Ölçekzâde hanında, Vasiloğlu Purdam adlı bezzâz esnâfi 19686 kuruş tereke bırakarak ölmüştür. Bu tüccârın 42 kişide 9006 kuruş alacağı ve 9845 kuruş borcu bulunmaktaydı.¹⁸¹ 1875 Haziranında Dedeoğlu hanında ölen Bezzâz esnâfindan Hacıköylü İrsen veledi Manof, 5319 kuruş tereke bırakmıştır. Terekenin 4834 kuruşunu alacaklar oluşturuyordu.¹⁸² Çorum'da faaliyet gösteren tüccârların terekelerinde mühim miktarda alacak ve borcun bulunması, ticarî faaliyetlerde nakit paranın az kullanıldığını göstermektedir. Gayr-ı Müslim tüccârların çoğunluğunun bezzâz, kazzâz, olması da Çorum'da dokuma sanayiinin gelişmişliğini ortaya koymaktadır.

1877-78 yıllarında Ermeni milletinden çok sayıda tüccârın Çorum çarşısından dükkân almaları Çorum'daki ticarî canlılığı göstermesi bakımından ilgi çekicidir. 1878 Şubatında Yozgat ahâlisinden ticaret için Çorum'da sakin olan Ağop veledi Pedros, Kürekçiler çarşısındaki bir dükkânı 15500 kuruşa satın alıyordu.¹⁸³ Avdek oğullarından 3 Ermeni tüccârın, Çorum çarşısında bulunan çeşitli dükkânları satın aldıkları görülmektedir.¹⁸⁴ Yine Kayseri sancağının Talas köyünden Serban ve Serkiz adında Ermeni milletinden iki kardeş Çorum çarşısında 3750 kuruşa bir dükkân alarak ticarî faaliyette bulunuyorlardı.¹⁸⁵

Gayr-ı Müslim tüccârın yanında, Müslüman tüccârın da ticaret için Çoruma geldiği görülmüyordu. 1874 Eylülünde Çankırı sancağının Tevhid kasabasından Esrekoğlu Abdullah b. Ahmed adlı tüccâr Çorum'a gelirken yolda ölmüştür.¹⁸⁶ 1873 Aralıkta Darende kasabasından Bağcıoğlu Mehmed Ağa Çorum'da bezzâzlık yapıyordu.¹⁸⁷ Yine 1878 Ocağında berber Osmanoğlu Hasan Ali adlı bezzâz İstanbul'a giderken Çorum'da ölmüştür.¹⁸⁸

¹⁸¹ ÇŞS. 8-K-172/119.

¹⁸² ÇŞS. 6-150/120.

¹⁸³ ÇŞS. 7-315/238.

¹⁸⁴ ÇŞS. 7-202/135; ÇŞS. 7-205/136.

¹⁸⁵ ÇŞS. 5-164/84.

¹⁸⁶ ÇŞS. 5-210/106.

¹⁸⁷ ÇŞS. 5-73/41.

¹⁸⁸ ÇŞS. 7-275/202.

E- TİCARET YERLERİ

1-Hanlar: Bir şehrin ticarî öneminin göstergelerinden birisi de o şehirdeki han sayısıdır. Hanlar tüccârın hayvanları ve eşyalarıyla beraber barınabildikleri ve yiyecek temin edebildikleri yerlerdir.¹⁸⁹ Hanlarda XVI. yüzyılda çeşitli besin maddeleri ticaretinin yapıldığı dükkânlar da bulunuyordu.¹⁹⁰ Bu tip hanlar genellikle iki kat olup, zemin katları depo, ahır, tamirhâne gibi servis kısımlarına ayrılmış, üst kat ise tamamen yolcuların ikâmetine tahsis edilmiştir. Her iki katın önünde revaklı bir galeri dolaşır. Taşıyıcı aks sistemi her iki katta da aynıdır. Avlu geleneksel kare veya dikdörtgendir.¹⁹¹

Çorum'da XVI. yüzyılın son çeyreğinde dört veya beş han çalışmaktaydı. Bunların arasına yalnızca Kanûnî Süleyman zamanında Çorum'da sancakbeylik yapan Gülabibey tarafından kurulan kervansaray, 1576-77 yılına ait olan vakıflar listesine alınmıştır. Gülabibey, câmisine gelir getirmek üzere yapılan kervansarayında, XVI. yüzyıl sonlarında bazen Çorum sancakbeyleri de hayvanlarını parasız olarak barındırmışlardır. Bu kervansarayın dışında 1595-96 yılında Çorum'da, Helvacıoğlu Mahmud Çavuş, Kapan, Kadıasker ve Taceddin hanları faaliyette idi. Ticarî kullanımın yanı sıra, Osmanlı idaresi altında buğday, arpa, yağ veya bal toplayan devlet görevlilerinin bu hanları depo olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.¹⁹² Evliya Çelebi isimlerini vermeden, XVII. yüzyılda Çorum'da 7 hanın faaliyette olduğunu zikreder.¹⁹³

Sicillere göre, Çorum'da 4 han bulunmaktaydı. Ancak değişik tarihlere ait Ankara vilayet salnâmelerindeki bilgilerden Çorum'da faaliyet gösteren han sayısının 1890 ve 1893 tarihlerinde 7, 1902'de 13 ve 1907 senesinde de 6 olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Sicillerde geçen hanlar ise şunlardır:

¹⁸⁹ Feridun Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeler I, İstanbul, 1963, s. 133.

¹⁹⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 36.

¹⁹¹ Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1976, s. 17.

¹⁹² Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 98.

¹⁹³ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

¹⁹⁴ SVA. 1307, s. 286; SVA.1311, s. 285; SVA. 1320, s. 251; SVA.1325, s. 294.

Taşhan (Taceddin Hanı): 1840 yılında faaliyette bulunan hanlardan en büyüğü 41 odadan müteşekkil olan ve Bekr Efendioğlu ile Taceddinoglundun müşterek işlettikleri Taşhan'dır. Han XVI. yüzyıldan beri faaliyette olup, zamanla kullanılmaz hale gelmiştir. Çorum sakinlerinden ve aynı zamanda hanın mütevellisi Hüseyin Efendi kendi malıyla tamir ettirip, 20 kuruş icar ile 95 sene işletmiştir. Hüseyin Efendi'nin ölümüyle han, oğlu Ebubekr Efendi'ye intikal etmiştir. O da, 1731 senesinde hana yeni dükkân ve odalar ilave edip, 62 senelik işletmesini almıştır. Daha sonra han bir yangında tamamen yıkılmıştır. Müteveli nezâretinde yapılan keşif sonucunda 6000 kuruş harcanarak tamir edilebileceği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Ebubekr Ağa hanı, vakıf yöneticilerinden izin alarak 1749 senesinde kendi malıyla, binası mülk olmak üzere yeniden inşâ ettirmiştir.¹⁹⁵ Bundan sonra Taceddin Hanı, arâzisi vakf, binası ise mülk olmak üzere faaliyetine devam etmiştir.¹⁹⁶

Kapan (Penbe) Hanı: Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın vakfindan olan han, 1840'ta 10 oda ile hizmet vermekteydi.¹⁹⁷ Kapan Hanı, 1796 tarihinde Ömer Alemdar tarafından 8100 kuruş kira ile işletilmekteydi. Ancak daha önce Çorum'da vuku' bulan depremde hanın su yolları tamamen harab olmuştur. Hanın 1796-97 yılı icarı olan 8100 kuruş da bu iş için harcanmıştır.¹⁹⁸

Ölçekzâde Mehmed Efendi Hanı: Aynı adı taşıyan medrese vakfi tarafından işletilen Ölçekzâde Mehmed Efendi Hanı, 1840 yılında 31 oda ile faaliyette idi.¹⁹⁹

Dedeoğlu Hanı: Bu han 18 oda ile 1840 yılında, Çorum'da ticarî faaliyetler için sakin olan tüccâra hizmet veriyordu.²⁰⁰ 1874 Ağustosunda Kubbeli mahallesinde sakin, Hacı Mehmed b. Hacı Ahmed bu hanın altı hissesinden birine sahipti.²⁰¹

¹⁹⁵ BOA. Cevdet Belediye, 4496.

¹⁹⁶ ÇŞS. 10-III-223/373.

¹⁹⁷ ÇŞS.1-17/10.

¹⁹⁸ BOA. Cevdet İktisat, 1045.

¹⁹⁹ ÇŞS. 1-17/10.

²⁰⁰ ÇŞS.1-17/10.

²⁰¹ ÇŞS. 6-37/40.

Veliddin Paşa Hanı: Sicillerde Velibaş, Veli Paşa Hanı, şeklinde de geçen bu han, Veliddin Paşa tarafından yaptırılmıştır.²⁰²

Bunlardan başka sicillerde, Müftü Yusuf Tahir Efendi ve Fevzi Efendi adında iki han adı daha geçmektedir.²⁰³

2- Esnâf Çarşıları ve Pazar Yerleri

Şehir bölgesel bir hinterlandın merkezi olarak, iki tip ticarî eylem merkezine sahip olmuştur: Sabit mamûl eşya çarşısı ve pazar yeri.²⁰⁴ Çarşı alışverişin yapıldığı, iki tarafında dükkânların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana gelmektedir. Bir yerleşme yerinde kendiliğinden ortaya çıkan çarşılardan başka bir vakıf binasına gelir sağlamak ve eğer bu vakıf eser bir câmi ise cemâati oraya çekmek için belli vakıf eserlerinin yakınlarına ve uzaklarına da çarşılar kurulmuştur.²⁰⁵

Genel olarak çarşılar zanâat ürünlerinin alışverişinin yapıldığı ve depolama yapılan, kapalı ve açık çarşılardır. Pazarlar ise yiyecek maddelerinin satıldığı yerlerdir. Bazı hallerde bu ikisi üst üste gelebilir. Fakat çoğu kere ayrıdır.²⁰⁶ Fakat Çorum'da çarşı ve pazarların iç içe olduğu görülmektedir. Çarşılar farklı esnâfların ikametgâhlarına göre, bölümlere ayrılmıştır. Her sokak bir esnâfa tahsis edilmiştir. Çorum'da da esnâfin yaptığı işe göre isimlendirilen çarşılar mevcuttu.

XVI. yüzyılda Çorum'da en az 17 çarşı faaliyette bulunmaktaydı. Çarşı sayısının aslında daha yüksek olduğu varsayılmaktadır. Örneğin kasaplar çarşısından söz edilmediği halde, vakfa bağlı olan bir kasap dükkânı kayıtlara geçirilmiştir. Bu durumda bir kasaplar çarşısında bulunması mümkündür. Ayrıca ham pamuk satıldığı bir pamukçular çarşısının varlığı anlaşılmaktadır. Bu durumda 1575-1600 yılları arasında Çorum'da yaklaşık olarak yirmi çarşının çalıştığını varsaymak herhalde çok yanlış olmaz. Bunlar; bakkallar, ekmekçiler,

²⁰² ÇŞS. 6-95/78; ÇŞS. 6-25/30; ÇŞS. 9-283/178.

²⁰³ ÇŞS. 12-134/25; ÇŞS. 16-II/101/99.

²⁰⁴ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" Vakıflar Dergisi, S. 7, İstanbul, 1968, s. 71.

²⁰⁵ Semavi Eyice "Bedesten", C. 5, DİA. İstanbul, 1992, s. 303. Arasta kelimesi de bu çeşit çarşıları ifade etmek için kullanılıyordu.

²⁰⁶ Doğan Kuban, a.g.m., s. 71.

helvacılar, börekçiler, allaflar, kazzâzlar, takkeçiler, bezzâzlar, terziler, boyacılar, debbâğlar, pabuçcular, haffâflar, serrâclar, demirciler, nalbandlar ve kuyumcular çarşılarıdır.²⁰⁷

Sicillerde çarşılar bazen çarşı bazen de sokak olarak kaydedilmiştir.²⁰⁸ Sicillere göre, XIX. yüzyılda Çorum'da bulunan bazı çarşılar şunlardır: Debbâğlar, demirciler, bezzâzlar, helvacılar, kuyumcular, kürekçiler, serçiler, dikiciler, tüfenkçiler, serrâclar, uzunçarşı, kürekçiler, attârlar, semerciler, leblebiciler, tahmis, celeb, tuzcular, eskiciler, müytâblar, uncular, haffâflar, çarıkçılar, hamidiye, dülger, bakkâliyân vs. Yine bunların yanında pazar mahallesi yakınında Çöplük Meydanı yada Çöplük Çarşısı denilen yerde de mühim miktarda dükkân bulunuyordu.²⁰⁹

Yiyecek pazarları, özellikle küçük şehirlerde câmiler çevresinde kurulurdu. Bunun sebebi herhalde şehre yiyecek satmağa gelen köylü ve göçebelerin, hiç olmazsa bir öğle namazını büyük bir câmide kılmak isteği, aynı zamanda câmi çevresinde toplanacak kalabalığın alışverişi artıracacağı düşüncesi olmuş olmalıdır.²¹⁰ Çorum'da da pazarlar muhtemelen Câmi-i Kebir çevresinde kuruluyordu. Sicillerde ise sadece, un, pekmez ve ekin pazarı olmak üzere üç pazar ismi geçmektedir.²¹¹

XVI. ve XVII. yüzyıllarda belirli bir büyüklüğe ve ticarî faaliyete sahip olan Osmanlı kentinde, muhakkak birer bedesten (kapalıçarşı) bulunmaktaydı. 1579-80 yılına ait olan bir belgede, Çorum'daki bedestenden kısaca söz edilmiştir. Ancak bu binanın yapılış tarihi hakkında, herhangi bir ipucu bulunamamıştır. Daha sonra depremden yıkılmış ve 1595-96 yılından önce tamir edilmiştir. O dönemde tüccâr olmayan Çorum halkının bile, bedesteni değerli eşyası için bir çeşit kiralık kasa olarak kullandığı bilinmektedir. Bugün yeri dahî tespit edilemeyen bedestenin, ne zamana kadar faaliyette olduğu öğrenilememiştir.²¹²

²⁰⁷ Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 96, 118.

²⁰⁸ ÇSS. 6-51/51; ÇSS. 7-254/177.

²⁰⁹ ÇSS., 13-139/74.

²¹⁰ Doğan Kuban, a.g.m., s. 71.

²¹¹ ÇSS., 6-51/51; 12-1024/158; 12-1399/256.

²¹² Suraiya Faroqhi, a.g.m., s. 97, 98.

3- Dükkânlar

Çorum'da çeşitli tarihlerde mevcut olan dükkân sayısının bilinmesi, şehirdeki ticarî faaliyetlerin canlılığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar geçen sürede Çorum'daki dükkân sayısında sürekli bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Yalnız Tanzimat dönemin başlarında 1840 ile 1845 yılları arasında dükkân sayısında büyük azalma olmuştur. Bu dönemde faaliyette olan 296 dükkân kapanmıştır. Sadece bu dönem arasında değil, 1840 senesinden öncede çok sayıda dükkân çeşitli sebeplerle kapanmıştır. Bu durum sicillerdeki 1840 yılına ait damga ve ihtisâb rûsûmunun belirlendiği ve Çorum'da bulunan dükkân han, hamam gibi işletmelerin sayısının verildiği bir belgeden anlaşılmaktadır. Bu tarihten öncede Çorum'da 170 dükkânın kapandığı görülmektedir. Bunlardan 70'i de harab durumda idi. Kapanan dükkânların çoğunluğunu, terzi, (46 adet) müytâb, (15) dikici, (5), uncu,(7) çulha,(7) dükkânları oluşturmaktaydı.

Tablo-27. Çorum'da Faaliyette Bulunan Dükkânlar (XVI. ve XX. Yüzyıllar)

Dükkânlar	Yıllar						
	1575-1600 ²¹³	1650 ²¹⁴	1840 ²¹⁵	1845 ²¹⁶	1900	1902	1907 ²¹⁷
Dükkân sayısı	200	300	708	412	1055	1061	1100
Bir önceki dükkân sayısına oranı	-	% 50	% 136	-% 41.8	% 156	% 0.6	% 3.7

XIX. yüzyılın ortalarında özellikle dış tesirler sonucunda Çorum'da ekonomik yapıda bazı değişimler olmuştur. Şehirde işlenmiş mal üretimiyle ilgili sanat kollarında üretim azalmasından dolayı bu dükkânların kapanması söz konusu olabilir. Bunun başında Sanayi Devrim'ini tamamlamış Avrupa ile el tezgâhlarına dayalı Osmanlı üretim yapısı arasındaki farkların giderek büyümesidir. Bunun dışında 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasının imzalanması farkı daha da artırmıştır. Bu anlaşmaya göre, yabancı tüccârların ödediği iç gümrük

²¹³ a.g.m., s. 96.

²¹⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 408.

²¹⁵ ÇŞS. 1-17/10.

²¹⁶ Bu bilgiler, Çorum mahallelerine ait 42 Temettuât defterlerinden alınmıştır.

²¹⁷ SVA. 1318, s. 260; SVA. 1320, s. 251; SVA. 1325, s. 294.

vergileri kaldırılmış ve ihracata uygulanan vergiler yüzde 12'ye çıkarılmıştır.²¹⁸ Böylece yabancı tüccârlar hiç gümrük vergisi ödemedi Anadolu'nun her yerine rahatlıkla ucuz mallar gönderebiliyorlardı. Bu sebeple tezgahlarında üretim yapan Çorum esnâfi bunlarla rekabet edememişlerdir. Bütün bu olumsuz şartlara karşılık bu tarihte, Çorum'da 22 yeni dükkân da açılmıştır. Yeni açılan dükkânlar arasında, 11 bezzâz, 6 helvacı, 4 attâr, birer de kasap ve berber dükkânı vardı.

Temettuât defterlerindeki dükkânların analizine bakılacak olursa, bu tarihte 7'si terzi, ikisi de dikici dükkânı olmak üzere sadece 9 dükkân boştu. 2 dükkâna sahip olan hâne reisi sayısı ise 39'dur. 8 dükkân ve bir boyahânenin yarısına sahip olan müteveffa Müftü Hilmi Efendi'nin, İsa Halife mahallesinde sakin oğulları Çorum'da en fazla dükkâna sahip kişilerdi. Bunlar, dükkân ve boyahâneyi kiraya vererek yıllık 160 kuruş gelir sağlıyorlardı.²¹⁹ Daha sonra, Fatıma Bacı mahallesinde sakin ve mesleksiz Badakoğlu Mustafa Ağa geliyordu. Bu kişi çarşıda 6 dükkân, 1 kahvehâneye sahip olup, bunların senelik kirasından 256 kuruş gelir sağlıyordu.²²⁰

Çorum'da faaliyette bulunan 412 dükkânın 209'u sahipleri 203 tanesi ise kiracılar tarafından işletilmekteydi. İkinci dükkâna sahip olanlar genelde dükkânlarını kiraya veriyorlardı. Ayrıca dükkân sahiplerinden bazıları da esnâf olmadıklarından dükkânlarını kiraya vermek zorunda kalıyorlardı. Daha önce Çorum'da 778 kişinin esnâflık yaptığından bahsedilmişti. Buna karşılık dükkân sayısı 412'dir. Aradaki fark herhangi bir dükkâna ihtiyaç duymayan esnâf ile köylerde faaliyet gösteren esnâf yüzünden olmalıdır.

4- Değirmen (Âsiyâb)

Değirmenlerde başta buğday olmak üzere çeşitli tahıllar su, yel, ve kol gücü ile öğütülmekteydi. Çorum'daki değirmenler ise su ile çalışmakta idi. Temettuât defterlerinde âsiyâb olarak ta belirtilen bu yapılar, Çorum ve

²¹⁸ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul, 1994, s. 18, 21.

²¹⁹ BOA. ML. VRD. TMT. 418, s. 2.

²²⁰ BOA. ML. VRD. TMT. 412, s. 5.

köylerinde genellikle ortak işletilmekteydi Şehirde sakin 81 kişinin ya tek başlarına ya da ortak oldukları birer değirmeni bulunuyordu. Ortaklık iki türlü yapılmaktaydı. Birincisi yılda 1 ile 4 ay arasında değişen sürelerde, değirmenlerin işletilmesine ortak olunmaktaydı. Diğeri ise binanın yarısına, üçte ya da dörtte birine ortak olmak şeklindeydi. Değirmenlerden 15 adeti Çorum civarında bulunmaktaydı. Köylerde yaşayanlardan sadece 17 hânenin değirmeni vardı. Çorum'da bulunan değirmenler genelde 1 gözlü olup, yalnız 9 tanesi, 2 göz biçimde idi. Değirmenler sahipleri tarafından kiraya verilerek işletilmekteydi. Bazı değirmenlerde su olmadığından işletilemiyordu. Çorum civarında 2, Üyük köyünde 1 ve Ilıca köyünde de 1 değirmen susuzluk sebebiyle kapatılmıştır. 1840 tarihinde ise Çorum dahilinde 66 değirmen tahılları öğütmek için faaliyet göstermekteydi.²²¹ 1902'de değirmen sayısının 120'ye çıktığı görülmektedir.²²²

Tablo-28. Çorum'da İşletilen Değirmenler (1845)

Yeri	1 göz	2 göz	Yeri	1 göz	2 göz	Yeri	1 göz	2 göz
Abdalata	3		Elemin	1		Karapınar	1	
Abdalbodu	1		Eskici	8		Paşa	2	
Acıpınar	3		Eşençay	3		Sarın	2	
Ağcakaya	2		Ferzend	7		Seyfe	1	
Ahiilyas	1		Gelhayr	1		Tarhan	2	1
Babaoğlu	1		Gürcü	3		Türkler	1	
Balım Sultan	1		Hamamlıçay	3		Üyük	1	
Bozboğa	2		Hamdi	3		Yavi	2	
Çorum Cıvarı	10	7	Ilıca	3		Yadığın	-	1
Deliler	1		İnalözü	2		Yenice	1	
						Toplam	72	9

Değirmenlerden başka 1840 senesinde Çorum'da faaliyet gösteren 1 adet kiremithâne bulunmaktaydı. Sicilde belirtildiğine göre burası, senede 6 ay işletilmekteydi. Diğer bir işletme de, mart ayından kasıma kadar 6 ay çalışıp, diğer 6 ay işletilmeyen Çömlekçi kârhânesi idi.²²³ Ayrıca 1900 Ankara vilâyet salnâmesinde 3 adet un fabrikasından söz edilmektedir.²²⁴

²²¹ ÇŞS. 1-17/10.

²²² SVA. 1320, s. 251.

²²³ ÇŞS. 1-17/10.

²²⁴ SVA. 1318, s. 259.

5- Panayır

Memleketlerin iktisadî ve kültürel gelişmelerinin temini hususunda bilhassa panayır ve sergiler mühim birer rol oynarlar. Senevî panayırların sâir pazarlardan farkı bunların bazı küçük sınaî mamûlâtı arz etmeleri ve daha ziyade orta halli tüccârı birleştirmesidir. Panayırlarda sanat erbâbı imâl ettiği eşyayı hemen hemen sınırsız bir surette arz edebilmektedir. Bununla beraber bu gibi senevî pazarların ekserisi ancak mahallî bir ehemmiyete sahiptir.²²⁵

Çorum'da bu amaçlar için, 1904 Temmuzundan itibaren her sene Mayıs ayının ikinci günü başlayıp on beşinci gününe kadar devam eden ve on üç gün süren bir panayırın yapılmasına karar verilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'te görüşülerek açılmasına karar verilen panayırdaki çok çeşitli ürünlerin satışının yapılacağı anlaşılmaktadır. Çorum'da bir panayırın kurulmasının çeşitli faydaları olabileceği düşünülmüştür. Bunların başında, Çorum'da her türlü hayvanatın kesretle yetiştirilmesi ve zirâat ihtiyacından fazla bulunan bu hayvanların sahipleri tarafından uzak yerlere götürülmesinin masraflı olması geliyordu. Ayrıca Çorum'un Samsun caddesi üzerinde ticaret nokta-ı nazarından ehemmiyete hâiz olması da panayırın açılmasında etkili olmuştur. Bunun yanında Çorum'da deri, yün, tohumluk zirâat ürünleri, zirâat aletleri, elbiselik, döşemelik gibi mensucât ve el işlerinin kolayca satılmasına bu panayırın vesile olacağı da görülmüştür.²²⁶

G-PARA, FİYAT VE ÜCRETLER

1-Para durumu

XV. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı devletinde ana para akçe denen gümüş bir sikke idi. Bu paranın basılması için Osmanlılarda birçok bölgelerde darphâneler açılmıştır. İşlek olan darphâneler, İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ, Serez gibi şehirlerde idi.²²⁷ Hemen hemen her maden ocağı

²²⁵ Muhlis Etem, Sergi ve Panayır, İktisat ve İşletmesi, İstanbul, 1931, s. 7, 9, 10.

²²⁶ BOA. İ.DH. 1322 Ca 25/45.

²²⁷ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 160, 161.

yakınında birer darphâne çalışıyordu. Ufak madenlerin, kendi madenlerini hangi darphâneye göndereceği nizam altına alınmıştır.²²⁸

Orhan Gazi zamanında 100 dirhem gümüşten 269 akçe kesilirken gerek dünya maden hareketlerinin ve gerekse iç piyasadaki para sonucu sikke tashihleriyle istikrar sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak 1699 yılında 100 dirhem gümüşten 2300 akçe kesilmeye başlanmıştır.²²⁹ Akçenin sürekli değer kaybetmesi sonucu olarak, ilk defa XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiği vakit, kuruş denilen sikkenin ana para durumuna geldiği görülmektedir. Diğer para ve altınlarda kuruşa göre ayarlanmakta, her türlü ödemeler kuruş, para ve akçe düzeni içinde yapılmakta idi.²³⁰ Bütün bu gümüş paraların yanında çeşitli altın paralar da tedâvülde idi.

İncelenen dönemde Çorum halkının kullandığı gümüş ve altın paraları sicillerdeki belgelerden tespit etmek mümkündür. Genelde kullanılan para kuruştur. Bu dönemde 40 para 1 kuruş ediyordu.

Tablo-29. Altın ve Gümüş Paralar

Paranın Cinsi	Tedavüldeki Değeri/Kuruş	Yılları
1 Bütün Mahmudiye Altın	80	Mart 1881 ²³¹
1 Sandıklı Altın	25	Ocak 1904 ²³²
1Yirmilik Beyaz Mecidiye	25	Eylül 1874
1 Fransız lirası	110	Eylül 1874 ²³³
1 Mecidiye altın	100	Ocak 1874 ²³⁴
1 İngiliz lirası	116	Ağustos 1865
1 İstanbul Altın	25	Ağustos 1865
1 Fındık Rubiye	9	Ağustos 1865
1 Osmanlı lirası	105	Ağustos 1865
1 İstanbul Nısfıyesi	14	Ağustos 1865 ²³⁵
1 Adliye Altın	19	Temmuz 1864 ²³⁶

²²⁸ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, s. 4.

²²⁹ Mustafa Öztürk, "Trabzon'da Fiatlar, (1750-1770)" Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, s. 425, 426.

²³⁰ Rıfat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara, 1998, s. 246.

²³¹ ÇSS. 9-K-90/92.

²³² ÇSS. 16-466/47.

²³³ ÇSS. 5-210/106.

²³⁴ ÇSS. 6-34/37.

²³⁵ ÇSS. 3-120/66.

²³⁶ ÇSS. 3-125/68.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, ilk defa Sultan Abdülmecid saltanatında kağıt para basılmıştır. Ancak, bu ilk paralar faizli olduklarından daha ziyade eshâm mahiyetinde idi. İlk faizsiz kaimeler 1850’de 20 ve 10 kuruşluk küçük küpürler halinde basılanlardır. 1861’de yüzlük mecdiye altını 350 kuruşa yükselince kaimelerin piyasadan çekilmesine ihtiyaç duyuldu. II. Abdülhamid tahta geçtiğinde malî durumu düzeltmek üzere yeniden kâime basılması yoluna gidilmiş ve değer kaybetmeye başlaması üzerine de kaldırılmıştır.²³⁷

2- Fiyatlar

Osmanlı ekonomisi ilk yaklaşım olarak enflasyonsuz bir ekonomi olarak tanımlanabilir. Daha doğrusu Osmanlı ekonomisinde görülen fiyat hareketlerinin günümüz şartlarına göre enflasyon olarak tanımlanması oldukça zordur.²³⁸ Devletin fiyat politikasını belirlerken, uygulamada genel olarak iki türlü fiyat politikası izlediği görülmektedir. Umûmu veya devleti ilgilendiren hususlarda, idarenin fiyatları belirlediği bilinmektedir. Buna müdahaleci bir tutum demek mümkündür. Bu tutum daha ziyade, paranın resmî kurunun belirlenmesinde, genelde yılda iki defa verilen narhta ve ordunun, İstanbul’un veya başka şehirlerin iâşesi için çıkarılan zahire, canlı hayvan veya diğer bazı maddelerin alımında yayınlanan mübâyaa emirlerinde karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak, umumu veya devleti değil de, sadece tarafları ilgilendiren hususlarda ise, devletin serbest denebilecek bir politika izlediğine şahit olunmaktadır.²³⁹

Şehirlerde idarecileri ilgilendiren en önemli konulardan birisi de halkın temel ihtiyaç maddelerini uygun fiyatlarla sağlama idi. Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan itibaren üretici ve tüketiciyi korumak için narh denilen ekonomik bir düzenlenmenin yapıldığı görülmektedir. 1865 senesinde ekmekten başka diğer bütün maddelerden narh kaldırılmıştır.²⁴⁰

Çorum’da fiyat hareketlerini, sicillerden takip etmek mümkündür. Piyasada oluşan fiyatlardan bazıları resmi bazıları ise serbest piyasa fiyatlardır.

²³⁷ Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 556.

²³⁸ Ahmed Tabakoğlu, a.g.e., s. 315, 316.

²³⁹ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili” Belleten LV/212, 1991, s. 91.

²⁴⁰ Osman Nuri Ergin, a.g.e., s. 452.

Resmi fiyatların başında gelen narh, bir mal veya hizmet için, ilgili resmi makamların tespit ettiği fiyattır. Osmanlı idaresinde her türlü mal ve hizmet narha tabi idi.²⁴¹ Narhların tespiti kadıların başkanlığındaki komitelerin göreviydi. Bir malın fiyat tespit komitesi ilgili esnâfın şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre gibi yönetici ve uzmanlarıyla, halkın temsilcilerinden oluşuyordu.²⁴²

Çorum'da narh fiyatları senede bir defa tespit edilmekte idi. 1846 Mayısında et fiyatları şer'î mahkeme ve kasap esnâfi tarafından belirlenmiştir.²⁴³ Bazı gıda maddelerinin fiyatını 1847 senesinde bakkal esnâfi ve şer'î mahkeme tarafından kurulan bir komite belirlemiştir.²⁴⁴

Tablo-30. Et ve Et Ürünleri Fiyatları

Et Çeşitleri	Yıllar				Bir önceki fiyata göre artış yüzdesi
	Mayıs 1845 ²⁴⁵	Mayıs 1847 ²⁴⁶	1847 ²⁴⁷	1862 ²⁴⁸	
1 kıyye ²⁴⁹ Sığır eti	26 para	26 para	26 para	31 para	% 19.2
1 kıyye koyun, keçi eti	48 para	-	46 para	56 para	% 21.7
1 kıyye Kuyruk yağı	3 kuruş	3 kuruş	3 kuruş	4 kuruş	% 33.3
1 kıyye Şem-i revgan	4 kuruş 10 para	4 kuruş 10 para	4 kuruş	7 kuruş	% 75
1 kıyye Mumbar	20 para	20 para	20 para	30 para	% 50
1 kıyye Ciğer	20 para	20 para	20 para	30 para	% 50
1 adet Kelle	20 para	20 para	20 para	30 para	% 50

Olağan hallerde narhlar et için ilk kuzu kesimi rûz-ı hızırda yapıldığı için, her sene bundan birkaç gün önce ete narh konurdu. Sebze ve meyve fiyatları mevsimlere göre ayarlanırdı. Her sene yiyecek maddeleri fiyatlarının ayarlandığı bir ayda Şaban ayıdır. Halkın Ramazan ayını huzur içinde geçirmesi düşüncesiyle genellikle Şaban ayında narh fiyatları tespit edilirdi. Kuraklık, zamansız ve fazla yağın yağmurlar ve harpler ablukalar gibi olağanüstü hallerde de halkın zaruri ihtiyaç maddelerinin piyasa da azalmasından dolayı fiyatlarda ayarlama yapılırdı. Narhın tespitine gelince, malın maliyeti tam olarak hesaplandıktan sonra

²⁴¹ Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., s. 3.

²⁴² Ahmed Tabakoğlu, a.g.e., s. 322.

²⁴³ ÇSS.1-63/40.

²⁴⁴ ÇSS. 1-360/179.

²⁴⁵ ÇSS. 1-277/125.

²⁴⁶ ÇSS. 1-63/40.

²⁴⁷ ÇSS. 1-360/179.

²⁴⁸ ÇSS. 2-217/111.

²⁴⁹ 1 kıyye 1282 gramdır.

genellikle % 10 oranında bir kâr konurdu.²⁵⁰ Narh konduktan sonra esnâfin uyup uymadığı sıkı biçimde denetlenmekte idi. İhtisâb memurları, esnâf kethüdaları ve kadılar, ayrı ayrı yada birlikte kontrol yapabiliirdi.²⁵¹

17 yıllık bir dönemde et fiyatlarındaki artışın % 19.2 ile % 75 arasında değiştiği görülmektedir. En fazla artış ise şem-i revgan ve sakatat fiyatlarında olmuştur. Sicillerden tespit edilebilen ikinci fiyat çeşidi, yarı resmî nitelikte olan terekelerde bulunan gıda, eşya ve mal fiyatlarıdır. Şer’î mahkeme ölen bir kişinin mal varlığını tespit edip varisler arasında paylaşıyordu. Bunu yaparken her eşyaya belirli bir fiyat takdir ediliyordu. Üçüncü fiyat çeşidi, serbest piyasada, karşılıklı yapılan alışverişlerdir. Mesela bir kişi evini, bağını, hayvanlarını satışa çıkarıp, kalitesine göre istediği fiyattan başkalarına satabilmektedir. Böylece, serbest piyasada “*râyic fiyat*” denilen geçer fiyat doğmuş oluyordu. Terekelere ve serbest piyasa fiyatlarına göre değişik tarihlerde Çorum’da, ev, bağ, cehrilik, hayvan ve gıda maddeleri fiyatlarını tespit etmek mümkündür.

Tablo-31. Hayvan Fiyatları²⁵²

Yıllar	Büyükbaş hayvanların fiyatları/ kuruş						Küçükbaş hayvanlar /kuruş	
	k.sığır inek	Camus İnek	k.sığır öküz	Camus Öküz	Kıs Rak	Erkek merkeb	Keçi	Koyun
1839-1847	71	230	300	500	350	73	25	32
1848-1862	135	322	453	800	425	93	28	39
1863-1872	181	307	437	925	397	98	29	43
1873-1882	244	388	680	1353	579	157	46	56
1883-1892	163	316	469	766	541	110	29	45
1893-1902	165	287	495	655	513	100	27	35
1903-1908	140	295	470	663	350	105	31	36
71 Yıllık Ortalama Fiyatı	157	306	472	808	493.6	105	30.7	40.8

Tablodaki hayvan fiyatları belirlenirken her hayvan için ilgili yıllar arasındaki fiyatların ortalaması alınmıştır. Fiyatlarda 71 yıllık bir süre içerisinde belirli oranlarda artış ve düşüşlerin olduğu göze çarpmaktadır. Normal artışların yanında sadece 1873-1882 yılları arasında çok fazla bir artışın olduğu görülmektedir. Bu yıllarda önceki yıllara göre hayvan fiyatlarında % 68.7 ile %

²⁵⁰ Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., s. 9-15.

²⁵¹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 126.

²⁵² Tablodaki hayvan fiyatları 16 adet Şer’iye Sicili defterlerinden çıkarılmıştır.

243.7 arasında büyük artışlar olmuştur. Bu artışın sebeplerinden birisi bu dönemde devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Son dönemlerde ise fiyatların düştüğü görülmektedir. 1839 ile 1908 yılları arasında fiyatlardaki genel artışa bakılacak olursa yine % 12,5 ile % 56.7 arasında değişmektedir. En fazla artış kara sığır öküzü fiyatlarında % 56.7'lik bir oranda olmuştur.

Tablo-32. Tarım Ürünlerinin Fiyatları/Kuruş

Ürün Çeşitleri	Yıllar							71 yılın ortalama fiyatı
	1839-1847	1848-1862	1863-1872	1873-1882	1883-1892	1893-1902	1903-1908	
Buğday-Kile	42	67,5	86	179	82	78.5	109.5	92
Arpa /Kile	20	34.5	50	107	42	49	62	52
Burçak /Hak	-	3.5	6.5	5.5	2.5	-	5	4.6
Nohut/Hak	-	-	9	12.5	-	-	-	10.7
Cehri/Batman	-	-	70.5	65.5	-	-	6	47.3
Mısır /Hak	-	-	-	4.5	2	3	5	3.6

Tablo-33. Gıda Maddeleri Fiyatları/Kuruş

Gıda Çeşitleri	Yıllar							71 yılın ortalama fiyatı
	1839-1847	1848-1862	1863-1872	1873-1882	1883-1892	1893-1902	1903-1908	
Akpekmez / Batman	5	10	14	17	10	8	9	10.4
Karapekmez/Batman	4	6	6,5	11.5	6	5	8	6.7
Un/Kıyye	50	120	106	-	55	91	-	84.4
Tereyağı/ Kıyye	5,5	8,5	6,5	16,5	10	4,5	-	8.6
Kuru Üzüm/ Batman	-	9	9	12,5	12	5	5	8.7
Yarma/Hak	-	4	6	11,5	6	6	14	7.9
Bulgur/Hak	-	6	6,5	20	6	6	12	9.4

Tahılların içinde yer alan buğdayın Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir yeri vardır. Buğday halkın temel besin maddesi olduğu gibi devletin de en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Bu yüzden buğdaydaki artış ve düşüşler toplumun her kesimini yakından ilgilendirmekteydi. Hayvan fiyatlarında olduğu gibi hububat fiyatlarında da 1873-1882 yılları arasında önemli bir artış göze çarpmaktadır. Bu tarihlerdeki fiyatlarda daha önceki yıllara göre buğday da % 108.1, arpada ise %114 gibi çok yüksek bir artış olmuştur. Bu artışın sebebi Osmanlı-Rus Savaşı olduğu gibi, mevsimlerin kurak geçmesi sonucu meydana gelen kıtlıkta olabilir.

Bu dönemde 1 kile buğdayın 200-300 kuruşa kadar yükseldiği görülmektedir.²⁵³ Yine 1 kile arpanın da 150 kuruşa kadar yükselmesi dikkat çekicidir.²⁵⁴ 1839-1847 seneleri arasındaki fiyat artışları ise buğdayda % 119, arpada % 160 seviyelerinde olmuştur.

İncelenen dönemdeki gayr-ı menkûl fiyatlarını (ev, bağ, cehrilik dükkân) hem serbest piyasadan hem de yarı resmî denilebilecek tereke fiyatlarından tespit etmek mümkündür. İki kişinin anlaşarak taşınır veya taşınmaz bazı malların alış verişinde oluşan fiyatlara serbest piyasa fiyatı denmektedir. Bu fiyatlar oluşurken gayr-ı menkûlün bulunduğu mahalle ve mevkiye önemli bir rol oynamaktadır.

Tablo-34. Ev Fiyatları/Kuruş

Evler	Değerleri
1 oda, avlu	500-2000 ²⁵⁵
1 oda, avlu, ahır, kiler, mahzen, samanlık,	1000-5000 ²⁵⁶
2 oda, avlu, ahır, kiler, mahzen	1000-6000 ²⁵⁷
3 oda, avlu, ahır, kiler, mahzen, samanlık	4000-6000 ²⁵⁸
4 oda, avlu, ahır, kiler, mahzen	3000-6000 ²⁵⁹
5 oda, avlu, ahır, kiler, mahzen	6000-10000 ²⁶⁰
İki katlı evler	4000 -20000 ²⁶¹

1866 Kasımında Kubbeli mahallesinde, iki katlı 2 odalı ve bir mahzen, kiler, ahır, samanlık ve avluya sahip bir ev 4000 kuruşa satılmıştır.²⁶² Gülabibey mahallesinde 1867 Mayısında, tek katlı 1 oda, ahır, samanlık ve avludan müteşekkil bir ev ise 1350 kuruşa alıcı bulmuştur.²⁶³ Şeyhler mahallesinde 1 odanın yanında ahır ve avluya sahip bir ev 1876 Mayısında 3000 kuruşa satılıyordu.²⁶⁴ 1890 Ocağında İsa Halife mahallesinde iki katlı 7 odalı, kiler ve

²⁵³ ÇSS. 5-65/37; ÇSS. 6-339/288.

²⁵⁴ ÇSS. 6-175/132.

²⁵⁵ ÇSS. 4-32/120; ÇSS. 3-72/81; ÇSS. 5-171/187.

²⁵⁶ ÇSS. 4-447/160; ÇSS. 4-379/138; ÇSS. 9-157/105; ÇSS. 9-348/218.

²⁵⁷ ÇSS. 3/423/207; ÇSS.4-857/349; ÇSS. 4-740/283; ÇSS. 3-307/166.

²⁵⁸ ÇSS. 11-221/211; ÇSS. 4-142/48; ÇSS. 16-IV-136/258.

²⁵⁹ ÇSS. 13-329/139; ÇSS. 15-III-308/246.

²⁶⁰ ÇSS. 6-304/232; ÇSS. 16-II-39/19.

²⁶¹ ÇSS. 6-322/247; ÇSS.7-325/244; ÇSS. 3-307/166; ÇSS. 16-II-369/167;ÇSS. 5-63/33.

²⁶² ÇSS. 3-307/166.

²⁶³ ÇSS. 3-364/191.

²⁶⁴ ÇSS. 7-80/54.

ahıra sahip bir evin değeri ise 6500 kuruştur.²⁶⁵ Fatıma Bacı mahallesinde 3 oda, ahır, avludan oluşan bir evin değeri 1897 Ocağında 2500 kuruştur.²⁶⁶ Son olarak, 1905 Mayısında Hacı Receb mahallesinde 5 odalı ve mahzenli bir ev 6000 kuruşa satılmıştır.²⁶⁷

Dükkân fiyatlarına gelince 1875 Nisanında Çorum çarşısında bir dükkân müzâyede ile 5000 kuruşa satılmıştır.²⁶⁸ 1874 Temmuzunda pekmez pazarında bir attâr dükkânın 4600 kuruş,²⁶⁹ 1887 Nisanında bir dikici dükkânı ise 1000 kuruş değerinde idi.²⁷⁰ 1885 Aralığında ise bir debbâğ dükkânın 3500 kuruşa satıldığı görülmektedir.²⁷¹

3-Ücretler

Fiyatlarda olduğu gibi ücretlerin her yıl takip edilmesi belgelerdeki bilgilere göre mümkün değildir. 1853 yılında dülger esnâfının yevmiyelerinin narhla belirlenmesi ilgi çekicidir. Buna göre dülger ustaları 6, kalfaları 4 ve çırakları da 3 kuruş günlük ile çalışmak zorunda idiler.²⁷² Bunun yanında usta ve işçi ücretlerinin miktarları hakkındaki bilgilere sadece câmi, medrese, türbe gibi eserlerin yeniden inşasında veya tamîrinde tutulan kayıtlarda rastlanılmaktadır. Bu tür belgelerde sicillerde çok az geçmektedir. 1877 Mayısında Gürcü köyünden Murad Çavuşoğlu kızı Emine b. Halil nam hatunun köyde Arif Çelebi ve Melek Hatun vakfi dahilinde yeniden bina eylediği câminin inşaatında çalışan usta ve işçilerin ücretleri bizlere bir fikir verebilir. Dülger, sıvacı, taşçı gibi ustaların günlükleri 7,5-24 kuruş arasında değişiyordu. Bu dönemde bir kile buğday 179, bir koyun 56 ve bir inekte 244 kuruştur.²⁷³ Buna göre bir usta bir aylık ücretiyle bir inek yada 6 koyun satın alabiliyordu. Câminin inşaatında çalışan amelelerin

²⁶⁵ ÇŞS. 11-II-104/163.

²⁶⁶ ÇŞS. 13-42/35.

²⁶⁷ ÇŞS. 16-II-39/19.

²⁶⁸ ÇŞS. 6-275/209.

²⁶⁹ ÇŞS. 6-53/52.

²⁷⁰ ÇŞS. 10-IV-23/468.

²⁷¹ ÇŞS. 10-III-184/352.

²⁷² ÇŞS. 2-40/21.

²⁷³ Bkz. Tablo. 31, 32, 33.

günlük ücretleri 3 kuruş idi. Ayrıca bunlara yemek parası da veriliyordu. Yine bir ustanın çırağı da günlük 3,5 kuruş ücret alıyordu.²⁷⁴

Aşağıdaki tabloda yer alan belediye görevlileri arasında en fazla maaş alan memur tabip idi. Maaşı belediye reisininkinin iki katı idi. Bir ustanın ortalama aylık ücreti 300-375 kuruş arasında değişmekte idi. Buna göre bir ustanın aylık geliri belediyede çalışan birçok memurdan daha fazla idi. Ancak ustaları her gün iş bulma imkanlarının da olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Emekli maaşlarına gelince 1842'de, asker emeklisi bir kişi aylık 20 kuruş maaş alıyordu.²⁷⁵

Tablo-35. Belediyede Çalışan Personelin Aylık Maaşları (1902)²⁷⁶

Memurlar	Aylık/kuruş	Memurlar	Aylık /kuruş
Belediye Reisi	400	Odacı	60
Kâtib	180	Tabib	800
Sandık Emni	100	Aşı Memuru	220
Müfettiş	150	Saat Kulesi Memuru	60
Mimar	90	Tercüman	180
Çavuş	80	Tulumbacı Baş	75
Kolcu	60	Tulumbacı Neferi	10

H- VERGİLER

Sanayi öncesi ekonomide, vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır. Vergileme, kırsal nüfusun yalnızca yaşama şartlarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirlemekle kalmaz, aynı zamanda ekonomik değişmelere cevap verme şeklini de etkiler. Çünkü vergiler zorunlu, kaçınılmaz ve köylünün elde ettiği gelirden öncelikle yapılması gereken ödemelerdir.²⁷⁷

Osmanlılar klasik dönemde gerek ırk, gerek kültür, gerek iklim ve diğer iktisadî ve hayatî şartlar bakımından birbirinden çok ayrı bölgelerin, vergi kanunnamelerini, İstanbul'da vücuda getirerek bütün ülkeye teşmil etmemiş, bilâkis birbirinden ayrı olarak bu bölgelerin her birine en uygun vergi kanununu yapmak akıllılığını göstermişlerdir. Kanunnâmeler çeşitli vergilere ait olmayıp,

²⁷⁴ ÇŞS. 7-189/125.

²⁷⁵ ÇŞS.1-132/73.

²⁷⁶ BOA. ŞD, 1351/5.

²⁷⁷ Tevfik Güran, a.g.e., s. 199.

yalnız her sancağın, iktisadî bünyesine göre alınması gereken çeşitli vergileri kapsamaktadır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin ihtiva ettiği sancak adedince vergi kanunnâmesi vardır.²⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde vergi karşılığı olarak adet, teklif, resm ve bâc kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde vergiler genel olarak şer'î ve örfî vergiler olarak iki şekilde tahsil ediliyordu.

Tanzimat'ın Osmanlı vergi sisteminde yaptığı en büyük değişikliklerden biri, öteden beri varlığını sürdüren örfî vergilerin tamamıyla kaldırılarak, yerine tek bir verginin, "*an cemâatin*" vergisini getirmesidir.²⁷⁹ Örfî vergiler eşit olarak tevzî edildiğinden mükelleflerin ödeme gücünü dikkate almamaktadır. Tanzimat'ın başlarında yine tevzî nitelikte, ancak mükelleflerin ödeme güçlerine göre tahsil edilecek bir vergi olan an cemaatin vergisine geçilmesi önemlidir. Buradaki ödeme gücünün ölçüsü tebaanın emlak, arâzi, hayvan varlığıyla kazançlarıdır.²⁸⁰ Bunun için 1845 yılında ülke genelinde temettuât sayımları yapılarak herkesten kazancına göre vergi alınması sağlanmaya çalışılmıştır.

Tanzimat'ın ilanından kısa süre sonra yapılacak bu malî reformları bölgesel düzeyde yürütmek üzere eyâletlerde muhassıllık teşkilatı kuruldu. Muhassılların en temel görevlerinden biri de bölgelerindeki nüfusu ve bu nüfusun malî gücünü belirleyerek uygun düşen miktarda bir vergi tayin edebilmek için gerekli nüfus ve emlak tahriri çalışmalarını yapmaktı. Bu sayımların daha önceki malî sayımlardan farkı olarak merkezden gönderilen memurlar tarafından değil de, sayımı yapılan idarî birimin Müslüman topluluklarda muhtar ve imamı tarafından zirâat müdürleri veya vekilleri nezaretinde yapılmıştır.²⁸¹

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda yapılan bu vergi ve devlet gelirleri reformunun temel hedefleri vergi yükünü tarım üreticilerinden kentli kesimlere, özellikle tüccâr ve sanayicilere kaydırmak, vergileri mültezimler aracılığıyla

²⁷⁸ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma" DTCFSD, C. V, S. 2, 1947, s. 189, 190, 192.

²⁷⁹ Abdüllatif Şener, Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990, s. 94.

²⁸⁰ Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 260.

²⁸¹ Tefik Güran, "19. Yüzyıl Temettuât Tahrirleri", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE, Ankara, 2000, s. 76, 77. Gayr-i Müslimlerin sayımı da kocabaşı ve papazlar tarafından yapılmıştır.

toplamak yerine devlet hizmetindeki ücretli memurlarla toplamak, yüzyıllardır ayrıcalıklı bir azınlığa tanınmış olan vergi muâfiyet ve istisnalarını kaldırmak ve gelir ile ödeme gücüne dayalı bir vergi sistemi oluşturmaktı.²⁸² Oluşturulan yeni vergi sistemine göre alınan vergiler şunlardır:

1- Vergiy-i Mahsûsa: Tanzimat'ın ilanının başlangıcında daha önce örfi vergiler çerçevesinde alınan çok sayıda verginin birleştirildiğinden bahsedilmişti. "*An cemâaten tahsil olunan vergi*" yada "*köyce tahsili mutad olan vergi*" şeklinde de adlandırılan bu verginin önemli bir özelliği, matrahının köy olmasıdır. Devletçe bir kazadan istenilen toplam vergi, kaza tarafından köyleri arasında dağıtmakta ve her köy kendi üzerine düşen vergiyi hâneleri arasında paylaşmaktadır.²⁸³ Nitekim 14 Haziran 1840 tarihinde, Çorum meclisi çoğunlukla aldığı kararla Çorum ve köyelerine tarh olunan senelik vergiyi üç yüz bin kuruş olarak belirlemiştir.²⁸⁴ 1840-1845 yılları arasında bu verginin tahsili rûz-i hızır ve rûz-i kasım olarak iki taksitte yapılırken, bu tarihten itibaren "*mahsulâtın idrakinden sene nihayetine değin tedricen tahsili*" kararlaştırılmıştır.²⁸⁵

Temel felsefesi itibarıyla tebaanın emlak, arâzi, ve gelirlerinin tahrîr edilmesiyle ödeme güçlerine göre vergilendirilmesi esasına dayanan bu tevzi vergi, kişi veya hâne üzerine eşit olarak paylaştırılan örfi vergilere göre önemli bir gelişmeydi. Bununla birlikte taşrada valiler ve diğer nüfuz sahipleri tarafından vergilere pek çok şeyler ekleneceği aciz ve hakkını aramayı bilmeyen kimselerin bu paylaşımından mağdur edilecekleri açıktı. Bu vergi 20 yıl uygulandıktan sonra 1859 yılında kaldırılarak, yerine nisbî nitelikte emlak, arâzi ve temettü vergileri getirilerek daha ileri bir aşamaya geçilmiştir.²⁸⁶

1845 temettuât sayım defterlerinde halkın verdiği bu vergi, diğer öşür ve ağnâm vergileri ile birlikte ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bu vergiler, defterlerde vergi mükellefinin hâne numarası ve isminin üzerinde dik bir şekilde gösterilmiştir.

²⁸² Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.3, İstanbul 1985, s. 934, 935.

²⁸³ Tefik Güran, a.g.e., s. 199.

²⁸⁴ ÇŞS. 1-40/22.

²⁸⁵ Tefik Güran, a.g.e., s. 199.

²⁸⁶ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 104.

Tablo-36. Değişik Senelerde Alınan Vergiy-i Mahsûsa Miktarları

Yeri	Yıllar ve Miktarları/ Kuruş			
	1840 ²⁸⁷	1845 ²⁸⁸	1900 ²⁸⁹	1902 ²⁹⁰
Mahalleler	59319	191397	723135	906729
Köyler	240681	282899		
Toplam	300000	474296	723135	906729

Bu verginin tahsilinde devletin güçlüklerle karşılaştığı temettuât defterlerindeki verilerden açıkça belli olmaktadır. Buna göre, mahallelerde yaşayan 86 vergi mükellefinden bu verginin yarısı, 188 mükelleften de tümü tahsil edilememiştir. Tahsil edilemeyen vergi miktarı % 5.6 oranı civarındadır. Bu 188 kişiden 135'inin hiçbir geliri bulunmuyordu. 53 kişiden de geliri olduğu halde bu vergi tahsil edilememiştir. Köylerde ise 2556 hâneden 267'sinden bu verginin yarısı, 109 hâneden de tümü tahsil edilememiştir. Alınamayan vergi toplam içinde % 3'lük bir orana sahiptir. Bu 109 hâneden 33'ünün hiçbir geliri bulunmuyordu.

Tablo- 37. 1845 Yılı Vergiy-i Mahsûsa Miktarları

Vergi-yi mahsûsa alınan hâneler ve verginin tahsil edilme şekilleri	Mahalleler		Köyler		Toplam	
	Hâne Sayısı	Vergi-yi Mahsûsa/Kuruş	Hâne Sayısı	Vergi-yi Mahsûsa /Kuruş	Hâne Sayısı	Vergi Kuruş
Tümünün tahsil edildiği hâne ve vergi miktarı	1724	168741	2180	235692	3904	404433
Yarisının tahsil hâne ve vergi miktarı	86	11862	267	38490.5	353	50352.5
Tümünün alınmadığı hâne ve vergi miktarı	188	10794	109	8716.5	297	19510.5
Toplam	1998	191397	2556	282899	4554	474296

²⁸⁷ ÇŞS. 1-40/22.

²⁸⁸ Bu rakamlar temettuât defterlerinden alınmıştır.

²⁸⁹ SVA. 1318, s. 261.

²⁹⁰ SVA. 1320, s. 252.

2- Ağnâm Vergisi:

Ağnâm, Arapça koyun anlamına gelen ganem kelimesinin çoğuludur. Osmanlı maliyesinde koyun ve keçilerden alınan şer'î nitelikte bir vergi olarak kavramlaşmıştır.²⁹¹ Bu vergi ağıl vergisiyle birlikte 1630 yılında Sultan IV. Murad devrinde konulmuştur.²⁹² Tanzimat öncesinde koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar üzerinden değişik isimlerde yedi çeşit vergi alınmaktaydı.²⁹³

18 Nisan 1840 yılında, Hazineye mevcut ağnâm mukataacılığı, ağnâm müdürlüğü olarak değiştirilmiş ve bu değişik vergiler kaldırılmıştır. Bundan sonra her koyun ve keçiden sabit olarak beşer kuruş resm-i maktu' ve yirmişer para mübâşiriye alınması ve muhassılların gözetimi altında mübâşir denilen memurlar vasıtasıyla hayvanlar sayılarak tahsilatın tümünün hazineye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹⁴

Ancak Tanzimat sonrasında da bir süre, adet-i ağnâm ve ondalık ağnâm resimleri ayırımının devam ettirildiği yaylak, kışlak ve otlak resimlerinin ise tamamen kalkmadığı, Tanzimat öncesi uygulamaların ve karışıklıkların sürdüğü anlaşılıyor.²⁹⁵ Nitekim temettuât defterlerindeki kayıtlardan Çorum'da ağnâm vergisi yanında yaylak ve kışlak adı altında vergilerin alınmaya devam ettiği görülmektedir.

Bunun yanında Tanzimat'la birlikte kaldırılan yaylak ve kışlak vergileri Çorum'un köylerinde alınmaktaydı. Yaylak ve kışlak resmi, sürü sahiplerinin sürülerini otlattıkları yaylak ve kışlakların dahil olduğu dirliğin sahibine bazı yerlerde sürü bazı yerlerde hayvan başına yılda bir defa aynı veya nakdî olarak ödedikleri vergilerdir.²⁹⁶

²⁹¹ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 140.

²⁹² Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Vergi", Belgelerle Türk Tarihi, C. X, S. 56, 1972, s. 18.

²⁹³ Süleyman Sudi, Osmanlı Vergi Düzeni, (Haz. Mehmed Ali Ünal) Isparta, 1996, s. 161. Bu vergiler, ondalık ağnâm, adet-i ağnâm, geçit resmi, ağıl resmi, ağnâm bacı, sercin, dercin, otlak, yaylak idi.

²⁹⁴ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Dersaadet, 1330, s. 211, 212.

²⁹⁵ Abdüllatif Şener, a. g.e., s. 141.

²⁹⁶ Ahmed Tabakoğlu, a.g.e, s. 352

Bu vergiyi sipahinin toprağında devamlı oturan öşür vesair resimler veren sürü sahipleri vermezler, başka tıardan gelip, hayvanları otlatanlar verirlerdi.²⁹⁷ Yaylak resminin alınma zamanı ilkbahar mevsiminde nevrûzdadır.²⁹⁸ Çorum'da 1840 senesinde 1835 kuruş yaylak, 6598 kuruş da kışlak vergisi,²⁹⁹ 1845 yılında ise 1923,5 yaylak ve 436 kuruş kışlak vergisi tahsil edilmiştir. Çorum ve köylerinde bir kuzulu koyun ve bir oğlaklı keçinin yıllık geliri 5 kuruş olarak tespit edilmiştir. Ağnâm vergisi de işte bu yıllık gelir üzerinden 1/10 olarak hesaplanmaktaydı. Buna göre Çorum ve havalisinde hayvan başına yıllık 0,5 kuruş (20 para) vergi alınmaktaydı.

Tablo-38. Ağnâm Vergisi/Kuruş

Yeri	Vergi Alınan Yıllar ve Miktarları					
	1840 ³⁰⁰	1845 ³⁰¹	1889 ³⁰²	1893 ³⁰³	1900 ³⁰⁴	1907 ³⁰⁵
Çorum ve Köyleri	27973	11688	223000	272943	356817	382099

3-Öşür Vergisi: Öşür, “*onda bir*” anlamında Arapça bir kelime olup, çoğulu “*a'sâr*”dır. Tarım ürünleri üzerinden alınan şer'î bir vergi olarak kavramlaşmıştır. İslâm fikhında öşür, Osmanlı uygulamasından farklıdır. Her şeyden önce İslâm'da öşür, toprak ürünlerinin zekatıdır. Aynı zamanda bir ibadet niteliğine sahip olduğu için yalnız Müslümanlardan alınır. Oranı elde edilen ürünün % 5'i veya % 10'dur. Esas itibarıyla mülk topraklardan alınır.³⁰⁶

Osmanlılarda fethedilen yerlerin idaresi devlete geçtiğinden bu topraklar hemen tamamen mîrî hale getirilmiş, çiftçiler devlet topraklarının daimi ve irsî kiracısı durumuna girmişler ve aldıkları mahsul karşılığında her sene öşür adıyla devlete pay vermişlerdir. Osmanlılarda Müslüman gayr-ı Müslim ayrımı

²⁹⁷ Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Vergi sistemi, İstanbul, 1977, s. 117.

²⁹⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, DTCFD, C. 5, S. 1-5, 1947, s. 510.

²⁹⁹ BOA. ML Varidat Def, 387, s. 2.

³⁰⁰ a.g.d., s. 2

³⁰¹ Bu bilgiler Temettuât defterlerinden alınmıştır.

³⁰² SVA. 1307, s. 286.

³⁰³ SVA. 1311 s. 287.

³⁰⁴ SVA. 1318 s. 260.

³⁰⁵ SVA. 1325 s. 293.

³⁰⁶ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 119, 120.

yapılmaksızın bütün teba'a öşür mükellefidir.³⁰⁷ Mîrî arâzinin aslı haraç arâzisiidir. Şer'î anlamda haraç arâzisinden ise, biri yıllık maktû' bir tutarı ifade eden "harâc-ı muvazzaf", diğeri yerin verimine göre ürünün yarısına kadar "harâc-ı mukâseme" adında iki vergi alınır. İşte Osmanlı maliyesinde söz konusu edilen a'sâr, aslı haraç arâzi sayılan mîrî arâzi üzerinden alınan harâc-ı mukâsemedir.³⁰⁸

Öşrün toplanması önceleri tımar ve zeâmet namıyla askere ve hâs adıyla vezir ve ümeraya verilir, bakiyesi Havâs-ı Hümâyûn itibar edilerek devlet hazinesine terk olunurdu. Tımar ve zeâmet sahipleri, bölgelerindeki diğeri vergilerle birlikte öşrü de toplar ve hasılatı ile mahallî masrafları karşılardı. Havâs-ı Hümâyûn ile ümerâya ait yerlerde a'sâr hususî memurlar eliyle toplanırdı. Hazine ihtiyaçları artıkça bu düzen bozulmuş, tımar ve zeâmetlere ait a'sâra devlet el koyarak, bir veya birkaç seneliğine mültezimlere satmaya başlamıştır.³⁰⁹

Tanzimat'ın başlangıcından itibaren de her yerde muhassıllar vasıtasıyla tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu ancak 1842 yılına kadar üç sene sürmüştür. Muhassıllar öşür hasılatını layıkıyla muhafaza ve değeriyle satamayarak gelirlerin azalmasına sebep olmuşlardır. Daha sonra tekrar iltizam usulüne dönmüştür.³¹⁰ İltizam devlet vâridâtının bazılarının tahsili, kefil gösterilmek ve bedeli muayyen taksitlerde ödenmek üzere alınmasına denilmektedir. Bu türlü taahhüde girişmiş olanlara da "mültezim" denilirdi.³¹¹ İltizam usulü önceleri birkaç mühim hasılatı mahsus olarak başlamış iken az zaman içinde a'sâr, ağnâm, gümrük ve ihtisâb gibi başlıca gelirlerin iltizama verilmesi kaide halini almıştır.³¹²

Tanzimat'ın ilk üç yılı hariç, tüm dönem boyunca, a'sâr gelirleri iltizam usulüyle idare edilmekten kurtarılamamıştır. İltizam genellikle mahalli düzeyde ihale olunmaktadır. 1871 yılına ait bir talimâtnâme ile her kaza a'sârının kaza merkezinde köy köy artırma usulüyle taliplerine ihale edileceği hükme bağlandı. Daha önceki 1855 nizâmnâmesiyle iltizam ihalelerinin köy köy önce kaza

³⁰⁷ Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 531.

³⁰⁸ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 120.

³⁰⁹ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s. 173.

³¹⁰ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 242.

³¹¹ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II, s. 57.

³¹² Ziya Karamursal, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, 1989, s. 202.

meclisinde daha sonra vilayet merkezinde yapılması öngörülüyordu. İhalelere taşralarda güvenilir kefil gösteren Osmanlı teba'ası olan bütün mültezimler katılabilmekte idi.³¹³

Tablo-39. Çorum ve Köylerinden Alman A'sâr Vergisi/ Kuruş

Yeri	Vergi alınan yıllar ve miktarı/kuruş					
	1845 ³¹⁴	1889	1893	1900	1902	1907 ³¹⁵
Çorum ve Köyleri	53977	1110900	864487	2437725	1889866	1777027

Çorum'da da Tanzimat'ın başlarında bağ ve cehri aşarlarının tahsili için mültezimlik görevini eda eden kişiler bulunmaktaydı. Çorum ve İskilip'in bağ öşrünün Tanzimat başlangıcında üç kısma taksim ile maktû'an ihale edildiği, ancak bunun hazineyi zarara uğratmasından bu usul fesh edilmiştir. 1846 yılında, Çorum ve İskilip bağ öşrü 1/10 oranı ile toplanmak suretiyle, 14500 kuruş bedel ile maktû'an Sarraf Hacador uhdesine verilmiştir.³¹⁶ Yine Çorum, İskilip, Osmancık kazaları cehri a'sârı olarak 1846 senesinde mültezim Hacağân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan Mustafa Efendi tarafından 115.000 kuruş bedelle deruhde edilmiştir. 1847 senesinde de aşar toplama mevsimi geldiğinde yine bu kişiye aynı bedel ile verilmek istendiğinde Mustafa Efendi geçen sene zarar ettiğini ifade ederek kabul etmemiştir. Bunun üzerine 1847 ve 1848 yılları cehri a'sârının tahsili işi 210.000 kuruş bedel ile ihale edilmiştir. Bu ihaleyi Sava ve Kostaki adlı tüccârların taahhüdü ile Esad Ağa almıştır.³¹⁷ A'sâr vergisi alınan ürünler çeşitlidir. Çorum'da bağ, bahçe, cehri, buğday, alaf, yulaf, soğan, nohut, bal, burçak, pamuk, tütün gibi ürünlerden öşür alınmakta idi. Öşür ürün olarak alındığı gibi nakden de alınabilmekte idi.

Çorum ve köylerinde en çok vergi alınan ürünlerin, 1840 yılında % 93.2 oranında 1845 yılında da % 58.6'lık bir oranla bitkisel üretimden elde edilmekte idi. Bunlar arasında da buğday ilk sırada gelmektedir. Arpa öşrü ise buğdayın yarısı kadardır. Daha sonra bağ ve cehricilikten elde edilen öşürler gelmektedir.

³¹³ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 123, 124.

³¹⁴ 1845 Yılı Temettuât defterleri.

³¹⁵ SVA. 1307, s. 287; SVA.1311, s. 286; SVA. 1318,s. 260; SVA. 1320, s. 252; SVA. 1325, s. 293

³¹⁶ BOA. İrade Dâhiliye, 7816.

³¹⁷ BOA., İrade, Dâhiliye, 8770.

Bunların içinde bağ öşrü 1845'te sancak dahilinde % 25 ile tüm öşür gelirlerinin dörtte birini oluşturmaktadır. Çorum'da burçak, nohut, soğan, pamuk, tütün, alef, darı, fasulye, mısır gibi ürünlerin çok az ekildiğini öşür vergilerine bakarak söylemek mümkündür. Yine 1840'ta alınan a'sârın bazılarının aynen bazılarının ise bedelen tahsil edilmekteydi. Bunlardan kovan, üzüm, bostan ve cehri a'sârları hariç diğer ürünlerden alınan öşürler aynen alınmaktaydı.

Tablo- 40. 1840 ve 1845 Yıllarında Ürünlerden Alınan A'sâr Vergisi Miktarları

Ürün çeşitleri	1840 ³¹⁸			1845 ³¹⁹		
	Miktar/ Kile	Değeri/ Kuruş	Toplam değer içindeki oranı	Hasılat Kile	Hasılat Kuruş	Toplam değer içindeki Oranı
Buğday	1017	139269.5	% 60	1071	21271.5	% 39.4
Arpa	978	70063	% 30.1	817	8718,5	% 16.2
Burçak	57	3812,5	% 1.6	42	520	% 0.9
Yulaf	-	-	-	-	214,5	% 0.4
Alef	14	599	% 0.3	4	43,5	% 0.08
Soğan	34	1668	% 0.7	10	292	% 0.5
Pamuk	-	-	-	-	290	% 0.5
Nohut	3	406	% 0.2	-	171,5	% 0.3
Tütün	-	-	-	-	105	% 0.2
Bostan	-	1421,5	% 0.6	-	1155	% 2.1
Kovan	-	1057	% 0.4	-	18	% 0.03
Bağ	-	6092,5	% 2.6	-	13504.5	% 25
Cehri	-	6541,5	% 2.8	-	7673	% 14.2
Darı	15	735	% 3			
Mercimek	1	159.5	% 0.07			
Fasulye	1	105	% 0.04			
Mısır	5	391,5	% 0.2			
Toplam	2125	232321.5		1944	53977	

Tanzimat'ı müteakib arâzi mahsulâtından Rumeli'de 1/8 ve Anadolu'da 1/5, 1/6, 1/7 ve 1/10 ve bazı vilayetlerde daha ziyade ve noksan olarak öşür, salariye, rüsûm-i raiyyet vs. adlarla tahsil edile gelen öşür, Tanzimat'ın icrâ olduğu yerlerde eşit olarak 10/1 olarak alınmaya başlanmıştır.³²⁰ Tanzimat'ın amacının tüm teba'anın refahını sağlamak olması, a'sârın eskisi gibi çeşitli oranlarda tahsilinde hiçbir eşitlik bulunmaması sebebiyle, 1840'ta Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde genel olarak a'sârın kelime anlamına uygun olarak onda bir oranında tahsil edilmesine karar verilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu tek oran,

³¹⁸ BOA. Maliye Nezâreti, Vâridât Defteri, 387, s. 2.

³¹⁹ 1844 Temettuât Defterleri.

³²⁰ Abdurrahman Vefik, a.g.e, s. 241.

a'şâr oranı olarak kalmıştır.³²¹ Çorum'da Tanzimat'ın uygulandığı yerler arasında bulunduğundan öşür oranının 10/1 olarak alındığı temettuât defterlerindeki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Tablo-41. Çorum Merkezine İhale Olunan A'şâr Vâridâtı (5 Senelik)³²²

Yeri	Yıllar ve Miktarları/Kuruş				
	1892	1893	1894	1895	1896
Çorum Merkezi	60000	63000	55000	69200	42500
Bir Önceki Yıla Göre Artış ve Düşüş Oranı	-	% 5	-% 12.7	% 25.8	-% 38.6

Çorum merkezinde beş yıllık bir sürede tahsil edilen öşür varidatının miktarları, bu yıllarda Çorum'da elde edilen tarım ürünlerinin toplam miktarları hakkında bizlere bazı veriler sunmaktadır. Bilindiği gibi Tanzimat'tan sonra bütün ülkede öşür 1/10 oranında alınmaya başlanmıştır. Buna göre Çorum merkezinde de bu beş senelik dönemde her yılın toplam tarımsal üretiminin ortalama 579400 kuruş olduğu söylenebilir. Beş yıl içinde öşür miktarlarında düşüş ve artışların olması dikkat çekicidir. Bunun sebebi Çorum toprağının nadas usulüyle ekilmesi olduğu gibi, hava şartlarıyla da yakından ilgilidir. Bu süre içerisinde ortalama öşür miktarının 57940 kuruş olarak tahsil edildiği görülmektedir. 1895 senesinde ihale edilen öşür miktarına bakılacak olursa bu yılda tarımsal üretimdeki verimin oldukça iyi olduğunu göstermektedir.

4- İhtisâb Vergisi: İhtisâb rüsûmu denilen bu vergiler, damga, yevmiye-i dekâkîn, pazar bâcı vs. gibi isimlerle şehir ve kasabalarda, eskiden beri alma gelen vergilerdi. Bu vergiler 1826 senesine kadar değişik şekillerde toplanıyordu.³²³ Bu tarihten itibaren Asâkir-i Mânsûre-i Muhammediye masraflarına karşılık olmak üzere yeniden düzenlenerek, tahsili için İstanbul'da İhtisâb Nazırlığı, taşralarda da İhtisâb Müdürlükleri kuruldu.³²⁴ Mahiyeti itibarıyla bu vergi, genelde esnâfi ve gündelik hayatta alım satımı yapılan zarurî ihtiyaç maddelerini hedef almaktaydı.

³²¹ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 129.

³²² BOA. Y.E.E, 131/8.

³²³ Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul, 1987, s. 143.

³²⁴ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 156.

Verginin miktarı şehre giren tüccâr mallarının ve taşradan gelen diğer malların cinsine göre, yük başına değer biçilmek suretiyle hesaplanmaktaydı.³²⁵

Tanzimat reformları sırasında örfî vergilerle birlikte ihtisâb resminin de kaldırılarak, bunlar yerine tek bir verginin, an cemaatin verginin konulduğu kabul edilir. Ancak, Tanzimat'tan sonra özellikle İstanbul'da ihtisâb resminin devam ettiği biliniyor. Bunun dışında taşralarda da uygulandığına dair veriler vardır. İhtisâb resmiyle ilgili tarifelerde hangi mallardan hangi oranlarda resim alınacağı belirtilirken, sürekli olarak “*kadimi üzere*”, “*teâmülüne göre*” gibi ifadelerin kullanılması, Tanzimat döneminde bu verginin Tanzimat öncesi alışkanlıklara tarh ve tahsil edildiğini gösterir.³²⁶ Nitekim Ubicini 1850 hazine gelirleri arasında dolaylı vergi veya ihtisâb adıyla bu verginin tahsil edildiğini belirtmektedir.³²⁷ Sonradan belediyelerin kurulmasıyla, bu kuruluşlara devredilen bir gelir olarak varlığını sürdürmüştür.³²⁸

1847 Aralığında Amasya mutasarrıflığına gönderilen bir yazıdan Çorum'da ihtisâb vergisinin de a'sâr gibi iltizamla toplandığı anlaşılmaktadır. Çorum, İskilip, Osmancık kazaları ihtisâb rüsûmunu 1846 Martından önce sarraftan Hacı Meysak kefâletiyle, Hasan Efendi uhdesinde bulunduruyordu. Ancak bu yıldan sonra 9 aydır bu mahallere gidemediğini söyleyen mültezim hasılatı da toplayamadığını belirtilerek gerekenin yapılmasını Amasya mutasarrıfı Said Paşa'dan istemekteydi.³²⁹

Çorum ve kazalarında 1837 senesi ortalarında ferman ile belirlenmiş olan dükkâniye, han, hamam yevmiyesi vs. emti'a ve eşyanın damga ve ihtisâbiye rüsûm defterindeki vergi oranlarına göre, daha sonraki yıllarda da ihtisâb vergisinin alındığı görülmektedir. Buna göre dükkânların çeşidine göre günlük 1 ile 2 para arasında ihtisâb vergisi alınmaktaydı. Mesela, terzi, bezzâz, mûytâb, bakkal ekmekçi esnâfindan 2 para, dikici, uncu, semerci, keçeci esnâfindan 1 para ve manav, leblebici, demirci esnâfindan da günlük 1,5 para alınmaktaydı.

³²⁵ Ömer Demirel, a.g.e., s. 93.

³²⁶ A.Şener, a.g.e., s. 158.

³²⁷ M.A.Ubicini, Türkiye 1850, Maliye-Ordu- Millet, Cilt 2 (Çev.Cemal Karaağaçlı), Tarihsiz, s. 270

³²⁸ Abdüllatif Şener, a.g.e., s. 158, 159.

³²⁹ BOA. Cevdet Maliye, 2919.

Hanlardan 4, hamamlardan 24 ve değirmenlerden de günlük 2 para ihtisâb vergisi tahsil edilmekteydi.³³⁰ 1840 yılında ise Çorum'da dekâkin ihtisâbı 11715 kuruş, değirmen ihtisâbı olarak ta 1440 kuruş vergi toplanmıştır. Yine pamuk gümrüğü hasılatından 1859.5 kuruş vergi tahsil edilmiştir.³³¹

Tablo-42. Emti'a ve Eşya ile Tezkeresiz Taşradan Gelen Yüklerden Alınan İhtisâb ve Damga Vergileri³³²

Yükün cinsi, geldiği ve gittiği yerler/ Alınan ihtisâb vergisi	Yükün cinsi , geldiği ve gittiği yerler/ Alınan ihtisâb vergisi
Adana tarafından gelen pamuk yükünden deve yükünden 4, beygir yükünden 3 kuruş	Zeytin tarafından gelen çam kabuğu yükünden 40 para
Kuyun ve keçi derisi satışından 2 para	Hasır yükünden 10 para
Debbâğlanmış koyun ve keçi derisinden 2 para	Fasulye yükünden 60 para
Ladik tarafından gelen tahta arabasından birer tahta alınır	Karasığır, camus satışından kuruşta 1 para
Karaboya yükünden beher yükten 2 kuruş	Yaş meyve yükünden 10 para
Dirhem yükünden 2 kuruş	Merkeb satışından kuruşta 1 para
Kuru üzüm yükünden 2 kuruş	Pekmez satışında kuruşta 1 para
Zeytin ve beziryağı yüklerinden 6 kuruş	Kestane yükünden 60 para
Ham camus ve karasığır gönlerinden beher yükünden camus 20, sığır 10 para	Tilki, sansar ve tavşan derilerine damga vurulduktaki kuruşta 1 para
Tüccârın damgalı ve tezkereli eşyasının yükünden 3 kuruş	Müytâb esnâfının çuval ve torbalarına damga vurulduktaki kuruşta 1 para
Kıl yükünden 2 kuruş	Bal ve yağ satışında kuruşta 1 para
Sabun yükünden 3 kuruş	Ceviz ve kendir satışından kuruşta 1 para
Kahve yükünden 3 kuruş	Cehri satışından kuruşta 1 para
Bakır yükü tezkereli olursa 3, tezkeresiz olursa beher batmandan 2 kuruş	Semerci esnâfının beygir semeri satışında kuruşta 1 para
Deve, katır, koyun ve keçi satışlarından: deveden 100, katırdan 120, esbden 25 koyun ve keçiden 2'şer para	Keçeçi esnâfının keçelerine damga vurulduktaki kuruşta 1 para
Yapağı yün yükünden 2 kuruş	Mina yükünden 3 kuruş
Demir yükünden 2 kuruş	Tuz satışında kuruşta 1 para
Fındık yükünden 2 kuruş	Kürk yükünden 1 adet kürk
Orta bezi topundan 12 para	Araba tekerleğinin çiftinden 40 para
Küçük bezlerin damga vurulduktaki topundan 10 para	Kalay ve çuha yükünden 2 kuruş
Astara damga vurulduktaki beherinden 7 para	Bakkam yükünden 2 kuruş
Debbâğ esnâfının sahtiyânından kuruşta 1'er para	Mahmudiye satışında kuruşta 1 para
Dikici esnâfının ayakkabı ve serraç takımlarının satışında kuruşta 1 para	Çorum'da çulha esnâfının beyaz büyük bezinin topundan 15 para alındığı
Çorum'dan taşraya giden helvadan kuruşta 1 para	Evcî aşiretleri gölek satışında kuruşta birer para
Merzifon metâina damga vurulduktaki kuruşta 1 para	Basma beziyle, mavi , kırmızı bezlerden 20 endazede 1 para
Yerli pamuk satışından kuruşta 1 para	

Çorum ihtisâb defterinde kayıtlı olup, vergileri eksik alına gelen eşyalarda bulunmaktaydı. Mesela tarifede bir beygir pamuk yükünden 3 kuruş

³³⁰ ÇŞS. 1-17/10.

³³¹ BOA. Maliye Nezareti Varidat Defteri 387, s. 2.

³³² ÇŞS. 1-20/12.

alınması gerektiği halde 2 kuruş alınmaktaydı. yine pirinç yüklerinden de eksik vergi alınmaktaydı.³³³ Bunların dışında, kereste ağacı arabasından, odun arabasından, merkep yükünden, kömür ve samandan ise defterde yazılı olmasına rağmen ihtisâb vergisi alınmamaktaydı.³³⁴

İ- ORMANLAR

1905 Orman İstatistiğine göre, Çorum'da tamamı hükümete ait 57 kıt'a 64358 hektar mîrî orman bulunmaktaydı. Buralarda bulunan ağaçların %55'i çam, % 10 kavak, % 5 meşe, % 10 ve % 20'si de değişik ağaçlardan oluşmaktadır.³³⁵

Tablo- 43. Çorum'da Bulunan Ormanlardan Çıkarılan Mahsulat³³⁶

Ürün cinsi	1904		1905	
	Miktarı	Değeri/kuruş	Miktarı	Değeri /kuruş
Şehir dışına ihraç edilen Kereste ve mamulâtı	1714 muka'ab ³³⁷	152700	4083 muka'ab	257907
Köy ve kasabada pazarda satılan çam ve kavak kerestesi	1364 muka'ab	135200	2322 muka'ab	81270
Köy ve şehirde ev inşaatlarında ve ziraî edevatlarda kullanılan kereste	350 muka'ab	17500	1762 muka'ab	176637
Ormanlardan çıkarılan odun	142600 çeki	1253800	57800 çeki	661400
Kömür	10250 kantar	256250	10250 kantar	205000
Ketre (sakız)	4515 kıyye	631334	1011 kıyye	15055

Çorum'da ormanların idaresinin süvari memuru, tezkere muharriri ve piyade kolcusu adı altında üç memur tarafından yürütüldüğü görülmektedir.³³⁸ 1840 senesinde orman hasılatından elde edilen vergi miktarı ise 3181,5 kuruştur.³³⁹

³³³ ÇŞS. 1-21/13.

³³⁴ ÇŞS. 1-22/13.

³³⁵ Orman ve Maden ve Zirâat Nezareti İstatistik İdaresi 1323 Senesi Orman İstatistiği, 1. Sene Dersaadet 1326, s. 40, 56.

³³⁶ A.g.e., s. 104, 105, 123, 164, 190, 226, 255.

³³⁷ muka'ab; tul, arz, ve irtifası olan demektir. Ş. Sami, Kamûs-i Türki, s. 1397.

³³⁸ SVA. 1325, s. 289.

³³⁹ BOA. Maliye Nezâreti Vâridât Defteri, 387, s. 2.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ASKERİYE, ADLİYE VE GÜVENLİK

A- ASKERİYE

1. III. Selim Döneminde Çorum'da Teşkil Edilen Nizâm-ı Cedîd Ortası

III. Selim döneminde, “*Nizâm-ı Cedîd*” adı verilen ıslahâtlar çerçevesinde İsveç ve Fransa’dan subay ve mühendisler getirilerek yeni bir ordu teşekkül ettirilmiştir. “*Nizâm-ı Cedîd*” adı verilen ve günümüz modern Türk ordusunun ilk çekirdeği sayılabilecek bu üniformalı ordu, bölük, tabur ve alaylara ayrılıyor ve Levent çiftliğinde eğitim görüyordu. Yeni ordunun giderleri için “*İrâd-ı Cedîd*” hazinesi kurulmuştur. Kısa bir sürede bu ordunun sayısı 12000’e çıkmış ve taşrada da teşkiline başlanmıştır.¹

Taşralarda Nizâm-ı Cedîd ortalarının kurulmasına 1803’te karar verilmiştir. Buna göre zâbit ve erler nöbetleşe olarak bölük bölük kışlalara gelip talim yaparak maharet kazanmaya çalışacaklardı. Üsküdar Ortası Anadolu teşkilâtının merkez görevini üstlenmiştir. Bu Ocağa bağlı bir orta da Çorum’da kurulmuştur. Çorum ortasında 1805’te 4 zâbit 3 er, 1806’da 237 er ve zâbit, aynı yılın Haziran ayında ise 259 zâbit ve er bulunmaktaydı.² Kabakçı Mustafa isyanı sonucunda 1808 yılında gerek İstanbul ve gerekse taşrada bulunan ortalar lağvedilmiş ve şehirlerde yeniden yeniçeriler hakim olmaya başlamışlardı.

2- Asâkir-i Mânsûre, Çorum Redif Taburu ve Diğer Askerî Konular

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra teşkil edilen Asâkir-i Mânsûre ordusu için çeşitli tarihlerde, devletin Çorum sancağından da asker talepleri olduğu görülmektedir. 1828 tarihinde Çorum’dan istenilen 150 neferden ancak 99’u gönderilebilmişti.³ Yine 1832 Ağustosunda Çorum sancağından 500 piyade ve süvari neferi istenmekteydi. Bunların güzide, güçlü ve teçhizli kişiler olması da ayrıca

¹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilâtı” Osmanlı Devleti Tarihi, C. 1, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 358.

² Sipahi Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedîd Ordusu, İstanbul, 1997, s. 159, 201, 202.

³ BOA. HH. 31530-B.

belirtilmekteydi.⁴ Bu şekilde taşralardan asker toplayarak tertip edilen ve Yeniçerilerin yerini alan Asâkir-i Mânsûre-i Muhammediye ordusunun hem Rus hem de Mehmed Ali Paşa'nın ordularına karşı başarılı olması imkansızdı. Muvazzaf askerın miktarı muhârebe için yeterli olmadığından kazalardan genç yaşlı aranmaksızın gelişi güzel asker toplanmaktaydı.

Memleketin muhafaza ve müdafaası için gerekli sayıda askerın tamamının kışla ve karargâhlarda devamlı olarak kalmaları ise, devlete malî bakımdan büyük külfet yüklüyordu. Bütün bu hususlar göz önüne alınarak Redif-i Asâkir-i Mânsûre adı verilen yeni bir teşkilât kurulmuş ve Redif nizamnamesi 1834 yılında yürürlüğe girmiştir. 1836'da redif taburlarının askerî ve malî idarelerinin bir elde toplanması kararlaştırılmıştır. Malî işlerin muhassıl veya mültezimlerle idaresi uygun bulunmamış ve redif taburlarının bulunduğu sancaklar, grup grup toplanarak birer müşîrin idaresine verilmiştir.⁵ Buna göre Çorum, Çankırı, Kastamonu ve Viranşehir sancakları "*Eyâlet-i Ankara Müşîrliği*" adı altında yeni bir teşkilât içinde yer almışlardır.⁶

Sancaklardaki taburlar zâbitleriyle beraber isteklilerden meydana gelen 1400 kişiden teşekkül edecekti. 1836 yılında münâvebe usulü getirilmiş, dörder bölükten meydana gelen taburların her bölüğünün sırayla sancak merkezinde üçer aylık talim yapmaları kararlaştırılmıştır. İkincisi gelmeden birinci bölük merkezi terk edemeyecekti. Bu suretle sancak merkezlerinde devamlı asker bulunmuş olacaktı. Daha sonra taburların ilk ve sonbaharda sancak merkezlerinde yaptıkları talimler senede bir defaya indirilmiştir.⁷

Çorum sancağı redif deposunun merkezi İstanbul idi.⁸ 1835 Martında Çorum taburunda 1071, 1836 Martında 970 ve 1837 Nisanında da 2598 redif askerî bulunmaktaydı.⁹ Çorum'da bulunan 5. alayın 2. taburunda ortalama 605 ile 737

⁴ BOA. HH. 20363-A.

⁵ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mânsûre", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. XII, 1981-82, Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin'e Hatıra Sayısı, s. 127, 128, 141.

⁶ Ahmed Lütfi Efendi, Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, (Haz. Yücel Demirel), Cilt 4-5, İstanbul, 1999, s. 894.

⁷ Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 129, 140.

⁸ M.A. Ubcini, Türkiye 1850, C. 2, (Çev. Cemal Karaağaçlı) Tarihsiz, s. 420.

⁹ Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., Tablo, II, III, IV.

arasında değişen askerin 28 Temmuz 1838'den 1838 Ekimine kadar olan masrafı 27958 kuruşu buluyordu.¹⁰

1836'da Ankara müşîrlüğünde ihdas edilen 5. Alay Redif-i Asâkir-i Mânsûre için gereken zâbitlerden ikisi Asâkir-i Mânsûre'den, 18'i ise eyâlet hânedan ve kişizâdelerinden tertip olunmuştur. Bunlardan beşi kaymakamlık, 15 ise binbaşılık rütbesi ile hizmet edeceklerdi. Bunlar için gerekli olan nişan ve kılıçlar mühimmât-ı harbiye cânibinden gönderilecekti.¹¹ Ankara eyâleti dahilinde Çorum, Kastamonu ve Viranşehir sancaklarında kurulan ilk redif alaylarında talime elverişli toplar bulunmuyordu. Top talimi ise muharebeye hazırlanan askerlerin mutlaka yapmaları gereken talimleri arasında idi. Bu yüzden 3 kıt'a top ve bunların eğitimini yapacak muallimler bir süre sonra bu sancaklara gönderilmiştir.¹²

Tablo-1. Çorum Redif Taburundaki Zâbitan ve Neferlerinin Sayı ve Maaşları (1252/1836'da)¹³

Taburda Görevli Zâbitan ve Neferât	Adet	Maaş/kuruş	Taburda Görevli Zâbitan ve Neferât	Adet	Maaş
Binbaşı İskilipli Mustafa Ağa	1	187,5	Onbaşılar	12	7,5
Sağkolağası Çorumlu Osman Ağa	1	100	Bölük Emini Çorumlu Hasan	1	8
Solkolağası Çorumlu Bekr Ağa	1	20	Neferler	296	5
Kâtib Çorumlu Fahir Ağa	1	32,5	Üçüncü Bölük		
Birinci Bölük			Yüzbaşı Çorumlu Numan Ağa	1	45
Yüzbaşı Halil Ağa	1	45	Mülâzım-ı evvel Çorumlu Veli Ağa	1	30
Mülâzım-ı Evvel Mehmed Ağa	1	30	Mülâzım-ı Sâniler	3	30
Mülâzım- Sâniler	3	30'ar kuruş	Başçavuş Çorumlu Ali	1	12,5
Başçavuş Çorumlu Hasan	1	12,5	Çavuşlar	6	10
Çavuşlar	5	10'ar kuruş	Onbaşılar	12	7,5
Onbaşılar	12	7,5'arkuruş	Bölük Emini Çorumlu Ömer	1	8
Bölük Emini Çorumlu Mustafa	1	8	Neferler	293	5
Neferler	299	5'er kuruş	Trampet Onbaşısı Hasan Salih	1	7,5
İkinci Bölük			Trampetçi Neferleri	6	5
Yüzbaşı Çorumlu İbrahim Ağa	1	45	Düdük Neferleri	3	5
Mülâzım-ı evvel Çorumlu Ömer Ağa	1	30	Tüfenk Tamircisi Mehmed	1	50
Mülâzım-ı Sâniler	3	30	Topçu çavuşları	3	10
Başçavuş Çorumlu Osman	1	12,5	Topçu onbaşıları	3	7,5
Çavuş	6	10	Topçu neferleri	73	5
Toplam	1057	6308,5			

¹⁰ BOA. ML. Masarifat, 228, s. 16.

¹¹ BOA. HH. 48675.

¹² BOA. HH. 18498-G.

¹³ BOA. D.ASM., 39250, s. 2-4.

Çorum redif taburundaki zâbitlerin tamamı redif nizâmnâmesine uygun olarak Çorum ahâlîsinden seçilmiştir. Bu tarihte taburda 23-32 yaş arasında 970 nefer görev yapmaktaydı. Çorum taburu, 3 bölük piyade ile topçu, trampetçi ve düdükcü kısımlarından meydana geliyordu. Piyade bölüklerinde birer onbaşının komutasında 23- 25 arasında değişen neferden teşekkül ettirilmiş 12 kısım mevcuttu. Çorum'da 3 bölük olarak teşkil edilen redif taburuna ait bu yoklama defteri 1836 yılında İstanbul'a gönderilmiştir. Ancak ilk gönderilen defterde zâbitan ve askerlerin yaş ve eşkâlleri yazılmadığından eksik bulunmuş ve yeniden tanzim edilmesi istenmiştir.¹⁴ Çorum redif taburu ile birlikte Kastamonu ve Viranşehir taburlarına 1838 Ocağında birer bölük redif süvarisi de eklenmiştir.¹⁵ 1841 Mayısında Çorum redif taburunda bulunan 68 zâbit ve 560 neferden bir kısmı İstanbul'a gönderilmiştir. Sevk esnasında gereken 623 çift çarık ve 623 sicim ise Çorum sancağından sağlanmıştır.¹⁶ Redif teşkilâtında yer alan zabtiye tâifesinin 1844 Ekiminde Gülabibey mahallesinde 33 hânedede 86 kişi olarak mütemekkin oldukları görülmektedir.¹⁷

Çorum redif taburu nizâmnâmede öngörülen 1400 asker sayısına ancak 1868 Martında ulaşabilmiş ve bu tarihte bunların İstanbul'a celbi istenmiştir. Redif askerlerinin çok hızlı bir şekilde Samsun'a indirilmeleri ve yolda gereken nakil araçlarının, yemliklerin ve hayvanların mahallî mal sandıklarından tesviyesi yoluna gidilmesi merkez tarafından talep edilmiştir. Ayrıca bunların bıraktıkları ailelerine her ay 20 kuruş verilecekti.¹⁸ 1889 yılına gelindiğinde 2. Çorum redif taburu 4 bölük olarak 62.Yozgat alayı dahilinde bulunuyordu.¹⁹

1843'te yapılan düzenlemelerle mevcut redif birlikleri devamlı orduya katılmış ve askerlik ilk kez süreye bağlanmıştır. Askerlik süresi 5 yıllık fiili ve 7 yıllık redif hizmeti olmak üzere 12 yıl olarak tespit edilmiştir. Beş yıllık askerlik görevini tamamlayanlar yedek asker olarak redife ayrılacaklar, yılda bir defa bağ

¹⁴ BOA. HH. 18414.

¹⁵ Cahide Bolat, Redif Askeri Teşkilâtı (1834-1876), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2000, s. 33.

¹⁶ BOA. ML. Masarifat, 3086, s. 33.

¹⁷ BOA. Kepeci , 6501.

¹⁸ BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 804, Belge 935.

¹⁹ SVA. 1308, s. 216, 217.

oldukları tabur merkezlerinde bir ay süreyle eğitim görecektlerdi. Redif ordusu bazı değişikliklerle imparatorluğun yıkılışına kadar bu konumunu sürdürmüştür.²⁰

1844 senesinden sonra askere alma 20 yaşında olan gençler arasından kur'a ile yapılmaya başlanmıştır. Normal senelik kontenjan 25.000 kişiydi. Fevkalâde ihtiyaçlar ortaya çıktığı zaman, şeyhülislâm fetvâsıyla tasdik edilmiş bir fermanla seferberlik ilan edilebiliyordu. Kontenjan miktarı çeşitli vilâyetler arasında, bunların büyüklüğü ve kazaların nüfusu göz önüne alınarak dağıtılmıştır.²¹ 1869 Eylülünde nizâmiye ve redif askerleri yanında üçüncü olarak mustahfiz ismiyle yeni bir sınıf tertip edilmiştir. 40 yaşından sonra nizâmiye ve redif askerliklerini yapan kişiler 8 sene mustahfiz askerlik yapacaklardı. Nizâmiye sınıfında devamlı silah altında bulunma müddeti de 4 seneye indirilmiştir.²²

Kur'a ile asker seçimine geçildikten sonra çeşitli yolsuzluklar yapılmaya başlanmıştır. 1.Çorum taburu binbaşısı Raşid ve kâtibi Ali Efendi'nin 1869 senesine mahsûben icrâsına memur oldukları kur'a-ı şer'iyede, nizâm ve kanuna aykırı olarak birçok adamı muâf tuttıkları anlaşılmıştır.²³

1843 düzenlemelerinde bunlardan başka askerden firar edenler içinde ağır cezâlar getirilmiştir. Eğer firarî asker yazıldığı sene kaçarsa ise o sene acemi hükmünde olacağından tutulup kendisine 120 değnek vurulacaktı. İkinci sene kaçarsa ise 120 değnek vurulacağı gibi daha önce yaptığı hizmet de lağv edilecekti. Üçüncü, dördüncü ve beşinci senelerde firar edenlere hem 120 değnek vurulacak hem de 3 ay pranga-bend olarak hapsedileceklerdi. Ayrıca bunların beş senelik askerlik süresi yeniden başlatılacaktı. Firarî askerleri saklayanlara da ağır cezâlar getirilmişti. Bundan böyle firarî askeri saklayan kim olursa olsun 120 kuruş cezâ alınacaktı. Bu gibi firar olaylarını haber verenlere de para verilecekti. Firarî askeri tarlasında, çiftliğinde çalıştıranlardan verdikleri vergilerin bir misli cezâ alınacaktı..²⁴

²⁰ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 63.

²¹ M.A. Ubcini, a.g.e., s. 416, 417.

²² ÇŞS. 4-895/375.

²³ BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 808, s. 176.

²⁴ ÇŞS. 1-348/168,169, 170.

Tanzimat'tan sonra yapılan yeni düzenlemelerle bedel ödeyerek askerlik yapma usûlü getirilmiştir. Askerlik çağına gelmiş olanlar para karşılığında yerlerine başkalarını gönderebileceklerdi. Çorum'da bu usûlün örneklerine rastlanılmıştır.²⁵ 1842 Haziranında Çorumlu İsmailoğlu İbrahim'in annesi memlekette yalnız bulunduğundan bahisle yerine bir nefer itâyla oğlunun askerden ayrılmasını sağlamıştır.²⁶ Bedelli askerlik uygulamasında ortaya çıkan aksaklıklarla ilgili bazı da'vâlar sicillere yansımıştır. Bazen bedelle askere giden kişiler parayı aldıktan sonra görev yerlerine gitmeyebiliyorlardı.²⁷

Sadece muvazzaf askerlik için değil redif görevi için de bedelle askerlik yapılabiliyordu.²⁸ Bedelli askerlik sebebiyle karı koca arasında anlaşmazlıklar da meydana gelebiliyordu.²⁹ Bazen yükümlünün yerine hizmetkârların gönderildiği de oluyordu.³⁰ Bedelli askerlik parasının sağlanması için bazen şartlı gayr-ı menkûl satışları da yapılabiliyordu.³¹ Bunların yanında askerlik yapmayacak kadar hasta olanlar da doktor raporlarıyla askerlikten ihraç edilebiliyordu.³²

²⁵ ÇŞS.1-87/50. 1841 Temmuzunda süvari asâkir-i hâssa-i şâhâne zırhlı alayı 1.bölük 6.onbaşısı 2. neferi bulunan Çorumlu Ali veledi Hızır'ın babası, bir nefer zenci gulâm kayıt ettirmek suretiyle oğlunun askerlikten ihracını bir arzuhâl ile istemiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tekâüdlük vazifesi talep etmemek şartıyla bu isteği kabul etmiştir.

²⁶ ÇŞS. 1-140/77.

²⁷ ÇŞS.7-7/10.1876 Mayısında Hacı Receb mahallesinde Terzioğlu Mustafa b. Hasan, 2 sene önce oğlu Hüseyin adına kur'a-yı şer'îye ile askerlik isabet ettiğinde, yerine Gürcü köyünden Şakşakoğlu Osman adlı kişiyi göndermişti. Osman'a bedel parasının çoğu verilmiş geri kalan 750 kuruş ta askere teslim olduktan sonra verilmek üzere aynı köyden Delibaşoğlu Hasan'a teslim edilmişti. Ancak Osman, merkezine varmadan firar etmiş, bunun üzerine da'vâcı bu parayı kefil olan kişiden mahkeme kararıyla almıştır.

²⁸ ÇŞS.10-III-213/368.1886 Mayısında 31 liray-ı Osmanî karşılığında Kara Ömeroğlu Osman, Hacıoğlu Osman'ın yerine rediflik görevini yapmayı kabul etmişti.

²⁹ ÇŞS. 7-82/55. 1876 Eylül tarihli bir ilamda, Hacı Yusuf mahallesinden Darağacıoğlu kızı Şerife 18 sene önce kocası Hasan Ağa'nın ismine kur'a isabetle askerlik çıktığını, kendi malından 4000 kuruş vererek yerine bedelli bir başkasının gittiğini söyleyerek, bu parayı kocasından talep etmiştir. Bunlar daha sonra aralarında anlaşmışlardır.

³⁰ ÇŞS.7-121/81. Karaman Çavuş mahallesinden Ali b.Süleyman'ın hizmetkârı, Türkmenoğlu Ahmed, Osmancık Karaviran köyünden Kel Hasan oğlu Ali'nin yerine 1876'da askere gitmişti. Hizmetkârın sahibi 2800 kuruş almış ve Ahmed'in firarında ise bu parayı geri vereceğine dair bir mühürlü kağıt vermişti. 1877 Şubatında Ahmed'in firarı üzerine parayı istemiş ve da'vâlının kabul etmesi üzerine de geri almıştır.

³¹ ÇŞS. 6-15/14. 1876 Mayısında Tepecik mahallesinden Bekçi Ömeroğlu Osman bir kıta bağını 1 sene önce, "eğer ben askere bedel ile gidersem senin, gitmez isem benim" olması şartıyla 100 kuruş baha ile Kırlioğlu Elvan'a satmıştır. Daha sonra bedelli askere gidemediğinden, satışın fasit olduğunu belirterek bağını geri almak için mahkemeye başvurmuştur. Da'vâlı Kırlioğlu Elvan bağı satın aldığını söyleyerek, da'vâcının iddiasını inkar etmiş, da'vâcı şahit getiremediği için da'vâyı kaybetmiştir

³² ÇŞS. 1-352/171.

Askerler mahkeme harçlarından muâf idiler. Çorum niyâbetine 1877 Eylülünde gelen bir emirnâmede büyük küçük bütün zâbitan ve neferlerin mahkemede yazılan tereke ve diğer da'vâlarında hiçbir harç alınmaması ve kaduların meccanen bu işleri yapması gerektiği belirtilmekte idi.³³ Devletin üzerinde önemle durduğu bir başka konu da imam, hatib, müezzin, müderris gibi dinî vazifelilerin görev tevcihleri sırasında askerliğini yapıp yapmadıklarının araştırılması idi. 1872 Mayısında³⁴ ve 1883 Şubatında Çorum mahkemesine ve Çorum taburuna gelen emirnâmelerde, uhdelere hitâbet tevcih olunacak dinî görevlilerin önce kur'a ve bakayâ firarisi olup olmadıklarına ve mahallerindeki redif zâbitanı mazbatalarına bakılması istenmektedir.³⁵

B- MAHKEMELER

1-Şer'î Mahkeme ve Muhâkeme Usûlü

Geleneksel kentlerde mahkeme binası zamanla kurumlaşma sonucu ortaya çıkan bir yapıdır. Mahkeme faaliyetinin yoğunluk kazanmadığı, küçük tarımsal merkez niteliğini taşıyan kentler de mahkeme binasından ve yargıcın sabit bir görev makamından söz edilemez. Osmanlı kentlerinde anıtsal bir resmi mahkeme binası yoktu. Genellikle kadı kendi evini mahkeme olarak kullanırdı. Ancak bu bina husûsî mesken niteliğini de kaybederdi. Ahâlî da'vâyı serbestçe takip edebilir ve burası mahkeme binası niteliğini kazanırdı.³⁶ Bazen mahkeme şehrin büyük câmisi içinde yahut yanında olabilirdi.³⁷ Adaletin icrâsında mekan farkı gözetilmezdi. Kadı kentin açık yolu üzerinde bile hüküm verebilirdi. Nihayet kadı müderris ise medresede adaleti yerine getirebilirdi.³⁸

Çorum sicillerinde mahkeme kâtiblerinin da'vâcının evinde bile mahkeme kurarak muhâkeme yaptığı görülmektedir.³⁹ 1874 yılına kadar Çorum mahkemesi, sicillerde herhangi bir mekan belirtilmeden sadece "*meclis-i şer'î şerif-i enver*"

³³ ÇŞS. 7-343/265.

³⁴ ÇŞS. 4-884/370.

³⁵ ÇŞS. 9-308/196.

³⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", Prof. Dr. Bülent Esen'e Armağan, Ankara, 1977, s. 245, 246.

³⁷ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, C. II, İstanbul, 1995, s. 69.

³⁸ İlber Ortaylı, Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara, 1994, s. 50.

³⁹ ÇŞS.3-319/173.1867 Şubatında bıçakla yaralandığı için mahkemeye gelemeyen Hacı Kemal mahallesinden debbağ Süleymanoğlu Hüseyin'in sakin olduğu evde muhâkeme yapılmıştı.

biçimde tavsif edilmiştir. Bu tarihte ilk defa “*hükümet konağında meclis-i de’âviye mahsûs odada ma’kûd meclis-i şer’î münir*” şeklinde bir ifade ile mahkeme yerinden bahsedilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere şer’î mahkeme hükümet konağında bir odada, nizâmiye mahkemesin faaliyet gösterdiği yerde bulunmaktaydı.⁴⁰ Daha sonra 1879 Haziranında “*De’âvî*” mahkemesinin “*Bidâyet*” mahkemesi olarak adını değiştirilmesiyle birlikte şer’î mahkeme sicillerde, “*bidâyet mahkemesi odasında ma’kûd meclis-i şer’î*” olarak geçmektedir.⁴¹

Bir şer’î mahkemede bulunan eşya ve diğer malzemelerin neler olduğunu 1899 Nisanında Çorum sancağı nâibinin mahkemede bulunan defter ve eşyaları sicil defterine kaydetmesinden öğrenebilmekteyiz. Buna göre, mahkemede 14 eski ve 2 de yeni olmak üzere 16 adet şer’îye sicili defteri mevcuttur. Bu defterlerin hangi da’vâları da ihtiva ettiği ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu tarihte mahkemede nâibe yardımcı olan 2 muhızır, 1 mukayyid, 1 zabt ve 1 de başkâtibi görev yapmaktaydı.

Tablo-2. Çorum Şer’î Mahkemesinde Bulunan Eşyalar (Nisan 1899) ⁴²

Mahkeme Odasında Bulunan Eşyalar	Adeti
Cevizden Mamûl Yeni Konsül	1
Cevizden Mamûl Yeni Yazıhâne	5
Koltuk Sandalyesi	6
Kanepe	1
Yeni Kilim Seccade	1
Kullanılmış Uzun Kilim	1
Sicillâtın Muhafaza Edildiği Sandık	1
Soba, Boru ve Tabla	3
Teneke Mangal	1
Kullanılmış Tahta sandık	6
Toplam	26

Mahkemedeki eşyalara bakılırsa mahkeme odası oldukça sade bir şekilde teşrif edilmiştir. Mahkemede bulunan görevliler muhtemelen muhâkeme yapılırken bu koltuk ve kanepelerde oturmaktaydılar. Defterlerin ise sandıklarda muhafaza edildiği görülmektedir. Odada mefrûşât olarak yere serilen bir kilim bulunmaktaydı. Isınma işi de soba ve mangal ile yapılmaktaydı.

Şer’î mahkemelerde uygulanmakta olan muhâkeme hukukunun kaynakları, Hânefi mezhebine ait fıkıh kitaplarının kaza, da’vâ, şehâdet, ikrâr, beyyinât, yemin,

⁴⁰ ÇSS. 5-185/94.

⁴¹ ÇSS. 8-141/78; ÇSS. 8-143/78; ÇSS. 8-150-81.

⁴² ÇSS. 13-1/1.

sulh ve vekâlet bölümlerinde geçen hükümlerdir. Bu hükümlerin önemli bir bölümü Mecelle’de de yer almıştır. Hakimlerin yargı kudretleri coğrafi bakımdan bir kaza bölgesi ile sınırlandırılmış bulunuyordu. Hakim mahkemede tek başına oturmazdı. Çünkü, böyle davranması töhmete sebep olabilirdi. Mahkemede şahitlik yapabilecek özelliklere sahip, doğru ve güvenilir kimseleri dinleyici olarak bulunduruyordu. Kadı sicillerinde bulunan bütün ilâm ve hüccetlerin sonunda, “*şühûdu’l-hâl*” başlığı altında yargılama esnasında dinleyici olarak bulunan kişilerden birkaçının isimleri yazılıdır. Yargılama usûlü, oldukça basit ve muhâkemenin uzamasına sebep olacak şeylerden uzaktır. Da’vâcı bizzat gelip da’vâsını ikâme eder veya bir şahıs beraberinde getirerek onu kendisine vekil tayin edip mahkemeye vekâletini tescil ettirirdi⁴³

Çorum mahkemesinde vekil tayin usûlüne sıklıkla müracaat edilmekte idi. Başta kadınlar olmak üzere hemen herkese hem amme da’vâlarında hem de miras, alacak, eşya ve gayr-i menkul satışları gibi hususlarda vekâlet verilebiliyordu.⁴⁴ Mahkemeye vekâleti veren ve alan kişiler birlikte geliyorlardı. 1906 Temmuzunda Rum köyünden Kılıhoğlu kızı Asiye, nikâh da’vâsına vekili, Kara Alizâde Kâmil Efendi ile birlikte gelmişti.⁴⁵ Yine 1876 Ekiminde Ferzend köyünden Şerife b. Hasan nikâh akdini aynı köyden birine verdiği vekâletle halletmiştir.⁴⁶

Bunların yanında bazı kişiler Çorum dışındaki arâzi, eşya gibi mallarını satmak için de mahkemeye gelerek bazı kişilere vekâlet verebiliyorlardı. Çorum’a Tuna vilâyetinden gelerek yerleşen muhâcirler oradaki arazilerinin satılması için bazı kişilere vekâlet vermişlerdi.⁴⁷ Bundan başka muhâcirlerden pek çoğu geldikleri yerlerdeki arâzilerini satmak amacıyla vekil tayin ediyorlardı.⁴⁸ Yine İstanbul’daki arsasını satmak için Redif Kolağası Mustafa Ağa’nın eşi, İstanbul’da sakin Ali Efendi’yi vekil tayin etmiştir.⁴⁹

⁴³ Abdulaziz Bayındır, *İslâm Muhâkeme Usulü, (Osmanlı Devri Uygulaması)* İstanbul, 1986, s. 80, 119.

⁴⁴ ÇŞS. 16-II-30/14; ÇŞS. 16-II-25/12; ÇŞS.16-II-82/40; ÇŞS. 16-II-139/72.

⁴⁵ ÇŞS.16-II-224/107.

⁴⁶ ÇŞS.7-62/41.

⁴⁷ ÇŞS. 8-148/8. 1879 Haziranında muhâcirinden 20 kişi, Tuna vilâyeti Tulca sancağı Babadağı kazası Kocalak köyünde tapu ile sahip oldukları 234 kita tarlanın satılması için Molla b. Hacı Ahmed’e vekâlet vermişlerdir.

⁴⁸ ÇŞS. 8-162/87; ÇŞS. 8-164/88; ÇŞS. 8-163/87 .

⁴⁹ ÇŞS. 8-95/51.

Müslümanların yanında gayr-i Müslimler de şer'î mahkemeye gelerek mahkeme işleri için vekâlet verebiliyorlardı.⁵⁰ Vekâlet hüccetleri verilirken hazır bulunan a'zâlar, “*derûn-i hüccette muharrer vekâlet takriri huzurumuz da alınmıştır*” diye belgenin arkasına yazıp, altını mühürlüyorlardı.⁵¹

Mahkemeye gelen taraflar yargılanmak üzere nâibin huzuruna geldiklerinde, önce da'vâcı da'vâsını anlatır ve ifadesi kaydedilirdi. Bundan sonra da'vâliya söz verilir, eğer da'vâli iddiayı kabul ve itiraf ederse kadı bu ikrara dayanarak hükmünü verirdi. Çorum sicillerinde bu konuda yüzlerce örnek bulunmaktadır.⁵² Da'vâli da'vâcının iddiasını kabul etmediği takdirde, hakim da'vâcından da'vâsını ispat etmesini isterdi. İspat vasıtaları ise şahadet, yemin ve yeminden kaçınmadır.⁵³ Mecelle'nin kabulüne kadar yazılı belgelerin doğruluğu, şahitlerle ispat edilmedikçe ispat vasıtası olarak kabul edilmiyordu. Bu şekilde, sahte belge tanzim edilerek mahkemenin aldatılmasının önüne geçmek amaçlanıyordu.⁵⁴ Bazen de mahkeme da'vâcının savunduğu görüşleri, “*iltifâta şâyân*” görmeyerek, reddedebiliyordu.⁵⁵ Mahkemede tarafların sulh olmayı kabul etmeleri durumunda da yargılama sonuçlanmaktadır.

Da'vâlarda şahadet eden şahitlerin güvenilir kişiler olmasına dikkat edilirdi. Bunun için şahitler hakkında mahkeme ön soruşturma yaparak durumları hakkında araştırma yapardı. 1866 Ekiminde Çorum mahkemesine bu konuyla alakalı bir ferman gönderilmişti. Son zamanlarda şahitlerin gizlice araştırılmasına son verilerek sadece alenen hakkında bilgi toplanması rahatsızlık yaratmıştı. Şahitlerin ismi, unvanı, mesleği, şekli şemalı, baba ve dede isimleri yazılarak zarf içine konularak üzerleri mühürlenecekti. Bunları tezkîye edecek kimseler hakim tarafından çağrılıp inceleyecekler ve içindekileri baktıktan sonra adil veya gayr-i adil diye yazarak

⁵⁰ ÇSS. 10-I-3/73; ÇSS.15-III-325/253; ÇSS.9-323/205; ÇSS. 9-286/180; ÇSS.7-23/19.

⁵¹ ÇSS.10-II-8/135.

⁵² ÇSS.8-141/78. Sığırcı mahallesinden Kuşçuzâde Hacı Mehmed Ağa, Bozboğa köyünden Cebreninoğlu Ali Kethüda'da olan 10049 kuruş alacağı almak için da'vâ açmış, da'vâlının kabul etmesiyle da'vâ sonuçlanmıştır.

⁵³ ÇSS. 10-III-273/396.1886 Şubatında bir tereke da'vâsında da'vâcı, da'vâlının inkarına binaen şahit getirerek, da'vâsını kazanmıştı; ÇSS. 6-174/131. 1875 Nisanında bir başka muhâkemedede ise bir bağ satışı da'vâsında da'vâlının inkarı üzerine da'vâcı şahit bulamadığı gibi, yemin etmekten de kaçındığından iddiasını ispatlayamamıştı.

⁵⁴ Abdülaziz Bayındır, a.g.e., s. 120.

⁵⁵ ÇSS. 10-29/30.

teslim edeceklerdi. Eğer şahit gayr-i adil bulunur ise da'vâcîdan başka bir şahit istenirdi. Şahit olanlar askeriyeden ise bulunduğu tabur zabıtasından, talebeler, medresenin müderrislerinden, tüccarlar, esnaftan, lonca ustalarından bunların dışındakilerde buldukları mahalle, köy imam ve muhtarlarıyla mutemet kimselere sırnan ve alenen sorulacaktı.⁵⁶

Bütün bunlardan sonra hakim, gerekçesiyle beraber hüküm ve tenbihi ihtiva eden bir ilâm düzenleyip da'vâcıya ve gerekiyorsa da'vâlıya birer nüsha verirdi. Bu ilâmın bir suretini de kendi koruması altında bulunan sicile kaydedirdi.⁵⁷

Tanzimat'tan önceki dönemde yargı gücünü hemen hemen tek başına kullanan şer'î mahkemelerin yani kadıların yetkileri, II. Mahmud'dan itibaren azaltılmaya ve yargılanma alanında yeni düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. 1838 tarihinde bütün kadıların yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek için "*Tarik-i İlmiye Dâir Cezâ Kamunnâme-i Hümayûmu*" çıkartılmıştır. Asırlardır sadrazama bağlı olan kazaskerlik kurumu Tanzimat'ın başında Şeyhülislâmîliğe bağlanmış ve şeyhülislâmîde Meclis-i Vükelâya dahil edilmiştir.⁵⁸ 1855 tarihli bir nizâmnâme ile kadıların tayini belirlenmiştir. Buna göre, asırlardır uygulanan mülâzemet yani belirli süre kadılık usulü kolaylaştırılmıştır. 1854 yılında "*Muallimhâne-i Nüvvâb*" adıyla bir medrese açılmış ve bu medrese sadece kadı yetiştirmeye başlanmıştır.⁵⁹

1867 yılında şer'îye mahkemeleri dışında bir takım idarî ve adlî mahkemeler kuruldu ve bunların görevleri belli alanlara inhisar ettirildi. 1867 tarihli "*Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nizâmnâmesi*" ile aile, miras ve vakıf konuları ile şahsa karşı işlenen suçlara ilişkin yargılamalar dışındaki konular şer'îye mahkemelerinin yetki alanından çıkarıldı ve aynı tarihli "*Şûrâ-yı Devlet Nizâmnâmesi*" ile de idarî yargı yetkileri tamamen ellerinden alındı.⁶⁰

⁵⁶ ÇŞS. 3-309/168.

⁵⁷ Abdüzzaziz Bayındır, a.g.e., s. 122.

⁵⁸ Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 24.

⁵⁹ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, Türk-İslâm Hukuk Tarihi, C. 1, İstanbul, 1990, s. 284.

⁶⁰ Halil Cin, a.g.m., s. 24, 25.

2-Nizâmiye Mahkemesi (De'âvî/ Bidâyet Mahkemesi)

Tanzimat'tan sonra kabul olunan kanunlar, yeni mahkemeler ihtiyacı hissettirdi. Bununla beraber şer'î mahkemeden ayrı olarak bir nizâmiye mahkemesi tesisine o devirde derhal cesaret edilememiştir. İlk kurulan nizâmiye mahkemesi 1276/1860 tarihli “*Ticaret Kanunnâme-i Hümayûna Zeyl*” ile “*Ticaret Nezâretinin Taht-ı Nezâret ve İdaresinde*” tesis olunan ticaret mahkemeleridir.⁶¹ Şer'îyye mahkemeleri yanında yargı yetkisine sahip ayrı bir mahkeme teşkilinin zarurî olduğunu göstermek ve bunun şer'iata aykırı olmadığını savunmak Ahmed Cevdet Paşa'ya düşmekteydi. 1868 senesinde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye adıyla merkezde yüksek bir adlî mahkemenin kurulmasına Cevdet Paşa vesile olmuş ve reisliğine getirilmiştir. 1870'te yüksek mahkemenin çatısı altında “*Nizâmiye Mahkemeleri*” kurulmuştur. Bu mahkemeler dört dereceye ayrılmış, kazalarda bulunanlara “*De'âvî Meclisleri*” adı verilmiştir.⁶²

1871 senesinde yayınlanan iki nizâmnâme ile Nizâmiye mahkemelerinin teşkilâtı yeniden düzenlenmişti. Kazalardaki De'âvî meclisleri, Bidâyet mahkemesi, livâlardaki Temyiz meclisleri de İstinaf mahkemeleri adını almıştır. 1879 yılında ise “*Mehâkim-i Nizâmiyye Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkat*” ile Osmanlı yargı teşkilâtında önemli değişiklikle yapılmıştır. Mahkemeler hukuk ve cezâ mahkemeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Bu kanuna göre bidâyet mahkemeleri cezâ, hukuk ve ticaret diye üçe ayrılmıştır.⁶³ 1879 senesinde yürürlüğe giren “*Usûl-ı Muhâkeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı*” ile görev, dilekçe, yargılamanın aleniliği, yargılama, gıyabî hüküm, hükme itiraz, temyiz, hakim-i red ve haciz gibi konularda nizâmiye mahkemelerinde yargılama yapılmaya devam etmiştir.⁶⁴

Livâ merkezlerindeki bidâyet mahkemeleri 1 reis-i evvel, 1 reis-i sâni, 4 a'zâdan mürekkep olup hukuk ve cezâ namıyla 2 daireye ayrılmıştır. Reis-i evvel merkez livâ nâibi olup hukuk dairesine, reisi-i sâni dahi Adliye Nezâreti'nin

⁶¹ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999, s. 203.

⁶² Halil Cin, a.g.m., s. 27.

⁶³ Halil Cin- Ahmed Akgündüz, a.g.e., s. 287, 288.

⁶⁴ Halil Cin, a.g. m., s. 28, 29.

takriiriyle cezâ dairesine başkanlık ediyordu. Cezâ dairesi, cinayet da'vâlarına bakmaktaydı.⁶⁵

Tablo-3.Çorum Bîdâyet Mahkemesi Görevlileri (1902'de) ⁶⁶

Mahâkime-i Bîdâyet-i Hukuk Dairesi		A'zâ Mülâzımı	İsmail Efendi
Reis	Nâib Mehmed Bahaeddin Efendi	Zabt Kâtibi	Aziz Efendi
A'zâ	Nûrî Efendi	Mahkeme-i Bîdâyet Kalemi	
A'zâ	Ermenek Efendi	Baş Kâtib	Mehmed Nuri Efendi
A'zâ Mülâzımı	Hasan Efendi	İcrâ Memuru	Abdullah Efendi
Zabt Kâtibi	Sâlim Efendi	Mukâvelât Muharriri	Mustafa efendi
Mahâkime-i Bîdâyet-i Cezâ Dairesi		Zabt Kâtibi	Elvan Efendi
Reis	İsmail Hakkı Efendi	İstintak Dairesi	
Müdde-i Umûm Muavini	Nazmî Efendi	Mustantik	Neşet Efendi
A'zâ	Arif Efendi	Kâtib	Şükrü Efendi
A'zâ	Veys Efendi		

C- ŞEHRİN GÜVENLİĞİ VE ADİ SUÇLAR

1- Şehrin Güvenliğinin Sağlanması

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğunda iç güvenliğin sağlanması uzun süre yeniçerilerle eyâlet askerlerinin görevi idi. Özellikle devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde eyâlet askerlerinin elinde bulunan bu görev, XVII. yüzyıldan itibaren yeniçerilerin eline geçmiş, eyâlet merkezlerinde garnizonlar kurulmaya başlanmıştır. 1826'da ocağın kaldırılması bu alanda bir boşluk yaratmıştır. Daha sonra redif askerlerinden yararlanma girişimi de olumlu bir sonuç vermemiştir.⁶⁷

İç güvenliğin sağlanması için “Zabtiye Teşkilâtı”nın kurulması, ülkenin belirli bölgelerinde ordu merkezleri oluşturularak, zabtiyeye gerektiğinde yardımcı olacak hazır asker bulundurulması da ilk kez Tanzimat döneminde gerçekleştirildi. ⁶⁸ 8 Haziran 1844 tarihinde imparatorlukta yüzyıllar boyu süregelen Tımarlı Sipahi örgütünün ortadan kaldırılmasına başlanmış ve yerine zabtiye teşkilâtı kurulmuştur. Zabtiye örgütü, bugünkü anlamıyla hem polis ve hem de jandarma görevini

⁶⁵ Mevâdd-ı Cezâiyeye Mütcellik İstatistik, 1316 Sene-i Maliyesi Zarfında Mahâkim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Res'en ve Devren Vürüd Eden Mevâdd-ı Cezâiyeyi Mutazammın Olup, Adliye Nezâretinde Tertip ve Tanzim Edilmiştir. Dersaadet 1321, s. 63.

⁶⁶ SVA. 1320, s. 245.

⁶⁷ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 317.

⁶⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, IX. Türk Tarih Kongresi, C. II, Ankara, 1988, s. 1157.

yüklenmişti. Tek tip kıyafet giyen zabtiye erlerinin vazifeleri arasında; Suçluları mahkemeye getirip götürme, vergi memurlarının yanında onları koruma, posta tatarlarının güvenliğini sağlama bulunuyordu. Her bölge ihtiyaç duyduğu zabtiye erini, yöresinden sağlayacaktı.⁶⁹ Zabtiye neferlerinin görevleri arasında öldürülen kişilerin cenazelerinin keşfine mahkeme katibi, cerrah ile beraber gitmek de bulunuyordu.⁷⁰

1894 yılında Çorum'un sancak yapılmasıyla birlikte şehrin güvenliğini sağlamak için polis teşkilâtı da kurulmuştur. Ankara vilâyetinden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda Ermenilerin Çorum'daki ifsâdının önlenmesi için bir an önce polis dairesinin teşkil ve zabtiyenin de ikmâl edilmesi istenmekteydi. Bunun üzerine Çorum'da 3. sınıf bir komiser ile 5 polis neferinin istihdâm edildiği polis dairesi 3 Aralık 1894 tarihinde teşkil edilmiştir. Bu teşkilâtın kurulması için gereken 27929 kuruş gelecek senenin Dâhiliye Nezâreti bütçesinden karşılanmıştır.⁷¹ Daha sonraki yıllarda ise Çorum polis dairesinde bir komiserin yanında 4 polis görev yapmakta idi.⁷²

Tablo-4. Çorum'da Teşkil Edilen Polis Teşkilâtı ve Masrafları (1894)⁷³

Görevlilerin aylık ve yıllık maaşları/ kuruş			Masarıfât Kalemleri	Yıllık/kuruş
Görevliler	Maaş/aylık	Maaş/yıllık	Kırtasiye	200
Komiser	400	4800	Mefrûşât	300
5 Polis (Her birine 60 kuruş aylık)	300	18000	Gaz	151
			Odun, kömür	178
			Elbise	2100
			Kaput	1200
			Harcırâh	1000
Toplam		22800	Toplam	5129

2-Toplumsal Olaylar ve Eşkıyâlık

Osmanlı Devleti'nde ahâlinin mal ve can güvenliğini sağlamak padişahların birinci göreviydi. Fakat devlet, halkın Celâlî isyanları ile başlayan ve suhte, kapısız, levent diye adlandırılan kişi ve gruplarla devam eden zulüm ve soygunlarla

⁶⁹ Musa Çadırcı, a.g.e., s. 318, 319, 320.

⁷⁰ ÇŞS. 5-199/101.1874 Nisanında Yozgat'tan gelirken yolda öldürülen Hasan b. Ahmed'in, Karaman Çavuş mahallesindeki evine keşif için Zabtiye neferâtından Ahmed Çavuş, kâtib ve cerrahın gittiği görülmektedir. Yine Penbecik köyünden bir cenazenin keşfinde 1878 Martında süvari zabtiye neferlerinden Arapoğlu Hüseyin Ağa bulunmaktaydı. ÇŞS. 8-12/13.

⁷¹ BOA. İrâde Dâhiliye, 1312 B /14.

⁷² SVA. 1325, s. 289; SVA. 1317, s. 256.

⁷³ BOA. İrâde Dâhiliye, 1312 B/14.

ezilmesine engel olamamıştır. Çorum ve havalisinde Tanzimat'tan önce ve sonra halkın can ve malına tasallut eden bu grupların çeşitli faaliyetleri olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XVI. yüzyılın ilk yarısı, dinî ve sosyal bakımından etkileri günümüze kadar gelen, mühim olayların meydana geldiği bir dönemdir. Bunlardan birisi, Osmanlı vakâyinâme ve arşiv belgelerinde kendine mahsus terimiyle Rafizilik yahut Kızılbaşlık olayı, başka deyimle halk İslâm'ının Sünnilik ve Kızılbaşlık şeklinde ikiye bölünmesi hadisesidir. Bu olayı başlatan 1501 yılında İran'da Safevî tarikatı şeyhliğinden, daha çok göçebe Türkmen nüfusuna dayanmak suretiyle Türk tarihinin en ilginç devletlerinden birini Safevî Devleti'ni kuran Şah İsmail'dir. Şah İsmail en büyük rakibi olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin ancak içeriden çökertilebileceği düşüncesiyle, Oniki İmam Şiiliğine dayalı bir ideoloji propagandasını, gayet başarılı bir şekilde uygulayarak kısmen amacına ulaşabilmiştir.⁷⁴

Bu olaylardan ilki, II. Bâyezîd döneminde olmuştur. Şâh İsmail'in halifelerinden Nûr Ali Halife müridleriyle Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum civarında halkı Şâh İsmail'e biâta davet etmekle kalmamış, Faik Bey komutasındaki kuvvetleri yenip Tokat'ı zaptetmiş, Şâh İsmail adına hutbe okutmuştur.(1512)⁷⁵ Ayrıca bu isyandan başka II. Bâyezîd zamanında Safevîlerin tahrikiyle Teke Yöresinde çıkan Şâhkulu isyanı, (1511) Orta Anadolu'da 1520'de Bozoklu Celal, öteki adıyla Şâh Velî ve nihayet 1526-1527 yıllarında Orta Anadolu'da çıkan Şâh Kalender isyanları meydana gelmiştir.⁷⁶ Bu olaylar I. Selim'in İran seferinden sonra yavaşlamıştır.

XVI.yüzyılın en önemli olaylarından birisi de medrese öğrencilerinin çıkardıkları isyanlardır. Bu karışıklıklar XVI. yüzyıl Türkiye'sinin her yanında değil, ancak medrese ve imarâtlerin çok ve kalabalık buldukları çevrelerde çıkmıştır. Başlıca bölgeler arasında, Tokat-Amasya-Çorum üçgeni çevreleyen yöreler vardır.

⁷⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", Osmanlı Medeniyeti Tarihi, C. 1, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 141.

⁷⁵ Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/ Medeniyet/ Kültür, C. II, İstanbul, 1996, s. 183.

⁷⁶ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.m., s. 144, 145,146. Bu ayaklanmaların belli bir zaman ve mekân birliği oluşturdukları dikkati çekiyor. Bunların önemli bir kısmı, XVI. yüzyılın ilk yarısı içinde, yani Safevî propagandasının işlediği bir dönemde ve ağırlıklı olarak Orta Anadolu'da yoğunlaşmış bulunuyordu. Bu itibarla bunların yaklaşık elli yıllık bir zaman dilimi içinde 3-5 yıllık aralarla, Orta Anadolu gibi sosyo-ekonomik yapı itibarıyla daha çok göçebeliliğe ve zayıf bir ekonomiye dayalı, kolay sarsılabilir bir mütakada tekrarlanma gelmesinin bir rastlantı olmadığı kesindir .

Buraya Yeşilirmak çevresi de demek yanlış olmaz. Bu bölgede birbirine yakın canlı şehir ve kasabaların bulunması ve her birinde zengin vakıflarca beslenen eski medreselerin varlığı kalabalık öğrencilerin buralarda birikmesini kolaylaştırmakta idi. Bu yüzden buraları geniş ve sürekli öğrenci ayaklanmalarına kolayca sahne olmuş ve XVI. yüzyılın ikinci yarısı süresince öğrenci ayaklanmalarının baş bölgelerinden birisi durumunda bulunmuştur.

Bu olayların sebebine gelince; İmaretlerde ve medreselerde büyük bir öğrenci yığılması olmasına karşın öğrenimlerini bitirenlere iş verilmemesinden dolayı büyük ruhsal ve maddî bunalım içine düşen bu genç insanlar arasında önce ahlak dışı birtakım olaylar görülmüş, halkın kadın, kız ve genç çocuklarına tecavüzler artmış, köylere kasabalara gruplar halinde çıkan suhteler zorla yiyecek, para vb. şeyler toplamaya başlamış ve hükümet de haklarında kovuşturmaya geçince eyleme girişmişlerdir.⁷⁷ 1559'da Çorum'un Osmancık kadısına yazılan bir hükümde Osmancık havalisinde türemiş Tarak adında bir suhtenin liderliğinde 8 kişi, Hasan adında bir sipahinin malını yağma ettikten başka, Hacı Hamza'da yollar kesip halka salgınlar salmışlar, mahkeme nâibini bile hapsetmişlerdi. Kovuşturma başlatılınca bunlar Kastamonu sancağına geçmişler ve daha sonra Bafra'da içlerinden bazıları yakalayıp idam edilmiştir.⁷⁸

1560 senesinde, içlerinde Çorum'un da bulunduğu bölgelerin sancakbeyleri ile kadıların, öğrenci ayaklanmaları hakkında bilgi veren yazılarından, yörede ayaklanmaların yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ayaklanmaya katılanların çoğu kez yargılanmadan idam edilmeleri, kimi zaman suçsuz olanların bile cezâlandırılmaları, ayaklanmaların bastırılmasını güçleştiriyordu. 1560 tarihinde Çorum Sancakbeyi'nin Dîvân'a yolladığı şikayetinde, ilde hırsız ve haramîlerin pek yoğun buldukları herkesçe bilindiği halde, eşkiyâ ve suçluların kovuşturulduklarında öte sancaklara kaçtıklarını belirterek, bunların oralarda kovuşturulması için yetki istemekteydi.⁷⁹ 1565 senesinde Çorum beyine ve kadılarına gönderilen bir hükümde, kasaba ve köy halkından bazılarının silah ile yaylaklara çıkıp, halkın zengin olanlarından düğün

⁷⁷ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlilik Kavgası, Celali İsyânları, İstanbul, 1995, s. 20, 162.

⁷⁸ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Onuncu Asırda Çorum" ÇD, S. 16, 1939, s. 481. Ayrıca bkz. Çorumlu Dergisi ekler bölümü No: 150 s. 203' de yayınlanan 3 nolu Mühimme; Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 169,

⁷⁹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 132.

akçesi ve koyun aldıkları belirtilerek suhte namında olan bu gibi ehl-i fesâdın ikisi ya da üçünün silahla gezmesini yasaklamasını, yeniçerilerden başka kimselerde tüfek bulunursa alınması istenmekte idi.⁸⁰

Bu yüzyılın diğer bir toplumsal olayı da Celalî ayaklanmalarıydı. Celalî isyanları denince aslında XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı, siyasî ve sosyal koşullarla at başı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattığı büyük bir karışıklığın, her sınıftan insanları birbiriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir. İlk Celalî bölükleri hükümetten hoşnutsuz kalan tımarlı sipahi (özellikle küçük dirlikler) başbuğluğunda doğmuş idiler. Fakat, onlar bunu fazla geliştiremediler. Bunların yerine, devletin yürütme görevi kendilerinde olan vilâyât idarecileri işe karışınca Türk halkının tarihinde bir benzeri bulunmayan büyük bir iç kavga doğdu.⁸¹

Çorum civarında bulunan köyleri basan, yol kesen ve doksan atlı ile faaliyette bulunan eşkıyâlardan biri de Canfedaoğlu (asıl adı Temurtaş) idi. Kendi iddiasına göre, Rum Beylerbeyi tarafından bir husus için Çorum taraflarına mübaşir olarak yollanmıştı. Bozok'un Altıntaş köyünden bir raiyyetoğlu olduğu anlaşılan Canfeda, evvelce Sivas ve Tokat mahkemelerinde mahkum olmuş, fakat sipahilik sıfatı sayesinde kurtulmuştu. Beylerbeyinden de mübaşirlik alınca, Zile ve Çorum köylerinde para, yağ, bal vesaire yiyecekler toplamaya ve itiraz edenlere karşı ise zulme başlamıştır.

Canfedaoğlu'nun bulunduğu bu Altı Bölük grubunun uyandırdığı korku yüzünden, baskına uğrayan köylerin halkı etrafa kaçıyordu. Sorgun kadısının ve diğer ileri gelenlerin devamlı şikayetleri üzerine, İstanbul'dan Hasan adında bir sipahi kâfi kuvvetle Çorum'a yollandı. Asinin sipah bölüğü mağlub olarak, Canfeda ve 12 arkadaşı ele geçtiler. Çorum mahkemesinde yapılan muhakeme sonunda 72 bin akçeden ibaret soygunlarının îadesine ve cinayetlerinden dolayı da idam edilmesine karar verilmiştir. Fakat Canfeda, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, Demirkapı seferine giderken kendisini de bölüğe geçirmiş olduğunu ve sağ ulufecilerden 13.bölükte 13

⁸⁰ 7 nolu Mühimme, Nakl. Çorumlu Dergisi ekler kısmı belge no: 192, s. 251-252.

⁸¹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 14, 18.

akçe ulûfe ile kayıtlı bulunduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine, bu hususun İstanbul'dan sorulması için Canfeda ve aynı durumda olan diğer birkaç kişinin idamları geri bırakılmıştır. Neticede, gerçekten o vakit sipah yazıldığı meydana çıkmakla beraber, on üç senedir hiçbir sefere gitmediği ileri sürülerek, arkadaşlarıyla birlikte 1596 yılında idam olunmuştur.⁸²

XVI. yüzyıl sonlarına doğru Çorum ve çevresini etkileyen önemli olaylardan biri de Karayazıcı adlı kişinin başlattığı Celâlî ayaklanmasıdır. Hüseyin Hüsameddin, asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı'nın şahsî hüviyetini Urfa dahilinde Kılıçlı aşîretinden Ali'nin oğlu olarak tespit etmiştir.⁸³ Eserini XVII. asır ortalarında yazan Ermeni tarihçisi Arekel ise, Karayazıcı'nın Çorumlu bir Türk'ün oğlu olduğunu Urfa'da işittiğini söylemektedir.

Gerek vakâyinâmelerin verdikleri bilgilere ve gerek o zaman Anadolu'da cereyan eden hadiselerle uygun düşmesi bakımından, Karayazıcı'nın tarihî şahsiyeti hakkında, ancak tahminî olarak, şu söylenebilir: Celâlî şefleri içinde en çok tanınmış olan bu kimse öyle anlaşılıyor ki, önce bir beyin kapusunda sekban, yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu. Sonra o zaman Anadolu'da moda olduğu üzere, bölüğe geçerek, Altı Bölük halkından oldu ve Şam yahut başka bir hudut kalesine muhafız olarak gitmişti. Celâlî fetreti başlayınca Malatya taraflarına geldi. Celâliyle karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerden birisinin başına ağa oldu. Kapıkulluğu sıfatı dolayısıyla, ihtimal bu arada bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, bey sefere gittiğinde, sancağının idaresini eline aldı ve pek çok maiyet memurları gibi o da,

⁸² a.g.e. s. 364. Daha geniş bilgi için bkz. ÇD. S. 3-4, 1938, ekler kısmı, vesika: 17-34 s. 28-49. Burada geçen bilgilere göre Canfedanın diğer arkadaşlarının adları şöyleydi: Bayram b. Ahmed, Tayyib b. Hissa, Hasan b. Hüseyin, Kara Nebi b. Bayram, Nasuh b. Tayyib. Ayrıca bu belgelerde Çorum mahkemesine Canfeda aleyhinde halkın yaptığı şikayetleri vardır. Bu hadiseden sonra, 1596 Haziranında Çorum kadısına yazılan bir hükm-ı hümayundan anlaşıldığına göre, Canfedaoğlunun Çorum'da idam olunması üzerine, bu kasaba halkı arasında telaş uyandıracak bir takım şayialar çıkmıştı. Canfedaoğlu padişahın bir sipahisi olması dolayısıyla, idamı sırasında Eğri seferinde bulunan hükümdar dönünce, güya ordusuyla Çorum üzerine gelerek reâyânın cezasını verecekti. Bu dedikodular yüzünden esnaf dükkanlarını kapamaya başlamış, halk hicrete hazırlanmıştır. Hükümde Canfedaoğlunun bir ehl-i fesad olduğu ve şer'ile hakkından gelinmiş bulunduğundan dolayı, böyle bir şahıs hakkında hesap sorulmasının akla gelmeyeceği ifade olunarak, teminat verilmiştir. Buna rağmen, şayialara kapılarak firara teşebbüs edenler ve dükkanlarını kapalı tutanlar olursa, "*küllî hakaret olunacağı*" ilan olunacaktı. Şu da ehemmiyetle ilave olunmuştu ki, asker kabileleri yörelerine uğradıkça halktan parasız bir şey istememeleri için kendilerine emir verilmişti ve emri dinlemeyenler olursa "*siyaset*" olunacaklardı. Buna mukabil, ahâlinin de parası ile yiyecek almak isteyenlere mani olmaması isteniyordu.

⁸³ Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. 3, İstanbul, 1329, s. 348.

devriye bölüğü ile beraber, herhangi bir olayı bahâne ederek Celâlî oldu. Karayazıcı da Beylerbeyiliğinden mazûl Hüseyin Paşa gibi, Karaman'da 1598'de çıkan suhte isyanını bastırmaya memur idi. Bunların Celâlî olmaları üzerine, Anadolu'da korkunç bir manzara hâsıl olduğunu vakâyinâmeler kaydediyorlar.

Karayazıcı büyük ihtimalle 1598 yazında ortaya çıkmış ve 1599 yazına kadar etrafına Anadolu'nun her tarafından pek çok insan gelip toplanmıştır. Şarkta Karayazıcı mütemadiyen şehirler halkından salmalar istemiştir. Bundan en çok zarar görenler, servetleri herkesten fazla olan kadılar, müderrisler, a'yân ve eşrâf idi. Bunların pek çoğu da İstanbul'a kaçmışlardır. 1599 Temmuzunda Sinan Paşazâde vezir Mehmed Paşa Celâfiler üzerine serdar tayin edildi.⁸⁴ Karayazıcı daha önce Urfa kalesinin almıştı. Mehmed Paşa Urfa'yı kuşatınca Karayazıcı Sivas taraflarına firar etmiş ve burada da halka büyük eziyetler yapmıştır.⁸⁵

Padişahın İstanbul'daki danışmanları, Karayazıcı savaşta yenilmezse, rüşvetle yola getirilmesine karar vermişlerdi. Dîvân'da geçen uzun tartışmalardan sonra, Hükümet Karayazıcı'ya, kendisini Amasya sancakbeyliğine atayan fermanı gönderdi. Karayazıcı Amasya'ya 1600 Haziranında girdi ve altı ay orada kaldı. Karayazıcı Amasya'da konumunu güçlendirirken, Osmanlı Devleti de Anadolu'da gittikçe büyüyen Celâlî bunalımı ile boğuşmaktaydı. Daha sonra Karayazıcı Amasya'dan alınıp, daha batıya Çorum'a sancakbeyi olarak tayin edilmiştir.⁸⁶

Karayazıcı, Çorum'da yine Celâlî olduğu zaman yaptığı gibi, halktan kanunlu kanunsuz salmalar toplamaya devam etmiştir. Sekbanları da grup grup köylerde soygunculukla ve misafir olarak günlerce oturmakla meşgul idiler. Tabii yine halkın müthiş şikayetleri yükseliyordu.* Bunun üzerine Bağdat Valisi Sokulluzâde Hasan Paşa, Karayazıcı meselesini halletmeye memur oldu. Orta Anadolu'da duramayan Karayazıcı, Göksun taraflarına geçti. Burada cenubun aşîret askerleriyle karşısına çıkan Hasan Paşa'ya yenildi. Bir rivayete göre, Celâfiler 20 bin

⁸⁴ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 378- 388.

⁸⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, 1993. s. 410

⁸⁶ William J.Griswold, Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611, (Çev. Ülkün Tansel) İstanbul, 2000, s. 26, 28.

* Çorum halkı aynı zamanda devletin görevlisi olan Mehmed Paşa'nın sekbanlarından da şikayetler yağdırmakta idi. Diğer taraftan, o zaman Çorum kadısı bulunan Çelebi Kadı, amcası Şeyhülislâm Sunullah Efendiye yolladığı mektuplarda Mehmed Paşa'nın, Celâfilerden çok daha zalim olduğunu, Karayazıcının ise kimseye bir fenalık yapmadığını yazıp durması da ilginçtir.bkz. Akdağ. a.g.e. s. 387.

sekban telefât verdiler. Karayazıcı yanında kalan Celâlîlerle beraber, Sivas tarafına ve oradan da Canik dağlarına kaçtı ve orada öldü.⁸⁷ (1601)

Karayazıcının ölümünden sonra yerine birâderi Deli Hasan, Celâlî başbuğu oldu. İlbaharda Canik'den hareket eden bu yeni Celâlî şefi, Yeşilirmak çevresinde yeniden leventleri toplayarak, Tokat'ı ele geçirmiş daha sonra da büyük Celâlî kitleleriyle Çorum üzerinden Ankara önlerine gelmiştir. Ankara ahâlîsi, Celâlî'lere 80 bin kuruş vermek suretiyle şehirlerini yağma ve tahripten kurtarmışlardır. Bundan başka Tavi Halî adlı Celâlî de Orta Anadolu'da eşkıyâlık yapmıştır. 1604 yazında bu Celâlînin sekbanları Kastamonu, Çorum, Bozok, Aksaray sancaklarını yakıp yıkmışlardır. Buralarda ahâlî, korkudan, ya dağlık yerlere sığınmış, ya da köy ve kasabaları palankalarla çevirmişlerdir.⁸⁸

Bütün bu isyanların sonucunda köylü reâyâ arasında geniş ölçüde muhâceret daha doğrusu o zamanın ifadesi ile, büyük bir kaçgunluk firarîlik hareketi başlamış ve umûmî kıtlık olmuştur. Köylülerin zirâatı terk ederek leventliğe geçmeleri buna sebep olmuştur.⁸⁹

Çorum'un Celâlî isyanları ve diğer eşkıyâlık olaylarından önemli bir şekilde etkilendiği yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bunun yanında Kanuni Süleyman döneminde özellikle İran savaşları sürecinde girişilen isyancı takibâtının Çorum ve Amasya bölgesinde yoğunlaştığı da Mühimme defterinden bize kadar gelebilen belgelerden anlaşılmaktadır.

1709 senesinde sipah ve silahdâr ocaklarında vuku' bulan ihtilallerde Osmancık sakinlerinden Kartaloğlu ve Turnek köyünden Seyfeoğlu Musa nâm şakîler, bu bölgede çeşitli öldürme ve soygunlar yapmışlardı. Daha sonra yakalanan bu kişilerden Kartaloğlunun cezâsını Çorum mütesellimi, Seyfeoğlunun cezâsını da Amasya mütesellimi vermiş ve bunların kesik başları tatarlarla İstanbul'a gönderilmiştir.⁹⁰

⁸⁷ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 388. Daha geniş bilgi için bkz. Neşet Köseoğlu, "Çorum Sancakbeyi Karayazıcı", ÇD. S. 12, 1939, s. 358-362.

⁸⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 400, 402, 471. bkz. William J. Griswold, a.g.e., s. 32.

⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 446-454.

⁹⁰ BOA. HH. 8598.

XVIII. yüzyılda Anadolu'da toplumsal seviyede ortaya çıkan önemli bir oluşum da a'yânlık olmuştur. Merkezî otoritenin zayıflaması, sancak yönetiminde yapılan değişiklikler, vergi toplama sorunları, mahallî güçlerin etkinliğini artırmıştır. A'yânlığın ortaya çıkışında İstanbul'dan gelen görevlilerin yeterince etkin olmayışları da büyük rol oynamıştır. XVIII. yüzyılda merkezî otoritenin zayıflamasına karşılık kuvvetlerini artıran a'yânlar, devletin Anadolu'da pek çok konuda başlıca dayanağı ve önemli kuvvet kaynaklarından biri olarak görülmektedir. Devlet, eşkıyâların tenkîli, devlete isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temini, erzak tedariki, İstanbul'a zahire gönderilmesi, Anadolu'daki karışıklıkların giderilmesi, vergilerin toplanması vb. işlerde a'yânlardan faydalanma yoluna gidiyordu.⁹¹ XVII. yüzyılda belirli bir etkinlikleri görülmeyen a'yânlar, XVIII. yüzyılda çok etkin duruma gelmişlerdir. Şehir hayatında bunların ehl-i şer ve ehl-i örf zümresi üzerinde büyük etki yaptıkları, bu zümrelerin çoğu kez bunların sözünden çıkamadıkları bilinmektedir.⁹²

A'yânların etkinliklerini artırmalarında İstanbul'dan tayin olunan idarecilerin kuvvetli olamayışının da büyük etkisi vardır. Şöyle ki, elinde kuvveti olmayan, mal, eşya ve serveti şehir hanedanına nazaran yok denecek kadar az olan İstanbul'dan idareciler, devletin ve sancak beyinin gelirlerini toplayamıyorlardı. Muhtemelen bunlara karşı hanedan sahibi ailelerin halkı kışkırttığı düşünülebilir. Örneğin, Çorum Sancağı Mutasarrıfı Hüseyin, Özü muhafazasına memur olup, buraya gitmek için hareket üzere olduğundan Çorum'a dışarıdan Dayal Ağa'yı mütesellim tayin etmişti. Dayal Ağa dışarıdan olduğu için halk ile anlaşamamış, halk nezdinde sözü geçmez olmuştu. Bu yüzden ki, Çorum'un seferiyye ve diğer gelirlerini toplayamamıştı. Dayal Ağa'nın halk içerisinde sözünü dinletememesinin sebebi, Çorum'un yerli ailelerinden olmamasından ileri gelmekteydi. Dayal Ağa görevini yapamadığından görevinden alınmış ve yerine Çorum halkından, eskiden beri hanedandan olup mütesellimlik işlerinden anlayan, ahâlîyle uyuşabilen, mühim işleri ve sancakbeylerinin gelirlerini kolayca toplayabilecek yetenekte olan Peykeroğlu Mustafa mütesellim tayin olunmuştu. Çorum'da Peykeroğulları uzun

⁹¹ Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara, 1994, s. 141.

⁹² Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 199.

süre a'yân olarak kalmayı başarmış bir ailedir.⁹³ Devlet, 1768 yılında başlayan Rus savaşı nedeniyle a'yânlardan sık sık yardım istemek zorunda kalmış, savaşın yenilgi ile sonuçlanması devletin Anadolu'daki etkinliğini daha da azaltmıştı. Bu savaşa değin yalnızca a'yân olan aile ve kişiler daha da güçlenmişler, a'yânlık örgütünün dışına çıkararak, mutasarrıflık görevini de üstlenmişler ve bunu babadan oğula geçer duruma getirmişlerdir. Bu ailelerden Çaparzâdeler, Çorum'u kapsayan geniş bir bölgede hakimiyet kurmuşlardı. Çapanoğulları yada Çapanoğulları adı ile anılan aile, daha önce Yeni İl Has Vovyodası olan Çapanoğlu Ahmed Ağa döneminde etkinliğini artırmış, 1763'te kendisine Çorum Sancağı arpalık olarak verilmişti. Buna karşılık Çapanoğlu Ahmed Paşa'dan yöreyi eşkıyâdan arındırması istenmiştir. Ahmed Paşa bu görevi yerine getirmiş ve gitgide daha da güçlenerek isteklerini artırmıştır İstanbul'un bu istekleri ve paşanın bazı davranışlarını doğru bulmaması sonucu Çapanoğlu Ahmed Paşa 1765'te idam edilmiştir. Bu olay üzerine, Çapanoğlu ailesi 1765-1768 arasında etkinliğini geçici olarak yitirmiştir. Daha sonra Ahmed Paşa'nın yerine geçen oğlu Mustafa Bey, ailenin eski etkinliğini kazanmasını sağlamıştır.⁹⁴

Çapanoğullarının en parlak ve ihtişamlı devri 1782'den 1813'e kadar süren Süleyman Bey zamanıdır. Süleyman Bey'in akıllı, tedbirli, fırsatlardan istifade etmesini bilen ve Bâb-i Âli'ye karşı umumiyetle itaatli siyaseti Çapanoğullarının nüfuzunu Bozok dışında Çankırı, Amasya, Sivas, Adana, Ankara, Konya, Kayseri'ye kadar yaymış, tesirlerini Çorum, Maraş, Ayıntap ve Rakka'ya kadar hissettirmiştir. II. Mahmud 1812'den itibaren merkezileştirme siyasetini uygulamaya başladığında, 1813'te Süleyman Bey'in ölümünü fırsat bilip Çapanoğullarının Bozok'taki idarî nüfuzuna son vermiştir.⁹⁵ 1827 Ekiminde Çorum ve civarını eşkıyâ ve hırsızlardan temizleyerek iyi bir idare gösteren mütesellim Hüseyin Ağa'dan Çorum nâibi ve ahâlisi hoşnut bulunmakta idi. Mütesellim, Osmanlık ahâlîsinden Kırıkbaş İbrahim adlı eşkıyâyı yakalayıp idam ettirmişti. Aynı zamanda, Osmanlık mahkemesini basan énvai fezahâta cesaret eden Hasan Fazlı, Değirmenci Veli Hüseyin ve diğer bir şakîyi de yakalayıp, Çorum kalesindeki zindana atmıştı. Bu şakîlerin arkadaşlarından

⁹³ Yücel Özkaya, Osmanlı İmp...s. 149.

⁹⁴ Yurt Ansiklopedisi, "Çorum Maddesi" s. 2035, 2036. Bkz. Yücel Özkaya, Osmanlı İmp.. Ayanlık s. 240, 241.

⁹⁵ Özcan Mert, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara, 1980, s. 74, 75

olan Çaldımoğlu Deli Mustafa ve Pehlivan Deli Hüseyin gizlendikleri için bulunamamıştı, fakat yakalanmaları için her türlü faaliyet yapılmakta idi. Daha sonra Hasan Fazlı ve Deli Hüseyin de yakalanıp idam edilmişlerdir.⁹⁶

III. Selim döneminde vali ve mutasarrıfların kapılarında besledikleri askerleri bütünüyle kaldıramadığından bazı düzenlemeler yaptırmakla yetinmişti. Onların gelirlerine göre yanlarında barındıkları ve “*delil*” diye adlandırılan askerlerin sayılarını yeniden ayarlamaları istenmiştir. Çıkarılan genel bir fermanla kapısında fazla miktarda delil ve delil başı bulunan vali ve mutasarrıfların, bunların memleketlerine gönderilmeleri istenmiştir. Bunların bazıları eşkıyalık yapıp halkı rahatsız etmeye başladılar. Bu tür olaylara Anadolu’nun her tarafında rastlamak mümkündür. Maraş valisi Celaleddin Paşa’nın kapısından ayrılan, hizmet alamayan deliller Erzurum bölgesine geçmişler ve oradan da Tokat yöresine yönelmişlerdi. Tokat, Amasya, Zile, Mecitözü, Çorum kazalarında başıboş dolaşarak, uğradıkları köylerde gecelemişlerdi. Ayrıldıklarında halktan para ve kahve almışlar, yolcuları soymuşlardı. Sivas valisinin aldıracağı önlemler ise yeterli ve etkili olmamıştı.⁹⁷ Hemen bir yıl sonra devletin bütün çabalarına karşılık Çorum’da âsâyişi bozan ahâlinin can ve malına tasallut eden şakîlerin faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. Bunlardan Mazlumoğlu Harlak, Mazlumoğlu Hacı Alioğlu Hacı Hüseyin adlarındaki şakîler hırsızlıkla şöhret bulmuşlardı. Mazlumoğlu Harlak mütesellim tarafından yakalanıp hapse atılmış, fakat daha sonra diğer kardeşi 30-40 adamla Çorum müteselliminin konağını basarak kardeşini kaçırmıştı.⁹⁸

İncelenen dönemde ise çete halinde soygun hareketlerinin artık mevcut olmadığı görülmektedir. Daha çok bir ve iki kişiden oluşan grupların yaptıkları bazı yol kesme hadiseleri vuku’ buluyordu. Amasya ve Çorum mutasarrıflığından 1852 Kasımında İstanbul’a gönderilen bir yazıda, bu havalide eşkıyâ ve haydutların herhangi bir faaliyeti olmadığı, ahâlinin güven içinde yaşadığı belirtilmekte idi. Ayrıca meydana gelen uygunsuzlukların da küçük memurlar tarafından yapıldığı, bunların başında da Çorum kaza müdürü Mehmed Ağa’nın geldiği zikredilmektedir. Bu yüzden ahâlinin âsâyişinde gevşeklik gösteren müdürün azl edilmesi mutasarrıf

⁹⁶ BOA. HH. 34844.

⁹⁷ Musa Çadırcı, a.g.m., s. 64, 66.

⁹⁸ BOA.HH. 31530.

Mehmed Salih Bey tarafından özellikle istenmekteydi.⁹⁹ Bu durum Çorum kazası müdürüne de ayrıca bildirilmiştir. Çorum müdürüne gönderilen yazıda, ahâlinin asayişini sağlayamadığı gibi hapsedilen eşkıyânın günü gelmeden tahliye edildiği, bunların da tekrar silahlanarak ahâlinin emval ve eşyalarını gasp ettikleri belirtilerek bu hareketlere bir son vermesi gerektiği yoksa bütün bunlardan sorumlu olacağı açık şekilde ifade edilmiştir.¹⁰⁰

1867 Kasımında İmadüyüğü köyünde sakin, Kavli aşiretinden İbrahim ve Ahmed adlı kimseler silahlı çete oluşturarak eşkıyâlık yapmaktaydılar. Bunlardan İbrahim yakalanarak beş sene müddette Çorum'da kürek hapsine çarptırılmıştır.¹⁰¹ Yine 1876 Aralık ayında Çorum'un Urludağı mevkiinde Mehmed, Obalı Ali ve oğlu Bekir adlı üç eşkıyâ soygun faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bunlar, en son tarikat-i Aliye-yi Kadiriye'den Hintli Hacı Fazlı Hüseyin ile Hacı Mehmed'in mallarını gasb etmişlerdi. Bu kişiler yapılan mücadele sonucunda yakalanmışlar ve mahkemede suçlarını ikrar etmeleri üzerine dörder sene müddetle Çorum'da hapsedilmişlerdir.¹⁰²

Bunların yanında gayr-ı Müslim tüccarların malları nakil sırasında çalınabiliyordu.¹⁰³ Bundan başka, Serpin köyünden Mahmud ve rüfekâsı, 1873 Martında yapılan muhâkemelerinde, Çorum'da bir eve geceleyin girip hırsızlık yaptıkları gibi yol kesip bazı kişilerin hayvan ve eşyalarını çaldıklarını itiraf etmişlerdir. Ayrıca çete başı olan Mahmud bir kişiyi de öldürmüştü. Muhâkeme sonucunda bunlar yedişer sene cezâ almışlardır.¹⁰⁴

Çorum'da II. Meşrutiyetin ilanından sonra Kürt Mustafa Efendi ve adamları hükümet aleyhinde siyasî faaliyette bulunmuşlardı. Ankara vilâyetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli bir telgrafta, bu kişiyi yaptığı faaliyetler anlatılmaktadır. Kürt Mustafa dört beş haftadır Cuma namazlarından önce gayet heyecanlı konuşmalar yaptığı gibi namazdan sonra adamları, cahil halkı şehir civardaki bir tekkeye topluyorlardı. Hatta toplantılarına nâib ve müftüyü bile davet etmekteydiler.

⁹⁹ BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 11225.

¹⁰⁰ ÇŞS. 2-12/6.

¹⁰¹ BOA. Ankara Ayniyat Defteri 805, belge 248, s. 13.

¹⁰² a.g. d. Belge 410 s.170.

¹⁰³ ÇŞS. 15-203/50.1901 Kasımında Çorum mahkemesine başvuran Yozgatlı Şabşıyan veled-i Parsih, İstanbul'dan Samsun tarihiyle gelen manifaturasının Çorum'un Hatapdere mevkiinde soyulduğunu bildirerek gerekenin yapılmasını istiyordu.

¹⁰⁴ a.g. d. Belge 1052, s. 73.

Bunlar konuşmalarında “bizler yavaş yavaş Hıristiyanlar derecesine iniyoruz sözümüz onların sözleriyle oluyor” diye hükümeti tenkit eden bu ve buna benzer birçok sözler söylemeleri yanında hükümete gelerek iktidar olmak istediklerini de açıkça belirtiliyorlardı. Ayrıca yazıda Çorum’da yaşayan Müslim ve gayr-ı Müslim halkta büyük heyecan olduğu, Çorum’daki zâbit ve polis sayısının azlığı sebebiyle herhangi bir olay halinde olağanüstü müşkilâta düşüleceğinin de altı çizilmekteydi. Kürt Mustafa’nın Meşrutiyet aleyhindeki bu fikirleri karşısında neler yapılabileceği Dâhiliye Nezareti’nden sorulduğunda bu kişinin fikirlerini yaymasına meydan verilmeden yakalanıp, Dîvân-ı Örfiye’ye gönderilmesi istenmiştir. Şimdiye kadar yöneticilerin lakayt ve müsahamalı davranışları yüzünden bu işlere cüret edildiği herhangi bir olaya meydan verilmeden tedbirler alınarak bu cemiyetin derhal dağıtılması yazıda ayrıca belirtilmiştir.

Ağustos 1910 tarihinde Kürt Mustafa ve hempâlarının tevkifi için Ankara ve kazalarından 25 kişilik bir jandarma müfrezesi tertip olunmuştur. Bu müfrezeye destek olunması için Kayseri, Kastamonu kumandanlıklarına da telgraflar çekilerek nizâmiye müfrezesi teşkil edilmesi istenmiştir. 20 Ağustosta nizâmiye müfrezesine ihtiyaç duyulmadan, jandarma marifeti ile bunlar derdest olunarak Dersaadet’e Dîvân-i Harb-i Örfiye’ye sevk edilmişlerdir.¹⁰⁵

3- Adi Suçlar

a- Hırsızlık. Çorum’da bu dönemde yapılan hırsızlıkların başında hayvan çalmak geliyordu. Çorum mahkemesine en çok bu konuda başvurular oluyordu.¹⁰⁶ Çorum’da hayvan hırsızlığı yanında çok az sayıda başka hırsızlıklarda vuku bulmaktaydı. 1867 Temmuzunda Tozluburun köyünden bir kişi altın çalmakla itham edilerek da’vâ edilmiş, ancak mahkemede beraat etmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ BOA. DH.MUİ. 121/56.

¹⁰⁶ ÇŞS. 8-16/14. 1878 Nisanında Çepni mahallesinden Darendelioğlu Ömer Efendi mahkemede 3 sene önce Zile’den Çorum’a dönerken 6 kişinin merkebinin aldığını, şimdi da’vâlı Mecitözülü Koca İmamoğlu Süleyman yedinde bulunduğunu söyleyerek geri istemekte idi. Da’vâlı merkebi 2,5 ay önce 300 kuruşa aldığını söyleyerek inkar etmesine rağmen da’vâcı şahit getirerek merkebinin geri almıştır. Buna benzer da’vâlara Çorum mahkemesinde sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Bkz. ÇŞS. 8-37/22; ÇŞS.6-47/48; ÇŞS. 7-36/26; ÇŞS. 7-61/41.

¹⁰⁷ ÇŞS. 3-433/210.

1876 Temmuzunda Nevşehir Rumlarından olup, ticaret için Çorum'da sakin bulunan Nikola veledi Estaş'ın, kürekçiler sokağındaki icarlı dükkanlarından 3395 kuruş değerinde kumaşı çalınmıştı. Tüccar çarşı bekçilerini sorumlu tutarak mahkemeye başvurmuştu. Muhakeme neticesinde hırsızlıktan bekçilerin sorumlu tutulamayacağına karar verilmiştir.¹⁰⁸ 1871 Martında, Merzifonlu Amudoğlu Pedros'un kira ile oturduğu odanın duvarını delerek eşyalarını çalan hizmetkârı Etyemezoğlu Mehmed ile 4 arkadaşı, mahallerinde üçer sene kürek hapsine mahkum edilmişlerdir.¹⁰⁹ 1898 Nisanında Kubbeli mahallesinden Aleylioğlu kızı Safiye, damadını hırsızlıkla suçlamış ve vekâletle mahkemede da'vâ açmıştı. İddiasına göre, damadı evine girerek altın, elbise vs. eşyaları çalmıştı.¹¹⁰

b- Yaralama ve Ölüm Hadiseleri

Sicillerde sıklıkla meydana gelen yaralama ve öldürme hadiseleri tüfek, tabanca gibi ateşli silahlar ve bıçakla yapılmakta idi.¹¹¹ Bunların yanında sopa ile yaralama ve öldürme hadiseleri de oluyordu.¹¹² Öldürme ve yaralama hadiselerinin umumiyetle köylerde meydana geldiği görülmektedir. Sicillerdeki sadece bu şekilde mecruhan yada katilen ölen kişilerin cenaze keşiflerinin kayıtları bulunmaktadır.¹¹³

Taşarlarda vukua gelen katil da'vâlarının 1852 Ekiminde önce sadece eyâlet merkezlerinde icrâ edildiği görülmektedir. Bu tarihte Çoruma gönderilen bir emirnâmede bundan böyle eyâlet merkezine uzak bulunan kazalarda katil da'vâlarının o kazanın nâib ve meclisi tarafından tetkik edildikten sonra, tabi oldukları sancak

¹⁰⁸ ÇSS.7-49/33.

¹⁰⁹ BOA. Ankara Ayniyat Defteri, 805, belge 782, s. 47.

¹¹⁰ ÇSS. 13-372/158.

¹¹¹ ÇSS. 7-175/117.1877 Temmuzunda Kuyumcu köyünden Taslakoğlu Mehmed mahkemede, aynı köyden Halil b. Ömer'in 10 gün önce kendisini bir husustan dolayı kuşluk vakti pınar önünde bıçağın arkasıyla başının sol tarafına vurmak suretiyle yaralandığını söyleyerek şikayetçi olmuştu. Da'vâlarının inkar etmesi üzerine şahitte getiremediğinden iddiasını kanıtlayamamıştır.

¹¹² ÇSS. 6-154/119.Sarın köyünde bir husustan dolayı tartışan Hafizoğlu Hasan, İsmail kethüda adlı kişiyi sopa ile vurarak yaralamış, daha sonra bu kişi ölmüştü. Katil yargılanarak Yozgat hapishânesine gönderilmiştir.

¹¹³ ÇSS. 8-12/13.1878 Martında Penbecik köyüne yarım saat mesafede bulunan bağlardaki tepede, mecruhan ölen Kellioğlu Mehmed'n cenazesinin incelenmesi sonucunda tüfek saçması ile boğazının altı ve göğsü üzerine 24 saçma tanesi isabet ettiği anlaşılmıştır; ÇSS. 8-93/49. Yine 1877 Haziranında Elemin köyünden Berhanoğlu Ahmed, bağında çalıştığı bir sırada tabanca kurşunu ile göğsünden vurularak öldürülmüştü; ÇSS.6-105/84. Yine Hamamlıçay köyünden Çanakoğlu Hasanda, köy civarındaki değirmende tabanca ile öldürülmüştü.

meclisindeki şer'î mahkemeye oradan da lazım gelen mazbata ile eyâlet meclisine gönderilmesi istenmekteydi.¹¹⁴

Bu tür öldürme olayları sonucunda verilen cezâlar hakkındaki kayıtlara ayniyat defterlerinde rastlanılmaktadır. Deliler köyünden birini öldüren Topal Hüseyin adında bir şahıs mahkemede suçunu inkar etmesine ve da'vâcının iddiasını ispatlayamamasına rağmen en son vilâyet temyiz ve livâ temyiz mahkemeleri katli işini fevriyân-ı gazabiyye ile işlediğine karar vererek cezâ kanunnâmesinin 174 ve 19. maddelerine binaen 15 sene kürek hapsi vererek Sinop'a göndermiştir.¹¹⁵ Bu şekilde bir öldürme hadisesi sonucunda mahkeme Sarımbeyli Hasan hakkında 15 sene kürek hapsi vermiştir.¹¹⁶

Gerek bıçakla gerek tüfek ve tabanca ile katilen öldürülen kişilerin cenazeleri mahkeme kâtibi, zabtiye ve cerrah tarafından öncelikle mahallinde incelenmekteydi. Yapılan keşif sonucunda maktûlun, ölüm sebebi mahkeme kayıtlarına geçirilmekteydi.¹¹⁷

Bütün bunların yanında çeşitli kazalar sonucunda ölüm hadiseleri de oluyordu.¹¹⁸ Sicillerde intihar eden bir kadın ile boğularak öldürülen bir adamın kaydına rastlanmıştır.¹¹⁹

Tanzimat'ın hemen başlarında 1842 Şubatında Çorum mahkemesine gönderilen bir tahşiyede yaralamanın cezâları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, bir kişinin birini yaraladığı şer'an sabit olursa bunu nasıl yaptığı araştırılacak

¹¹⁴ ÇŞS. 2-9/5.

¹¹⁵ BOA. Ankara Ayniyat Defteri 805, belge 444, s. 143.

¹¹⁶ a.g.d. Belge 323, s.167.

¹¹⁷ ÇŞS. 6-144/111.1875 Mayısında Abdalata köyü civarında Karadere mevkiinde ölü bulunan köy ahâlisinden Ömer b. İsmail'in cenazesini süvari zabtiyesi ve cerrah Hüseyin Ağa incelemişlerdi. Sonuçta, maktûlun sol uyluğu altında dört parmak miktarı bıçak yarası olduğu tespit edilmişti.

¹¹⁸ ÇŞS. 6-342/290. Sağırca mahallesinden Taybilioğlu Ali, 1876 Ocağında atını tumar ederken, atın tepmesi ile başının sol tarafının kafa kemiği ezilmiş gözleri karabere olup, ağzından kan gelerek yaralanmış ve 3 gün içinde ölmüştür; ÇŞS. 3-230/122. 1865 Ağustosunda ailesiyle beraber Çorum civarındaki bağlarına giden Alaybeyzâde'nin küçük kızları kimsenin dahli olmadan ağaçtan düşerek yaralanmış ve daha sonra da ölmüştür; ÇŞS. 6-234/173. Sapa köyünden Bırık Veliöğlu Ahmed ve Sarioğlu Ahmed, 1875 Ekiminde köy civarında toprak kazarlarken üzerlerine toprak kayması sonucu altında kalarak vefat etmişlerdi

¹¹⁹ ÇŞS.7-303/230. Sarın köyünden Beyaz Alioğlu Ahmed'in eşi Şakîre, 1877 Aralıkta samanhanenin giriş ağacına örme ip takarak intihar etmişti; ÇŞS.15-185/44. 1901 Ekiminde ise Uç mahallesinden Sağıroğlu Hacı Hamza da boğularak öldürülmüştür.

ve darb filini değnek, taş, el hangisi ile yaptrysa ona göre cezâ verilecekti. Yaralayan kişiye 5 günden 25 güne kadar hapis cezâsı verilebilecekti.¹²⁰

Çorum da bu tür darb hadiseleri nadir olarak sicillere yansımıştır.¹²¹ Bunun yanında darb sonucu çocuğunu düşürdüğünü söyleyerek mahkemeye başvuran kadınlarda bulunmaktaydı.¹²²

c-Kız Kaçırma ve Zina Olayları

Çorum nâibliğine 1840 Haziranında gönderilen bir şukkadan Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde kız kaçırmanın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Müslüman gerekse gayr-i Müslim kızlar, buldukları mahkemeler haricinde başka kazaların mahkemelerinde nikâh akdedilmek düşüncesiyle cebren ve kerhen kaçırılmakta idi Ayrıca bu hususta kanunnâmelerde açık olarak bir cezâ maddesinin bulunmaması da olayların önünün alınması engelliyordu. Bu yüzden biran önce bir cezânın getirilmesinin gerekliliği bu şukkada ortaya konmuştur. Kaçırılan kızların nikâhının nâibler tarafından yapılmayarak, kız kaçırın kişilerin zabtiyeye bildirilerek yakalanması da isteniyordu. Bundan başka kız kaçırınların altı ay hapis cezâsı ile cezâlandırılacağına dair bir hüküm kanunnâmeye zeyl olarak konulmuştur. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin bu kararı, Çorum mahkemesi yanında bütün mahkeme ve meclislere duyurmuştur.¹²³

¹²⁰ ÇSS. 1-101/55.

¹²¹ ÇSS. 5-52/27.1872 Mayısında Kuruçay köyünden Hacıbekroğlu Mehmed, aynı köyden Ali Kethüda oğlu Halil ve kardeşiyle köy civarında hayvan otlatırken aralarında çıkan münakaşa sırasında bunların başına ucu demirli çubuk ile vurduklarını söyleyerek mahkemeye başvurmuştur. Ancak da'vâlıların inkarına binâen da'vâsını ispatlayamamıştır, ÇSS. 8-71/41. Yedi dişinin kavga esnasında kırıldığını söyleyerek mahkemeye başvuran Gürcü köyünden Kellebaşoğlu Mustafa, Karakeçili mahallesinden Kadifeoğlu Şükrü Efendi'nin hizmetinde bulunan Hacı Muratoğlu Mahmud'tan da'vâcı olmuştur. Bir husustan dolayı aralarında köyde kavga çıktığını da'vâlıların elinde alet ile çenesine vurması sonucunda 7 dişinin kırıldığını söyleyen da'vâcı da'vâlıların inkar etmeleri üzerine da'vâsından vazgeçmiştir

¹²² ÇSS. 7-225/146.1877 Mayısında, Yavru Turna mahallesinden Kuşviranlı Mahmud'un eşi Hadice mahkemede, Cücen Hasanoğlu Hacı Mehmed'in 5 gün önce ikindi vaktinde kocası yokken eve aniden girerek başına yumruk ile vurması sonucu burnunun kanadığını ve bunun tesiri ile ölü cenin ilka ettiğini söyleyerek şikayetçi olmuştur. Da'vâlıların inkarı üzerine Hadice hatun uygun şahitler bulamadığından iddiasını ispatlayamamıştır, ÇSS.7-42/30. Bu konuyla alakalı yine Gülabıbey mahallesinden Mehmed Efendi'nin eşi Emine Hatun mahkemede, mahalledeki pınarda bir husustan dolayı, Canbazoğlu Hüseyin, oğlu ve karısı ile aralarında münazaa çıktığı sırada da'vâlıların beline ayak ve kürekle 4 defa vurduklarından 5 aylık çocuğunu düşürdüğünü belirterek da'vâcı olmuştur. Ancak da'vâlıların inkarına binaen iddiasını kanıtlayamamıştır.

¹²³ ÇSS.1-55/31

1841 Temmuzunda Çorum mahkemesine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den gelen bir şukka meâlinde taşralarda kız kaçırma suçunun yaygın olduğu, verilen cezâ yüzünden bu defa kız kaçırın kişiler akıbetlerini mülâhaza ederek “*kaçırılan kızlara kendi rızamla gittim*” dedirtilerek mahkemelerde ifade verdirdikleri anlaşılıyordu. Bundan sonra gerek rızasıyla gerek cebr ü kerh ile memleketinden kız kaçırılmış olanların mutlaka cezâlandırılması istenmekteydi.¹²⁴

Kız kaçırma olaylarının verilen bu cezâlara ve alınan önlemlere rağmen devam ettiği görülmektedir. 1846 Ağustos tarihli bir irâdede bazı yerlerdeki memurların gevşekliğinden, kız kaçırma olaylarının önünün alınamadığı belirtilerek, daha önceki düşünceler tekrarlanmakta idi.¹²⁵ Çorum mahkemesine kız kaçırma ile ilgili başvuruların çok az sayıda yapıldığı görülmektedir.¹²⁶ Kızların yanında evli kadınlarında kaçırıldığı oluyordu.¹²⁷

Kız kaçırmanın yanında belgelerde “*fi'il-i şen'i*” olarak ifade edilen zina hakkında da kayıtlar bulunmaktadır. Zina olaylarına sicillerden ziyade ayniyat defterlerinde rastlanılmaktadır. Ankara vilâyetinden Çorum kazasını tahrir etmek için gelen Ali Rıza ve Şefik Efendinin hânelerine fahişe götürüp, Ramazan ayında âdab-ı umumiyeye aykırı harekette bulunmaları, ahâlîyi rahatsız etmiştir. Yapılan muhâkeme sonucunda bunların Ankara'da üçer ay hapsedilmelerine karar verilmiştir.¹²⁸ Yine Kasım 1873'te Sarta köyünde sakin Dağistan muhacirlerinden Bahaeddin, karısı Nefise Hatun'un daha önce birlikte fiil-i şeni icrâ ettiği Nayıoğlu Abdullah tarafından zehirli çorba içirerek öldürmüştür. Daha sonra birlikte firar eden bu kişiler yakalanmışlardır. Baheddini zehirlediklerini ikrar ettiklerinden Nefise hatun 3,5 sene Nisa hapis-hânesine gönderilmiş, Abdullah'ta kocası olan bir kadına fiil-i zina icra

¹²⁴ ÇŞS.1-56/32

¹²⁵ ÇŞS.1-70/44

¹²⁶ ÇŞS. 3-505/239.1867 Kasımında Arap aşiretine tabi Hacı Bayram köyünden Zeynep b. Musa'yı, aynı aşiretin Yerli köyünde sakin Karaca Ömeroğlu Ahmed, 1 ay önce geceleyin saat 7 sularında cebren kaçırıp dağlarda 10 gün gezdirmiş ve bikrini izale etmişti. Yapılan muhâkemede da'vâlının suçunu ikrar etmesi üzerine tazir cezası ile cezalandırılmıştır, ÇŞS. 10-III-24/248. Delibekr köyünden Huriye adında bir kadın, Mayıs 1885'te firari, serseri makûlesinden olan Osman tarafından geceleyin evinden kaçırılmış ve dağlarda bir süre gezdirilmişti. Fakat Huriye hatun bir süre sonra kurtulmayı başarmıştı. Daha sonra, Osman yakalanmış ve bu husustan dolayı, Çorum hapis-hânesine konulmuştur.

¹²⁷ ÇŞS.15-III-162/190. Sırlıklı köyünden Osmanoğlu Hasan, Ekim 1903 tarihinde mahkemede, Tatar köyünden Karaosmanoğlu Hayri'nin karısını kandırarak kaçırdığı söyleyerek, karısı ile da'vâlı haklarında gerekenin yapılmasını talep ediyordu.

¹²⁸ BOA. Ankara Ayniyat Defteri 805, belge 318, s.14.

ettiği sabit olduğundan 2 sene hapisle beraber, 5 adet mecrediye altını para cezâsına çarptırılmıştır.¹²⁹

Bazen devlet görevlileri makamlarını kullanarak sahipsiz kadınlara taciz de bulunabiliyordu. Temmuz 1878 tarihinde, Çorum Telgraf müdürü Elvan Efendi'den, kocası askerde bulunan Emine Hatun şikayette bulunmuştur. Buna göre, müdür hânesinin kapısını birkaç kere kırmış ırz ve namusuna tasallutta bulunarak rahatsızlık vermiştir. Emine hatunun şikayetine rağmen müdürün memurinden ve yerli ahâfiden olması hasebiyle korunduğu ve muhâkeme edilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca müdür Emine Hatunu tehdit ederek gönderdiği arzuhâlleri de postanede alıkoymaktaydı. Bu sebeple kadın, gece gündüz komşularının hânelerinde ikâmet etmek zorunda kalmıştır. Merkezden gönderilen yazıda keyfiyetin derhal tetkik edilerek, müdürün tedib edilmesi istenmiştir.¹³⁰

1909 senesinin Eylülünde Çorum eşrafından 16 kişi Sadârete bir telgraf göndermişlerdir. Eşrafın şikayet ettiği kişiler jandarma kumandanı ve polis komiseri idi. Bu görevliler bir süreden beri gündüzleri görevlerini terk edip, hânelerine genç kadınlar getirerek alenen icrâ-yı fuhşiyat etmekteydiler. Daha önce de mutasarrıflığa, vilâyete telgraflar çekilmesine rağmen herhangi bir icraat yapılmamıştı. Eşraf, milletin namus ve ırzını muhafaza için bekleyen görevliler böyle yaparlarsa, halka ne demeye hakları olabilir diyerek, Meşrutiyet'in ilanı ile adaletli bir yönetimin meydana geldiği bir dönemde bu gibi olayların derhal cezâlandırılması yoluna gidilmesini istemekteydi.¹³¹

Mart 1841 tarihli bir şukkada zinanın cinsi ve cezâları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre:

1- Zina kastıyla bir kimsenin diğer birinin hânesine girdiği haber alınırsa her ikisi de mahkemeye çağrılıp muhâkeme edilecekti. Eğer hâneye giren davetsiz olarak bilâ-imâ hâneye duhûl ettiğini ikrâr ve zina yapmadığını söylerse, yalnız mahallin töhmetinde bulunduğundan merkûm edepsiz makûlesinden sayılarak 3'ten 79' a kadar, kabahatinin derecesine göre değnek vurulup, 3 ay hapsedilecekti.

¹²⁹ a.g.d. Belge 876, s. 92.

¹³⁰ BOA. Ankara Ayniyat Defteri 811, Belge, 4, s. 41.

¹³¹ BOA. DH. MUI. 13-1/37.

2- Eğer zina kastıyla hâneye giren kişi hâne sahibesinin davetiyle duhûlünü ikrâr edip, ev sahibesi de tasdik ederse bunları mahkemede 4 şahit ile ikrâr eylediklerinde mesele hadd-i zinaya intikal edeceğinden, bunların haramdan kaçan temiz namuslu kimseler olup olmadıkları tahkik ile merkûm ve mezbûre hapse atılacak ve keyfiyetin bâ-mazbata İstanbul'a gönderilmesi ile zuhur edecek cevaba göre hareket olunacaktır.

3- Hâneye giren kimse duhûlünün hâne sahibi daveti ile olup, zina yapılmadığını takrir edip ev sahibesi de inkar ederse bu durumda eve giren edepsiz gürûhundan olarak zinaya cüret eylediğinden 79 değnek vurulup 3 ay hapsedilecekti.

4- Her iki taraf zinayı ikrar eder, ancak mahkemede 4 şahit bulunmaz ise mesele mahallin töhmetinde kalacağından hâneye girene 79 değnek vurulup 3 ay haps olunacaktır. Eğer kadın inkar ederse şer'an bir nesne lazım gelmezse de mahremine teslimen hânesine gönderilecekti.¹³² Tanzimat'ın hemen başında gönderilen bu şukkadaki zina ile ilgili cezâların uygulanıp uygulanmadığına dair Çorum'a ait sicillerde herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

4- Çorum'da Ermenilerin Propaganda Faaliyetleri

Bütün diğer gayr-ı Müslimler gibi Ermeniler de, Tanzimat Fermanı ile tanınan haklar alanındaki eşitlikten ve Islahât Fermanı ile verilen siyasî imtiyazlardan istifade ederek Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma hazırlıkları yapmaktaydılar. Öteden beri Doğu Anadolu üzerinde emelleri olan Rusya da Ermeniler arasında her türlü tahrirat ve teşvikâta bulunmaktaydı. XIX.yüzyılın sonlarına doğru pek çok Ermeni teşkilâtı kuruldu. Kendilerini her bakımdan isyan etmeye hazır gören Ermeni komiteleri, 1891 yılından itibaren Doğu Anadolu'da tedhiş hareketlerine başlamışlardır.¹³³

Daha sonra 1893 yılında Çorum ve Yozgat çevresinde Ermeni faaliyetleri başlamıştır. Zaten daha önce belirtildiği üzere Çorum'un sancak yapılmasının sebeplerinden biri de bu bölgede başlayan Ermeni olayları idi. 8 Ocak 1893 tarihinde Çorum'un Yozgat ve Samsun caddelerinde bazı binaların duvarlarına Ermeni

¹³² ÇSS. 1-100/55.

¹³³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 2, İstanbul, 1993, s. 100-103.

eşkıyâları tarafından 25 adet ilan yapıştırılmış, bazı ilanlar da zarf içinde bırakılmıştır. Bu ilanların aynı yazıyla sabit mürekkeple çoğaltılmış olduğu, bu mel'anete cesaret edenlerin ele geçirilmesi için canını feda edecek şekilde gayret edildiği, Çorum'dan Seraskeriye'ye gönderilen yazıda altı çizilen konular arasında idi. Bunun üzerine seraskerlik makamı, Çorum'da bir ihtiyat bölüğün silah altına alınmasını uygun görmüştü.¹³⁴

Nitekim 7 gün sonra, ilanları dağıtan Gümüşhacıköy ahâlisinden Zelamoğlu Ahadoron yakalanmış ve yapılan sorgusunda müstensih makinesinin Merzifon'da olduğu anlaşılmıştır. Bu kişi Hacıköy'de iken Ermeni ve Protestan tüccar vs. 14 şahıs ile 4 defa çeşitli yerlerde hükümet aleyhinde bir cemaat teşkili için toplandıklarını ve her türlü silah, elbise, cephâne ile silahlandıklarını itiraf etmiştir. Bunun yanında Hacıköy'den başka her kasaba ve köyde pek çok adamlarının bulunduğu ve büyük yerlerdeki hâmlerinin bu cemiyete dahil oldukları takdirde, istedikleri kadar para vereceklerini söylediklerini de belirtmiştir. Ayrıca bu işlerin gizli kalması için kendisine senet imzalatılmak istendiğini, fakat bunu kabul etmediğini de söylemekte idi. İlanların dağıtıldığı gece cemiyetin efradından Lazaroğlu ile refiklerinden iki kişinin atlı olarak yol üzerinden geçtikleri, bunların Hacıköy'deki hâneleri araştırılsa silah ve Gürcü elbiseleri gibi gerçek amaçlarını gösteren evrak ve eşyanın ortaya çıkacağını söylüyordu. Bu kişi sorgusunda Merzifon'daki Amerikan mektebinin fesad yeri olduğunu buradaki Amerikalı muallimlerinin, Çorum'daki Ermenilere hükümet aleyhinde yazılar gönderdiğini de itiraf etmiştir.¹³⁵

4 Mart 1893'te bu hezeyanları Ankara vilâyeti dahilinde Kayseri, Yozgat, Çorum kazaları ve Sivas vilâyetinde ise Hacıköy, Merzifon, Aziziye'de ilan dağıtılardan bazıları yakalanmıştı. Bunların sorgusunda asıl merkezleri olan Merzifon'da bazı Protestanlar ve Ermeniler tarafından müesseseseleşmiş bir cemiyet bulunduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında mahallî zâbıta kuvvetlerinin zayıf olduğu, Çorum, Merzifon redif tabur merkezlerindeki debboyların muhafazasında bulunan

¹³⁴ BOA. Y.MTV. 73/134.

¹³⁵ BOA. İrade Husûsî, 1310.C /26.

10'ar 20'şer nefer askerin birer misli daha artırılmasının gerektiği de ortaya çıkmıştır.¹³⁶

Mayıs 1893'te Ankara vilâyetinden gönderilen bir telgrafta yakalanan Ermenilerin muhâkemelerinin yanında 3'ü Çorum'dan ve 13'ü Merzifon ve Sivas'tan 16 kişinin daha yakalandığı belirtilmektedir. Bu kişiler Hınçakıyan gazetesini getirtip okuduklarını itiraf etmişlerdi.¹³⁷ Bu tarihlerde Ermeni çetelerinin faaliyetlerinin giderek arttığı göze çarpmaktaydı. 1895 Kasımına gelindiğinde Amasya'nın Hacıköy, Medye kazalarından 30-40 Ermeni müfsidinin atlı ve silahlı olarak Osmaniye kazası civarında dolaştıkları, Ankara valisi Memduh Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmekteydi. Ayrıca önemle üzerinde durulan bir konuda bu tarihte Çorum sancağının mutasarrıflık makamının nâib vekâleti ile yürütülmesidir. Bir an önce Çorum'a muktedir bir zatın mutasarrıf olarak atanmasının elzem olduğu, Ankara istinâf cezâ reisi Ahmed Edip Bey'in mutasarrıflık için uygun biri olduğu belirtiliyordu.¹³⁸ Bu olaylara yabancı sefirlerin de müdahale ettiği görülmektedir. 1895 Kasımında Çorum ve Sungurlu'da emniyetsizliğin bulunduğu ve redif taburlarının gayr-ı Müslim köylere tecavüzler de bulunduğu dair sefirlerin bazı şikayetleri olmuştur. Bunların aslı esasa dayanmayan rivayetler olduğu Hariciye Nezareti'nden sefirlerle bildirilmiştir.¹³⁹

¹³⁶ BOA. Y.MTV. 75/113.

¹³⁷ BOA. Y. MTV.78/88.

¹³⁸ BOA. Y.MTV. 131/93.

¹³⁹ BOA. Y.MTV. 132/59.

SONUÇ

Eskiçağlardan günümüze Çorum ve havalisi, devamlı bir yerleşim alanı olma özelliğini korumuştur. Bu geniş alan tarih öncesi ve tarih çağlarında önemli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Eskiçağlarda en parlak dönemini Hititler zamanında yaşamış olan Çorum'un bugünkü sınırları içinde bulunan Hattuşaş şehri devrinin en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi.

Çorum bölgesinin önemi Türklerin Anadolu'daki varlıklarıyla da devam etmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Oğuz boylarının ilk yerleştikleri yerler arasında Çorum da bulunuyordu. 24 Oğuz boyundan 14'ünün ismini taşıyan köylerin varlığını günümüzde de koruması bunun en büyük delilidir. Özellikle Danişmendliler ile birlikte bu bölgeye önemli bir Türk nüfusu yerleşmeye başlamış ve bölgenin Türkleşmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu sebeple Çorum Osmanlı hakimiyetine girmeden çok önce bir Türk-İslâm şehri olma özelliğini kazanmıştır.

Çorum'un Tanzimat dönemine kadar, idarî yapısında bir değişiklik olmamış ve sancak merkezi olma özelliğini korumuştur. Çorum Tanzimat'ın uygulandığı ilk merkezlerden biri olmasına rağmen, Tanzimat uygulamalarına karşı herhangi bir tepki olmamıştır. Bilindiği gibi Niş, Vidin gibi Rumeli vilâyetlerinde ve Anadolu'nun bazı yerlerinde Tanzimat'a karşı isyanlar vukû' bulmuştu. Tanzimat'tan hemen sonra iltizam usûlünün kaldırılması, muhassılık meclislerinin kurulması gibi yenilikler Çorum'da hemen uygulanmıştır. Özellikle mahallî meclislere Çorum halkının rağbet ettiği görülmektedir. 1841 Ocağında Çorum'da kurulan büyük meclis üçü halktan ve dördü devlet görevlisi olmak üzere 7 kişiden oluşmuştur. Ayrıca Çorum kazalarında da küçük meclisler hemen teşkil edilmiştir.

Ülkede yapılan idarî modernleşme hareketlerden Çorum da nasibini almıştır. Osmanlı hakimiyeti altında uzun yıllar sancak merkezi olarak kalan Çorum, yeni teşkilatlanmadan olumsuz etkilenmiştir. 1856 yılında kaza derecesine indirilerek 38 yıl, Yozgat sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilmiştir. Ancak Çorum halkının ısrarlı bir şekilde sancak olma talepleri yanında, Çorum'un bölgelerarası ticaret yolları arasında yer alan Samsun yolu üzerinde yer alması, ticarî canlılık kazanmasını sağlamış ve 1894 yılında yeniden sancak yapılmıştır.

Çalışmamızda ortaya çıkan bir başka ilginç sonuç ta başta kaza müdürleri olmak üzere yöneticilerin karıştıkları yolsuzluklardır. Tanzimat'la birlikte halkın yönetime katılması daha doğrusu yöneticisini seçmesi ilkesinden hareketle, özellikle kaza müdürlerinin yörenin eşrafından seçilmesi yoluna gidilmişti. Seçilen bu müdürlerin çoğu ehliyetsiz ve cahil kişilerdi. Çorum kaza müdürleri de halka karşı haksız uygulamalar yapmanın yanında zimmetlerine para geçirme gibi yolsuzluklara karışmışlardır. Bu durum sadece Çorum'da değil diğer Anadolu şehirlerinde de sıklıkla görülmekte idi.

Bu dönemde ülkenin çeşitli yerlerindeki aşiretler iskân edilmeye çalışılırken Çorum'daki aşiretlerin hemen hepsinin konar-göçerliği bırakarak yerleşik bir hayat sürdürdükleri bu çalışma ile ortaya çıkmıştır. Zaten Çorum Danışmendlilerden beri yerleşik hayatın ön plana çıktığı bir bölge de yer almakta idi. Ayrıca aşiretlerin kurdukları köylerde vefat eden kişilerin bıraktığı terekelerdeki mal ve eşyalara bakıldığında yerleşik hayatın kökleştiğini gösteren emâreler görülmektedir.

Sosyal kurumların başında gelen ve Osmanlı şehirlerinin kurulması ve gelişmesinde büyük rol oynayan câmiler Çorum şehrinde de bu fonksiyonunu yerine getirmiştir. Bu dönemde çoğu mahalleye adını veren 36 câmi ibadete açıktır. Bunların yanında hemen her mahallede bulunan mescidler de halkın ibadetlerini yerine getirmesinde önemli mekanlar olmuştur. Bu dönemde nüfus artışına paralel olarak birçok mahalle ve köylerde bulunan mescidler câmiye dönüştürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli bir yeri olan zâviyelerin bu dönemde faaliyette oldukları görülmektedir. Çorum ve köylerinde bulunan 20 adet zâviyede gelip geçene yemek verilmekte idi.

Tezimizle ortaya çıkan bir başka konu da Çorum halkının Tanzimat'tan sonra açılan modern eğitim kurumlarına olan teveccühüdür. Medreselerde eğitim gören öğrenci sayısı ile ibtidâî, rüşdiye ve idâdî gibi modern okullardaki öğrenci sayıları karşılaştırıldığında bu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Medreselerde ortalama 24 öğrenci eğitim görürken ibtidâîlerde 105, rüşdiyede 88 ve idâdîde 108 öğrenci bulunuyordu. Çorum halkı çocuklarını medreselere değil daha bakımlı ve istikbal vaad eden diğer modern okullara göndermeyi tercih ediyordu.

Çalışmamızla ortaya çıkan bir başka orijinallikte incelediğimiz 1600 tereke kaydından sadece 70'inde (% 4.3) herhangi bir kitabın bulunmasıdır. Bu kitaplardan büyük çoğunluğu da Kur'an idi. Evlerdeki kitapların azlığına karşın Çorum halkının câmi mescid, tekke ve medreselerde bu ihtiyaçlarını yerine getirdikleri söylenebilir.

Çorum halkının büyük çoğunluğunun tek katlı ve 1-2 odalı evlerde yaşadığı görülmektedir. Evlerde kiler, ahır, samanlık gibi bölümler bulunmakta idi. Yine Çorum evlerinin yarısından fazlasında da bir avlu bulunuyordu.

Bu dönemde imaret sisteminin çekirdeğini oluşturan ve Osmanlı şehirlerinde şehir merkezini belirleyen câmi, birinci derecede bir unsur olma özelliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Özellikle II. Abdülhamid devrinde idarî yapıda ortaya çıkan değişmelerle yönetici merkez olgusu ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlı şehirlerinin odak noktası hükümet konakları olmuştur. Çorum'da da 1874 yılından itibaren hükümet konağı bu işlevi yerine getirmeye başlamıştır. Daha sonra bu konak genişletilerek bütün yöneticilerin aynı mekanda hizmet vermesi sağlanmıştır.

Bir diğer dikkat çekici hususta şehir ve mahallerdeki nüfus yoğunluklarıdır. Köylerde nüfus yoğunluğu daha azdır. İncelediğimiz dönemde köylerin büyük çoğunluğu (156 köyden 110 adeti) 1-20 hâne arasında idi. Buna göre Çorum köylerinde 5 ile 100 kişi arasında değişen düşük bir nüfus yaşamakta idi. Buna karşılık mahallelerin sadece 3'ü 20 hânenin altında idi. Diğer mahallelerde ise nüfus yoğunluğu daha fazla idi.

Çorum merkez nüfusu XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar 7000 ile 10000 arasında değişen oranlarda idi. Bu durum Çorum'un Osmanlı taşra teşkilatındaki yerini uzun yıllar korumasına sebep olmuştur. Tezimizin inceleme dönemi içinde nüfusta gerek doğal sebeplerle gerek göçler yüzünden önemli artışlar olmuştur. Özellikle Kafkasya'dan gelen Çerkez muhacirlerinin iskân edilmesiyle Çorum'da yeni mahalleler (Hamidiye, İcadiye, Mahmudiye, Selimiye) ve köyler (Osmaniye, Burnu, Beşiktepe) kurulmuştur.

Bunun yanında çeşitli sebeplerden Çorum'dan göç eden belli bir nüfus ta bulunuyordu. 1793 senesinde depremde evleri yıkılan ve çarşıda çıkan yangınla da dükkânları yanan 800'den fazla kişi Çorum'u terk etmiştir. Bunun sonucunda şehrin ileri gelenleri şer'îyye mahkemesine başvurarak çeşitli vergilerden muâf olmak istediklerini bildirmişlerdir.

Temettuât sayımlarındaki bilgilere göre, 1845 senesinden önce Çorum'da "*hâne firarlarının*" olduğu da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde şehirden 20 köylerden 26 hâne geçinemedikleri için Osmancık, Mecidözü, Amasya gibi yerlere firar etmişlerdir.

Ayrıca bu çalışmanın sonuçlarından biri de gayr-ı Müslim nüfusun Çorum'da nasıl oluştuğunun ortaya konması olmuştur. Çorum'da uzun bir süre gayr-ı Müslim nüfus bulunmuyordu. 1831 nüfus ve 1845 temettuât sayımlarında da herhangi bir gayr-ı Müslim nüfusa rastlanılmamıştır. Bu yüzden Çorum uzun süre bir Türk-İslâm şehri olma özelliğini korumuştur. Fakat daha sonra Çorum'un ticarî yönden önem kazanmasıyla birlikte özellikle gayr-ı Müslim tüccarın oluşturduğu bir nüfus göze çarpmaktadır. Bunun sonucunda Çorum'da Çömlekçi mahallesi denilen gayr-ı Müslim bir mahalle XIX. yüzyılın ikinci yarısında oluşmuştur. Bunların büyük çoğunluğu da Ermeniler idi. 1881 yılında 84 kişi olan gayr-ı Müslim nüfus 1907'de 836'ya çıkmıştır. Bu azınlıklardan özellikle Ermeniler yüzyıl sonundaki bölücü hareketlere destek vermişlerdir.

Çağın son hastalıklarından kölelik ve câriyeliğin Osmanlı Devleti'nde resmen kaldırılmasına rağmen bu konuda incelediğimiz dönemde Çorum'da bazı örneklere tesadüf edilmiştir. Çorum'daki köle ve câriye satışlarının hepsi köleliğin kaldırıldığı tarihlerden sonra yapılmıştır. Bunun sebebi 1867'den sonra Anadolu'ya gelen Çerkez muhacirleri arasında 150.000 kişinin köle statüsünde bulunmasıdır. Kölelerin büyük çoğunluğu köylüydü ve bunlar emir veya bey olarak adlandırılan sahiplerine bağlı idiler. Çorum'da 1866-1908 arasında 10 adet köle ve câriye satışı sicillere yansımıştır. Hatta Çorum tahrirat müdürü vekâletiyle 1908 Nisanında Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa Çorum'dan 14 yaşında bir câriye satın almıştır. Bu durum Çorum gibi bir Anadolu şehrinde hâlâ tek tük de olsa köleliğin izlerinin bulunduğunu göstermektedir. Ancak buradan hareketle bir genelleme yaparak

köleliğin devam ettiğini ne Çorum için ne de diğer Osmanlı vilâyet ve eyaletleri için söylememiz doğru olmaz. Zaten bu dönemde Avrupa'da da köleliğin son izlerine rastlanılmaktadır.

Bir başka ilginç konu da bazı kişilerin bakamadıkları küçük çocuklarını mahkeme yoluyla başkalarına kira karşılığı vermeleridir. Çocuklar hizmetkârlık yaparak nafakalarını sağlıyorlardı. Çocuklara verilen aylık meblağın belli bir kısmı çocuğun nafaka ve kisvesine sarf edilirken, diğer kısmı çocuk rüste erinceye kadar ev sahipleri tarafından biriktiriliyordu.

Çorum'daki aile yapısı hemen hemen diğer Anadolu şehirlerindeki gibi idi. Çok evlilik konusunda önemli izlenimlerimiz olmuştur. Örneğin Çorum'da çokeşli olanların oranı %10.2 idi. Bu oran Anadolu'nun batısına göre yüksek olmasına karşın Doğu ve Güney Anadolu'ya göre ise daha azdı. Bu dönemde çok eşlilik Bursa'da % 2.2, Demirci'de % 2,5 iken, Diyarbakır'da % 21,5 idi. Çocuk sayılarına bakıldığında şehirdeki ailelerin genellikle 2 ile 4 arasında, köylerdekilerin ise 2 ile 5 arasında değişen çocuğa sahip oldukları görülmektedir. Şehirde yaşayan bir hânedede ortalama 5.3, köylerde ise 6,2 kişi bulunuyordu.

Çorumlu kadınların İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlandıkları da bu çalışma ile ortaya çıkmıştır. Örneğin kocaları tarafından zarufi ihtiyaçları yerine getirilmeyen kadınların mahkemeye başvurarak belli miktarlarda nafaka aldıkları görülmektedir. Bunun yanında ikinci evliliği yapan kocaların ilk eşlerinin mahkemeye müracaatla kocalarına başka bir mesken tedarik ettirdiklerine dair örnekler de sicillerde bulunmaktadır.

Çorum'da yaşayan kadın ve erkeklerin kullandıkları giyim-kuşam eşyaları ve bunların yapıldığı kumaş çeşitleri de tezimizde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle kadın giysilerinin çeşitliliği ve takılan ziynetler dikkati çekmektedir. Çorum'da hemen her evde yatak takımları, kilim, çul, ve evânî- i nühas denilen mutfak eşyaları kullanılmakta idi.

Temettuât defterlerindeki verilere göre, 1845 yılında Çorum'da ekili ve dikili arâziler 59170.5 dönüm idi. Bunların arasında en önemli kısmı tarım arâzileri oluşturuyordu. Ayrıca bu çalışmamız ile Çorum'da ekilebilen arâzilerin kuvvetsiz

olduğu da ortaya çıkmıştır. Bu yüzden arâzilerin verim gücünü artırmak için yarısı her yıl nadasa bırakılmakta idi. Ekilen ürünlerin başında buğday, arpa gibi tahıl ürünleri geliyordu.

Ayrıca bu çalışma sonucunda Çorum köylüsünün çoğunlukla 1-50 dönüm arasında değişen toprakları ekerek ancak geçimini temin edebilecek bir gelir sağlayabildiği ortaya çıkmıştır. Hânelerin sahip oldukları bu miktarlardaki bir arâziyi bir aile kendi üretim araçları ve emek gücüyle ekebilmekte idi.

Arâzilerin hâneler arasındaki dağılımına bakıldığında şehirde yaşayanların sadece % 12.2'sinin bir tarlası bulunuyordu. Bu da şehirde tarım dışı faaliyetlerin yoğun olduğunu göstermektedir. Köylerde yaşayanların büyük çoğunluğu bir ekili araziye sahiptir. Yani topraksız köylü azdır. Köylerde yaşayanların yarıdan fazlasının (% 69'unun) bir arâzisi bulunuyordu. Çorum köylerinde büyük arâzi sahiplerinin azlığı ve hânelerin çoğunun bir tarlasının bulunması toprağın adaletli bir şekilde paylaşıldığını göstermektedir. Şehirde yaşayan halkın % 70.9'u köylerde ise % 80.5'i toprağını kendisi ekmekte idi.

Çorum'da tahıl üretimi yanında bağcılık ve cehri zirâatının tarım gelirleri arasında önemli bir payı vardı. Özellikle boyacılıkta kullanılan cehrinin Çorum'da 1435 dönümlük bir arâzide zirâatı yapılmakta idi. Çorum ve köylerinde hayvancılık tarım faaliyetlerini tamamlayıcı mahiyette yapılmakta idi. Hayvancılık temel üretim faaliyeti olarak görülmemektedir.

Halkın meslek gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 1845'te şehirde yaşayan 1998 hânenin büyük çoğunluğunu ticaretle uğraşan esnâf oluşturuyordu. Köylerde ise 2556 hânenin büyük çoğunluğu tarım alanında çalışıyordu. Bu yüzden şehirde gelir getiren faaliyetler arasında esnâflık önemli bir paya sahipti. Köylerde toplam gelirlerin yarısı tarım gelirlerinden elde edilmekte idi.

Hâneler arasındaki gelir dağılımına bakıldığında mahallelerde yaşayanların % 58,4'ü, köylerdekilerin de % 44,9'u, 0-250 kuruş arasında değişen yıllık gelirlere sahipti. Bu durum halk arasında büyük gelir farklarının olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra mahalle ve köylerde hiçbir geliri olmayanların oranı sadece % 5,4 idi.

Çorum'da bu döneme 62 değişik iş sahasında çalışan 999 adet usta kalfa ve çırak bulunuyordu. En yoğun işi kollarının başında % 32,4 ile dokumacılık gelmekte idi. Onu % 25,6 ile dericilik izlemekte idi. Bu dönemde bakırcılık ise eski önemini yitirmişti.

Çalıştığımız dönemde fiyatlarda da önemli artışlar olmuştur. Özellikle 1873-1882 dönemlerinde hayvan, tahıl ve gıda maddeleri fiyatlarında büyük artışlar olmuştur. Bu artışların sebebi muhtemelen Osmanlı-Rus Savaşı idi.

Çorum'a yerleşen gayr-i Müslim tüccarın varlığı bu dönemde Çorum'daki ticarî hayatın canlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca faaliyette bulunan 5 handa da başta gayr-i Müslim tüccar olmak üzere Müslüman tâcirler yoğun olarak ikâmet etmekte idiler. Ticarî hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan dükkân sayılarına bakılacak olursa, 1845'te 412, 1907 senesinde ise 1100 dükkân Çorum çarşılarında faaliyette idi.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ın ilanıyla birlikte üzerinde en çok durduğu konulardan birisi de herkesten gelirine göre adaletli bir şekilde vergi toplamak idi. Ancak Çorum'daki uygulamalardan bunun sağlanamadığı ortaya çıkmıştır. Çorum'da halkın verdiği vergilerin başında öşür gelmekte idi. Vergi-yi mahsûsa, ağnâm ve ihtisâb diğer vergiler arasında idi. Bilindiği gibi Tanzimat'la beraber örfî vergiler tamamen kaldırılmıştı. Ancak Çorum'daki uygulamalara bakılacak olursa, bunlardan bazılarının alınmaya devam ettiği görülmektedir. Örneğin ihtisâb vergisi bu dönemde Çorum'da hâlâ toplanmakta idi. Yine Tanzimat'la birlikte kaldırılan yaylak ve kışlak vergileri de Çorum'da alınmaya devam ediyordu.

Çorum'da hırsızlık, yaralama, öldürme gibi adi olaylara fazla rastlanılmamıştır. Hırsızlıkların başında hayvan çalma gelmekte idi. Bu dönemde âsâyişi bozan, halkı rahatsız eden eşkıyalık hadiseleri ise önceki yüzyıllara göre daha azdı. Şehrin güvenliğini Tanzimat'tan hemen sonra zabtiyeler, yüzyıl sonunda da polis ve jandarmalar sağlamaktaydı. Halk adalet işlerini şer'îyye mahkemeleri yanında nizâmiye mahkemelerinde de karşılamakta idi.

Diğer taraftan Ermeni, Rum ayaklanmaları içinde özellikle Ermenilerin 1893 Ocağında Çorum'da propaganda faaliyetlerinde buldukları görülmektedir.

Çorum'da bölücü ilanları dağıtanlar Merzifon'dan gelen Ermeniler idi. Bunlar kısa süre içerisinde yakalanmışlardır. Çorum'un sancak yapılmasının en büyük sebeplerinden biri de bu olaylardır.

Çorum'da bu dönemde ilgi çekici hususlardan biri de bedelli askerliktir. Tanzimat'tan sonra yapılan yeni düzenlemelerle bedel ödeyerek askerlik yapma usûlü getirilmiştir. Askerlik çağına gelenler para karşılığında yerlerine birini gönderebiliyordu. Çorum'da bunun örneklerine rastlanılmıştır.

Diğer bir önemli husus da haberleşme konusunda görülmektedir. Bunun başında dönemin en hızlı haberleşme aracı olan telgraf gelmektedir. Dikilecek direkler ile amele vs. masrafların ahâlden tahsil edilmesiyle 1869 yılında Çorum'da bir telgrafhâne açılmıştır.

Sonuç olarak, tezimize konu olan Çorum'un XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarında diğer Osmanlı şehirlerinden pek farklı olmayan gelişen hayat şartlarına ve döneme ayak uydurmaya çalışan bir şehir görünümünde olduğu müşahede edilmiştir. Bununla birlikte Avrupa şehirlerine bakıldığında bu modernleşme çabalarının yeterli ve süratli olduğu da söylenemez.

Bu çalışmamızla tarihin bir dönemindeki bir bölgesini mercek altına alarak idarî, sosyal ve ekonomik yapısı orijinal belgeler ve yazılanlar ışığında incelenmiştir. Böylece Tanzimat, Islahât Fermanları ve I. Meşrutiyet dönemlerindeki çalkantılar ve çabalar içindeki Çorum gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Elbette bu tecrübelerden bugün için çıkarılacak dersler de bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

A- ARŞİV KAYNAKLARI

1- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

ANKARA AYNİYÂT DEFTERLERİ. 804, 805, 808, 809, 810, 811.
 AYNİYÂT MALİYE DEFTERİ. 1111.

BEO SADÂRET EVRAKI

A.MKT. 138/35.

A.MKT.UM. 4/11, 15/88, 118/32, 152/52, 191/61, 240/47, 416/82, 425/69, 447/68, 451/85, 456/38, 458/44, 496/7, 550/91.

A. MKT. MHM. 7/93, 183/65.

A. MKT.NZD. 1/5 .

A.DVN. 66/40, 87/56.

A.DVN.MHM. 8-A /57.

CEVDET TASNİFİ.

Dâhiliye.

306, 2731, 4296, 5304, 6832, 7517, 10306, 10582, 12999, 13056, 26532, 28417, 110582.

Belediye. 4496.

İktisat. 1045.

Maliye. 1802, 2919, 26532, 27722, 28417.

Evkâf. 1003, 3492, 3983, 4178, 4593, 5316, 6377, 7045, 7536, 7934, 10781, 14734, 17214, 18977.

Maârif. 304, 2070, 4378, 4559, 5980, 7239, 7839, 7946, 8372, 8920, 8953.

DH.MUİ. 8-2/39, 13-1/37, 18-1/44, 24-1/67, 80-2/23, 80-3/13, 117/26, 121/56.

DÂHİLİYE NEZARETİ ANKARA GELEN GİDEN DEFTERİ. 66/3/15.

1255-1309 YILLARI İRADELERİ.

Dâhiliye. 4, 12, 14, 17, 21, 44, 48, 1712, 7697, 7816, 8770, 11195, 22961, 34290, 88916, 92689, 92914, 95240.

Evkâf. 16.

Meclis-i Vâlâ 723, 1322, 5068, 6317, 7644, 8414, 11225, 16931, 18507.

Şûrâ-yı Devlet. 265, 457, 2657, 5805, 6761 .

1310- 1334 YILLARI İRADELERİ.

Dâhiliye. 1311 Z/17, 1312 B/14, 1312 C/11, 1313 M/4, 1313 C/4, 1314 Ra/28, 1314 RA/28, 1319 N/29, 1319 N/29, 1320 CA/62, 1320 C/25, 1321 S/3, 1322 B/10, 1322 L/10, 1322 Z/7, 1322 Ca 25/45, 1322 ZA 19/26, 1322 S/15, 1322 12/10, 1324 Z/6, 1327 C/22, 1327 Z/17, 1327 B/10, 1328 S /21, 1331 ZA/29 .

Evkâf. 1312 Z/12, 1316 B/1, 1316 CA/5 .

Hususî. 1310 C /26, 1311 5/26.

Maliye.1321 Z/5.

Ticaret ve Nâfia. 1321 Ra/2.

D.ASM. 39250.

D.CMH. 2749/688.

DH.İD. 3/3, 19-2/ 53, 3/35.

HATT-I HÛMÂYÛN.

8598, 18414, 18498-G, 20363-A, 26068, 26857, 30930, 31530, 31530-B, 34844, 48675, 48679.

İBNÜLEMİN TASNİFİ.

Evkâf. 2771.

KÂMİL KEPECİ. 6501.

ML.VRD. TMT.395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584.

ML. CERİDE. 376, 1411

ML. MASÂRIFÂT. 3086, 228.

ML VÂRİDAT. 387.

MAD. 2751, 2985, 2981, 3198, 3206, 22214.

MECLİS-İ VÂLÂ. 2/7, 15/43, 76/18.

MECLİS-İ VÜKELÂ MAZBATALARI 19/66, 74/66, 75/ 122.

ŞD.1333/29, 1337/ 38, 1354/5.

YILDIZ EVRAKI KATALOĞU

YA RES. 83/31, 2421.

Y.E.E, 131/8 .

Y.MTV. 73/134, 75/113 ,78/88, 131/93, 132/59.

2- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ

VAKIF DEFTERLERİ

484, 565, 580, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 589, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 608/2, 988.

HURÛFÂT DEFTERLERİ

537, 539, 541, 542, 543, 565, 568, 1082, 1083, 1084, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1098, 1099, 1100, 1119, 1133, 1140, 1142, 1143

3- ANKARA MİLLÎ KÜTÜPHÂNE

ÇORUM ŞER'İYYE SİCİLLERİ

1- H.1255-1264(M.1839-1847), 2- H.1268-1280(M.1851-1863), 3- 1280-1285 (M.1863-1868), 4- H.1285-1290 (M. 1868-1873), 5- H. 1289-1291 (M. 1872-1874), 6- 1291-1293 (M.1874-1876), 7- H.1293-1295 (M.1876-1878), 8- 1295-1297 (M. 1878-1880), 9- H. 1297-1300 (M.1881-1886), 10- H.1299-1304 (M.1881-1882), 11- H.1304-1312 (M.1880-1894), 12- H. 1312-1306 (M. 1894-1896), 13- H.1314-1316 (M.1896-1898), 14- H.1316-1319 (M.1898-1901), 15- H.1318-1322 (M.1901-1904) 16- H.1322-1327 (M.1904-1909)

B-RESMÎ KAYNAKLAR

SALNÂMELELER

SDAO. 1265, 1266, 1267, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274, 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1281, 1282, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1298, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1311, 1312, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326.

SVA. 1290, 1293, 1299, 1300, 1308, 1311, 1318, 1320, 1325.

SNMÜ 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

İSTATİSTİKLER VE MUHÂSEBE DEFTERİ

Orman ve Maden ve Zirâat Nezâreti İstatistik İdaresi, 1323 Senesi Orman İstatistiği, 1.Sene, Dersaâdet, 1326.

Mevâdd-ı Cezâiyyeye Müteallik İstatistik, 1316 Sene-i Maliyesi Zarfında Mahâkim-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye Res'en ve Devren Vürûd Eden Mevâdd-ı Cezâiyyeyi Mutazammın Olup, Adliye Nezâretinde Tertib ve Tanzîm Edilmiştir. Dersaâdet,1321.

1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî İstatistiği, Orman Maden ve Zirâat Nezâreti Yayını, Dersaâdet,1327.

Memâlik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsûs Zirâat İstatistiği, Ticaret ve Zirâat Nezâreti İstatistik Dâire-i Umûmiyyesi Müdüriyeti Dersaâdet,1332.

Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 6 (Haz. Mehmet Alkan,) Ankara, 2000, DİE. Yay.

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi C.3, Ankara, 1997, DİE Yay.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyât-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın No. 36, Ankara, 1997.

C- BAŞVURU ESERLERİ

Abdülaziz Bey, Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap (Haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan), TVYY, İstanbul, 1995.

Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Kanaat Matbaası, Dersaâdet, 1330.

Acun, Hakkı, Anadolu Saat Kuleleri, Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara, 1994.

Ahmed Lütfi Efendi, Vak'anüvist Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. 2- 8, (Haz. Yücel Demirel), YKY, İstanbul, 1999.

- Ainswort W. F.**, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, C.1, London, 1842.
- Akdağ, Mustafa**, Türkiyenin İktisadî ve İçtimâî Tarihi, C. 1- 2, (1453-1559), Cem Yay., İstanbul, 1995.
- Türk Halkının Dirlik ve Düzenlilik Kavgası, Celalî İsyanları, Cem Yay., İstanbul, 1995.
- Akgündüz, Ahmet**, İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, OSAV. Yay., İstanbul, 1995.
- Akyıldız, Ali**, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yay., İstanbul, 1993.
- Akyüz, Yahya**, Türk Eğitim Tarihi, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, 1982.
- Ali Cevad**, Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lüğati, Dersâadet, 1313.
- Ali İzzet**, Tezkere-i Makâmât, (Haz. Mahmut Selim Gürsel) Ankara, 1997.
- Aru, Kemal**, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, 1949.
- Aynî Ali Efendi**, Kavânîn-i Âl-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân (Haz. Tayyib Gökbilgin) İstanbul, 1979.
- Baltacı, Cahit**, XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih), İstanbul, 1976.
- Bayındır, Abdülaziz**, İslâm Muhâkeme Hukuku, İstanbul, 1986.
- Braudel, Fernand**, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1 (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İmge Yay., Ankara, 1993.
- Bice, Hayati**, Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler, TDV. Yay., Ankara, 1991.
- Bolat, Cahide**, Redif Askeri Teşkilâtı, (1834-1876) A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2000.
- Cahen, Claude**, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev. Yıldız Moran) e Yay., İstanbul, 1994.
- Can, Yılmaz**, İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, TDV. Yay., Ankara, 1995.
- Cerasi, Maurice** Osmanlı Kenti ,(Çev. Aslı Ataöv), YKY., İstanbul, 1999.
- Cin, Halil**, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara, 1974.
- Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1985.
- Eski Hukukumuzda Boşanma, Konya, 1988.
- Cin, Halil-A. Akgündüz**, Türk-İslâm Hukuk Tarihi, C.1, 2 Timaş Yay., İstanbul, 1990.
- Cuinet, Vital**, La Turquie D'Asie, Tome Premier, Paris, 1892.
- Çadırcı, Musa**, Tanzimat döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK. Yay., Ankara, 1991.
- Çağlar, Yüksel**, Çorumdaki Türk Eserleri, Basılmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü Türk-İslâm Sanatı Kürsüsü. İstanbul, 1969.
- Çataltepe, Sipahi**, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedit Ordusu, Göçebe Yay., İstanbul, 1997.
- Çorum 1990**, Ankara.
- Çorum İl Yıllığı**, Ankara, 1973.
- Davison, Roderic**, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876, C. 1, (Çev. Osman Akınhay), Papirüs Yay., İstanbul, 1995.

- Dernschwam, Hans**, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (Çev. Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 2, 8, 10, Çağ Yay., İstanbul, 1993.
- Duben, Alan-C. Behar**, İstanbul Hâneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İletişim Yay., İstanbul, 1996.
- Duman, Hasan**, Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller), İstanbul, 1982.
- Dündar, Abdulkadir**, Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmâr Sistemi, (XVIII. ve XIX. Yüzyıl) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- Ekiz, Suat**, Çorum Vilâyeti Yer Adları, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1968.
- Eldem, Sedad Hakkı**, Türk Evi I, İstanbul, 1984.
- Eldem, Vedat**, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK. Yay., Ankara, 1994.
- Emecen, Feridun**, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK. Yay., Ankara, 1989.
- Engelhart**, Tanzimat ve Türkiye, (Çev. Ali Reşad) Kaknüs Yay., İstanbul, 1999.
- Ergin, Osman**, Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişâfı, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaîyât Enstitüsü Yay., İstanbul, 1936.
- Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- Erol, Aydil**, Adlarımız, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992.
- Etem, Muhlis**, Sergi ve Panayır, İktisat ve İşletmesi, İstanbul, 1931.
- Evliya Çelebi**, Seyahâtnâme, C. 1, 2, İkdâm Matbaası Dersaadet, 1314.
- Faroqhi, Suraiya**, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu) TVYY., İstanbul, 1994.
- Hacılar ve Sultanlar, (Çev. Gül Çağalı Güven) TVYY., İstanbul, 1995.
- Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, (Çev. Elif Kılıç), TVYY., İstanbul, 1997.
- Georgeon, François**, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yusuf Akçura 1876-1935, (Çev. Alev Er), TVYY., İstanbul, 1996.
- Grivold, William J.**, Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611, (Çev. Ülkün Tansel) TVYY., İstanbul, 2000.
- Göde, Kemal**, Eratnalılar (1327-1381), TTK Yay., Ankara, 1994.
- Gökmen, Ertan**, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası, (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan) Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2000.
- Güçer, Lütfi**, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul, 1964.
- Gündoğdu, Abdullah**, Çorum'un 2 Numaralı Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1268-1280/M.1852-1863), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Güran, Ceyhan**, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1976.
- Güran, Tefvik**, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yay., İstanbul, 1998.
- Hamilton, William J.**, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, Vol I, London, 1842.
- Halasoğlu, Yusuf**, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK. Yay., Ankara, 1988.

- Hoca Saadeddin Efendi**, Tacü't-Tevârîh, C. II, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- Hüseyin Hüsameddin**, Amasya Tarihi, C. 2, 3, İstanbul, 1329.
- İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, 1948.
- İslamoğlu, Huricihan-İnan**, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İletişim Yay., İstanbul, 1991.
- Karal, Enver Ziya**, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943
- Karamürsal, Ziya**, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK.Yay., Ankara, 1989.
- Katip Çelebi**, Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l Bihâr, C. 1, Tercüman 1001 Eser Yay., İstanbul, 1980.
- Kavakçı, Yusuf Ziya**, Hisbe Teşkilatı, Ankara, 1975.
- Kazıcı, Ziya**, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul, 1977.
- İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul, 1985.
- Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul, 1987.
- Koçbey, Hüseyin, Ertuğrul Şahinci**, Çorum Tarihi, Çorum, Tarihsiz.
- Koçu, Reşad Ekrem**, Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Sümerbank Yay., Ankara, 1967.
- Korkmaz, Şerif**, H.1255-1264 (M.1839-1847) Tarihli Çorum Şer'iyeye Sicili (Trankripsiyon ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- Kozak, İ. Erol**, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, İstanbul, 1985.
- Köy Envanter Etüdlere Göre Çorum**, Köyişleri Bakanlığı Yay., Ankara, 1969.
- Kunt, Metin**, Şancaktan Eyâlete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi, İstanbul, 1978.
- Kurt, Abdurrahman**, Bursa Sicillerine göre Osmanlı Ailesi (1839-1876), Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 1988.
- Kütükoğlu, Mübahat**, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- Mehmed Neşri**, Neşri Tarihi, C. II, (Haz. Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen), TTK. Yay., Ankara, 1995.
- Mert, Özcan**, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980.
- Mustafa Nuri Paşa**, Netâyicü'l-Vuku'ât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Cilt, I-II, (Haz. Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara, 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah**, Camiü'd-Düvel (Haz. Ahmed Ağırakça), İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar**, Babaîler İsyanı, Dergah Yay., İstanbul, 1980.
- Orhonlu, Cengiz**, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yay., İstanbul, 1987.
- Ortaç, Hilal**, Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996.
- Ortaylı, İber**, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yay., İstanbul, 1985.
- Osmanlı Devletinde Kadı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.
- Osmanlı Toplumunda Aile, Pan Yay., İstanbul, 2000.
- Osmanlı Ansiklopedisi**, Tarih/ Medeniyet/ Kültür, C. II, III, İz Yay., İstanbul, 1996.

- Öz, Tahsin**, Türk Kumaş ve Kadifeleri I, İstanbul, 1946.
- Özdemir, Rıfat**, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, 1998.
- Öztürk, Hüseyin**, Kınâlızâde Ali Çelebi'de Aile, Ankara, 1990.
- Özkaya, Yücel**, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1985.
- Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık, TTK Yay., Ankara, 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki**, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I-II-III, MEB. Yay., İstanbul, 1993.
- Pamuk, Şevket**, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), TVYY., İstanbul, 1994..
- Parlatır, İsmail**, Tanzimat Edebiyatında Kölelik, TTK. Yay., Ankara, 1992.
- Sabuncuoğlu, İhsan**, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Kısım II, Ankara, 1973.
- Saint-Martin, M. Vivien de**, Description Historique et Geographique de L'Asie Mineur, Tome II, Paris, 1852.
- Sarıkaya, Yaşar**, Medreseler ve Modernleşme, İz Yay., İstanbul, 1997.
- Serçe, Erkan**, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945), Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1998.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, (Haz. Mithat Sertoğlu) İstanbul, 1992.
- Süleyman Sûdi**, Osmanlı Vergi Düzeni, (Haz. Mehmet Ali Ünal) Isparta, 1996.
- Şemseddin Sami**, Kamûs-ı Türkî, Dersaadet, 1317.
- Şener, Abdüllatif**, Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yay., İstanbul, 1990.
- Tabakoğlu, Ahmet**, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yay., İstanbul, 1986.
- Taş, Hülya**, XVI. Yüzyılda Rûm Eyâletinde Mîrî Toprakların Mülk ve Vakfa Dönüştürülmesi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- Tavernier, J. B.**, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, 1980.
- Tekeli, İlhan**, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.
- Texier, Charles**, Asie Mineur, Paris, 1862.
- Toledano, Ehud R.**, Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, (Çev.Y. Hakan Erdem), TVYY., İstanbul, 1994.
- Tönük, Vecihi**, Türkiye'de İdare Teşkilatı, İstanbul, 1945.
- Tuğlacı, Pars**, Osmanlı Şehirleri, Milliyet Yay., İstanbul, 1985.
- Turan, Osman**, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yay., Ankara, 1965.
- Tümerkan, Sıddık**, Türkiyede Belediyeler, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu, İstanbul, 1946.
- Türkay, Cevdet**, Başbakanlık Arşivine Gore, Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, Tercüman Yay., İstanbul, 1979.
- Türkiye Ansiklopedisi**, 1923-1973, Kaynak Kitaplar, C. 2, İstanbul, 1974.
- Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler ve Belediyeler**, T.C İçişleri Bakanhğı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1970.
- Ubicini, M. A.**, Türkiye 1850, C. 1, 2 (Çev. Cemal Karaağaçlı) İstanbul, Tercüman Yay., Tarihsiz.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı**, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, TTK. Yay., Ankara, 1988.

Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, TTK. Yay., Ankara, 1988.

- Ünal, Mehmet Ali**, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1515-1566), Ankara, 1989.
- Yaramış, Ahmet**, Çorum'un H.1240-1254/M.1824-1836 Tarihli Şer'îyye Sicilinin H.1240-1241/M.1824-1826 Yılları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirme, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.
- Yılmazçelik, İbrahim**, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK. Yay., Ankara, 1995.
- Yücel, Yaşar**, Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti, TTK. Yay., Ankara, 1970.

D-SÜRELİ YAYINLAR

- Akbal, Fazıla**, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", Belleten XV/60, TTK. Yay., Ankara, 1981.
- Akdağ, Mustafa**, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar" DTCFD, XIII/1-2, A.Ü. Yay., Ankara, 1955.
- Akok, Mahmut**, "Çorum'un Eski Evleri", Artitekt, C.20, S. 237-238, Ankara, 1951.
- Akozan, Feridun**, "Türk Han ve Kervansarayları", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeler I, İstanbul, 1963.
- Aktan, Hamza**, "İslâm Aile Hukuku", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 2, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.
- Altundağ, Şinasi**, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma" DTCFSD, C. V, S. 2, A.Ü. Yay., Ankara, 1947.
- Aktüre, Sevgi**, "17 Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci" ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. 1, S.1, Ankara, 1985.
- "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985.
- "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz.
- Akyüz, Yahya**, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK. Yay., Ankara, 1994.
- Aydın, Mahir**, "Sultan Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, İ.Ü. Ed. Fak.Yay., İstanbul, 1990.
- Aydın, Mehmet Akif**, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", Osmanlı Araştırmaları, S. III, İstanbul, 1982.
- "Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma Tefrik", Osmanlı Araştırmaları, S. 5, İstanbul, 1986.
- "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü" Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. II, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.
- Bakırer, Ömer**, "Bizans Danişmend Selcuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz.
- Barkan, Ömer Lütfi**, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arâzi Tahrirleri ve Hakan Mahsus İstatistik Defterleri I, İFM, C. 2, İstanbul, 1940-41.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, S. II, VGM. Yay., Ankara, 1942.

- “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Vakıflar Dergisi, S. II, VGM. Yay. Ankara, 1942.
- “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, Türkiyat Mecmuası, C. X, İstanbul, 1951-53.
- “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, S. 1-2, İstanbul, 1962-63.
- “Edirne Askeri Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, Belgeler, C. III, Sayı. 5-6, TTK. Yay., Ankara, 1966.
- “Avarız”, İ.A. C. II, MEB. Yay., İstanbul, 1993.
- “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunnâmesi”, Tanzimat I, MEB. Yay., İstanbul, 1999.
- Baykara, Tuncer**, “Cehri Üzerine Notlar” Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992.
- Berki, Ali Himmet**, “Vakıflarda Şartlara Riâyet Meselesi”, Vakıflar Dergisi, S.7, VGM. Yay., İstanbul, 1968.
- Bulduk, Üçler**, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-F”, OTAM, S. 3, A.Ü. Yay., Ankara, 1992.
- Buluç, Sevim**, “Çorum ve Çevresi”, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum Tarihi, Tarihsiz.
- CİN, Halil** “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, 150. Yılında Tanzimat, TTK. Yay., Ankara, 1992.
- Çadırcı, Musa**, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, Belleten, C. XXXIV/135, TTK. Yay., Ankara, 1970.
- “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi”, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi. C. XIV. S. 25, A.Ü. Yay., Ankara, 1982.
- “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1983.
- “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, IX. Türk Tarih Kongresi, C. II, TTK. Yay., Ankara, 1985.
- “Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması”, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan, TTK. Yay., Ankara, 1985.
- “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, Belleten, LI/201, TTK. Yay., Ankara, 1987.
- “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, Belleten, LII/203, TTK. Yay., Ankara, 1988.
- Çağatay, Neşet**, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, DTCFD, C. 5, S. 1-5, A.Ü. Yay., Ankara, 1947.
- Dağlıoğlu, H Turhan**, “Onuncu Asırda Çorum ÇD. S. 3, Çorum, 1938.
- “Onuncu Asırda Çorum” ÇD. S. 16; Çorum, 1939.
- “Çorum Vilâyetinin Mülkî Taksimâtına Tarihi Kısa Bir Bakış,” ÇD. S. 32, Çorum, 1941.
- Demirel, Ömer**, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı” Belleten, LIV/211, TTK. Yay., Ankara, 1990.

- Demirel, Ö- A. Gürbüz- M.Tuş**, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı" Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.
- Donuk, Abdülkadir**, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile, Aile Yazıları I, (Der. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem) T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1990.
- Ebulula, Mardin**, "Kadı Maddesi" İ.A, C. VI, MEB. Yay., İstanbul, 1955.
- Ergenç, Özer**, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII, Türk Tarih Kongresi, C. II, TTK Yay., Ankara, 1981.
- "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984.
- Ertekin, Eşref**, "Çorum Tarihindeki Kadın Elbiseleri II", ÇD, S. 48, Çorum, 1944.
- Eyice, Semavi**, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler" İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, S.1-2, İstanbul, 1962-63.
- "Bedesten", DİA, C. 5, , TDV. Yay., İstanbul, 1992.
- "Mescid", İ.A. C. 8, MEB. Yay., İstanbul, 1993.
- Faroqhi, Suraiya**, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi, Tarihsiz.
- "Şehir Evinin Fizikî Şekli", (Çev. İbrahim Kalın), Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.3, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1992.
- Genç, Mehmet**, "Osmanlı Esnâfi ve Devletle İlişkiler", Ahilik ve Esnâf, Konferans ve Seminer, Metinler Tartışmalar, İstanbul, 1986.
- Gökbilgin, Tayyib**, "15. ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", Vakıflar Dergisi, S.VI, VGM Yay., Ankara, 1965.
- "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri," Belleten XXXI/121, TTK. Yay., Ankara, 1967.
- Göyünç, Nejat**, "Hâne Deyimi Hakkında", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.32, İstanbul, 1979.
- Gündoğdu, Abdullah**, "Çorumda Bir Türk Aşireti: Dedesli", OTAM, S. 3, A.Ü. Yay., Ankara, 1992.
- Güran, Tefrik**, 19. Yüzyıl Temettuât Tahrirleri", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE. Yay., Ankara, 2000.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin**, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150.Yılında Tanzimat (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK. Yay., Ankara, 1992.
- "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", Osmanlı Medeniyeti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), C. 1, IRCICA. Yay., İstanbul, 1999.
- İnalçık, Halil**, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, XXVIII/112, TTK. Yay., Ankara, 1964.
- "Köy, Köylü ve İmparatorluk", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi, Tebliğler, (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), TTK. Yay., Ankara, 1990.
- "İslâm Arâzi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi" Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, Eren Yay., İstanbul, 1993.

“Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomisi, Eren Yay., İstanbul, 1996.

Karamağaralı, Haluk, “Çorum Ulu Câmiiindeki Minber”, Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, İstanbul, 1965.

Karaman, Hayrettin, “İslâm’ın Getirdiği Aile Anlayışı”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. II, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.

Kodoman, B-A. Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK. Yay., Ankara, 1992.

Köseoğlu, Neşet, “Çorumda Beylerçelebi ve Muzaffer Paşa Câmii Minberi” ÇD, S.3, Çorum, 1938.

“Çorum’un 350 Yıl Evvelki İle Bugünkü Mahalle Adları Hakkında Bir Araştırma ÇD, S. 9-10, Çorum, 1939.

“Evlîya Çelebiye Göre Çorum ve Havalisi”, ÇD, S.11, Çorum, 1939.

“Çorum Sancakbeyi Karayazıcı”, ÇD. S. 12, Çorum, 1939.

“Köy Adlarına Göre Bir Araştırma”, ÇD, S.13, Çorum, 1939.

“Tarihte Çorum Köyleri Abdalata”, ÇD. S. 14, Çorum, 1939.

“Tarihte Çorum Köyleri ÇD, S. 15, Çorum, 1939.

“Tarihte Çorum Köyleri. Ayas, Türkler ÇD. S.16, Çorum, 1939.

“Çorumda Oğuz Boyları” ÇD. S. 43, Çorum, 1943.

“Çorum’da Dedesli Aşireti”, ÇD, S. 44, Çorum, 1944.

Köstekçioğlu, Süleyman, “Çorum Adı Üzerinde İncelemeler, ÇD. S. 6, Çorum, 1938.

“Yıldırım Bâyezîd-Kadı Burhâneddin Ahmed’in Çorum’daki Muharebeleri”, ÇD. S. 20, Çorum, 1940.

Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, S. 7, VGM. Yay., İstanbul, 1968.

Kurt, Yılmaz, “Çorumlu Kazası Kişi Adları” (XVI. Yüzyıl), OTAM, S. 6, Ankara, 1995.

“Çorum Sancağı Kişi Adları” (XVI. Yüzyıl), Belleten LIX/224, Ankara, 1995.

Kütükoğlu, Mübahat, “Suftan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansure”, İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. XII, Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin’e Hatıra Sayısı, İ.Ü. Edebiyat. Fak Yay., İstanbul, 1981-82.

“Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, Belleten LIX/225; TTK. Yay., Ankara, 1995.

“Osmanlı İktisadî Yapısı”, Osmanlı Devleti Tarihi, C. 2, IRCICA. Yay., İstanbul, 1999.

Mordmann, J.H., “Kaimmakam”, İ.A. C. VI, MEB. Yay., İstanbul, 1979.

Ocak, Ahmet Yaşar, “Din ve Düşünce”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, C. 1, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA. Yay., İstanbul, 1999.

Oral, M.Zeki, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihceleri”, Vakıflar Dergisi, S. 5, Ankara, 1962.

Orhanlı, Cengiz, “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı”, Türk Kültürü, XV/1-2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1976.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme,” Bülent N.Esen’e Armağan, Ankara, 1977.

"Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler," Aile Yazıları I, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1990.

"Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C. 2, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.

Öz, Mehmet, "15 ve 16. Yüzyılda Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadî Hayat", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum, 11. Çorum Hitit Festivali, Sempozyum Tebliğler 26-27 Temmuz 1991.

Öz, Tahsin, "Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar", III. TTK, Ankara 15-20 Kasım 1943, TTK. Yay., Ankara, 1948.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Askeri Teşkilatı" Osmanlı Devleti Tarihi, C.1, IRCICA. Yay., İstanbul, 1999.

Özdemir, Rıfat, "Tokat Esnâf Teşkilatı (1771-1840)", I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler, 13-17 Ekim 1986.

"Harput ve Çemişgezek'te Askerî Aileler", Belleten, LIX/226, TTK. Yay., Ankara, 1995.

Öztürk, Mustafa, "Trabzonda Fiatlar, (1750-1770)" Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988.

"Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili" Belleten LV/212, TTK. Yay., Ankara, 1991.

Sabuncuoğlu, İhsan, "Çorumda Maârif Hayatı", ÇD, S. 47, Çorum, 1944.

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı, Ankara, 1978.

Shaw, Stanford, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.3, İletişim Yay., İstanbul, 1985.

Sanat Ansiklopedisi, Mescid Maddesi" C. III, İstanbul, 1950.

Savaş, Saim, " Fetva ve Şeriyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.2, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1993.

Saydam, Abdullah, "Orta Anadolu'da Aşiretlerin İskâmı (1839-1853), Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun, 1993.

Şahin, Kemal, "Ashâb-ı Kirâmdan Suheyb-ı Rûmî Hazretlerinin Çorum'da Adına Yapılan Vakıflar", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum, Sempozyum- Tebliğler, 11. Çorum Hitit Festivali, 26-27 Temmuz 1991.

Şener, Abdülatif, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150.Yılında Tanzimat, (Haz. H. Dursun Yıldız) TTK. Yay., Ankara, 1992.

Şimşirgil, Ahmed, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rûm Beylerbeyliği", Türklük Araştırmaları Dergisi, S. 5, İstanbul, 1989.

Tanrıkörür, Ş. Barihüda, "Tarihin Tahribi: Çorum Mevlevihânesi", 7. Millî Mevlana Kongresi, Konya, 1994.

Tonbuş, Nazmi,

"16. Asırda Çorum'un İdarî ve Askerî Vaziyeti Hakkında Bazı Malûmât", ÇD, S. 1, Çorum, 1938.

"Danişnedname ve Mirkatülcihat", ÇD, S. 21, Çorum, 1940.

"Çorumun Eski Matbah ve Yemekleri", ÇD, S. 40, Çorum, 1943.

"Çorum Eski Yemek ve Mutbahları II, Mutbah Eşyası," ÇD, S.41, Çorum, 1943.

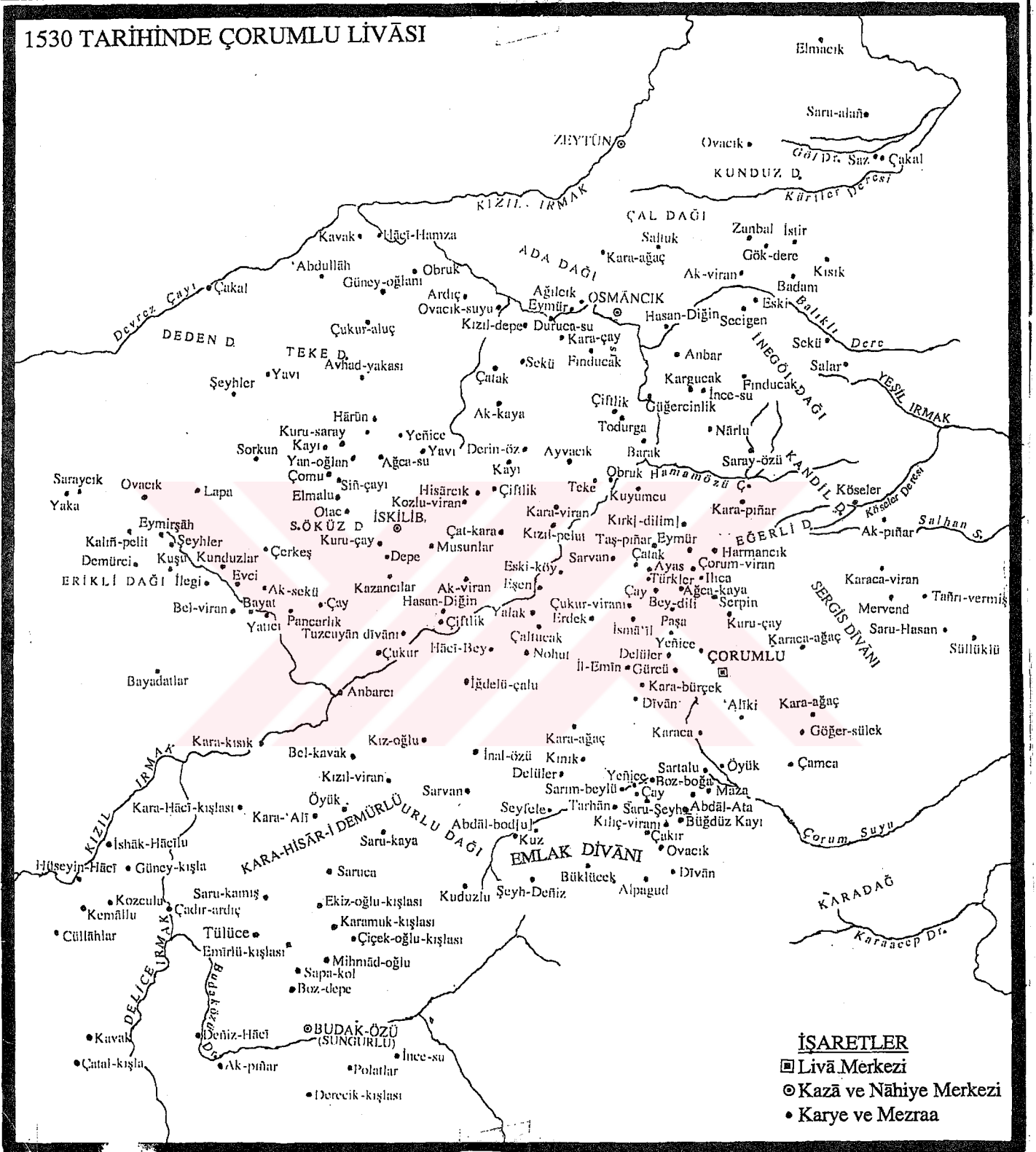
- “Kentimiz Niçin Çorum Diye Anılmıştır”, ÇD. S. 56, Çorum, 1946.
- “Çorumda Ahilik”, ÇD, S.57, Çorum, 1946.
- Turan, Refik**, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 1, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1992.
- Turan, Şerafettin**, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı 1041/ 1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri”, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı **Türk Ansiklopedisi**, “Çorum Maddesi”, C. XII, Ankara, 1964.
- Türkay, Cevdet**, “Osmanlı İmparatorluğunda Vergi”, Belgelerle Türk Tarihi, C. X, S. 56, Ankara, 1972.
- Uğur, Nuri**, “Çorumlu Hacı Hasan Paşa”, ÇD. S. 36-37, Çorum, 1942.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı**, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti” Belleten, 32/126, TTK. Yay., Ankara, 1968.
- “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin”, Belleten, 32/126, TTK. Yay., Ankara, 1968.
- Ülken, Hilmi Ziya**, “Aile” Aile Yazıları I, (Der. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem) T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1990.
- Ülkütaşır, M.Şakir**, “Sıbyân Mektepleri”, Türk Kültürü, S.33, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1965.
- Ünsal, Fahrettin**, “Cehrilik Yarenliği”, ÇD, S. 45, Çorum, 1944.
- Ünver, A. Süheyl**, “Türk Hamamları”, Belleten XXXVII/145, TTK.Yay., Ankara, 1973.
- Veldet, Hıfzı**, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, MEB. Yay., İstanbul, 1999.
- Yazıcı, Nesimi**, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız) TTK. Yay., Ankara, 1992.
- Yediyıldız, Bahaeddin**, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”, Osmanlı Araştırmaları, S. 3, İstanbul, 1982.
- “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., Ankara, 1984.
- “Osmanlı Toplumu”, Osmanlı Devleti Tarihi, C.2, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) IRCICA.Yay., İstanbul, 1999.
- Yınanç, Mükremin Halil**, “Danışmendliler” İ.A, C.3, MEB. Yay., İstanbul, 1945.
- Yolalıcı, Mehmet Emin**, “XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık-Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler, Samsun, 1998.
- Yurt Ansiklopedisi**, “Çorum” Maddesi, C. 3. Anadolu Yay., İstanbul, 1982.
- Yücel, Yaşar**, “XIV-XV.Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar”, Belleten, 37/146, TTK. Yay., Ankara, 1973.
- “XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, Belleten, XLI/163, TTK. Yay., Ankara, 1977.

EKLER

- EK- 1. 1530 Tarihinde Çorumlu Livası Haritası
- EK- 2. 1894'te Teşkil Edilen Çorum Sancağının Sınırlarını Gösteren Harita
- EK- 3. Çorum'un 1890 Tarihli Şehir Planı
- EK- 4. Sofular Mahallesiindeki Celepzâde Evi Planı
- EK- 5. Tekkeli Hoca Evi Planı
- EK- 6. Çorum Saat Kulesi
- EK- 7. Hıdırlık Câmii ve Türbesi
- EK- 8. Askeri Kışlanın Fotoğrafi
- EK- 9. Ulu Câmii ve Çevresi
- EK- 10. Veli Paşa Hamı İçinden Bir Görünüm
- Ek- 11. Nisan 1848 Tarihli Bir Narh Kaydı ve Transkribi
- EK- 12. Hurûfât Defterinden Bir Örnek ve Transkribi
- EK- 13. Bir Tereke Kaydı Örneği ve Transkribi
- EK- 14. 1836 Yılında Çorum Redif Taburunda Bulunan Zâbit ve Neferlerin Sayı ve Maaşlarını Gösteren Defterden Bir Bölüm ve Transkribi
- Ek- 15. Tozluburun Köyüne Ait Temettuât Defterinin Bir Kısmı.ve Transkribi
- EK-16. Bir Vakfiyye Kaydı ve Transkribi
- EK-17. Osmanlı Devleti'nde İlk Nüfus Sayımının Yapıldığı 1831 Yılında Çorum'un Yönetimsel Kademelenmedeki Yeri

1530 TARİHİNDE ÇORUMLU LİVASI

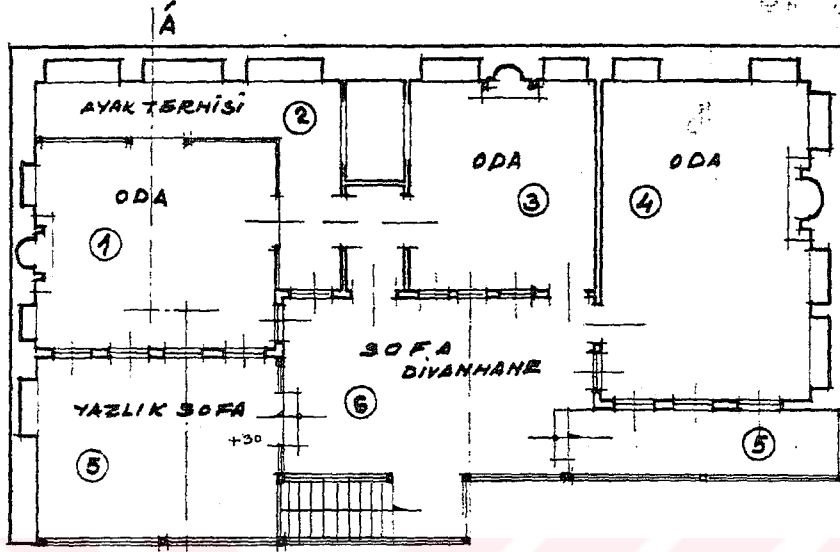
EK-1. 1530 Tarihinde Çorumlu Livası (387 Numaralı Muhāsebe-i Vilāyet-i Karaman ve Rum defterinden alınmıştır)

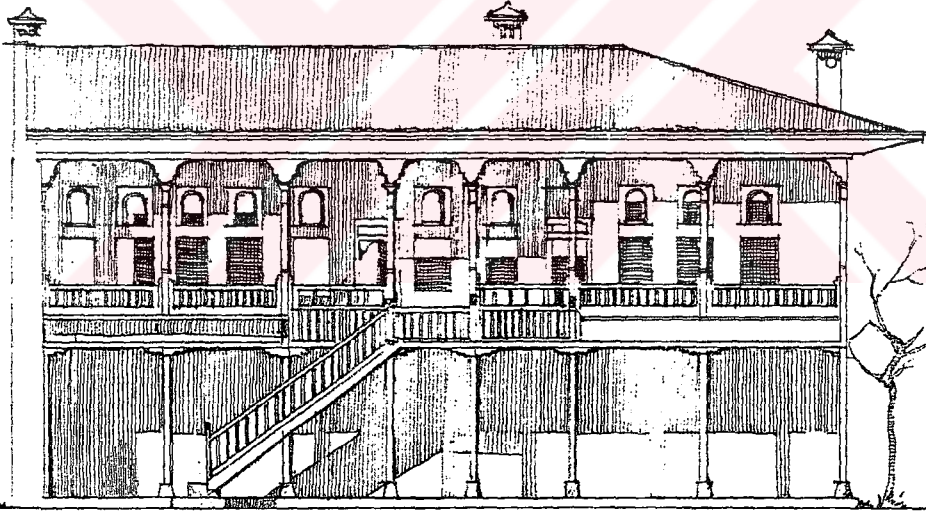

ÇORUM ESKİ EVLERİ II.

P. 1

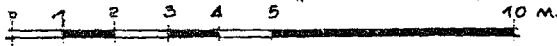

ÜST KAT PLANI

AVLU ÇEPHESİ

SOFULAR MAH. AYHALLI
Sb. NE'İ ÇELEPZADE EVİ

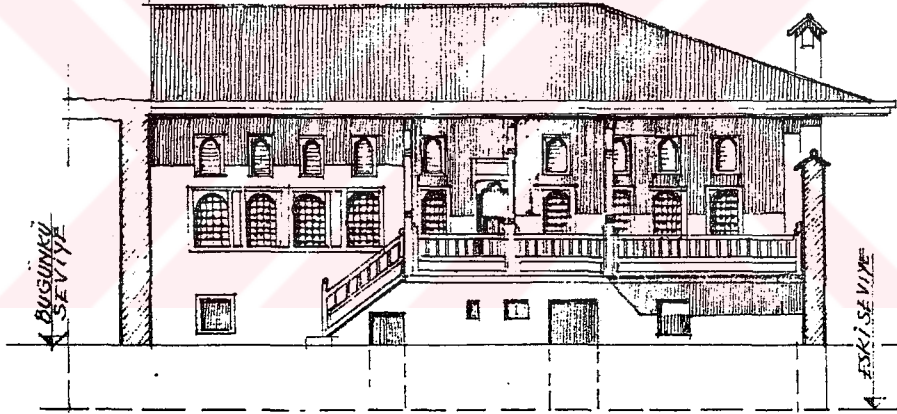
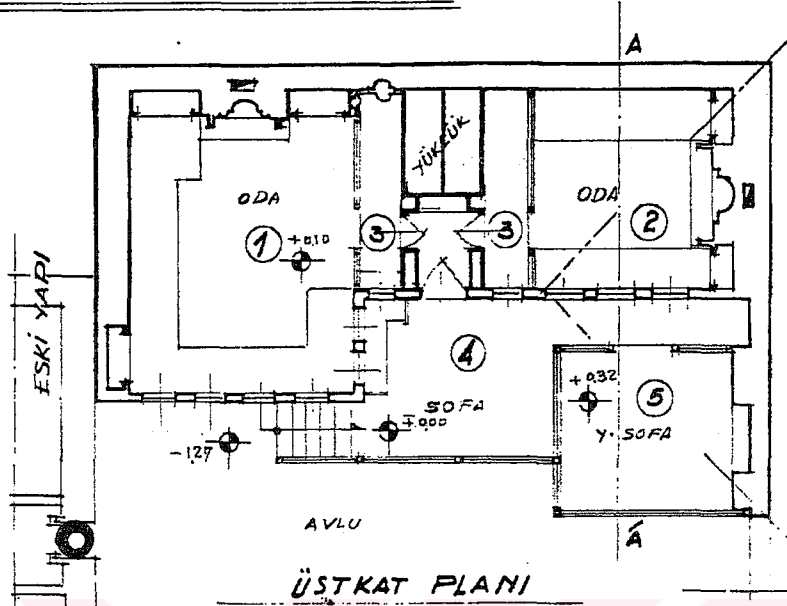
ARKEOLOĞ M. AKOK
12. I. 1951 ANKARA

EK-4. Sofular Mahallesiindeki Çelep Zade Evi Planı (Alındığı Yer: Mahmut Akok, " Çorum'un Eski Evleri", Artitekt, C.20, S. 237-238, Ankara, 1951

ÇORUM ESKİ EVLERİ I.

P.1.

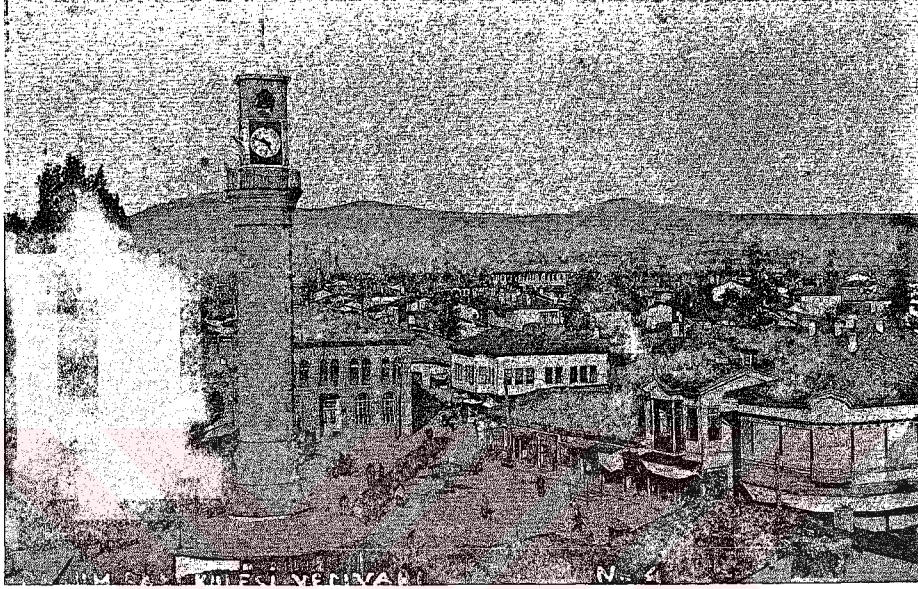
"DOĞUDA, AVLU CEPHESİ"

0 1 2 3 4 5 1000 M.

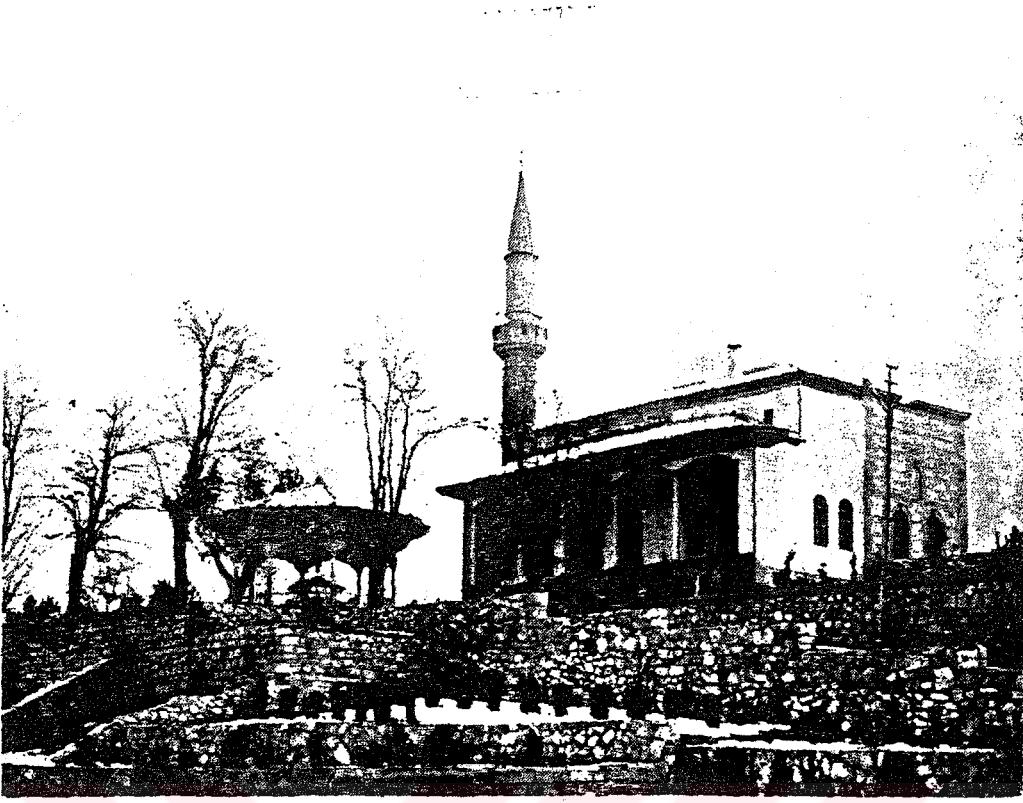
ÇORUM COPLU MA. SAĞIRCI SO.
TEKKELİ HOCA ODASI N° 73. 81

ARKEDİG. M. AKOK
8.1.1951 ANKARA

EK-5. Tekkeli Hoca Evi Planı (Alındığı Yer: Mahmut Akok, "Çorum'un Eski Evleri",
Artitekt, C.20, S. 237-238, Ankara, 1951

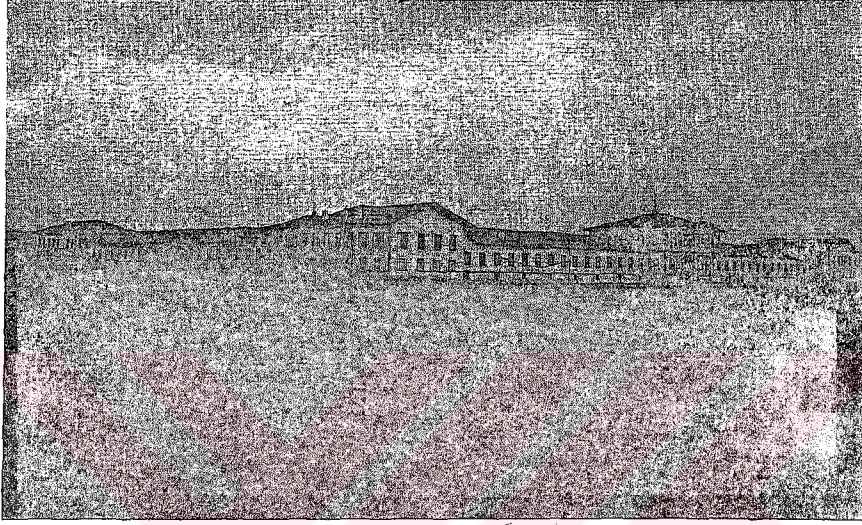

EK-6. Çorum Saat Kulesinin bir görünümü

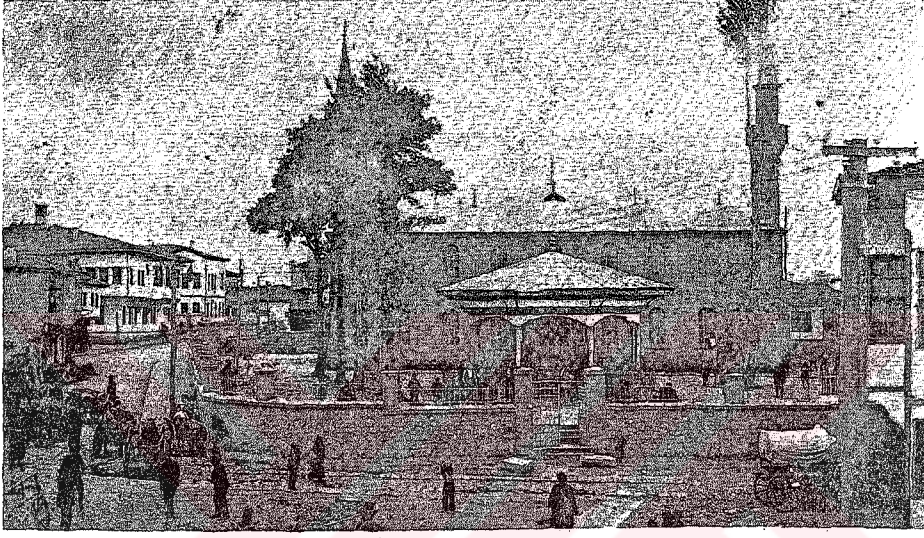

EK-7. Hıdırlık Camii ve Türbesi

EK- 8. Askeri Kışla -20. yüzyıl başlarındaki görünüşü- (5. Hitit Festival komitesinin hazırladığı “Çorum Tarihi” adlı kitaptan alınmıştır.)

EK- 9. Ulu Cami ve Çevresi (5. Hitit Festival komitesinin hazırladığı “Çorum Tarihi” adlı kitaptan alınmıştır.)

EK-10 Veli Paşa Ham

الشمس درست سنی ماه ربیع الآخره وضع اولنم نرخ برده آنه ذرا اولنو۔

برنج ۶۶
ادومہ پینیر ۶۰
بقیلہ ۶۹
فندق ۸۸
سادہ باغ ۱۰۵
نیر باغی ۱۰۵
کھیر ساق ۸۰

قروارینک ۱۰۵
آق بکن ۶۹
قرواوزم ۸۸
عثمانیق اوزوم ۱۰۵

Ek-11. Nisan 1848 tarihinde bazı gıda maddeleri için vaz' olunan "narh kaydı"
(ÇŞS.1-374/190)

۶۹
۶۰
۶۹
۸۸
۱۰۵
۱۰۵
۸۰

قروارینک ۱۰۵
آق بکن ۶۹
قرواوزم ۸۸
عثمانیق اوزوم ۱۰۵

جورمه سولما کا ملا وضا کا جمے کبر پتہ بومی رلقی لید جایی لفظا محمد وبار افور در
کھ لولنگ رفوق لھو منولہ لری لولم موقد پتہ بوسر شہ

جورمه لولنج علی لولبی محمد سنے علیا علیا نزلہ مصطفی رقتی جامعہ لولفا لفظ محمد لول
بومی رلقی لید فحولہ لفظا سلما کا بلا وھ فورہ لولوق سید جایی عبد کریم
مصطفی رعدنا بوسر شہ

کرکہ جورمه جھنڈا محمد سنے سبوسر شہ برو جایی لولم لفظا سئلین فورہ لولوق و لبر خید عینہ
جورمه بانزلہ محمد جمے لولفا لول بومی رلقی لید منولہ لفظا جھنڈا سید محمد لولم و لولوق
جاملہ لولم و حیطیہ محمد و عبد کھار برہا لول تیر و نہ غدر لول غاید رھار لول فورہ لولوق
سید جایی محمد موقد لولفا بوسر شہ

EK-12 Hurufat defterinden bir örnek VGMA. HD 1082, s. 69

Ek-11. Nisan 1848 tarihinde bazı gıda maddeleri için vaz' olunan narh kaydı

Altmış dört senesi mâh-ı Rebi'ü'l-Ahirde vaz' olunan narh ber-vech-i âti zikr olunur.

1 kıyye Piriç 66 para	1 kıyye Örne Peynir 60 para	1 kıyye Bakla 32 para	1 kıyye Fındık 88 para	1 kıyye Sade Yağ 5.5 kuruş
1 kıyye Bezir Yağı 5.5 kuruş	1 kıyye Sarımsak 80 para	1 kıyye Kuru Erik 40 kuruş	1 kıyye Akpekmez 72 para	
1 kıyye Kuru Üzüm 48 para	1 kıyye Osmancık Üzüümü 56 para			

EK-12 Hurûfât Defterinden Bir Örnek VGMA. HD 1082, s. 69

Çorum'da Sultan Murad Han Câmî-i Kebîrinin yevmî 1 akça ile câbisi olan Mehmed diyâr-ı aherde sakin olmağla ref'iyle Ahmed'e mütevellisi İbrahim arzıyla tevcih buyurulması. Safer 1184

Çorum'da Atçı Ali Evveli mahallesinde Ayn Alizâde Mustafa Efendi Câmîi evkâfindan almak üzere yevmî 1 akçe cüzhân olan Süleyman bilâ-veled fevt mahlûlunun Seyyid Hacı Abdurrahman bin Mustafa'ya inâyet buyurulması. Rebi'ü'l-Ahir 1184.

Çorum'da Çiftlik mahallesinde mescid-i şerifde ber-vech-i hasbî imam olan Halil fevt mahlûlünden diğer Halil'e inâyet

Çorum'da Pazar mahallesinde câmî evkâfının yevmî nim akçe ile mütevellisi olan Hâfiz Seyyit Mehmet Emin mutasarrıf iken câmînin imam ve hatîbi Mehmed ve Abdülkadir....ettirip gadr etmeleriyle ref'lerinin, merkûme kadısı Seyyit Hacı Mehmed arzıyla ifâ buyurulur.

EK-13. Azab Ahmed mahallesinden sakin iken 2 Ocak 1904 yılında vefat eden Ya'kuboğlu İsmail B. Halil'in Terekesi ÇŞS.16-I-433/33

Medine-i Çorumun Azab Ahmed mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem vefat eden Ya'kuboğlu İsmail bin Halil'in verâseti zevce-i metrûkesi Emine binti Ali ile babası mezbûr Halil bin İbrahim ve sulbî kebîr oğlu Satılmış ve sulbiye-i kebîre kızı Kâmile ve sulbiye-i sağıre kızı Dudu'ya munhasıra olduğu 'inde's-şer'i'l-enver zâhir ve nümâyân olduktan sonra sağıre-i mezbûrenin tesviye-i umûruna vasî nasb ve ta'yîn olunan vâlidesi mezbûre Emine binti Ali'nin bi'l-isâle ve bi'l-vesâye ve kebirân-ı mezbûrânın bi'l-verâse ve verese-i mezbûrenin taleb ve ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'i ile tahrîr ve bi'l-müzâyede bi' ve beyne'l-verese tevzi' ve taksîm olunan müteveffâ-yı mezbûrun terekesi defteridir ki ber-vech-i âtf zikr ve beyân olunur. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-işrin min-Şevvali'l-Mükerrerem sene isna ve 'işrin ve selâse mie ve elf.

4 batman 12 parça nühas	240 kuruş	1 kat yatak	150 kuruş
2 çift kara sığır öküzü	1000 kuruş	7,5 keyl hmta	750 kuruş
1 re's merkeb	150 kuruş	7,5 keyl şair	350 kuruş
1 re's kömüş	500 kuruş	40 çatan saman	400 kuruş
3 aded gön	50 kuruş	6 hak bulgur	54 kuruş
2 düğün tahtası	20 kuruş	4 hak yarma	36 kuruş
2 araba	50 kuruş	3 re's tosun, 2 re's inek	1000 kuruş
2 urgan	20 kuruş	2 aded anbar	300 kuruş
5 araba hatab	50 kuruş	12 batman pekmez	100 kuruş
2 kıl çuval	15 kuruş	Hırdavât-i menzil	150 kuruş
10 keyl hmta	1000 kuruş	Aleyki nâm mevkide vâki' tarafları Abdioğlu Abdullah ve Ya'kuboğlu kerîmesi Emine ve Kürt Hüseyin ve yol ile mahdûd 6 adamlık bir kıt'a kürümü mülk bağ	1500 kuruş
Çift edevatı	50 kuruş	Mahalle-i mezkûrede vâki' tarafları Tahtasızoğlu Veli Oğlanoğlu İsmail ve Abdaloğlu menzilleri ile mahdûd hâriciyye ve dâhiliyye mülk menzil	4000 kuruş
Çark	60 kuruş	Aşçılar mevkiinde bir taraftan Fakıoğlu tarlası ve bir taraftan yol ve bir taraftan çay ve Çayanoğlu Emin bağı ile mahdûd bir kıta.. mülk...	600 kuruş

Yekûnu'l-Tereke: 12595

6100

6495

Minha'l-İhracât:

Techîz-i Tekfin 395 kuruş, Resm-i Kısmet 152 kuruş 20 para, Kaydiyye 18 kuruş 20 para, Evrak-ı hüccet maa pul 17 kuruş

Yekûnu'l- İhracât: 583 kuruş

Sahhu'l- Bâki: 5912 kuruş

Hisse-i Ebu'l- mezbûr Halil: 985 kuruş 13 para

Hisse-i Zevce-i Mezbûre Emine: 739 kuruş

Hisse-i Kebiroğlu Satılmış: 2093 kuruş 32 para

Hisse-i bintü'l-Mezbûre Kâmile: 1046 kuruş 36 para

Hisse-i bintü'l-Mezbûre Dudu: 1046 kuruş 36 para

Verese-i kebirân-i mezbûrândan her biri hisse-i vereselerini ahz ve kabz eylediklerini mukırr ve mutasarrıf oldukları gibi sağıre-i mezbûrenin hisse-irsiyyesi dahi vasî vâlidesi mezbûr Emine yedine 'aynen ve tamamen teslim olunduğu işbu mahale şerh verildi.

Ek-14. 1836 yılında Çorum'da teşkil edilen Redif Taburunda bulunan zabıt ve neferlerin sayı ve maaşlarını gösteren defterden bir bölüm. BOA. D.ASM, 39250

Çorum Taburu

Binbaşı İskilipli Mustafa Ağâ 187,5 kuruş
 Sağkolağası Çorumlu Osman Ağâ, 100 kuruş
 Solkolağası Çorumlu Bekir Ağâ, 20 Kuruş
 Kâtip Çorumlu Tâhir Efendi, 32,5 kuruş
 Bölük-i Evvel
 Yüzbaşı Halil Ağâ 45 kuruş
 Mülâzım-i Evvel Mehmed Ağâ, 30 kuruş
 Mülâzım-i Sâni Ali Ağâ, 30 kuruş
 Mülâzım-i Sâni Osman Ağâ, 30 kuruş
 Başçavuş Çorumlu Hasan, 12,5 kuruş
 1.Çavuş Çorumlu Mustafa, 10 kuruş
 2:Çavuş Çorumlu Hasan, 10 kuruş
 3.Çavuş Çorumlu Osman, 10 kuruş
 4. Çavuş Çorumlu İbrahim 10 kuruş
 5. Çavuş Çorumlu ..
 6. Çavuş Çorumlu Ali, 10 kuruş
 Bölük Emimi Çorumlu Mustafa, 8 kuruş 30 para

1. Onbaşı							
Adı ve memleketi	Maaşı Kuruş	Adı	Maaşı	Adı ve memleketi	Maaşı	Adı ve Memleketi	Maaşı
Bektaş .. Çorum	7,5	Mustafa Hüseyin "	5	Mehmed Ahmed "	5	Bekir Ömer "	5
Mehmed Bekir "	5	Mustafa Abdi "	5	Ömer Hasan "	5	İsmail Hüseyin "	5
Hüseyin Ali "	5	Osman Yunus "	5	Süleyman Süleyman "	5	Ali Mustafa "	5
Hasan Hasan "	5	Mehmed Hasan "	5	Mustafa Ömer "	5	Mehmed Ömer "	5
Hasan Veli "	5	Osman Mehmed "	5	Halil Hasan "	5	Veli Feyzullah "	5
Veli Hızır "	5	Hasan Hüseyin "	5	Halil Mehmed "	5	Süleyman Ahmed	5
Ali Hasan "	5	Hüseyin Hasan "	5				
2. Onbaşı							
Sadık Ali	7,5	Hasan Ali	5	Osman Ahmed	5	Ahmed Mehmed	5
Mustafa Hüseyin	5	Hasan Mustafa	5	Ahmed Bektaş	5	Mustafa İsmail	5
Ali Bekir	5	Ali Mustafa	5	Osman Hüseyin	5	Hasan Ömer	5
Veli Mehmed	5	Hasan İsmail	5	Hüseyin Halil	5	Veli Ahmed	5
Ahmed Ahmed	5	Mustafa Ali	5	Abdullah Mehmed	5	Hasan Mustafa	5
Hasan Mustafa	5	Halil Mehmed	5	Ali Mehmed	5	Mehmed Ömer	5
Mehmed Hasan	5	Ömer Osman	5				
3. Onbaşı							
Mustafa İbrahim	7,5	Feyzullah Ömer	5	Hasan Mustafa	5	Halil Ömer	5
Ali Ahmed	5	Abdullah Mehmed	5	Mehmed Mehmed	5	Mehmed Hasan	5
Mehmed Mustafa	5	Yusuf Mustafa	5	Osman Hüseyin	5	Halil Mustafa	5
Mustafa Osman	5	Mehmed Mehmed	5	Osman Hüseyin	5	Ahmed Mustafa	5
Halil İbrahim	5	Mustafa Osman	5	Ali Ali	5	Osman Osman	5
Mustafa İsmail	5	Mehmed Mehmed	5	Mustafa Mehmed	5	Hasan Hüseyin	5
Hüseyin Ali	5	Ali Hüseyin	5				
4. Onbaşı							
Mehmed Mehmed	7,5	Memiş Musa	5	Mehmed Hasan	5	Osman Ömer	5
Mehmed Mehmed	5	Ali Ali	5	Hasan Hüseyin	5	Mehmed İsmail	5
Halil Hüseyin	5	Hasan Mehmed	5	İsmail Hüseyin	5	Mehmed Mehmed	5
Veli Osman	5	Mehmed Mustafa	5	Mustafa Mehmed	5	Osman Ali	5
Ahmed Osman	5	Ahmed Mehmed	5	Osman Ali	5	Veli Hasan	5
Süleyman Ahmed	5	Bekir Himmət	5	Hasan Mustafa	5	Hasan Hasan	5
Veli Mehmed	5						

Ek.15.Çorum kazası köylerinden Tozluburun köyüne ait Temettuat defterinden bir kısım. BOA. ML.VRD. TMT.502

Ankara Eyâleti mülhakâtından Çorum kazası kurâlarından Tozluburun karyesinde mukîm âhâlî-i İslâmiyyenin emlâk ve arâzî ve temettuatlarını mübeyyin defterdir.

Altmış senesine mahsûben virgu-yı mahsûsası. 60 kuruş

A'şâr ve rûsûmât olarak verdiği

6 hak hınta 7,5 kuruş beher keyl 20 kuruş

12 hak şair 7,5 kuruş beher keyl 10 kuruş

Toplam 15 kuruş

Öşr-i penbe: 5 kuruş

20 kuruş

Erbâb-ı Zirâ'at

Hane 1, Numara 1

İmamoğlu Osman'ın emlâk ve arâzî ve temettuatı

Münâvebe tarîkiyle mevrû' gayr-i mevrû' tarla, 4 dönüm

Hasılât-ı senevîsi

1260'ta 135 kuruş

1261'de 00 kuruş

135 kuruş

2 re's Sığır Öküzü

2 re's Sağman sığır inek, hasılât-ı senevîsi, 30 kuruş

2 buzağı

1 re's sığır düğesi, sene-i âtîde hasılât olacağı

1 re's tosun

1 re's beygir

1 re's dölsüz merkeb

Merkûmun tahminen bir senede temettuatı 210 kuruş

zuhûrât : 30 kuruş

240 kuruş

Penbe Tarlası 1 dönüm

Hasılât-ı senevîsi

1260'ta 45 kuruş

1261'de 00 kuruş

45 kuruş

Beher sene vergisi, 120 kuruş

A'şâr ve rûsûmât olarak verdiği

16 hak hınta 20 kuruş

5 hak şair 3 kuruş

23 kuruş

öşr-i penbe, 5 kuruş

28 kuruş

Erbâb-ı Zirâ'at

Hane 2, Numara 2

Etyemezoğlu Mehmed'in emlâk ve temettuatı

Mevrû' gayr-i mevrû' tarla 8 dönüm

Hasılât-ı senevîsi 1260'ta 207 kuruş

1261'de 000

207 kuruş

2 re's Sığır öküzü

2 re's Manda Öküzü

3 re's sağman inek, hasılât-ı senevîsi 45 kuruş

2 buzağı

Penbe tarlası 1 dönüm

Hasılât-ı senevîsi 1260'ta 45 kuruş

1261'de 00 kuruş

45 kuruş

EK.16.Sarın köyünden Ömeroğlu Veli Kethüda b. Hasan'ın köyde yeni yapılan câminin hatibine verilmek üzere vakfettiği 2000 kuruşun vakfiyye kaydı. VGMA. VD. 602, s. 90

İşbu vakfiyye mahkeme-i evkâfın 10 Şevvâl 1325 tarihli i'lâmı üzerine 9 Şevvâl .... tarihinde sudûr eden irâde-i aliyye mücibince kayd olunmuştur.

Hulâsa-i mahsûsa 512

Hulâsa-i vakfiyye 1726

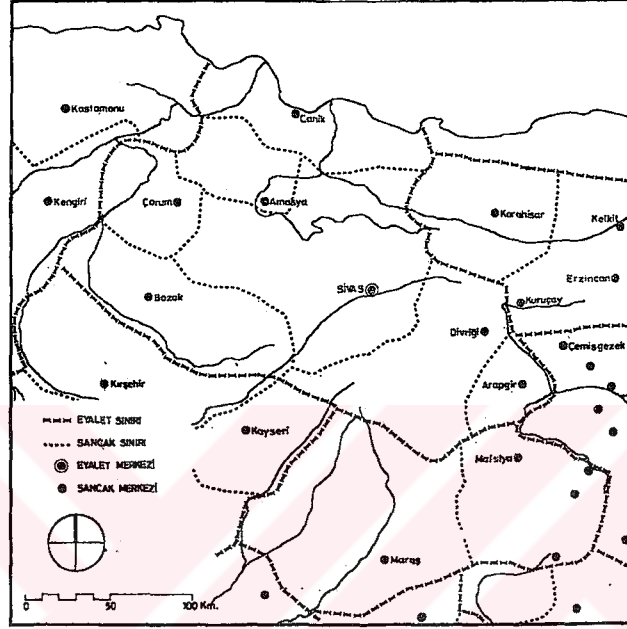
Elhamdü li'l-lahillezi e'azze havâssa 'ibâdihi bi-sarfi emvâlihîm ila-envâ'i'l-hayrât ve e'ânehüm 'ale-iktisâbi esnâfi'l-mehâmidi ve'l-meberrât ve's-selâtü ve's-selâmü 'ala-Resûlihi nebiyyihi Muhammedin hayri'l-beriyât ve 'ala-âlihi ve eshâbihi ila-yevm-i yestezili'l-mer'ü tahta's-sadakât.Emma ba'dü işbu vakfiyye-i celîlü'ş-şân ve bedî'ü'l-ünvânın tahrîr ve inşâsına bâdi ve tastîr ve imlâsına âdî oldur ki, Çorum'a tabi Sarın karyesi hanedânından sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Ömeroğlu Veli Kethüda ibn Hasan medine-i mezbûre mahkemesinde ma'kûd meclis-i şer'-i şerîf-i enverde ve kuzâtî'l-beyâne li-eclî't-tescîl ve'l-itmâm emri'l-vakf ve't-tekmîl mütevellî nasb ve tayîn edip tevliyyet-i mezkûreyi kabul eden Ateş Fakızâde Cemil Efendi ibn-i Hüseyin Efendi muhızırında medine-i mezbûre evkâf müdürü ref'etlü El-hâc Elvan Efendi ibn-i Ali Ağâ hâzır olduğu halde kemâl-i 'akl ve sıhhatinin ikrâr-i sahîh-i şer'i ve itirâf-i sarîh-i mer'i edip etıbbay-ı malımdan ifrâz eylediğim lira-yı Osmanî 100 kuruş hesabıyla ki 1000 kuruş hasbeten lillahi Te'âla ve taleben li-mardâti Rabbi'l- a'la bi-hulûsi't-tâm bi-mezîdi'l-ihtimâm vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs edip şöyle şart eyledim ki meblağ-ı mezbûr 2000 kuruş beher sene ale't-te'âkubi ve't-tevâfi bâ-yed-i mütevellî ve rehn-i kavî veya kefil-i melî ile bâ-hüccet-i şer'iyye ve bâ-devr-i şer'i yüzü kırkar paradan istirbâh olup hâsıl olan 240 kuruşun ribh ve nemâsı karye-i mezkûrede taleben li'l- merdatidillahi Te'âla müceddeden binâ ve inşâ olunan câmi-î şerîfe bâ-berât-ı şerîf-i alişân hatîb olanlara seneden seneye kâmilen işbu hizmet mukâbilinde verile ve ben hayatta oldukça vakf-i mezkûrun tevliyyeti ber-vech-i hasbî bana ve vefatımdan sonra batnen ba'de batnin evlâd-i zükûrum ila mâ-tenâselü ekber ve aslıhına ve ba'de'l-inkırâz karye-i mezkûre ahâlisinin intihâb edecekleri şulehâdan bir kimesneye kezâlik ber-vech-i hasbî meşrûta ola ve bi-emrillah-i Te'âla murûr-i eyyâm ile câmi-i şerîf-i mezkûrede icrâ-yı hizmet-i hitâbet mümkün olmazsa ribh-i mezkûr mutlaka fukâra-yı müslimîne sarf oluna deyü meblağ-ı mezkûr 2000 kuruşu fârigân 'ani's-şevâgil mütevellî-i mezbûr Cemil Efendiye teslim ol dahi vakfiyyet üzere tasarruf ettikten sonra vâkıf-ı mezkûr Velî Ağâ 'adem-i sıhhat vakf-ı nukûda ve zımmında olan kuyûda ve ba'dehu kavî-i adîm-i lüzûma teşebbüs edip mütevellî-i mezbûr Cemil Efendi dahi sıhhat ve lüzûma zâhib olan eimme-i din kavilleriyle mukâbele ve imtinâ' birle lede's-şer'i'l-enver müterâfi'an ve her biri fasl u hasme tâlibân olduklarında hâkim-i mevki sadr-i kitâb âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-eimmeti'l-eşrâfi vakf-ı mezkûrun evvelen sıhhat ve sâniyen lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'i ve kaza-ı sarîh-i mer'î edip ol vechile vakf-ı mezkûr sahîh ve lâzım olup min-ba'd nakz ve ibtâli mümteni'ü'l-ihtimâl oldu. Hurrîre fi'l-yevmi's-sâlis min-Şa'bâni'l-Mu'azzam li-seneti 'işrîn ve selâse miete ve elf

Şuhûdu'l-hâl

Muhzır Hasan Ağâ

Hâcî Abdurrahmanzâde Hâcî Mustafa

Ateşfakızâde Cemil Efendi ibni Hasan

EK-17.Osmanlı Devleti'nde İlk Nüfus Sayımının Yapıldığı 1831 Yılında Çorum'un Yönetimsel Kademelenmedeki Yeri (Alındığı Yer: Sevgi Aktüre“ 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum”, 5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Tarihsiz)